

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2025, xüsusi buraxılış

**JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE**

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS

INTERNET ARCHIVE

ROAD
DIRECTORY
OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY
RESOURCES

Academia.edu
share research

calaméo

SCRIBD

Academic
Resource
Index
ResearchBib

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2025 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio-economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2025 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini**Məsul katib**

Yunus Sadıqov – iqtisad elmləri doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbaldin A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.e.d., dos. Yunus Sadıqov

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.egswjournal.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief**Executive Secretary**

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Yunus Sadiqov

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.egswjournal.az>

MÜNDƏRİCAT / xüsusi buraxılış, 2025**Mətanət Abdalova**

Azərbaycanın tarazlı sosial-iqtisadi inkişafında şəhərlərin əhəmiyyətinin artırılması istiqamətləri 8

İlqar Sadıqov

Kommunal xidmətlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 28

Minarə Ağayeva

Azərbaycanda startapların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi 46

Vəfa Həşimova

Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi yolları 61

Yunus Sadıqov

Aqrar sahənin dayanıqlı və rəqabətli inkişafında aqroemal sektorunun tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 73

Samirə Abasova

İnnovasiya sahəsində Türkdövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri 91

Firdovsi Şahbazov

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi yolları 112

Tanrıverdi Paşa

Azərbaycan Respublikasında vergi mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunması 129

Dilman Əsədov

Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətləri 152

İsgəndər Babazadə

Azərbaycanda büdcə sistemi göstəricilərinin beynəlxalq metodoloji tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 172

CONTENTS / special edition, 2025**Metanet Abdalova**

Directions for enhancing the role of cities in the balanced socio-economic development of Azerbaijan 8

İlgar Sadigov

Directions for improving the regulatory mechanism of utility services 28

Minara Agayeva

Expanding the scope of startups in Azerbaijan 46

Vafa Hashimova

Ways to ensure the sustainability of the pension system in the Republic of Azerbaijan 61

Yunus Sadigov

Directions for improving the regulation mechanism of the agro-processing sector in the sustainable and competitive development of agriculture 73

Samira Abasova

Directions for expanding cooperation with Turkic states in the field of innovation 91

Firdovsi Shahbazov

Ways to ensure inclusive social protection in Azerbaijan 112

Tanriverdi Pasha

Identifying the directions for improving the tax environment in the Republic of Azerbaijan 129

Dilman Asadov

Directions for regulating the development of sport services in Azerbaijan 152

Isgandar Babazade

Directions for improving the indicators of the budget system in Azerbaijan in accordance with international methodological standards 172

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/8-27>

Directions for enhancing the role of cities in the balanced socio-economic development of Azerbaijan

Metanet Abdalova

Leading Researcher, Department of Regional Development
and Natural Resource Use Issues

Institute of Economics, Ministry of Science and Education,

Doctor of Philosophy, Associate Professor

<https://ORCID.org/0000-0003-3272-3089>

Abstract: The main objective of this scientific article is to examine the role of cities in ensuring the balanced socio-economic development of Azerbaijan and to identify ways to enhance their significance. The paper analyzes key reform directions implemented in international practice to support balanced regional development, drawing on OECD studies, the ESPON approach, and UN-Habitat programs. Based on this analysis, several urban development concepts aimed at stimulating regional growth and reducing territorial disparities are proposed, including the “smart city,” “inclusive planning,” the “15-minute city,” and the concept of polycentric development.

Special attention is given to substantiating the applicability of the polycentric development model in the context of Azerbaijan. Within this framework, alongside Baku, cities such as Ganja, Sumgayit, Mingachevir, Lankaran, Shaki, Shirvan, and Nakhchivan are identified as regional development centers, for which functional specialization is recommended.

The article also assesses the index of cities’ influence on the development of economic regions. The assessment methodology is based on comparative relative indicators of the economic development of cities and their corresponding economic regions (excluding urban areas). The results indicate that Sumgayit and Ganja exert the strongest influence on regional development, while the impact of other cities is relatively less significant.

Keywords: balanced development; polycentric development concept; regional development centers; city-to-region impact index; environmental sustainability.

JEL:R13 UOT:332

Azərbaycanın tarazlı sosial-iqtisadi inkişafında şəhərlərin əhəmiyyətinin artırılması istiqamətləri

Mətanət Abdalova

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun
“Regional inkişaf və təbii sərvətlərdən istifadə problemləri” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, i.f.d., dosent
e-mail: metanet.abdalova@mail.ru
<https://ORCID.org/0000-0003-3272-3089>

Xülasə: Elmi məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın tarazlı sosial-iqtisadi inkişafında şəhərlərin əhəmiyyətini araşdırmaq və onun artırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə dünya təcrübəsində regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləmək məqsədilə həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətləri öyrənilib, OECD tədqiqatları, ESPON yanaşması və Habitat proqramları araşdırılıb və onların əsasında regional inkişafın stimullaşdırılması və qeyritarazlığın azaldılması üçün bəzi şəhər inkişaf konsepsiyaları irəli sürülüb. Bunlardan “Ağıllı şəhər”, “İnklyuziv planlaşdırma”, “Şəhərlər 15 dəqiqə” və “Çoxmərkəzli inkişaf” konsepsiyalarının mahiyyəti və metodologiyaları təhlil edilib və, xüsusi olaraq “Çoxmərkəzli inkişaf” modelinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi məqsəduyğun sayılıb. Bu model çərçivəsində Bakı ilə yanaşı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Lənkəran, Şəki, Şirvan, və Naxçıvan kimi şəhərlər “regional inkişaf mərkəzləri” kimi müəyyən edilməli və onların hər biri üzrə funksional ixtisaslaşma aparılmalıdır.

Məqalədə iqtisadi rayonların inkişafına şəhərlərin təsir indeksinin qiymətləndirilməsi aparılıb. Qiymətləndirmənin metodologiyası şəhərin və rayonun qalan (şəhərsiz) hissəsinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli nisbətinə əsaslanır, hansı ki, bu metodologiya Tatarkin A.I., Mirke A.A., Yevstigneev R.M.-nin əsərlərində məkan inkişafının təhlili üçün (müqayisəli indekslər və pay strukturları sistemi) istifadə olunması təklif edilmişdir. Qiymətləndirmənin nəticəsinə görə, Sumqayıt və Gəncə ən güclü təsirə malikdir, digər şəhərlər isə əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

Açar sözlər: tarazlı inkişaf, “çoxmərkəzli inkişaf” konsepsiyası, regional inkişaf mərkəzləri, şəhərin regiona təsir indeksi, ekoloji davamlılıq.

JEL:R13 UOT:332

Giriş

Regionların inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların inkişaf səviyyəsində olan kəskin fərqlərin aradan qaldırılması və müəyyən dərəcədə tarazlıq yaradılması bütövlükdə ölkənin davamlı inkişafı üçün vacib amilə çevrilib. Lakin regionların inkişafı üçün ilkin şərtləri olan iqtisadi, sosial, təbii, texniki-texnoloji, investisiya imkanları bərabər olmadığına görə, onların inkişaf səviyyələrinin tarazlaşmasına nail olmaq çox böyük çətinliklərlə üzləşir. Müasir dövrdə bütün dünyada şəhər həyat tərzini sürətlə inkişaf edir. Urbanizasiyanın gücləndiyi Azərbaycanda təkcə paytaxtı inkişaf etdirmək deyil, həm də tarazlı inkişaf üçün regional şəhərlərin əhəmiyyətini artırmaq vacibdir. Resursların yenidən bölüşdürülməsi, infrastrukturun modernləşdirilməsi və milli strategiyaların həyata keçirilməsi şəhərlərin regional inkişafı tənzimləyən səmərəli alətlərə çevrilməsinə imkanlar yaradır.

Şəhərlər təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial, mədəni və inzibati mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Onlar işçi qüvvəsini, investisiyaları, innovasiyaları, nəqliyyat və logistika infrastrukturunu, təhsil və tibb müəssisələrini özündə cəmləşdirir. Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və inkişafı, eləcə də Bakı ilə regionlar arasında bərabərsizliyin azaldılması zərurəti bu baxımdan xüsusilə aktualdır.

Bütün bunlar şəhərlərin iqtisadi inkişafı ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin tədqiqini obyektiv zərurətə çevirir. Müxtəlif səbəblərdən ölkənin iqtisadiyyatının tarazlı inkişafında nisbətən zəif iştirak

edən şəhərlər (regionlar) var ki, onların xeyli miqdarda istifadə olunmamış və ya səmərəsiz istifadə olunmuş resursları mövcuddur. Bu resursların mövcudluğu sözü gedən əraziləri iqtisadi artım mənbəyi hesab etməyə əsas verir. [7] Bu baxımdan zəif inkişaf etmiş regionlara (şəhərlərə) dəstək ölkədə iqtisadi artımın stimullaşdırılması siyasətinin elementi kimi dəyərləndirilə bilər.

Xarici tədqiqatların təhlili

Müasir dövrdə tarazlı sosial-iqtisadi inkişafda şəhərlərin rolunu araşdıran bir sıra əsas beynəlxalq tədqiqatlar və hesabatlar mövcuddur. Şəhərlər iqtisadi inkişafın, innovasiyaların və əmək bazarlarının birbaşa aparıcı qüvvəsidir, lakin şəhər artımı çox vaxt ərazi tarazsızlığı ilə müşayiət olunur. İqtisadi artım ərazi cəhətdən tarazlı olmur və bu qaçılmazdır. Dövlətin siyasəti süni “bərabərliyi” tezləşdirməyə yox, ərazilərin inteqrasiyası vasitəsilə artımı daha inklyuziv etməyə (nəqliyyat, əmək bazarları, rəqəmsal şəbəkələr) yönəlməlidir. [29]

OECD göstəriciləri, ESPON yanaşması və WDR çərçivəsi – qeyritarazlığın azaldılması və inklüziv inkişafı təşviq etmək üçün praktiki siyasət tövsiyələri verir. Bu hesabatların nəticələrinə görə, ikinci dərəcəli mərkəzlər dəstəklənməli və məqsədyönlü “yer əsaslı” («place-based») proqramları həyata keçirməlidir. Diqqətin yerli xüsusiyyətlərdə cəmlənməsi ümumi təyinatlı şəbəkədənkənar həllərdən daha yaxşı nəticələr verir. [33].

Urbanizasiyanın regionlararası tarazlığa təsiri haqqında Dünya Bankının hazırladığı bir sıra digər tədqiqatları və məruzələri var. Əsas nəticə: iri şəhər kəmərləri (dəhlizləri) koordinasiyalı inkişafı stimullaşdırır, lakin “periferiya”ya diqqət yetirilmədikdə bərabərsizliyin artması riski qalır.

İƏİT (OECD) -nin “İlk baxışdan regionlar və şəhərlər” [33] adlı tədqiqatında müqayisəli indikatorlu metodologiya tətbiq edilib (40+ regionlar/şəhərlər üzrə indikatorlar). Nəticəyə görə, ölkədaxili qeyribərabərliklər davamlı xarakter daşıyır və dövlət siyasətini xidmətlərin əlçatanlığının yaxşılaşdırılmasına, geridə qalmış regionlarda məhsuldarlığın artırılmasına və şəhər klasterlərinin inkişafına yönəltmək lazımdır.

Məkan Planlaşdırma üzrə Avropa Müşahidə Şəbəkəsinin (ESPON) “Avropada Polimərkəzlik İnkişaf Potensialları” adlı tədqiqatında [35] və digər əlaqəli tədqiqatlarda; Hall, P. & Pain, K. (eds.) The Polycentric Metropolis (Earthscan, 2006) adlı tədqiqatında çoxmərkəzli inkişaf konsepsiyası araşdırılır və bu modelin tətbiq edilməsinin tarazlığa təsirləri tədqiq edilir. [36] Tədqiqatın nəticəsi: əgər “qütblər” arasında keyfiyyətli infrastruktur və iqtisadi əlaqə mövcuddursa, onda çoxmərkəzli model daha tarazlı inkişafa aparır.

Habitat — davamlı məskunlaşmanın təşviqinə və hamı üçün şəhər həyatının yaxşılaşdırılmasına həsr olunmuş BMT proqramıdır. Onun əsas missiyası sosial və ekoloji cəhətdən davamlı şəhərləri və hamı üçün əlverişli və adekvat mənzili təmin etməkdir. Habitat Dünya Şəhərlərinin Hesabatı [32] adlı tədqiqatın müəllifidir. “Davamlı Urbanizasiyanın Qiymətliliyi”-nə həsr edilmiş World Cities Report 2020 metodologiyası şəhərlərin “dəyər” yaradan mərkəz kimi sistemli təhlilinə əsaslanır. Düzgün idarə olunan şəhərlər yüksək əlavə dəyər yaradırlar və milli inkişafın drayverləri ola bilərlər, lakin gəlirlərin bölüşdürülməsi üçün planlama, maliyyələşmə və institusional qabiliyyət tələb olunur.

“Şəhərin zəfəri” (Triumph of the City) adlı tədqiqatın müəllifləri Edward L. və Glaeser E. [37] şəhərləri – innovasiya və artım drayverləri rolunda araşdırıb və hesab edirlər ki, şəhər sıxlığının üstünlükləri istifadə edilməlidir, lakin eyni zamanda əlçatanlıq və qeyribərabərlik problemləridə həll edilməlidir.

Xarici ölkələrdə regional inkişafı stimullaşdırmaq üçün yeni yanaşmalar tətbiq edilir. Aİ-na daxil olan ölkələrdə regional siyasətin əsas elementlərindən biri problemin qoyuluşudur. Bütün ölkələrdə bəzi qoyulan problemlər eynidir: regionun (şəhərin) inkişaf səviyyəsi ilə Aİ üzrə orta göstərici arasındakı fərq; kənd və şəhər yerləri arasındakı disparitet (bərabərsizlik); şəhərlərin monomərkəz strukturu və s. Polşa, Çexiya, Macarıstan və digər ölkələrin regional proqramlarına kənd yerlərinin inkişaf siyasəti və ayrıca şəhər yerlərinin inkişaf siyasəti daxildir. Tədbirlərin həyata keçməsi mərkəzi hakimiyyət orqanları səviyyəsində, mərkəzi və yerli (regional) hakimiyyət orqanları səviyyəsində, yalnız yerli (bələdiyyə) hakimiyyət orqanları səviyyəsində baş verir.

Müəyyən səbəblərdən zəif inkişaf etmiş regionların (şəhərlərin) inkişafına dövlət tərəfindən dəstək verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dəstək siyasəti bir neçə növ dövlət proqramında öz əksini tapmışdır:

- Milli regional inkişaf proqramı;
- Regional inkişaf proqramları (yerli idarələr tərəfindən hazırlanmış inkişaf proqramları);
- Müəyyən növ regionlar üçün məqsədli inkişaf proqramları (məsələn, depressiyaya uğramış şəhərlərə dəstək proqramları);
- innovativ inkişaf və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması proqramları (bir qayda olaraq, innovativ potensialın inkişafına və ayrı-ayrı regionların ixtisaslaşmasına əsaslanan klasterlərin yaradılması proqramları);
- Məkan planlaşdırılması proqramları: müxtəlif sahəvi proqramların (mənzil siyasəti, nəqliyyat siyasəti və s.) əlaqələndirilməsinə və inteqrasiyasına yönəldilmiş proqramlar və regional inkişaf, kənd və şəhər ərazilərinin tarazlı inkişafının təmin edilməsi, davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması məqsədləri üçün tətbiq edilən tədbirlər.

Geridə qalmış regionların dəstəklənməsi siyasətini həyata keçirərkən ölkələr həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini qiymətləndirməyə və regional siyasətin effektivliyini artırmaq üçün lazımı düzəlişlər etməyə imkan verən xüsusi göstəricilərdən istifadə edirlər. Göstəricilər sisteminin fəaliyyəti regional inkişaf institutları tərəfindən bu məqsədlə yaradılmış regional inkişafın dəstəklənməsi üzrə maliyyə və digər tədbirlərin tətbiqi üçün monitoring sisteminin elementidir.

Azərbaycanda regional siyasətin əsasını Dövlət regional inkişaf proqramları təşkil edir. 2004-cü ildən bugünə kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı 4 Dövlət Proqramları həyata keçirilib. Bundan başqa “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” və “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri” kimi kompleks proqramların da adını çəkmək olar. Tədbirlərin maliyyələşdirmə mənbələri aşağıdakılardır: dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, yerli və xarici investisiyalar, “Azərbaycan İnvestisiya şirkəti” ASC, Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi. Dövlət Proqramının tədbirlər planına ölkə əhəmiyyətli tədbirlər, Bakı şəhəri və qəsəbələri üzrə tədbirlər, inzibati rayonlar üzrə tədbirlər və Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə tədbirlər daxildir. Proqrama daxil olan tədbirlər müvafiq olaraq yalnız mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən (Nazirliklər), və yaxud Nazirliklər və Yerli icra hakimiyyətləri ilə birlikdə icra olunur.

Şəhərlərin inkişafı istiqamətində yeni atılan addımlardan biri Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramı Azərbaycanında “İqtisadi İnkişafı Dəstəkləyən Bələdiyyə Sədrələri” proqramının icrasına başlamasıdır. Proqramın icrasına 14 mart 2021-ci ildə başlanmış, 2024-cü ilə qədər davam etmiş və Şərqi Tərəfdaşlığı (ŞT) regionunda dayanıqlı inkişafı hədəfləmişdir. “İqtisadi İnkişafı Dəstəkləyən Bələdiyyə Sədrələri” proqramı çərçivəsində Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinə Aİ və BMTİP tərəfindən yeni nəsil yerli iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında, strateji düşüncənin təşviqində, strateji innovasiyalar vasitəsilə inkişaf üçün innovativ yanaşmaların araşdırılmasında və şəhər dayanıqlığının yaradılmasında dəstək veriləcək.[27]

Dünya təcrübəsində regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləmək məqsədilə müəyyən əsas istiqamətlərdə islahatlar həyata keçirilir:

- Şəhər infrastrukturunun inkişafı;
- Şəhərlərin iqtisadiyyatının diversifikasiyası;
- İnsan kapitalına investisiyalar;
- Ekoloji davamlılıq
- Mərkəzsizləşmə və vətəndaşların iştirakı və s.

Məsələn, Almaniyanın kiçik şəhərlərində biotexnologiya və maşınqayırma sahələrində startapları dəstəkləyən klaster texnoparkları yaradılıb. Rur vilayətində müəssisələr dağ-mədən sənayesindən avtomobil və maşınqayırma, elektrotexnika və yüksək dəqiqlik mexanika, xidmət sektoruna çevrilib. Bu isə öz növbəsində, işsizliyi azaldıb, regionların ixrac potensialını artırıb. Fransanın Lion şəhəri ənənəvi sənayeden asılılığı azaldaraq kreativ sənayeləri və İT sektorunu fəal şəkildə inkişaf etdirir. [13] Bu inkişafa üç global və səkkiz milli klasterin yaradılması (şəhər nəqliyyatı,

idman malları, video oyunlar, kino klasteri və s.), kimya, biotexnologiya, təhsil və elmi-tədqiqat mərkəzlərinin inkişafı ilə “Kimya Vadisi” Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi hesabına nail olunub.[14]

Finlandiyada pulsuz təhsil və R&D-i fəal dəstəkləyən sistem tətbiq edilib. Estoniyada dövlət rəqəmsal bacarıqlara erkən yaşdan investisiya qoyur. [15]

Bəzi ölkələr isə bərpaolunan enerji mənbələrinə üstünlük verərək ekoloji davamlılığa nail olmağa çalışırlar. Məsələn, İsveçrədə enerjinin 54%-i bərpaolunan mənbələrdən alınır, Stokholmda yaşıl nəqliyyat və binalara xüsusi diqqət yetirən “Yaşıl Şəhər” proqramı həyata keçirilir, Almaniya “yaşıl” energetikaya keçid və binaların enerjisəmərəliliyi üçün Energiewende proqramı və sət standartlar tətbiq olunur.[16]

Hollandiyada geridə qalmış şəhərin (regionun) inkişafını təşviq etmək üçün beş dövlət investisiya şirkəti fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, nizamnamə kapitalının əsas payı mərkəzi hökumətə məxsusdur. Yerli şuraların şəhərsalmda geniş səlahiyyətləri var. Vətəndaşlar referendumlar və onlayn platformalar vasitəsilə qərarların qəbulunda iştirak edirlər. Berlin şəhəri büdcələri və infrastrukturunu idarə edən rayon şuralarını fəal şəkildə inkişaf etdirir. [17]

Şəhərlərin müasir inkişaf modelləri

Müasir dövrdə regionların nisbətən tarazlaşması məqsədilə şəhərlər bir neçə aktual istiqamətdə inkişaf etdirilir. Bu istiqamətlər aşağıda verilən konsepsiyalarda (modellərdə) öz əksini tapır:

1. Çoxmərkəzli (polycentric) inkişaf (Aİ): Avropa İttifaqı bir region daxilində bir neçə şəhərin aparıcı funksiyaları yerinə yetirdiyi çoxmərkəzli urbanizasiya modelini tətbiq edir. Nümunə: Polşada ikinci dərəcəli şəhərlər - Poznan, Vroslav, Qdansk inkişaf etdirilir (Varşavada olan güclü təmərküzləşməyə alternativ olaraq) [8]

2. Ağillı şəhərlər (Sinqapur, Cənubi Koreya): Nəqliyyat, resurs və şəhər mühitinin idarə edilməsi texnologiyalarından istifadə olunur. Azərbaycanda belə konsepsiya Ağdamda və Zəngilanda həyata keçirilir.

3. İnküziv planlaşdırma (Skandinaviya): İsveç və Norveçdə diqqəti davamlı inkişafa və həyat keyfiyyətinə yönəldən, əhalində iştirak etdiyi planlaşdırma istifadə olunur.

4. Şəhərlər 15 dəqiqə (Fransa): Bütün zəruri xidmətlərin 15 dəqiqəlik piyada və ya nəqliyyatla məsafədə olması konsepsiyası infrastrukturun yükünü azaltmağa və şəhərdə yaşayışın rahatlığını artırmağa imkan yaradır.[9]

“Ağillı şəhər” (Smart city) konsepsiyası şəhər infrastrukturunun, həyat keyfiyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün rəqəmsal texnologiyaların və verilənlərin istifadəsinə əsaslanır. Modelin formalaşması çoxmərhələli xarakter daşıyır və 1990-cı ildə “elektron hökumət”, “rəqəmsal şəhər” konsepsiyaları ilə yaranmışdır. 2005-2010-cu illərdə İBM, Cisco, Siemens kompaniyaları şəhərlər üçün texnoloji həllər (“Smart city” termini) irəli sürürlər və sonra Aİ, BMT, Dünya bankı, Çin, Sinqapur “Smart city” konsepsiyasını dövlət strategiyasına daxil edirlər. 2015-ci ildən bugünə qədər standartlar yaranır (məsələn ISO 37120), ağillı şəhərlər reytingləri, beynəlxalq forumlar keçirilir.

Bugün “Smart city” - şəhər xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması, resursların davamlı idarə edilməsi, vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını istifadə edən şəhərdir.

“İnküziv planlaşdırma” konsepsiyası - şəhərin həyatında və fəaliyyətində iştirak etmək üçün əhalinin bütün qruplarına (həssas qruplar daxil olmaqla) bərabər imkanlar yaradan bir yanaşmadır. Bu konsepsiyanın yaranması və formalaşması 1970-80-ci illərdə qadınların, həssas qrupların hüquqları uğrunda aparılan şəhər hərəkətlərindən başladı.1996-cı ildə “hamı üçün şəhər” haqqında global diskussiyaların keçirilməsi (BMT, Habitat II, İstanbul), 2000-ci illərdə inküzivlik və iştirak etmə prinsiplərinin hazırlanması, 2015-ci ildə Davamlı inkişafın məqsədlərinin qəbul edilməsi (DIM 11 “şəhərləri inküziv, təhlükəsiz, davamlı və ekoloji etmək”) “inküzivliyin” əsas prinsip kimi möhkəmlənməsinə səbəb oldu [11]. İnküziv planlamanın əsas prinsipləri: müxtəlif tələbatların nəzərə alınması (gender, yaş, bacarıqlar, etnik qrup); qərarların qəbul olunmasında şəhər sakinlərinin iştirakı; infrastrukturun əlçatanlığı - nəqliyyat, ictimai binalar, trotuarlar; sosial mənzil və bərabərlik.

“Şəhərlər 15 dəqiqə” konsepsiyası fransız urbanisti, Paris Panteon - Sorbonna universitetinin professoru Karlos Moreno tərəfindən 2016-cı ildə hazırlanmış və 2020-ci ildən sonra (pandemiya COVID-19-dan sonra) geniş yayılmışdır. Parisin meri Ann İdalqo bu modeli öz seçkiqabağı proqramının mərkəzinə çevirdi və şəhərdə onu tətbiq etməyə başladı. 2020-2023-cü illərdə konsepsiya bütün dünyada şəhər strategiyalarında tətbiq edilir, xüsusilə davamlı nəqliyyat, lokal iqtisadiyyat və şəhərlərin postkovid yenidənqurulması kontekstində. Parisdən sonra bu konsepsiya Barselona, Melburn, Portlend, Buenos-Ayres və digər şəhərlərə yayıldı. “Şəhərlər 15 dəqiqə” konsepsiyasına əsasən hər sakin bütün zəruri infrastruktur obyektlərinə 15 dəqiqə ərzində piyada yada velosiped vasitəsilə çatmaq imkanına malikdir. Bu model şəhər rayonlarının lokallığını, özünəyeterliyini və avtomobillərdən asılılığın azalmasını müəyyənləşdirir. Şəhər elə təşkil olunmalıdır ki, sakinlər uzaq yollara zaman və resurs sərf etməsinlər. Hər şey - yaxında (məktəb, baxça, səhiyyə, market, aptek, iş yerləri, park, idman və mədəniyyət zonası, ictimai nəqliyyat, məişət və sosial xidmətlər).

“15 dəqiqəlik şəhər” konsepsiyası ümumilikdə Azərbaycan üçün, xüsusən Bakı və böyük şəhərlər kontekstində aktualdır, lakin modelin yerli reallıqlara uyğunlaşdırılmasını tələb edən bir sıra regional xüsusiyyətlər və məhdudiyətlər mövcuddur. Konsepsiyanın prinsipləri ölkənin ekoloji məqsədləri, Azərbaycanın Qarabağ və Xəzər dənizi də daxil olmaqla “yaşıl layihələrdə” iştirakı və avtomobildən asılılığın azaldılması məsələləri ilə üst-üstə düşür. Sumqayıt və Gəncə şəhərləri kompakt olduqlarına görə pilot layihəsi üçün çox uyğundur. Eyni zamanda, postkonflikt şəhərlərin “15 dəqiqə” prinsipi ilə tikilməsi üçün unikal imkanlar var. Bu konsepsiyanın uğurla nəticələnməsi üçün planlaşdırmada islahatlar, yerli infraqurum investisiyalar və nəqliyyat prioritetlərində dəyişikliklər tələb olunur.

“Çoxmərkəzli inkişaf” konsepsiyasının mahiyyəti və metodologiyası

“Çoxmərkəzli inkişaf” modeli (polycentric development) - ölkənin inkişafı tək dominant mərkəzlə deyil, bir birilə əlaqəli şəhərlər şəbəkəsi ilə dəstəklənən məkan planlaması konsepsiyasıdır. Hər bir şəhər öz funksiyalarını yerinə yetirməklə paytaxtın üzərinə düşən yükü azaldır. Bu modelin konkret bir müəllifi yoxdur, o, coğrafiya, urbanistika və regional iqtisadiyyat sahələrində olan müxtəlif yanaşmalar nəticəsində yaranıb. Bu konsepsiyanın mənşəyi 1960-1980-ci illərə aiddir. Kristaller Valterin “mərkəzi yerlər nəzəriyyəsi (1933), Con Fridmanın “Core-periphery” konsepsiyası (1960-1970) və Fransua Perrunun “böyümə nöqtələri” modeli “çoxmərkəzli inkişaf” konsepsiyasının təməli oldu. 1999-2000-ci illərdə bu model Aİ-nin məkan inkişafı siyasətinin rəsmi hissəsinə və Avropanın tarazlı inkişafı üçün əsas məqsədə çevrildi (xüsusilə European Spatial Development Perspective vasitəsilə). İlk dəfə bu modelin şəhər planlamasına təsiri haqqında yazan müəlliflərdən ən önəmlisi London universitetinin professoru Peter Halldır. P.Hall və K.Peynin fikrincə, ərazilərin davamlı inkişafı yalnız sıx əlaqəli çoxmərkəzli metropollara keçdikdən sonra mümkündür. Burada tədqiqat obyektini ayrı-ayrı şəhərlər (paytaxt) deyil, bir-biri ilə sosial-iqtisadi və infrastruktur cəhətdən bağlı ikinci dərəcəli şəhərlər qrupunun inkişafıdır. Şəhərlər vahid şəbəkə kimi fəaliyyət göstərir, və, beləliklə həm xaotik böyümənin, həm də həddindən artıq mərkəzləşmənin qarşısı alınır. [10].

Modelin əsas xüsusiyyətləri: çoxsaylı iqtisadi və inzibati mərkəzlərin yaranması; kiçik və orta şəhərlərin dəstəklənməsi; bu mərkəzlərin əlaqəliliyi; regional inkişafın davamlılığının, bərabərliyinin və tarazlılığının artması. Məsələn, Polşa - çoxmərkəzlilik institutlaşdırılmış və maliyyə, infrastruktur, hüquq aktları ilə dəstəklənən ölkə nümunəsidir. Polşada Krakov, Poznan, Vroçlav, Lodz, Truymyasto şəhərləri regional “böyümə qütbləri” rolunu oynayır və Aİ fondu tərəfindən fəal şəkildə maliyyələşdirilir.[34] Çoxmərkəzliliyin səviyyəsi orta-yüksəkdir, çünki 2000-ci ildən rəsmi strategiya formasında tətbiq olunur. Strategiyaya uyğun olaraq, şəhərlər arasında əlaqəliliyin səviyyəsi yüksəlir, idarəetmə mərkəzsizləşdirilir. Polşada Qdansk-Poznan-Krakov-Vroçlav şəhərlərinin çoxmərkəzli şəbəkəsi yaradıldıqdan sonra Varşava şəhərinin təmərküzləşmə səviyyəsi azalmış, regionlarda artım qeydə alınmışdır. Almaniyada Berlin-Hamburq-Munich-Kolojne şəhərləri arasında vahid nəqliyyat-logistik və innovasiya sistemi yaradılmaqla (“metropol sistemi” modeli) regionlararası tarazlığın səviyyəsi yüksəlmişdir. Fransada “Orta şəhərlərin araşdırılması” (villes

moyennes) modeli tətbiq edilmiş və, nəticədə kiçik və orta şəhərlər möhkəmlənmiş və inkişaf etmişdir.

Çoxmərkəzli inkişaf konsepsiyasını həyata keçirmək üçün çoxistiqamətli tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. İnzibati və planlaşdırma tədbirləri (idarəetmə səviyyəsində)[27]

- Regional inkişafın əsas konsepsiyası kimi “çoxmərkəzli şəhər şəbəkəsi” anlayışının qəbul edilməsi;

- Regional planlaşdırma orqanlarının (regional inkişaf agentlikləri) səlahiyyətlərinin artırılması;

- Hər iqtisadi rayon üzrə “şəhər iyerarxiyası” modelinin müəyyənləşdirilməsi (məsələn: regional mərkəz – submərkəz – yerli mərkəz);

- Şəhər və rayon planlarının inteqrasiyası – “Regional master-plan” formatında.

2. İnfrastruktur və logistika tədbirləri. Məqsəd: Orta şəhərləri (villes moyennes) regionlararası əlaqə qovşaqlarına çevirməkdir.

- Nəqliyyat dəhlizlərinin (quru, hava, dəniz, dəmir yolu) Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Lənkəran və Şəki istiqamətlərində modernləşdirilməsi;

- Sürətli avtomobil yolları və dəmir yolları vasitəsilə şəhərlər arasında səmərəli məsafə azaldılması;

- Regionlarda logistika mərkəzləri və sənaye parkları şəbəkəsinin yaradılması (məsələn, Gəncə – Qazax – Tovuz koridoru).

3. İqtisadi və maliyyə tədbirləri. Məqsəd: Kapitalın və investisiyaların regionlarda cəmlənməsini təmin etmək.

- Vergi güzəştləri və subsidiyalar — regional müəssisələrə, startaplara və sənaye parklarına;

- Dövlət investisiyalarının balanslaşdırılması — Bakı payının azaldılması, regionlara yönəldilməsi;

- Maliyyə resurslarının bölgüsü – bələdiyyələrə daha çox fiskal səlahiyyət verilməsi;

- Orta şəhərlərdə maliyyə mərkəzlərinin yaradılması (məsələn, Gəncə və Sumqayıt üçün regional inkişaf bank filialları).

4. İnsan kapitalı və sosial tədbirlər. Məqsəd: Regionlarda yaşayış və əmək şəraitinin cəlbədiciliyini artırmaq.

- Universitet filiallarının və texnoparkların regionlarda açılması;

- İş yerlərinin regionlara köçürülməsi — dövlət idarələrinin, şirkət filiallarının bir hissəsi;

- Təhsil və səhiyyə infrastrukturunu ilə yanaşı, mədəni və sosial xidmətlərin genişləndirilməsi;

- Ağıllı şəhər texnologiyalarının mərhələli tətbiqi (xüsusən Mingəçevir və Gəncə üçün).

5. Monitoring və qiymətləndirmə sistemi. Məqsəd: Polisentrik inkişafın nəticələrini ölçmək və idarəetməni təkmilləşdirmək.

- Hər 3 ildən bir regional balans hesabatının hazırlanması;

- İnteqral təsir indeksinin rəsmi göstərici kimi tətbiqi;

- Bütün şəhərlər üzrə məlumat bazasının formalaşdırılması;

Azərbaycanda həyata keçirilən bir sıra tədbirlər, məsələn Ağdamda, Gəncədə, Masallıda tikilən sənaye və texnoparklar, Horadiz-Zəngilan-Laçın və Bakı-Gəncə-Tbilisi avtomobil yolları, regionlarda universitetlərin tikilməsi çoxmərkəzlilik konsepsiyasının şərtlərinə uyğun gəlir. Lakin bu modelin nəticələrini əldə etmək üçün onun zəruri elementlərini reallaşdırmaq lazımdır: ikincidərəcəli şəhərlərin (Gəncə, Sumqayıt, Şəki, Lənkəran, Naxçıvan şəhərlərinin müstəqil mərkəz kimi dəstəklənməsi) şəbəkəsinin yaradılması; regionların ixtisaslaşmasının inkişafı (məsələn, Şəki-turizm, Lənkəran - aqroixrac və s.); Qarabağın davamlı bərpası (yeni “cənub-qərb böyümə qütübünün yaranması - Şuşa, Ağdam, Füzuli, Zəngilan); kiçik və orta şəhərlərin dəstəklənməsi (aqro-klasterlər, sənaye və texnoparklar, universitetlər, biznes-inkubatorlar vasitəsilə); idarəetmənin mərkəzsizləşməsi (yerli özünüidarəetmənin güclənməsi, “şəhər-region” modelinə keçid). Bütün bu tədbirlər gələcəkdə Bakının yükünün azalmasına, paytaxtdan kənardə həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, davamlı regional iqtisadiyyatın yaranmasına və ölkə ərazisinin əlaqələndirilməsinə şərait yarada bilər.

Urbanizasiya səviyyəsinə görə şəhərin regiona təsiri

Regionların inkişafında şəhərlərin rolu əksər hallarda urbanizasiya səviyyəsi ilə ölçülür - ölkə əhalisində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi. İnkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn Hollandiyada şəhər əhalisi 92%-dir, burada şəhərlər - davamlı iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsidir. Kanada əhalisinin 81%-i şəhərlərin payına düşür. Burada şəhərlər - innovasiya mərkəzləridir, lakin böyük şəhərlərlə yanaşı kiçik yaşayış məntəqələrində fəal şəkildə dəstəklənir. İsveçdə bu göstərici 88%-dir, şəhər və kənd əraziləri arasındakı tarazlıq "yaşıl" texnologiyalar vasitəsilə yaradılır. [18] Rusiyada (74,7%) şəhərlərin rolu çox böyükdür, xüsusi olaraq aqlomerasiyaların. Lakin kiçik və iri şəhərlər arasında güclü natarazlıq mövcuddur. [19]

Urbanizasiya xarakterinə və şəhərlərin əhəmiyyətinə görə iqtisadiyyatı Azərbaycan iqtisadiyyatına yaxın olan ölkələrlə müqayisə aparmağımız daha doğru olar. Məsələn, Azərbaycanda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 56–58%-dir. Bakı - iqtisadi və demoqrafik mərkəzdir. İkinci dərəcəli mərkəzlərin və regionların inkişafına istiqamətlənmə müşahidə olunur. Gürcüstanın (60%) paytaxtı əsas aparıcı qüvvə olmağına baxmayaraq, davamlı inkişaf və regional mərkəzlərin inkişafı dəstəklənir. Türkmənistanda (52%) şəhərlər əsasən dövlət investisiyaları və infrastruktur layihələri hesabına inkişaf edir. Ukraynada (69%) iri sənaye mərkəzləri olan Kiyev, Xarkov, Dnepr şəhərlərinin inkişafı və kiçik şəhərlərin zəif dəstəklənməsi müşahidə olunur.[20] Özbəkistanda (51%) urbanizasiya zaman keçdikcə artır, lakin buna baxmayaraq kənd əhalisinin sayı hələdə üstünlük təşkil edir. Ermənistanda (63%) iqtisadiyyat və əhali paytaxtda təmərküzləşib, və digər şəhərlərin şəbəkəsi zəif inkişaf edib. Qırğızıstanda urbanizasiyanın səviyyəsi zəifdir, şəhərlər şəbəkəsi məhduddur.[18].

Qazaxıstan təcrübəsi xüsusi diqqət cəlb edir. Urbanizasiya səviyyəsi 58,2%-ə bərabər olan ölkədə aqlomerasiyalarla bərabər kiçik və orta şəhərlərin və monoşəhərlərin inkişafı "Qazaxıstan-2050" strategiyası çərçivəsində dəstəklənir. Qazaxıstan idarə olunan urbanizasiya strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyada aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilir:

- Orta və kiçik şəhərlərin inkişafı - məsələn, Şimkent, Qaraqanda, Ust-Kamenoqorsk, Kostanay, Taraz;
- İri sənaye və logistika mərkəzlərinin ətrafında aqlomerasiyaların yaradılması;
- İqtisadiyyatın diversifikasiyası yolu ilə monosənaye şəhərlərinə (bir sənayesi olan şəhərlər) dəstək;
- İnfrastruktur layihələri - nəqliyyat, mənzil-kommunal təsərrüfatı, rəqəmsallaşma;
- "Güclü Regionlar - Güclü Qazaxıstan" proqramı həyat keyfiyyətinin bərabərləşdirilməsinə yönəlib.

Məsələn, Şimkent şəhərində sənaye zonasının inkişafı və nəqliyyatın modernləşməsi onu gələcəkdə üçüncü meqapolisə çevirəcək. Qaraqanda şəhərində innovasiya klasterləri və tibb və təhsilin inkişafı dəstəklənir. Ust-Kamenoqorsk şəhərində metallurgianın inkişafı, ekoloji layihələr, şəhər mühitinin modernləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilir. Kostanayda aqrosənaye kompleksi və logistikanın inkişafı, Taraz şəhərində isə turizm, k/t məhsullarının istehsalı dəstəklənir.[21]

İqtisadi rayonların inkişafına şəhərlərin təsir indeksinin qiymətləndirilməsi

"Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli 1386 nömrəli Fərmanına görə ölkə ərazisi 14 iqtisadi rayona bölünüb. İqtisadi rayon - ölkə daxilində ümumi iqtisadi-coğrafi, istehsal, əmək və infrastruktur xüsusiyyətlərinə görə bir neçə inzibati qurumu (rayon, şəhər) birləşdirən ərazi vahididir. İqtisadi rayonlar regional siyasətin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafın planlaşdırılması və idarə olunması üçün yaradılır. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, regionların iqtisadi inkişafında ən böyük rol bura daxil olan şəhərlərin payına düşür. Müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə şəhərlərin daxil olduqları iqtisadi rayonların iqtisadi inkişafına təsir indeksinin qiymətləndirilməsini apardıq. Qiymətləndirmənin metodologiyası şəhərin və rayonun qalan (şəhərsiz) hissəsinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli nisbətində əsaslanır, hansı ki, bu metodologiya Tatarkin A.I., Mirke A.A., Yevstigneev R.M.-nin əsərlərində məkan inkişafının təhlili üçün (müqayisəli indekslər və pay strukturları sistemi) istifadə olunması təklif edilmişdir. Bu metodun qısa məntiqi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Əvvəl hər göstərici üzrə (cüt) təsir indeksləri hesablanır (əhali, investisiya, nominal gəlir, ümumi məhsul buraxılışı);
- fərdi təsir indeksləri normalaşdırılır ki, onları müqayisə etmək olsun;
- çəki vasitəsilə normalaşdırılmış indekslər inteqral indekslərə cəmlənir;
- etibarlılıq testi keçirilir.

Aşağıdakı düstur əsasında statistik göstəriciləri tətbiq etməklə şəhərlərin aid olduqları iqtisadi rayonlara təsir indeksini qiymətləndirmişik:

$$I_{\text{göstərici}} = (\text{şəhər/şəhərsiz iqtisadi rayon}) * 100 \quad [30]$$

Hər bir göstəriciyə görə təsir indeksi hesablandıqdan sonra, orta təsir indeksi müəyyənləşdirilir. Onuda qeyd edək ki, bir şəhərin iqtisadi rayona təsir səviyyəsinin indeks vasitəsilə şərhli ciddi şəkildə müəyyən edilmiş beynəlxalq standartda malik deyil, müqayisəli təhlilin elmi əsaslı yanaşmasına və regional tarazsızlığın tipologiyasına əsaslanır. Müəyyən məntiqi miqyasa əsaslanaraq interpretasiya çərçivəsini tətbiq edirik: 1) $\dot{I} < 50$ zəif təsir; 2) $\dot{I} = 50-100$ orta təsir; 3) $\dot{I} = 100-200$ güclü təsir; 4) $\dot{I} > 200$ dominant təsir. [31]

Cədvəl 1

Şəhərlərin regionların iqtisadi inkişafına təsir indeksi (2023-cü il), %-lə

Şəhər	İqtisadi rayon	Əhalinin sayına görə təsir indeksi	ÜMB-na görə təsir indeksi	Əhalinin nominal gəlirinə görə təsir indeksi	İnvestisiya qoyuluşuna görə təsir indeksi	Orta təsir indeksi
Gəncə	Gəncə-Daşkəsən	123,8	78	66,8	33,1	75
Şəki	Şəki-Zakatala	41,6	33,2	34,1	32,5	35,4
Sumqayıt	Abşeron- Xızı	95	179	58	126,5	114,6
Mingəçevir	Mərkəzi Aran	16,6	22,6	19,2	71	32,4
Şirvan	Şirvan-Səlyan	20,9	39,5	21,7	56	34,5
Naftalan	Gəncə-Daşkəsən	1,5	0,8	2,3	0,6	1,3
Lənkəran	Lənkəran-Astara	32	38,3	31,2	80,3	45,5
Yevlax	Mərkəzi Aran	21,8	16,1	18,7	21,8	19,6

Mənbə: Cədvəl hesablamalar nəticəsində müəllif tərəfindən qurulmuşdur

Cədvəldən görünür ki, yalnız Sumqayıt şəhərinin Abşeron-Xızı iqtisadi rayonuna təsiri güclüdür ($\dot{I} = 114,6\%$). Bu iqtisadi rayonda (Sumqayıtsız) istehsal olunan məhsulun dəyəri yalnız Sumqayıtda istehsal olunan məhsulun dəyərindən 79% və investisiya qoyuluşu 27% azdır. Sumqayıt nəinki Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun, həm də ölkənin iqtisadi cəhətdən ən əhəmiyyətli ikinci şəhəridir. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun əhalisinin təxminən 49%-i bu şəhərdə məskunlaşıb və ümumi məhsul buraxılışının 64%-i burda istehsal olunur. Eyni zamanda Gəncə şəhəri əhalisinin sayına görə müvafiq iqtisadi rayonun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir ($\dot{I} = 123,8\%$) və regional böyümə mərkəzi rolunu oynayır. Lakin Gəncə şəhəri ÜMB-na ($\dot{I} = 78\%$) və nominal gəlirlərə görə ($\dot{I} = 67\%$) orta və investisiya qoyuluşuna görə ($\dot{I} = 33\%$) iqtisadi rayona zəif təsir etdiyinə görə ortalama təsir indeksi güclü deyil (50-100 arası).

Lənkəran, Şəki və Şirvan - müvafiq iqtisadi rayonlara zəif təsir göstərən ($\dot{I} < 50$), lokal iqtisadiyyatı dəstəkləyən, lakin regionda dominant olmayan şəhərlərdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun 29% əhalisi Şəkiddə yaşamağına baxmayaraq, ümumi məhsul buraxılışının yalnız 25%-ni təmin edir. Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda Mingəçevir və Yevlax şəhərlərinin birlikdə təsir payı təxminən 52%-ə bərabərdir (paylanan böyümə modeli). İqtisadi rayonun əhalisinin 18%-i, məhsul istehsalının isə 14%-i Yevlax şəhərinin payına düşür. Naftalan şəhəri Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun sosial- iqtisadi inkişafına minimal təsir göstərir, bu isə, öz növbəsində dar ixtisaslaşma və investisiya çatışmazlığının nəticəsidir. Mingəçevir, Lənkəran və Şirvan şəhərlərində investisiya qoyuluşu göstəricisinə görə $\dot{I} = 50-100\%$, yəni şəhərin təsiri ortadır. Digər göstəricilərə görə $\dot{I} < 50$. Onuda qeyd edək ki, təhlil etdiyimiz bütün şəhərlərdə adambaşına düşən gəlirlər müvafiq iqtisadi rayonda adambaşına düşən gəlirdən 15-63% çoxdur. Yalnız Naftalan şəhərində bu göstərici Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə göstəricidən sadəcə 4% böyükdür.

Normallaşdırılmış göstəricilər cədvəlini hazırlamaq üçün aşağıdakı düsturla hər bir şəhərin təsir indekslərini 0-1 intervalına gətiririk:

$$X_i' = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}$$

Burada: X_i' – 0 ilə 1 arasında normallaşdırılmış dəyər;

X_i – i-ci şəhərin göstəricisi (məsələn əhalinin təsir indeksi);

X_{\min} – həmin göstərici üzrə minimum dəyər;

X_{\max} – həmin göstərici üzrə bütün şəhərlər arasında maksimum dəyər.

İnteqral normallaşdırılmış indeks dörd göstəricinin ortalaması əsasında hesablanır:

$$I_i = w_a * N_i' + w_{\text{ÜMB}} * \text{ÜMB}_i' + w_G * G_i' + w_{\text{inv}} * \text{Inv}_i'$$

Burada: I_i - i-ci şəhərin inteqral təsir indeksi;

w_a ; $w_{\text{ÜMB}}$; w_G ; w_{inv} - çəkilər;

N_i' ; $\text{ÜMB}_i'$; G_i' ; Inv_i' – i-ci şəhərin bütün göstəricilərə görə təsir indeksinin normallaşdırılmış dəyəri.

Cədvəl 2

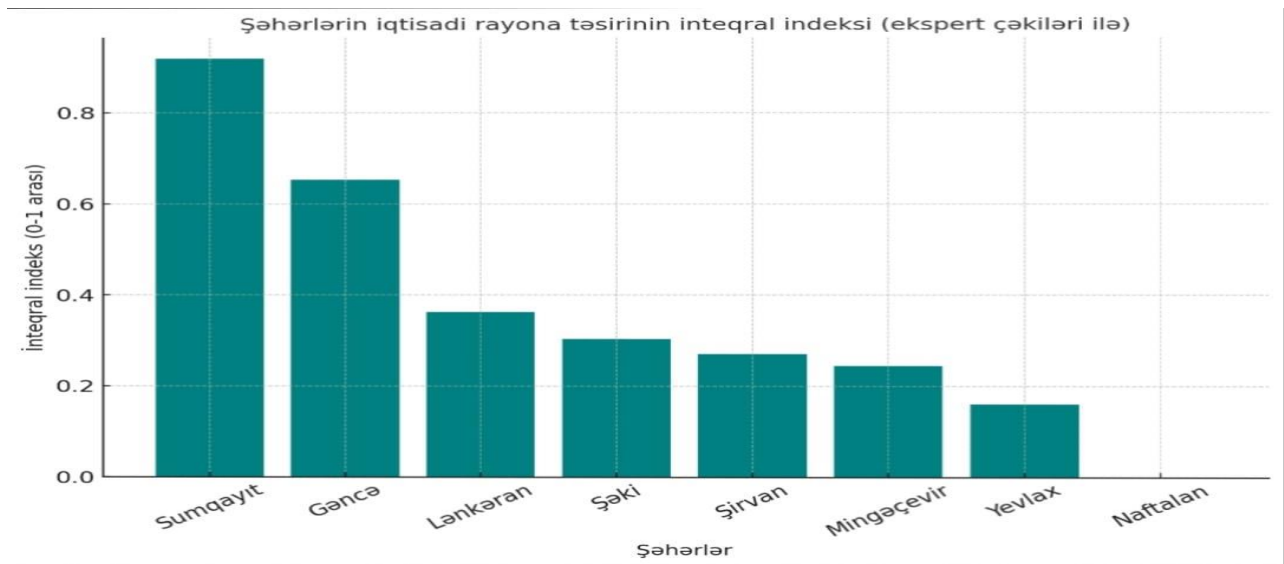
Şəhərlərin təsir indeksinin normallaşdırılmış dəyəri

Şəhər	Əhalinin sayı	ÜMB	Əhalinin nominal gəliri	İnvestisiya qoyuluşu	Ekspert çəkilər əsasında normallaşdırılmış inteqral indeksi	Bərabər çəkilər əsasında normallaşdırılmış inteqral indeksi	İqtisadi prioritetli çəkilər əsasında normallaşdırılmış inteqral indeksi
Gəncə	1,0	0,43	1,0	0,26	0,65	0,67	0,55
Şəki	0,32	0,18	0,49	0,25	0,29	0,31	0,28
Sumqayıt	0,76	1,0	0,86	1,0	0,91	0,89	0,95
Mingəçevir	0,12	0,12	0,26	0,56	0,24	0,26	0,28
Şirvan	0,16	0,22	0,30	0,44	0,27	0,28	0,29
Naftalan	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Lənkəran	0,25	0,21	0,45	0,63	0,36	0,38	0,39
Yevlax	0,16	0,08	0,25	0,17	0,15	0,16	0,15

Mənbə: müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Çəki əmsallarının əsaslandırılmasında bəzi nəzəri və empirik amillər nəzərə alınmalıdır: tədqiq olunan obyektə göstəricinin vacibliyi dərəcəsini nəzərə alaraq çəki müəyyənləşdir; ÜMB və investisiyalar iqtisadi özəyi, əhalinin gəliri isə sosial səmərəni əks etdir; investisiya şəhərin gələcəkdə təsir potensialını göstərir, lakin cari təsire görə ÜMB və gəlir qədər dominant deyil.

Əhali şəhərin sosial və əmək potensialını göstərir, lakin iqtisadi təsiri əks etdirmək üçün yetərli olmadığı üçün orta çəkisini 20% müəyyən etdik. ÜMB şəhərin iqtisadi gücünü birbaşa göstərir. Dünya Bankı, OECD və UN-Habitat araşdırmalarında şəhərin regional təsirini ən çox ÜMB ilə ölçürlər, çünki bu indikator iqtisadi mərkəzliyi və resurs axınını göstərir. Ona görə bu göstəricinin çəkisi 35% müəyyən olundu. Nominal gəlir ÜMB qədər iqtisadi intensivlik göstərməsədə, region iqtisadiyyatına təsir və vergitutma bazası üçün vacibdir. Bu səbəbdən çəkisi 25% müəyyənləşdi. İnvestisiya şəhərin gələcək təsir potensialını göstərir və cari təsire görə dominant olmadığına görə çəkisi 20% müəyyən olundu.

Şəkil 1. Qrafik qiymətləndirmə nəticəsində qurulub

Yuxarıda ekspert çəkili ilə normallaşdırılmış inteqral indeks və şəhərlər üzrə sıralama cədvəli təqdim olunub. Qrafikdə görünür ki, Sumqayıt və Gəncə ən güclü təsirə malikdir, digər şəhərlər isə əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Müqayisə üçün bütün göstəricilərə bərabər çəki (25%) və iqtisadi prioritetli çəkilər müəyyənləşdirdik (əhali-10%, ÜMB-40%, investisiya-30%, gəlir-20%). Ümumilikdə fərqlər böyük deyil, lakin liderlik sırasına təsir göstərə bilər. Sumqayıt ekspert çəkili ilə bir qədər üstün mövqeyə keçir (+0,0118).

Gəncə, Mingəçevir, Şəki, Şirvan şəhərlərinin təsir indeksi bərabər çəkilərdə nisbətən daha yüksəkdir, çünki sosial göstəricilər (əhali, gəlir) onların payına düşür.

Ekoloji davamlılıq

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləmək məqsədilə həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərindən biri də ekoloji davamlılıqdır. Müasir dövrdə ən aktual qlobal problemlərdən biri iqlim dəyişikliyi, və şəhərlərin iqlim dəyişikliyinə böyük təsiridir. Şəhərlər artan enerji istehlakı və istixana qazı emissiyaları mənbəyidir. 2022-ci ildə açıqlanan İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panelin (IPCC) hesabatına əsasən, şəhərlər əsas istixana qazları sayılan karbon qazı (CO₂) və metan (CH₄) emissiyalarının 67-72%-ni təşkil edir.[12] İqlim dəyişikliyinə azaltmaq və tərəqqini izləmək üçün şəhərlərdə səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə şəhər səviyyəsində görülən səylər zaman keçdikcə artır - dünyanın 800-dən çox şəhəri karbon neytrallığına nail olmağı qarşısına məqsəd qoyub [12] İstixana qazı emissiyalarının azaldılması və onların baş verməsinin səbəblərini aradan qaldırmaq məqsədilə birgə öhdəliklər nəzərdə tutan beynəlxalq şəhər birlikləri yaradılmışdır: C40 Qrupu və İqlim və Enerji üzrə Bələdiyyə Başçıların Qlobal Razılaşması (GCoM).

Dünyanın meqapolis şəhərlərində ekoloji davamlılıq istiqamətdə ciddi tədbirlər görülür. **Paris**də bərpa olunan enerjiyə keçid üzrə geniş proqram həyata keçirilir. Əsas məqsəd 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerjinin payını 40%-ə çatdırmaq. 1996-cı ildən başlayaraq **Berlin** hökuməti Berlin Energetika Agentliyi ilə birlikdə ictimai binalar tərəfindən enerji istehlakının səmərəliliyinin artırılması üçün xüsusi modernləşmə mexanizmi həyata keçirir. Bu mexanizm binaların sahibləri və enerji servisi göstərən kompaniyalar arasında müqavilələrin bağlanmasına əsaslanır. Müqaviləyə əsasən, kompaniyalar modernləşməni öz üzərinə götürür. Sonra isə, bu xərclər binaların sahibləri tərəfindən kommunal xərclərdə qənaət edilmiş hissə hesabına 8-12 il ərzində qaytarılır. Təcrübə göstərir ki, il ərzində enerji istehlakı xərcləri 26%, İXQ emissiyaları isə 70 min ton azalır. **San-Paulu** şəhərində isə istehlak olunan enerjinin 60%-i bərpa olunan enerji mənbələrindən alınır. Enerjinin böyük hissəsi su və biokütlədən (şəkər çuğundurunun tullantılarından) alınır. **Pekində** MaaS platforması (Mobility-as-a-Service) fəaliyyət göstərir. [25] Kartoqrafik onlayn-servislərlə şəhər

hakimiyyətinin əməkdaşlığı nəticəsində müxtəlif növ şəhər nəqliyyatı birləşdirilib. 2020-ci ildən Platforma çərçivəsində şəhərdə şəxsi avtomobilsiz – ictimai nəqliyyat, velosiped vasitəsilə və yaxud piyada hərəkət edənlərin mükafatlandırılması Proqramı tətbiq edilir. Qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilər tərəfindən qət edilmiş məsafələr hesablanır və karbon kreditlərinə konvertasiya olunur (karbon izinin azalma həcmi əks etdirən şərti vahid). Sonralar bu kreditlər istifadəçilər tərəfindən ictimai nəqliyyatda gediş haqqı, endirimli kuponların əldə edilməsi, onlayn-servislərə qeydiyyat və s. bunun kimi məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. 2023-cü ildə aparılan qiymətləndirməyə görə, üç il ərzində 3,5 milyon adam Proqrama qoşulmuş və karbon qazı tullantıları 400 min ton azalmışdır. **Moskva** şəhərində yaşıl ərazilərin sahəsi şəhərin 50%-ni təşkil edir. Buna nail olmanın səbəbi Xüsusi Qorunan Təbii Ərazilərin (XQTƏ) yaranmasıdır. Qanuna görə bu ərazilərin sahəsinin azalmasına və vətəndaşların (təşkilatların) mülkiyyətinə verilməsinə qəti qadağa qoyulub. Məişət tullantılarının yaranması sahəsində **Seul** şəhərinin təcrübəsini araşdırdıq. Keçən əsrin 90-cı illərindən vətəndaşlar üçün tullantıların utilizasiyasına görə vergi sistemi tətbiq olunur. 2009-cu ildə elektron zibildən metalların ayrılması üzrə şəhərlərdə yeni proqram tətbiq olunmağa başladı. Proqram çərçivəsində tələbələr üçün maliyyə stimulu mexanizmi nəzərdə tutulub: onlar tərəfindən təhvil verilmiş mobil telefonların emalı nəticəsində əldə olunan gəlir stipendiyaların üzərinə əlavə olunur. Qiymətləndirməyə görə, 2009-2021-ci illər ərzində bu proqram İXQ emissiyalarını 120 min ton azaltmağa imkan verdi.

“Tələbatın idarə olunması və Pik ödənişlərin yumuşadılması” və ya “peak shaving / demand response” konsepsiyası beynəlxalq enerji idarəetməsi praktikasında yaranmış bir yanaşmadır. Onun formalaşması və geniş tətbiqi ilk dəfə ABŞ və Avropa ölkələrində baş verib. 1970–1980-ci illərdə ABŞ-da enerji böhranları zamanı elektrik şəbəkələrinin yüklənməsi problemi ortaya çıxdı. Bu dövrdə PJM Interconnection, California ISO, New York ISO kimi operatorlar “demand response və peak shaving” proqramlarını tətbiq etməyə başladılar. Burada müəssisələrə və istehlakçılara pik saatlarda enerjini azaltmaq üçün maliyyə ödənişləri təklif olunur. Nəticədə şəbəkə yükü azaldılır, yeni enerji stansiyalarına ehtiyac azalır.[40] Avropa İttifaqı 2010-cu ildən “Smart Grids and Demand Response Directive (2012/27/EU)” çərçivəsində bu modeli rəsmi siyasətə çevirdi. Almaniya, Niderland, Danimarka, İsveç və Fransa bu proqramı iri sənaye müəssisələrində və kommunal sektorda həyata keçirir. Sinqapur Enerji Bazarları İdarəsi (EMA) “Demand Response Programme” adı ilə 2016-cı ildən tətbiq edir. Yaponiya “Smart Energy Cities” layihəsi çərçivəsində “peak shaving” proqramlarını 2011 Fukusima hadisəsindən sonra genişləndirdi. [41]Azərbaycanda hələlik bu model tam sistemli şəkildə tətbiq olunmayıb, amma enerji effektivliyi strategiyası (2022–2030) və yaşıl enerji proqramı çərçivəsində “ağıllı şəbəkələr”, “enerji qənaəti tədbirləri” və “tələb tərəfli idarəetmə” ideyaları artıq Energetika Nazirliyinin planlarında yer alır.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Enerji Agentliyinin “enerji auditləri + nəticəyə görə ödəniş” layihəsini regionların sənaye və kommertiya müəssisələrində tətbiq etməklə orta hesabla ilk illərdə $\approx 10\%$ enerjiyə qənaət edilib. Kaliforniya, Nyu-York, Vaşinqton və digər şəhərlərdə əsasən binaların enerji səmərəliliyinin artırılması və sənaye müəssisələrinin enerji auditləri layihələrində tətbiq olunur. Müəssisələrdə ISO 50001/enerji auditləri, investisiya təşviqi (dəyərin bir hissəsinin subsidiyası), enerji idarəetmə sistemlərinin tətbiqi həyata keçirilir. Müəssisə və ya bina enerji auditindən keçir — enerji itkiləri, avadanlıqların səmərəliliyi və qənaət potensialı hesablanır. Audit nəticəsində gözlənilən qənaət planı (baseline) hazırlanır. Enerji qənaəti tədbirləri həyata keçirilir (izolyasiya, LED işıqlandırma, avtomatik idarəetmə və s.). Real qənaət (məsələn, illik 15% enerji azaldılması) ölçülür və yoxlanılır. Dövlət və ya enerji şirkəti yalnız real əldə olunmuş qənaətə görə ödəniş edir. [39]

DSK-nin məlumatları əsasında məlum olur ki, istilik və elektrik enerjisinin istehsalında ən çox istifadə edilən enerji məhsulu – təbii qazdır (98,4%). Azərbaycanda istehsal olunan elektrik enerjisinin 86%-i yanacaq ilə işləyən ES və İES-da, 6%-i SES-da, 0,2%-i külək ES-da, 0,3%-i günəş ES-da və 0,8%-i tullantıların yandırılmasından alınır. [1]

Ən böyük istilik elektrik stansiyası Mingəçevir şəhərində yerləşən “Azərbaycan” İES-dır (istehsal gücü 2400 mVt). İl ərzində bu İES fəaliyyəti nəticəsində 2 mln.tondan çox CO₂ tullantıları

atmosfer havasına atılır. Mingəçevirdə həmçinin istehsal gücü 425 MVt olan SES-sı fəaliyyət göstərir. Bakı və Sumqayıt şəhərlərində müxtəlif istehsal gücünə malik dörd İES-ları fəaliyyət göstərir və onların il ərzində CO₂ emissiyaları 1,61-3,51 mln.tona bərabərdir. Şirvan şəhərində illik CO₂ emissiyası 0,01-0,1 mln ton olan “Cənub” İES-sı fəaliyyət göstərir. Bu şəhərlərə nisbətən, Gəncə və Naftalan şəhərlərində təbii qaz əhəmiyyətli dərəcədə az istehlak olunur və onun da Gəncədə - 82,2%-i, Naftalanda isə 62,6%-i əhali tərəfindən istehlak olunur.

2022-ci ildə Azərbaycanda cəmi 59 mln ton istixana qazı emissiya edilmişdir ki, buda bütün dünyada yaranan istixana qazının 0,1%-i təşkil edir. Elektrik enerjisi istehsalı 28,988 milyard kilovat-saat təşkil edib. Onun 24,218 milyard kilovat-saatı (yəni 83,5%-i) Bakı, Sumqayıt, Şirvan və Mingəçevir şəhərlərində istehsal olunub. Elektrik enerjisi istehlakında isə (cəmi ölkə üzrə 22,617 milyard KVt/saat) bu şəhərlərin payı 69%-dir.[6] Təbii ki, ən böyük İXQ emissiyaları da burda yaranır.

Hər bir enerji mənbəyindən yaranan İXQ emissiyaları emissiya əmsalından istifadə üsulu ilə hesablanır [28] Əgər nəzərə alsaq ki, yandırılan hər min kubmetr təbii qazdan 1,85 ton CO₂ atmosfer havasına atılır, onda şəhərlərdə təbii qazdan alınan CO₂

Cədvəl 3

2022-ci ildə şəhərlərdə təbii qaz istehlakından yaranan CO₂

	Bakı	Sumqayıt	Gəncə	Naftalan	Mingəçevir	Şirvan
Təbii qaz Milyon m ³	5315,4	1708,2	177,5	16,4	1263,3	1161,2
CO ₂ ekv.emissiyası Ton	9833490	3160170	328375	30340	2337105	2148220

Mənbə: DSK Azərbaycanın energetikası 2023

Cədvəldən görünür ki, 2022-ci ildə ölkə üzrə İXQ emissiyaların təxminən 31%-i (18 milyon ton) şəhərlərdə təbii qaz istehlakı nəticəsində yaranıb. Ölkə üzrə bütün ilkin enerji məhsullarının 47,5 faizini xam neft (qaz kondensatı da daxil olmaqla), 52,1 faizini təbii qaz, 0,4 faizini isə bərpa olunan enerji mənbələri üzrə istehsal olunmuş enerji məhsulları təşkil etmişdir.

“Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bir iyul 2022-ci ildən qüvvəyə minmiş və enerji effektivliyi üzrə tədbirlərin tətbiqi nəticəsində istehlak olunan enerji miqdarının azaldılması, yəni enerjiyə qənaət məsələlərində baxılmışdır. “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 31 may tarixli 339-VIQ nömrəli Qanunu təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin 5-ci bəndində (“Təmiz ətraf mühit” və “Yaşıl artım ölkəsi”) iqlim dəyişikliyi və onunla mübarizə istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaşıl enerji məkanı prinsiplərinə əsaslanan bərpa olunan enerjidən iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi məsələləri öz əksini tapmışdır. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın 2023–2024-cü illər üzrə Təfəsilatlı Tədbirlər Planı”nına əsasən, burada "Yaşıl Enerji Zonası"nın yaradılması, Konsepsiya və Tədbirlər Planının hazırlanması nəzərdə tutulur.

Şəhərlərdə ixq-nın yaranmasının əsas səbəblərindən biri nəqliyyat sektorudur. 2023-cü ilin göstəricilərinə görə ölkədə cəmi 42461 hibrid və 3138 elektrik mühərrikli avtomobil və 15 elektrik mühərrikli avtobus mövcuddur. Bu isə yalnız Bakı şəhərində olan sərnişin minik avtomobillərinin 7,3%, avtobusların isə təxminən 0,1%-i deməkdir. Dövlət Statistika Komitəsində şəhər elektrik nəqliyyatı olaraq yalnız metro nəzərdə tutulur. Bakıda 2022-ci ildə 208,7 mln.nəfər sərnişin metro ilə daşınmışdır. Azərbaycanda 2022-ci ildə bütün daxili sərnişin daşımalarının 12,9%-i metro vasitəsilə həyata keçib.[1]

Azərbaycanda elektrik enerjisinin mənbəyi əsasən mədən yanacaqları olduğu üçün, “təmiz” saydığımız, yəni elektrik mühərrikli nəqliyyat vasitələri dolay yolla İXQ emissiyasında iştirak edirlər (fərqli ondan ibarətdir ki, təbii qazın yandırılmasından yaranan CO₂ emissiyasının əmsalı daha kiçikdir

(1,85ton CO₂/min kub metr), nəinki avtomobil benzinindən və yaxud dizel yanacağından yaranan CO₂ emissiyası (3,0 tonCO₂/t və 3,15 tonCO₂/t).[24]

30 yanvar 2025-ci ildə “Bakı şəhərində və ətraf ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə dair 2025–2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı imzalanmışdır. Daha öncə isə, 2024-cü ilin fevral ayının 7-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Elektrik mühərrikli nəqliyyat vasitələrindən istifadənin təşviq edilməsi haqqında” Sərəncam imzalayıb.

Ekoloji balansın bərpa edilməsinin ən aktual və real yolu - yaşıl ərazilərin genişləndirilməsidir.

Şəhərin yaşıl əraziləri karbon qazının udulması və saxlanması üçün təbii vasitələr kimi əhəmiyyətli potensiala malikdir. Yaşıl ərazi sahəsi şəhərin iqlim gündəliyi çərçivəsində dövlət tədbirləri ilə aradan qaldırıla bilməyən istixana qazları emissiyalarını kompensasiya etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirir. M.V.Lomonosov adına MDU-nun işçi qrupu müxtəlif coğrafi bölgələrdə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerləşən 20 meqapolis seçib və onların iqlim dəyişikliyinə təsirini azaltma imkanlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsini aparıblar. Şəhərlər beş sahə üzrə qiymətləndirilib. Onlardan biri - yaşıl ərazilərdir (əsas göstərici: şəhər ərazisində yaşıllıqların payı, %)

Yaşıl sahələrin payı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkə şəhərlərində müvafiq olaraq 33 və 29 faizdir. Bu göstərici üzrə Pekin və Moskva şəhərlərinin təcrübəsi önə çıxır – müvafiq olaraq ərazisinin 60% və 51% - i yaşıl sahələrdir. 1980-ci illərdən bəri Çində hər il Milli Ağacəkmə Günü qeyd edilir və həmin gün ölkə vətəndaşları və liderləri öz şəhərlərinin küçələrinə çıxaraq öz əlləri ilə ağac əkirlər. Bu bayram qeyd olunduğu müddət ərzində Pekində şəhər yaşıllığının səviyyəsi iki dəfədən çox artmışdır [25].

Cədvəl 4

Azərbaycan şəhərlərində yaşıl ərazilərin xüsusi çəkisi

	Bakı	Sumqayıt	Gəncə	Naftalan	Mingəçevir	Şirvan
Yaşıl ərazilərin xüsusi çəkisi, %	0,43	6,9	6,1	1,6	5,7	9,2

Mənbə: Bakı şəhəri Baş planı [5], Sumqayıt şəhəri Yaşıllaşdırma idarəsi və Google maps https://www.google.com/maps/place/Naftalan/@40.7633428,46.951442,17349m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x403f2d712d6f92b1:0x1d4093cddf33cc8b!8m2!3d40.5128658!4d46.8189424!16s%2Fg%2F11flds3ryc?entry=ttu&g_ep=EgoyMDIOMTAyMy4wIKXMDSoASAFQAw%3D%3D

Bakı şəhərinin Baş planına əsasən, yaşıllıqların (parklar, meydançalar və Hibrid yaşıl dəhlizlər) sahəsi 920 hektardır (2022-ci il), bu isə Bakı ərazisinin 0,43%-ni təşkil edir. Lakin, Plana uyğun olaraq 2040-cı ilə qədər yaşıl ərazilərin sahəsi 2757,3 ha çatdırılacaq (adambaşına düşən ümumi istifadədə olan yaşıllığın sahəsi 8,7 kv.metr qədər artacaq). Plana Bakı bulvarının cənubda Bibiheybətə və şərqdə Zığa qədər mərhələli şəkildə genişləndirilməsi daxildir. [5] Onuda qeyd edək ki, rəsmi şəhərsalma sənədlərində (məsələn, Bakı şəhərinin Baş planında) şəhərin urbanizasiya olunmuş hissəsi əsas götürüldüyünə görə (sənaye və səhralıq torpaqlar yaşıl zona potensialı kimi sayılır), onun 920 hektarı təxminən 9% təşkil edir.

2022-ci ildə adambaşına düşən ümumi istifadədə olan yaşıllığın sahəsi 3-4 kv.metrdir, bu isə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının qoyduğu minimal normadan 2-3 dəfə azdır (adambaşına 9m²).

Gəncə şəhəri 2020-ci ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən dəstəklənən “Yaşıl şəhər” Fəaliyyət Planına qoşulub. Tədbirlərin ilk mərhələsi üç istiqamətdə həyata keçirilir: 1.bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi; 2.ictimai nəqliyyatın yenilənməsi; 3.şəhərin küçə işıqlandırma sisteminin yenilənməsi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı sənəddə beş milli prioritetindən biri "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması istiqamətində işlər aparılır. 22 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi və BP şirkəti iri miqyasda karbonsuzlaşdırılmış və inteqrasiya edilmiş enerji və nəqliyyat sistemləri, o cümlədən

Azərbaycanın region və şəhərlərində bərpa olunan enerji layihələri üçün tələb olunan potensialın və şəraitin qiymətləndirilməsi üzrə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Anlaşma Memorandumu imzalayıblar. Memoranduma əsasən, Azərbaycanın müvafiq region və ya şəhərləri üçün karbonsuzlaşdırma üzrə “Baş Plan”-nın hazırlanması nəzərdə tutulur. “Baş Plan” təmiz enerji layihələri, az karbonlu nəqliyyat, yaşıl binalar, tullantıların idarə olunması, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, inteqrasiyalı tərəfdaşlıqlar, həmçinin inteqrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemlərinin hazırlanması istiqamətlərini əhatə edəcəkdir.

2024-cü ilin əvvəlində Kəlbəcər və Laçın rayonlarında yerləşən 7 kiçik su elektrik stansiyaları üçün karbon sertifikatlarının alınması və bununla karbon kreditləri üzrə könüllü bazarda iştirakın gerçəkləşdirilməsi məqsədilə “Azərenerji” ASC-nin “SOCAR Trading”lə əməkdaşlığı çərçivəsində “Gold Standard” və eyni zamanda Qətər və İsveçrədə yerləşən “Global Carbon Council” qurumlarına müraciət edilib. [28] Nəticədə il ərzində 45 – 50 min ton karbon dioksid qazının atmosfərə atılmasının qarşısı alınacaq.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycan mühüm ərazi transformasiyası mərhələsindədir. Regional inkişafın tənzimlənməsində şəhərlərin rolunun artırılması mərkəzsizləşdirmə, rəqəmsallaşma, strateji planlaşdırma və beynəlxalq təcrübə daxil olmaqla kompleks yanaşma tələb edir. Real təsir alətlərinə, investisiya potensialına və sosial davamlılığa malik şəhərlər olmadan nisbətən tarazlı inkişaf mümkün deyil. Bunun üçün ilk növbədə şəhər təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, daha dəqiq desək, sənaye və aqrar-sənaye parklarının yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, turizmin və kreativ sənayenin inkişafı (xüsusilə Şuşa, Şəki, Gəncə şəhərlərində); şəhərlərlə kənd yerləri arasında nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, şəhər idarəetməsində “ağıllı həllər”in (Ağıllı şəhər) tətbiqi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhərlərin müasir prinsiplər əsasında yenidən qurulması (Ağdam, Füzuli və s.); sosial bərabərlik, o cümlədən rayon şəhərlərinin əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, orada sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi; ekoloji davamlılığa nail olmaq; şəhərlərin idarəetmə potensialının gücləndirilməsi, o cümlədən bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, şəhərlərin maliyyə və inzibati muxtariyyətinin artırılması, fərdi şəhər strategiyalarının hazırlanması zəruridir.

2026-cı ildə Bakıda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Şəhərsalma Forumunun (WUF13) 13-cü sessiyası keçiriləcək. Azərbaycanda şəhərsalma fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də və dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində dayanıqlı inkişafın əsas strateji hədəflərindən biri kimi müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın sonunda müəyyən nəticələr əldə edilib və bəzi təkliflər irəli sürülüb:

1. Hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi məkan quruluşu əsasən monosentrik model üzrə formalaşmışdır. Paytaxt Bakı ölkə üzrə ümumi daxili məhsulun, investisiyaların və əhalinin böyük hissəsini cəmləşdirərək əsas iqtisadi, maliyyə və innovasiya mərkəzinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət regionların iqtisadi fəallığının aşağı, investisiya axınının zəif, əhalinin miqrasiyasının isə paytaxta yönəlməsinə səbəb olur. Nəticədə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi üzrə mərkəz və regionlar arasında fərqlər dərinləşir, regionların potensialı tam istifadə olunmur.

Təklif

Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf məqsədləri baxımından polisentrik (çoxmərkəzli) şəhər inkişaf modelinin tətbiqi təklif olunur. Bu model çərçivəsində Bakı ilə yanaşı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Lənkəran, Şəki, Şirvan, və Naxçıvan kimi şəhərlər “regional inkişaf mərkəzləri” kimi müəyyən edilməli və onların hər biri üzrə funksional ixtisaslaşma aparılmalıdır.

Məsələn: Gəncə – sənaye, təhsil və innovasiya mərkəzi; Sumqayıt – kimya və enerji kompleksi; Mingəçevir – enerji, tekstil və logistika qovşağı; Lənkəran – aqrarsənaye və turizm zonası; Şəki – mədəni irs və ekoturizm istiqaməti və s.

Əsaslandırma

Polisentrlik inkişaf modeli regional bərabərliyi və iqtisadi dayanıqlılığını gücləndirir. Beynəlxalq təcrübə (məsələn, Almaniya, Polşa və Cənubi Koreya) göstərir ki, ikinci dərəcəli şəhərlərin

gücləndirilməsi ölkə miqyasında iqtisadi mərkəzləşməni azaldır, regionlarda məşğulluğu artırır və sosial xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir. Azərbaycan üçün bu model: regional iqtisadi fəallığın artmasına, investisiyaların mərkəzdən kənara yönəlməsinə, şəhər və rayonlar arasında inteqrasiya olunmuş nəqliyyat və rəqəmsal şəbəkənin formalaşmasına, insan resurslarının ölkə daxilində bərabər paylanmasına şərait yaradacaqdır.

Bununla yanaşı, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası”nda regionların dayanıqlı inkişafı prioritet istiqamət kimi müəyyən olunmuşdur ki, bu da təklifin milli strateji sənədlərlə uyğunluğunu təmin edir. Hətta, bu strategiya çərçivəsində fikrimizcə “Polisentrik inkişaf 2030” milli strategiyası hazırlanmalıdır.

Qiymətləndirmə

Çoxmərkəzli inkişaf modelini maliyyə cəhətdən qiymətləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır: infrastruktur investisiyaları, illik əməliyyat xərcləri, iqtisadi gəlir effekti, sosial fayda və xalis iqtisadi effekt. Bu konsepsiyamı həyata keçirmək üçün ilkin mərhələdə yüksək investisiya tələb edilsədə, 10-15 illik dövrdə ÜDM artımı və vergi gəlirlərinin artımı hesabına özünü ödəyəcək. Xüsusilə Gəncə-Sumqayıt-Mingəçevir üçlüyü iqtisadi baxımdan ən böyük fayda gətirən regionlar kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə, polisentrik inkişaf yanaşması Azərbaycanın regional siyasətində tarazlaşdırılmış, funksional və innovativ məkan modelinin formalaşmasına gətirib çıxaracaq.

2. Azərbaycanda elektrik enerjisinin 83,5%-i Bakı, Sumqayıt, Şirvan və Mingəçevir şəhərlərində istehsal olunur. Elektrik enerjisi istehlakında isə (cəmi ölkə üzrə 22,617 milyard Kvt/saat) bu şəhərlərin payı 69%-dir. Bu o deməkdir ki, yük və istehlak güclü mərkəzləşib. Bu həm şəbəkə təhlükəsizliyi, həm də iqtisadi dayanıqlılıq üçün riskdir; tələbatın aşağı salınması və pik ödənişlərin yumuşadılması prioritet olmalıdır. Enerji təchizatındakı mərkəzləşmə ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün ən sürətli, sərfəli və aşağıkarbonlu yol - Enerji effektivliyi (EE) və tələbatın idarə olunmasıdır. Azərbaycanda 2022–2024-də enerjiden istifadə və EE qanunvericiliyinin güclənməsi müşahidə olunur; bu baza üzərində konkret proqramlar tətbiq edilməlidir.

Təklif

Pilot şəhərlərdə (Sumqayıt və Mingəçevirdə) küçə işıqlarının LED-lərə dəyişdirilməsi; sənaye və kommertiya müəssisələri üçün “enerji auditi + müraciətə əsaslanan maliyyə stimulu” layihəsinin tətbiqi; tələbatın idarə olunması kimi layihələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Əsaslandırma

- Los Angeles və çoxsaylı Avropa şəhərlərində LED lampalara və idarə olunan (smart control) sistem layihəsinə keçidlə 40–60% enerji qənaəti müşahidə olunub (UNEP/World Bank). LED lampalar HPS/halogen lampalardan daha səmərəlidir (daha qısa dövrdə, təxminən 2-6 il müddətində xərclər geri qaydır), əməliyyat və xidmət xərcləri aşağıdır.

- Dünya Bankı və Beynəlxalq Enerji Agentliyinin “enerji auditi + nəticəyə görə ödəniş” layihəsinin regionların sənaye və kommertiya müəssisələrində tətbiq etməklə orta hesabla ilk illərdə ≈10% enerjiyə qənaət edilib. Müəssisələrdə ISO 50001/enerji auditi, investisiya təşviqi (dəyərin bir hissəsinin subsidiyası), enerji idarəetmə sistemlərini tətbiqi həyata keçirilib. Sumqayıt və Mingəçevir şəhərlərinin prioritet sektorlarında (kimya, energetika) audit + “pay-for-performance” maliyyələşdirmə sisteminin tətbiq edilməsi EE-ni artırabilir.

- ABŞ-da dünyanın ən böyük və mütəşəkkil bazar operatorlarından biri olan PJM interconnection LLC və Avropa pilotları tərəfindən “Tələbatın idarə olunması (Demand Response / peak shaving) + ağıllı hesablama” sistemi tətbiq edilir. Əsas prinsipi: pik saatlarda yükünü azaltmaq üçün istehlakçılara maliyyə stimulu yaradılması; smart hesablama və idarəetmə sistemi ilə reaktiv cavabların əldə edilməsi. Nəticədə pik saatlarının azalması və şəbəkə sabitliyinin artımı müşahidə edilir. Azərbaycanda tətbiq üçün əvvəlcə böyük sənaye və ticarət abonentləri üçün, sonra isə pərakəndə istehlakçılar üçün proqram hazırlanmalıdır.

Maliyyələşdirmə prosesində ilk addım Dövlət investisiya proqramı + Enerji Effektivliyi Fondu tərəfindən atılmalıdır. Eyni zamanda Beynəlxalq maliyyə institutları, xüsusi olaraq Dünya Bankı (region layihələri bu sahədə təcrübəlidir) maliyyələşmə prosesinə cəlb oluna bilər.

3. Azərbaycanda urbanizasiya, şəhərlərin iqtisadi rolu və regionların inkişafı milli strategiyaların əsas prioritetlərindəndir — buna “Azerbajjan 2030” və Regionların 2019–2023 Dövlət Proqramı nümunəsidir. Dövlət proqramları regionlarda infrastruktur, məşğulluq və sosial xidmətlərin inkişafını prioritet sayır. Eyni zamanda faktiki olaraq şəhərlərdə (xüsusən Bakı və onun zonası) iqtisadi və sosial konsentrasiyanın yüksək olması regionlararası fərqlərin qalmasına səbəb olur. Bu kontekstdə idarə olunan urbanizasiya və regional balansın təmin olunması aktualdır.

Təklif

Urbanizasiya səviyyəsinə görə şəhərin regiona təsiri məsələsinə görə Qazaxıstan təcrübəsi xüsusi diqqət cəlb edir. Urbanizasiyanın idarə olunması üçün infrastruktur + ərazi planlaşdırması + lokal idarəetmənin gücləndirilməsi kompleks yanaşması effektivdir. Bu yanaşma Azərbaycanda “Polisentrik strategiya”ya uyğunlaşdırıla bilər.

Əsaslandırma

Urbanizasiya səviyyəsi 58,2%-ə bərabər olan ölkədə aqlomerasiyalarla bərabər kiçik və orta şəhərlərin və monoşəhərlərin inkişafı “Qazaxıstan-2050” strategiyası çərçivəsində dəstəklənir. Qazaxıstanın mərkəzli infrastruktur paketləri və regionlara investisiya yönəldilməsi təcrübəsi bir sıra uğurlu nəticələr vermişdir (məs.: “Nürly Jol” proqramı ilə yol, dəmir yolu, logistika və şəhər infrastrukturunu layihələrinin prioritetləşdirilməsi nəticəsində regionların əlaqəliliyi artmışdır). Qazaxıstanın təcrübəsi göstərir ki, infrastruktur və dövlət proqramları (transport, mənzil, sənaye zonaları) şəhər mərkəzlərinin funksional gücünü sürətləndirə bilər; amma bu proqramların maliyyələşdirilməsi, ətraf mühit və sosial xidmətlər baxımından riskləri də var — buna görə də tətbiq prosesi Azərbaycana adaptasiya olunmalı və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

4. “15 dəqiqəlik şəhər” konsepsiyası ümumilikdə Azərbaycan üçün aktualdır, lakin modelin yerli reallıqlara uyğunlaşdırılmasını tələb edən bir sıra regional xüsusiyyətlər və məhdudiyyətlər mövcuddur. Postkonflikt ərazilərdə şəhərlərin “15 dəqiqə” prinsipi ilə tikilməsi üçün unikal imkanlar var. Bu konsepsiyanın uğurla nəticələnməsi üçün planlaşdırmada islahatlar, yerli infraqurkura investisiyalar və nəqliyyat prioritetlərində dəyişikliklər tələb olunur.

5. Adambaşına düşən yaşıl ərazi sahəsinə görə Bakı şəhəri keçmiş Sovet respublikalarının paytaxtlarının içində ən aşağı pillələrdən birindədir (3-4 kv.m). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyyəsinə görə bu göstərici ən azı 9 m² olmalıdır. Optimal variantla görə isə adambaşına 50 m² yaşıl ərazilər düşməlidir. Fikrimizcə şəhərlərdə yaşıl zonaların artırılması istiqamətində Moskva, “təmiz” nəqliyyata keçid istiqamətində isə Pekin təcrübəsi tətbiq edilməlidir.

6. Region şəhərlərində, xüsusilə postkonflikt ərazilərdə gənc əhalinin cəlb edilməsi üçün onların marağında olan, məsələn təhsil və elm istiqamətində (regionlarda universitet filiallarının açılması, İsrail və Türkiyə universitetləri ilə əməkdaşlıq, təcrübə imkanlarının, startaplar üçün qrantların verilməsi), mədəni təşəbbüslər istiqamətində (muzeylər, kinoteatrlar, festivallar), “gənclərin sahibkarlığı” konsepsiyası istiqamətində layihələr həyata keçirilməlidir;

7. İXQ tullantılarının azalması üçün iqtisadi stimül yaradan amillərdən biri karbon bazarlarıdır. “Tullantıya görə ödəniş et” sistemi biznesi ekoloji təmiz texnologiyalara investisiya qoymağı məcbur edir. Karbon bazarı qadağalarla deyil, bazar mexanizmləri vasitəsilə müəssisələrin davranışını tənzimləməyə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Azərbaycanın energetikası 2023, 2024
2. Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi. Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Milli Strategiya 2022–2026.
3. Azərbaycan İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Şəhərlər Pandemiyadan Sonra İqtisadiyyatda İnkişaf Mühərrikləri kimi. (2023)
4. Azərbaycan regionları 2023, 2024
5. Bakı şəhərinin baş planı 2040 <https://arxkom.gov.az/bakinin-bas-plani>
6. M. Abdalova. “Azərbaycan şəhərlərində İXQ emissiyaların qiymətləndirilməsi” İqtisadi

artım və ictimai rifah. Elmi jurnal, 2025, №1

7. Governing Regional Development Policy: the use of performance indicators. – OECD: Paris, 2009. –198 p (İdarəetmə sahəsində İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının çoxsəviyyəli tədqiqatları. Regional inkişaf siyasətinin idarə olunması:səmərəlilik göstəricilərinin istifadəsi.)

8. ESPON (2020). Territorial Scenarios for Europe: Towards a More Balanced Development.

ESPON 1.1.1 The rol of polycentricity in spatial development

9. Moreno, C. (2020). The 15-Minute City: A Smart and Sustainable Urban Model for the Future. Sorbonne University.

10. Hall.P, Pain K. 2006. The polycentric metropolis: Learning from Mega-city Regions in Europe. Earthscan

11. New Urban Agenda, UN-Habitat, BMT, Kito. 2016

12. IPCC. (2022). Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. URL: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf

13. Шерешева М.В. Анализ международного опыта диверсификации сельской экономики <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-mezhdunarodnogo-opyta-diversifikatsii-selskoy-ekonomiki>

14. Региональная политика: зарубежный опыт и российские реалии / Под ред. А.В. Кузнецова, О.В. Кузнецовой. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – 137 с.

15. Инвестиции в человеческий капитал и методы оценки их эффективности: зарубежный и отечественный опыт https://studbooks.net/1471518/menedzhment/investitsii_chelovecheskiy_kapital_zarubezhnyy_opyt

16. Смолькин Валерий Петрович. Cyberleninka . Устойчивое экологическое развитие: основные подходы и понятия <https://cyberleninka.ru/article/n/ustoychivoe-ekologicheskoe-razvitie-osnovnyue-podhody-i-ponyatiya>

17. Колесник Сергей Александрович. Децентрализации государственной власти: зарубежный опыт <https://cyberleninka.ru/article/n/detsentralizatsii-gosudarstvennoy-vlasti-zarubezhnyy-opyt>

18. Список стран по уровню урбанизации - NoNews <https://nonews.co/directory/lists/countries/urban-population>

19. Устойчивое развитие регионов и городов России <https://strategyjournal.ru/rossiya-imir/ustojchivoe-razvitie-regionov-i-gorodov-rossii/>

20. Рейтинг стран мира по уровню урбанизации / Urban Population Index. Департамент Организации Объединённых Наций по экономическим и социальным вопросам (ДЭСВ ООН) / United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA). <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index>

21. А. Кошербаева. Экономика и статистика 4/2018 Анализ развития городов Казахстана вне Астаны и Алматы (APA) стр.134-140 <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/334/EiS%204%202018%20%281%29.pdf?sequence=1>

22. Нурланова Н.К. Города как точки роста экономического пространства Казахстана: тенденции и перспективы развития. Cyberleninka <https://cyberleninka.ru/article/n/goroda-kak-tochki-rosta-ekonomicheskogo-prostranstva-kazahstana-tendentsii-i-perspektivy-razvitiya>

23. UNDP. AVROPA İTTİFAQI VƏ BMTİP İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANA TƏSİRLƏRİ BARƏDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ TƏŞKİLATLARININ MƏLUMATLİLİĞİNİ ARTIRIR. 6 OKTYAB 2021 [HTTPS://WWW.UNDP.ORG/AZ/AZERBAIJAN/PRESS-RELEASES/AVROPA-İTTİFAQİ-V-BMTİP-İQLİM-DYİŞİKLİYİ-V-ONUN-AZRBAYCANA-TSİRLRİ-BARD-VTNDAS-CMİYYETİ-TSKİLATLARİNİN-MLUMATLİLİĞİNİ](https://www.undp.org/az/azerbaijan/press-releases/avropa-ittifaqi-v-bmtip-qlim-dyisikliyiv-onun-azrbaycana-tsirlri-bard-vtndas-cmiyyeti-tskilatlarinin-mlumatliligini)

24. Rusiya Federasiyasının 1990-2010-cu illər üçün Monreal Protokolu ilə tənzimlənməyən mənbələrdən antropogen emissiyaların inventarlaşdırılması və istixana qazlarının qəbulu ilə bağlı Milli Hesabatı. M., 2012 . <https://sro150.ru/metodika-rascheta-vybrosov-parnikovyx-gazov-so-ekvivalenta>

25. Федянин А. А., Бобылев С. Н., Гулев С. К. (М. V. Lomonosov adına MDU-nun işçi qrup) Moskvanın İqtisadi Siyasət və Şəhərlərin İnkişafı Departamentinin tədqiqatları «Климатическая повестка городов мира».
26. Татаркин А.И., Брайчева О.В. «Методология оценки влияния городов на развитие регионов», Институт Экономики УрО РАН, 2010-2015
27. Татаркин А.И., Полицентрическое развитие: теория и практика», 2013
28. “Kəlbəcər və Laçın SES-lər “karbon” sertifikatı alacaq” Xalq qəzeti, 28.06.2024
29. World Bank. (2009). World Development Report 2009: Reshaping economic geography. Washington, DC: World Bank.
30. UN-Habitat. (2020). World Cities Report 2020: The value of sustainable urbanization. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.
31. UN-Habitat. (2022). World Cities Report 2022: Envisaging the future of cities. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.
32. UN-Habitat. (2024). World Cities Report 2024: Cities and climate action. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.
33. OECD. (2024). Regions and Cities at a Glance 2024. Paris: OECD Publishing.
34. OECD (2019) – Regions and Cities at a Glance 2019. OECD Publishing, Paris.
35. ESPON. (2005). Potentials for polycentric development in Europe (ESPON Project 1.1.1). Luxembourg: ESPON Monitoring Committee.
36. Hall, P., & Pain, K. (Eds.). (2006). The polycentric metropolis: Learning from mega-city regions in Europe. London: Earthscan.
37. Edward L. və Glaeser, E. L. (2011). Triumph of the city: How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier. New York: Penguin Press.
38. UNEP DTU Partnership — Street Lighting Energy Efficiency Calculator (küçə işıqları üçün alət və təcrübə).
39. World Bank — Achieving Energy Efficiency in Buildings / demand-side EE (practices & financing).
40. PJM Interconnection, Demand Response Overview <https://www.pjm.com>
41. Energy Market Authority (Singapore), Demand Response Programme 2016 Report

Направления повышения значимости городов в сбалансированном социально-экономическом развитии Азербайджана

Метанет Абдалова

Ведущий научный сотрудник отдела регионального развития
и проблем использования природных ресурсов
Института Экономики Министерства науки и образования,
д.ф.э., доцент.

Резюме: Основной целью научной статьи является исследование роли городов в сбалансированном социально-экономическом развитии Азербайджана и определение направлений повышения их значимости. В статье изучены основные направления реформ, реализуемых в мировой практике с целью поддержки сбалансированного социально-экономического развития регионов, проанализированы исследования ОЭСР, подход ESPON и программы UN-Habitat. На основе данного анализа выдвинуты концепции развития городов, направленные на стимулирование регионального развития и снижение территориальной несбалансированности, в частности такие подходы, как «умный город», «инклюзивное планирование», «15-минутный город» и «полицентрическое развитие».

Особое внимание уделено обоснованию целесообразности применения модели полицентричного развития в условиях Азербайджана. В рамках данной модели, наряду с Баку, такие города, как Гянджа, Сумгайыт, Мингячевир, Лянкяран, Шеки, Ширван и

Нахчыван, определены в качестве региональных центров развития, для которых предлагается формирование функциональной специализации.

В статье проведена оценка индекса влияния городов на развитие экономических районов. Методология оценки основана на сравнительных относительных показателях экономического развития городов и соответствующих экономических районов (за исключением городской территории). Результаты оценки показывают, что наибольшее влияние на развитие экономических районов оказывают города Сумгайыт и Гянджа, в то время как влияние других городов является относительно слабым.

Ключевые слова: сбалансированное развитие; концепция полицентричного развития; региональные центры развития; индекс регионального влияния города; экологическая устойчивость.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/28-45>**Directions for improving the regulatory mechanism of utility services****İlgar Sadigov**

Institute of Economics of MSE

E-mail: ilgarsadigov@hotmail.com

Abstract: Utility services are a strategic sector that plays a central role in safeguarding social welfare, energy security, and environmental sustainability. In Azerbaijan, a state-led model can preserve social stability, yet persistent challenges remain, including aging infrastructure, high losses, rising costs, and limited attraction of private investment. This study uses cross-country comparison and scenario-based modeling to examine three potential development pathways for the electricity distribution sector. The results suggest that a transition to a more sustainable system is achievable not only through tariff increases, but more realistically and manageably through efficiency-oriented incentives and digital modernization.

Keywords: Utility regulation, tariff design, electricity distribution, loss reduction.

Kommunal xidmətlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

İlqar Sadıqov

ETN İqtisadiyyat İnstitutu
e-mail: ilgarsadigov@hotmail.com

Xülasə: Kommunal xidmətlər sosial rifahın, enerji təhlükəsizliyinin və ekoloji dayanıqlılığın qorunmasında əsas rol oynayan strateji sahədir. Azərbaycanda dövlətin aparıcı olduğu model sosial sabitliyi qoruya bilsə də, köhnəlmiş infrastruktur, yüksək itkilər, artan xərclər və özəl investisiyanın zəif cəlbi kimi çağırışlar hələ də qalır. Bu tədqiqatda ölkələrarası müqayisə və ssenari əsaslı modelləşdirmə ilə paylama sektorunda üç mümkün inkişaf istiqamət təhlil edilir. Nəticələr göstərir ki, dayanıqlı sistemə keçid təkcə tariflərin yüksəldilməsi ilə deyil, səmərəliliyi artıran təşviqlər və rəqəmsal modernləşmə hesabına daha real və idarəolunan şəkildə mümkündür.

Açar sözlər: Kommunal xidmətlərin tənzimlənməsi, tarif dizaynı, elektrik enerjisinin paylanması, itkilərin azaldılması.

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə kommunal xidmətlər milli iqtisadiyyatın strateji dayaqlarından biri olmaqla, sosial rifahın, enerji təhlükəsizliyinin və ekoloji tarazlığın qorunmasında həlledici rol oynayır. Bu xidmətlərin səmərəli idarə olunması yalnız istehlakçıların təminatı baxımından deyil, həm də dövlətin makroiqtisadi sabitliyi və resursların rəşional istifadəsi nöqtəyindən mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət bu sahələrdə dövlət-inzibati model əsasında formalaşmışdır. Elektrik enerjisində “Azərenerji” və “Azərişiq”, qazda “SOCAR” və “Azəriqaz”, suda isə “Azərsu” ASC kimi dövlət qurumları əsas rol oynayır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, mövcud model sosial sabitlik baxımından effektiv olsa da, iqtisadi baxımdan bir sıra məhdudiyyətlər üzə çıxır: infrastruktur köhnəlməsi, enerji və su itkisi səviyyələrinin yüksəkliyi, xərclərin yüksək olması və özəl investisiyaların məhdudluğu.

Mövcud tənzimləmə sistemi əsasən subsidiyalaşmış və inzibati qərarlara söykənən bir çərçivədə fəaliyyət göstərir. Halbuki, qlobal tendensiyalar göstərir ki, yaxın onilliklərdə kommunal xidmətlərin idarə olunması yeni enerji reallığı ilə üz-üzə qalacaq. Buna misal olaraq, fərdi bərpəolunan enerji mənbələrinin (günəş panelləri, mini külək turbinləri və s.) genişlənməsi nəticəsində vətəndaşların artıq yalnız istehlakçı deyil, eyni zamanda mikroistehsalçı və paylayıcı kimi fəaliyyət göstərəcəyi yeni bir bazar reallığının formalaşmasını göstərə bilərik. Gələcəkdə fərdi şəxslərin artıq istehsal etdiyi enerjini qonşularına və ya yerli şəbəkələrə satması üçün qanunvericilikdə mikroenerji dövriyyəsi və balanslaşdırıcı bazar mexanizmləri nəzərdə tutulmalıdır. Bu isə dövlətin tənzimləyici rolunu tamamilə yeni çərçivədə - rəqəmsal, çevik və şəffaf nəzarət modeli ilə müəyyənləşdirir. Belə şəraitdə tənzimləmə mexanizmləri yalnız tariflər üzərində deyil, həm də enerji paylaşımı, balanslaşdırma və şəbəkə inteqrasiyası kimi məsələləri əhatə etməlidir.

Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi və su qıtlığı şəraitində su təchizatı xidmətlərinin tənzimlənməsi də yeni reallıqlara uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycan kimi yarımsəhra iqliminə malik ölkələrdə su ehtiyatlarının azalması, artan tələbat və köhnəlmiş infrastruktur, dövlətin su tarifləri, israfın azaldılması və təkrar su istifadəsi sahəsində daha kompleks mexanizmlər formalaşdırmasını tələb edir. Bu problemlər artıq sadəcə iqtisadi deyil, həm də ekoloji və sosial dayanıqlılıq aspektində strateji məsələdir.

Mövcud inzibati tənzimləmə sistemi həm enerji, həm də su sektorlarında yeni texnoloji və ekoloji reallıqlara uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir. Bu səbəbdən, bir çox dövlətlərin rolu “nəzarət edən”dən çox “koordinasiya edən və bazarı yönləndirən” funksiyaya çevrilir.

Metodologiya

Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi kommunal xidmətlərin tənzimlənməsi prosesini hərtərəfli

qiymətləndirmək məqsədilə formalaşdırılmışdır. Bu yanaşma müxtəlif informasiya mənbələrindən və analitik üsullardan istifadə etməklə sektorun struktur xüsusiyyətlərini, institusional mexanizmlərini və mümkün inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatda beynəlxalq müqayisəli təhlil geniş yer verilir. Bu yanaşma müxtəlif ölkələrin kommunal idarəetmə və tənzimləmə modellərini müqayisə edərək onların üstün və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, həmçinin yerli şəraitə uyğun tətbiq oluna biləcək variantların qiymətləndirilməsinə xidmət edir.

Elektrik istehsalı və istehlakının iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəsini qiymətləndirmək məqsədilə statistik korrelyasiya yanaşmalarından istifadə olunmuşdur.

İslahatların mümkün nəticələrini proqnozlaşdırmaq və struktur dəyişikliklərinin təsirini qiymətləndirmək üçün ssenari əsaslı modelləşdirmə tətbiq edilmişdir. Bu metod müxtəlif iqtisadi şərtlərdə qərarların nəticələrini müqayisə etməyə və sistemin sabitliyini qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Araşdırmada elektrik paylayıcı şirkətin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi dayanıqlılığı üç alternativ inkişaf ssenarisi əsasında qiymətləndirilmişdir. Metodoloji yanaşma çərçivəsində həm cari (mövcud) əməliyyat göstəriciləri, həm də struktur islahatlarına əsaslanan modellər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Ümumilikdə işdə, kommunal xidmətlərin tənzimlənməsində mövcud vəziyyətin hərtərəfli mənzərəsini çəkməyə və təkmilləşdirmə istiqamətlərini elmi əsaslarla müəyyən etməyə xidmət etmişdir.

Əsas hissə

Kommunal xidmətlərin tənzimlənməsi nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda “ictimai fayda” və “bazar uğursuzluğu” anlayışlarına əsaslanır. İqtisadi ədəbiyyata görə, bazar mexanizmi bəzi sahələrdə, xüsusilə enerji, qaz və su kimi təbii inhisar xarakterli sektorlarda resursların səmərəli bölgüsünü və ədalətli qiymət formalaşmasını təmin etmir. Bu səbəbdən, həmin sahələrdə dövlət müdaxiləsi və tənzimləmə zəruri hesab olunur.

Neoklassik yanaşmaya görə tənzimləmənin əsas məqsədi bazar iştirakçılarını səmərəli davranışa yönəltmək, inhisarçılığın qarşısını almaq və ümumi ictimai rifahı artırmaqdır. Bu, həm resursların effektiv bölgüsünü nəzərdə tutan statik səmərəlilik, həm də innovasiya və texnoloji yenilikləri təşviq edən dinamik səmərəlilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kommunal xidmətlərdə inhisarçılıq təsadüfi deyil, iqtisadi təbiətdən qaynaqlanır. Çünki bu sahələrdə böyük həcmdə ilkin (sabit) investisiya tələb olunur və istehsal artdıqca hər əlavə istehsal vahidinə düşən xərclər azalır. Beləliklə, eyni infrastrukturun paralel olaraq bir neçə müəssisə tərəfindən qurulması iqtisadi baxımdan səmərəsiz olur. Bu xüsusiyyət həmin sahələri “təbii inhisar” kimi xarakterizə edir.

Təbii inhisar nəzəriyyəsi çərçivəsində dövlət tənzimləməni iki əsas formada həyata keçirə bilər. Birinci forma birbaşa tənzimləmədir: dövlət xidmətləri bilavasitə özü göstərir və ya dövlət müəssisələri vasitəsilə təmin edir (məsələn, “Azərsu”, “Azəriqaz”, “Azərişiq”). İkinci forma isə dolaylı tənzimləmədir. Bu halda xidmətlər özəl və ya qarışıq mülkiyyətli müəssisələr tərəfindən təqdim olunur, dövlət isə onların fəaliyyətinə qiymət və keyfiyyət üzrə nəzarət edir. Bu yanaşmada dövlət bazarın birbaşa iştirakçısı kimi deyil, ictimai maraqları qoruyan nəzarətçi və koordinator kimi çıxış edir.

Qiymət və tarif tənzimlənməsinin iqtisadi əsasları “ictimai xidmətlərin ədalətli dəyəri” prinsipinə söykənir. Bu prinsip XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da tənzimləyici qurumların formalaşması ilə sistemli şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədi üç əsas tarazlığı qorumaqdan ibarətdir: [11]

- xidmət göstərən təşkilatların maliyyə dayanıqlığını təmin etmək (xərclərin və investisiya ehtiyaclarının ödənilməsi),
- istehlakçılar üçün əlçatan qiymətləri qorumaq
- ümumi iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq (resursların düzgün bölüşdürülməsi və israfın qarşısının alınması).

Bu tarazlığı təmin etmək üçün Xərc + mənfəət modeli (Cost-Plus), Tavan qiymət (Price-Cap) və Müqayisəli qiymətləndirmə (Benchmarking) kimi tənzimləmə üsullarından istifadə edilir və onlar nəzəri prinsiplərin praktik tətbiq formaları hesab olunur. Azərbaycan şəraitində bu yanaşmalar “Tarif (Qiymət) Şurası haqqında Əsasnamə” və “Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” Qanun vasitəsilə hüquqi əsas qazanmışdır. Beləliklə, dövlət kommunal xidmətlərdə həm sosial sabitliyi təmin edən, həm də sektorun səmərəli işləməsinə nəzarət edən funksiyaları daşıyır.

Kommunal xidmətlər sektorunun institusional quruluşu ölkənin təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişafı, investisiya cəlbəçiliyi və xidmət keyfiyyəti baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir. Su, qaz, elektrik və digər kommunal xidmətlərin istehsal/təchizat, ötürmə və paylama mərhələlərində dövlət və özəl iştirakın nisbəti ölkələr üzrə dəyişir. Bu fərqlər tarixi inkişaf, iqtisadi model və milli sektor strategiyasından irəli gəlir.

Cədvəl 1

Ölkələr üzrə elektrik sektorunda dövlət və özəl mülkiyyəti

Ölkə	İstehsal/İdxal	Ötürmə	Paylama
Azərbaycan	Dövlət (Azərenerji ASC)	Dövlət (Azərenerji ASC)	Dövlət (Azərişiq ASC)
Türkiyə	Qarışıq (özəl üstün)	Dövlət (TEİAŞ)	Özəl (əməliyyat, aktivlər Dövlətə məxsus)
Rusiya	Qarışıq (Dövlət üstün)	Dövlət (Rosseti, FGC UES)	Dövlət nəzarəti (Rosseti regional)
Gürcüstan	Qarışıq	Dövlət (GSE)	Özəl (Energo-Pro, Telasi)
İran	Qarışıq (Dövlət üstün)	Dövlət (TAVANIR)	Dövlət (TAVANIR şirkətləri)
Qazaxıstan	Qarışıq	Dövlət (KEGOC)	Qarışıq (əsasən regional özəl)
Qırğızıstan	Dövlət	Dövlət (NESK)	Dövlət (regional DSO-lar)
Özbəkistan	Qarışıq (IPP-lər artır)	Dövlət (NEGU)	Dövlət (Regional Electric Networks JSC)
Türkmənistan	Dövlət	Dövlət	Dövlət
Macarıstan	Qarışıq (MVM Dövlətin payı üstün)	Dövlət MAVIR (MVM qrupunda)	Qarışıq (MVM + E.ON, OPUS TITÁSZ)

Mənbə: [15-38]

Region ölkələrində elektrik enerjisi sektorunun təşkilində fərqlər mövcud olsa da, ümumi mənzərə belədir: ötürmə şəbəkələri əsasən dövlət nəzarətində saxlanılır, istehsal və paylama mərhələlərində isə özəl sektorun iştirakı ölkədən-ölkəyə dəyişir. Azərbaycan, Türkmənistan və Qırğızıstanda sistem tamamilə dövlət mülkiyyəti əsasında mərkəzləşdirilmiş model üzrə fəaliyyət göstərir. Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Macarıstanda isə qarışıq yanaşma tətbiq edilir. Bu ölkələrdə istehsal və paylama mərhələlərində özəl iştirak daha yüksəkdir, ötürmə isə dövlət tərəfindən idarə olunur. Rusiya və İranın institusional konteksti fərqli olsa da, elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylanması zəncirində tənzimləmə modeli oxşardır. Hər iki ölkədə bu sektor üzrə dövlətin dövlət müdaxiləsi yüksəkdir və özəl iştirakın məhdud şəkildə yer aldığı qarışıq quruluş da müşahidə olunur.

Mövcud müxtəliflik ölkələrin iqtisadi prioritetləri, enerji təhlükəsizliyi hədəfləri və institusional seçimləri ilə izah olunur. Xarici ədəbiyyatda geniş yayılmış yanaşma elektrik enerjisi zəncirində rəqabətə uyğun sahələri təbii inhisar xarakterli şəbəkə mərhələlərindən ayırır. Bu baxımdan istehsal və rəqabətli tender mexanizmləri ilə təşkil edildikdə səmərəlilik və innovasiya artırma bilər. Ötürmə və paylama isə paralel şəbəkə qurmağın iqtisadi baxımdan səmərəsiz olduğu sahələr kimi qiymətləndirilir və adətən tariflərin ciddi tənzimlənməsi və müstəqil idarəetmə prinsipləri ilə çərçivələnir. Ötürmədə sistemin koordinasiyası və təhlükəsizliyi həlledici olduğuna görə bir çox model güclü dövlət nəzarətinə, bəzi hallarda isə dövlət mülkiyyətinə üstünlük verir. İnstitusional mühit uyğun olduqda isə şəbəkə layihələrində müqavilə əsaslı özəl iştirak formaları da tətbiq olunur.

Cədvəldə yer alan TDT üzvləri və qonşu ölkələr üzrə mənzərə göstərir ki, elektrik sektorunda idarəetmə “bir model hamıya uyğundur” prinsipi ilə formalaşır. Müşahidə olunan ən sabit nümunə ötürmə mərhələsidir və bu sahə demək olar ki, bütün ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş qurumlar vasitəsilə dövlətin nəzarətində saxlanılır. İstehsalda isə tam dövlət modeli ilə yanaşı qarışıq quruluşlar geniş yayılıb və bəzi ölkələrdə müstəqil elektrik enerjisi istehsalçılarının payının artması bu mərhələnin daha çevik təşkil oluna bildiyini göstərir. Paylama sahəsində fərqlər daha kəskin və burada qarışıq mülkiyyət, eləcə də aktivlər dövlətdə qalmaqla özəl operatorların fəaliyyət göstərməsi kimi müxtəlif modellər mövcuddur.

Ölkələrin seçdiyi model iqtisadi inkişaf səviyyəsi, enerji təhlükəsizliyinə dair prioritetlər və institusional şəraitdən asılı olaraq formalaşır. Qarışıq modellər investisiya və innovasiyaları təşviq etdiyi halda, tam dövlət nəzarətinə əsaslanan yanaşma koordinasiya üstünlüyü və sosial yönümlü tarif siyasətinə imkan yaradır.

Qaz sektorunun idarəetmə strukturu da enerji təhlükəsizliyi, tarif formalaşması, infrastrukturun modernləşməsi və bazar rəqabətinə təsir edən mühüm sahədir. Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Macarıstan üzrə məlumatlar göstərir ki, qaz sektorunun institusional modeli ümumi enerji strategiyası ilə sıx bağlıdır və bu müxtəlif formaların tətbiqi ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 2

Ölkələr üzrə təbii qaz sektorunda dövlət və özəl mülkiyyəti

Ölkə	Hasilat/İdxal	Ötürmə	Paylama
Azərbaycan	Qarışıq (PSA konsorsiumları: BP, SOCAR və s.)	Dövlət (SOCAR/“Azəriqaz” - ölkədaxili magistral şəbəkə)	Dövlət (SOCAR/“Azəriqaz”)
Türkiyə	Qarışıq (TPAO + özəl)	Dövlət (BOTAŞ - yeganə transmissiya lisenziya sahibi)	Qarışıq (EMRA nəzarəti ilə/özəl üstün)
Rusiya	Qarışıq (Gazprom üstün, həmçinin Novatek və b.)	Dövlət nəzarəti (Gazprom Transgaz şəbəkəsi)	Dövlət nəzarəti (Gazprom Mezhriongaz/Gazoraspredel enie qrupu)
Gürcüstan	Qarışıq (yerli hasilat cüzi, əsasən idxal)	Dövlət (GGTC - GOGC qrupunda TSO)	Qarışıq (SOCAR Georgia Gas, Tbilisi Energy və s.)
İran	Dövlət (NIOC)	Dövlət (NIGC/IGTC)	Dövlət (NIGC-nin vilayət DSO-ları)
Qazaxıstan	Qarışıq (KMG + xarici)	Dövlət (QazaqGaz - keçmiş KazTransGas)	Dövlət nəzarəti/Qarışıq (QazaqGaz Aimak və regional operatorlar)
Qırğızıstan	Qarışıq (hasilat çox az; idxal)	Dövlət nəzarəti (Gazprom Kyrgyzstan)	Dövlət nəzarəti (Gazprom Kyrgyzstan)
Özbəkistan	Qarışıq (Uzbekneftegaz + xarici/IPP layihələri)	Dövlət (Uztransgaz - TSO)	Dövlət (Hududgazta'minot - məişət/kommersiya DSO)
Türkmənistan	Dövlət (Türkmengaz)	Dövlət	Dövlət
Macarıstan	Qarışıq (MOL və b.)	Qarışıq (TSO: FGSZ - MOL qrupunun törəməsi)	Qarışıq (E.ON, OPUS TIGÁZ, MVM şəbəkələri)

Mənbə: [15-38]

Müqayisə göstərir ki, demək olar bütün ölkələrdə qazın ötürülməsi üzrə əsas infrastruktur strateji əhəmiyyət daşıdığı üçün dövlət nəzarətində saxlanılır. Bu, sistemin təhlükəsiz, dayanıqlı və fasiləsizliyi təmin edən əsas institusional yanaşmadır. Ölkələr arasındakı əsas fərqlər isə daha çox qazın hasilatı və paylanması mərhələlərində ortaya çıxır.

Hasilat/İdxal sahəsində Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Macarıstanda qarışıq model mövcuddur. Dövlətlə yanaşı özəl və ya xarici şirkətlər də prosesə cəlb edilir. Bu yanaşma sektora əlavə kapitalın daxil olmasına, müasir texnologiyaların tətbiqinə və daha səmərəli istehsalın qurulmasına imkan yaradır. Gürcüstanda isə qaz hasilatı çox məhdud olduğundan, sistem idxal olunan təbii qaz əsasında formalaşır.

Paylama mərhələsində də bir çox ölkələrdə qarışıq model müşahidə olunur. Türkiyədə paylama şəbəkəsi əsasən özəl lisenziyalı şirkətlər tərəfindən idarə olunur. Gürcüstanda SOCAR, Georgia Gas və Tbilisi Energy kimi operatorlar bazarda mühüm rol oynayır. Qazaxıstanda dövlət nəzarəti davam etsə də, bölgələr üzrə müxtəlif operatorların iştirakı nəzərə çarpır. Özbəkistanda paylama əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilir, lakin aparılan islahatlar fonunda yaxın gələcəkdə özəl sektorun rolunun artacağı gözlənilir.

Bu fərqlər hər bir ölkənin iqtisadi prioritetləri və enerji təhlükəsizliyi məqsədləri ilə yanaşı, resurs imkanları və institusional seçimi ilə bağlıdır. Yerli qaz ehtiyatları geniş olan ölkələrdə hasilatda qarışıq struktur daha çox tətbiq edilir. Eyni zamanda, infrastrukturun mövcudluğu və mülkiyyəti böyük əhəmiyyət daşımaları səbəbindən ötürmə şəbəkəsinin dövlət nəzarətində qalması bütün nümunələrdə ortaq məqamdır.

Ümumilikdə, qeyd olunan ölkələr üzrə təbii qaz sektorunun institusional modeli “hibrid yanaşma” ilə xarakterizə olunur. Bu struktur həm sistemin təhlükəsizliyini qorumağa, həm də özəl sektorun iştirakı ilə investisiya və səmərəliliyin artmasına şərait yaradır. Gələcəkdə, xüsusilə Özbəkistan və Qazaxıstan kimi ölkələrdə özəl investisiyaların daha çox təşviqi, Gürcüstan və Türkiyə kimi ölkələrdə isə tarif tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi önəmli istiqamətlər kimi qiymətləndirilə bilər.

Su təchizatı xidmətlərinin idarə olunması hər bir ölkənin sosial rifahı, ictimai sağlamlığı və davamlı inkişafı baxımından ən mühüm sahədir. Suyun emalı, ötürülməsi və şəbəkələrə paylanması mərhələlərində dövlət və ya özəl iştirakın səviyyəsi - xidmətin keyfiyyətinə, investisiya imkanlarına və idarəetmə effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

Cədvəl 3

Ölkələr üzrə içməli su təchizatında dövlət və özəl mülkiyyəti

Ölkə	Emal	Ötürmə	Paylama
Azərbaycan	Dövlət	Dövlət	Dövlət
Türkiyə	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə
Rusiya	Qarışıq (bələdiyyə + özəl konsessiyalar)	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə, bəzi regionlarda özəl şirkətlər
Gürcüstan	Qarışıq	Qarışıq	Qarışıq
İran	Dövlət	Dövlət	Dövlət
Qazaxıstan	Dövlət/Bələdiyyə üstünlüklü (Qarışıq)	Dövlət/Bələdiyyə	Bələdiyyə/SCE-lər (Qarışıq)
Qırğızıstan	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə	Bələdiyyə (vodokanal)
Özbəkistan	Dövlət (Uzsuvtaminot JSC)	Dövlət	Dövlət
Türkmənistan	Dövlət	Dövlət	Dövlət/Bələdiyyə
Macarıstan	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə	Dövlət/Bələdiyyə

Mənbə: [15-38]

Aparılan təhlil göstərir ki, bu ölkələrin əksəriyyətində suyun ötürülməsi və paylanması üzrə əsas infrastruktur dövlətin və ya bələdiyyələrin nəzarətindədir. Bu yanaşma su ehtiyatlarının strateji resurs kimi dəyərləndirilməsi, xidmətlərin universal sosial təminat xarakteri daşması və tariflərin sosial həssaslıqla tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən su sektorunda tam bazar liberallaşması modellərinə rast gəlinmir.

Türkiyədə su təsərrüfatı əsasən bələdiyyələrin mülkiyyətindədir. Suyun təmizlənməsi, magistral ötürülməsi və paylanması yerli idarələrin tabeliyində olan kommunal müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Bu model suyun bölgələrin spesifik ehtiyaclarına uyğun idarə olunmasına şərait yaradır.

Gürcüstanda qarışıq təşkilati model mövcuddur. Böyük şəhərlərdə özəl operatorların fəaliyyəti xidmət keyfiyyətinin artmasına töhfə versə də, regionların böyük hissəsində dövlət strukturları aparıcı mövqedədir. Bu yanaşma mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə ilə özəl idarəetmə elementlərinin müəyyən balansını təmin edir.

Qazaxıstanda suyun təmizlənməsi və ötürülməsi əsasən dövlətin və ya bələdiyyələrin nəzarətindədir. Lakin paylama mərhələsində bölgələr üzrə fərqlilik mövcuddur. Bəzi ərazilərdə xidmət bələdiyyə müəssisələri tərəfindən, bəzilərdə isə qarışıq strukturlar tərəfindən göstərilir. Bu müxtəliflik ölkənin böyük əraziyə malik olması və şəhərləşmə səviyyəsinin regionlar üzrə fərqli olması ilə izah olunur.

Özbəkistanda su sektoru daha çox mərkəzləşdirilmiş model üzrə fəaliyyət göstərir. Su təchizatı və paylanması dövlət şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu yanaşma idarəetmənin vahid struktura toplandığını göstərir, lakin investisiya cəlbi və xidmətlərin modernləşdirilməsi baxımından müəyyən məhdudiyyətlər yarada bilər.

Macarıstanda su sektorunda dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti qanunvericiliklə ciddi şəkildə qorunur. Suyun təmizlənməsi, ötürülməsi və paylanması əsasən dövlət və bələdiyyə qurumları tərəfindən təmin edilir. Qanunvericilik səbəbilə özəl iştirak çox məhduddur. Bu model təhlükəsizlik və ictimai nəzarət baxımından üstünlük yaratsa da, maliyyə sabitliyi və investisiya riskləri ilə bağlı problemlər yarada bilər.

Ümumilikdə, təqdim edilən ölkələr üzrə su sektorunda publik idarəetmə modelinin üstünlük təşkil etdiyini görünür. Əksər hallarda suyun təmizlənməsi və paylanması dövlət və ya bələdiyyələrin nəzarətindədir, özəl sektorun fəaliyyəti isə ən çox Gürcüstanda lokal səviyyədə müşahidə olunur. Bu yanaşma suyun sosial əhəmiyyətə malik olması, milli təhlükəsizlik tələbləri və sosial bərabərlik kimi əsas prinsip və məqsədlərlə izah edilir. Geniş mənada, bu ölkələr üçün optimal yanaşma ictimai təminat + məhdudlaşdırılmış özəl iştirak hibrid modeli ola bilər. Belə model xidmətin keyfiyyətinin artırılmasını mümkün etsə də, suyun əlçatanlığının və ədalətli tarif siyasətinin qorunmasına imkan yaradır.

Nəzəri yanaşmalar və sektorlar üzrə institusional müqayisələr göstərir ki, kommunal xidmətlərin idarə olunmasında əsas məqsəd yalnız təşkilati strukturun müəyyənləşdirilməsi deyil, həm də səmərəli və ədalətli tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılmasıdır.

Elektrik, qaz və su təchizatı sahələrinin hər biri təbii inhisar xüsusiyyətləri daşısa da, onların iqtisadi çəkisi, texnoloji tələbləri və idarəetmə modelləri fərqlənir. Su təchizatında sosial xarakter ön plana çıxır, qaz sektorunda strateji təhlükəsizlik amili əsas rol oynayır, elektrik enerjisi isə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin işləkliyini təmin edən baza resurs kimi fərqlənir və digər kommunal xidmətlərin dayanıqlığı üçün əsas şərt rolunu oynayır.

Ümumilikdə, hazırkı struktur tarif siyasətinin sosial yönümlü olduğunu göstərsə də, yığım səviyyəsi və şəbəkə itkiləri kimi problemlər hələ də qalmaqdadır və sistemin maliyyə səmərəliliyinə təsir edir. Bu səbəbdən, islahatların həyata keçirilməsi həm şəbəkənin dayanıqlığının artırılması, həm də qiymətlərin daha şəffaf və iqtisadi əsaslara uyğun formalaşdırılması baxımından vacibdir.

Kommunal xidmətlər sistemi çoxşaxəli olsa da, enerji daşıyıcıları içərisində elektrik enerjisi ən strateji segment kimi seçilir. Bunun başlıca səbəbi elektrik şəbəkəsinin iqtisadiyyatın və sosial infrastrukturun fasiləsiz işləməsi üçün əsas dayacağı təşkil etməsidir. Müasir sənaye, nəqliyyat, səhiyyə, təhsil və informasiya-kommunikasiya sahələrinin fəaliyyəti elektrik enerjisindən birbaşa asılıdır.

Elektrik enerjisinin digər kommunal xidmətlərdən ən mühüm texnoloji fərqi geniş yığım imkanının olmamasıdır. Bu səbəbdən istehsal, ötürmə və paylama prosesləri eyni anda tarazlıqda saxlanılmalı, sistem operativ şəkildə idarə olunmalıdır. Qaz və sudan fərqli olaraq, elektrik enerjisinin şəbəkəsində yaranan kəsinti dərhal iqtisadi fəallığın dayanmasına və ciddi itkilərə səbəb ola bilər. Bu isə sektorun yüksək koordinasiya və müasir tənzimləmə tələblərini aktuallaşdırır.

Elektrik həmçinin qiymət siqnallarının iqtisadi davranışlara ən güclü təsir göstərdiyi kommunal xidmət sahəsidir. Tarif mexanizmləri istehlakçı davranışını dəyişdirir, səmərəliliyi artırır və texnoloji yenilikləri stimullaşdırır. Bu sahədə özəl investisiyanın cəlbi, bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası, şəbəkələrin yenilənməsi və rəqəmsallaşma kimi proseslər digər kommunal sahələrdən daha sürətlə inkişaf edir.

Sektorun institusional strukturunun formalaşdırılmasında da elektrik xüsusi çəkiyə malikdir. Bir çox ölkələrdə ötürmə şəbəkələri dövlət nəzarətində qalır, istehsal və paylama mərhələlərində isə müxtəlif dərəcədə özəl iştirak tətbiq edilir. Bu model sistem təhlükəsizliyi ilə investisiya və

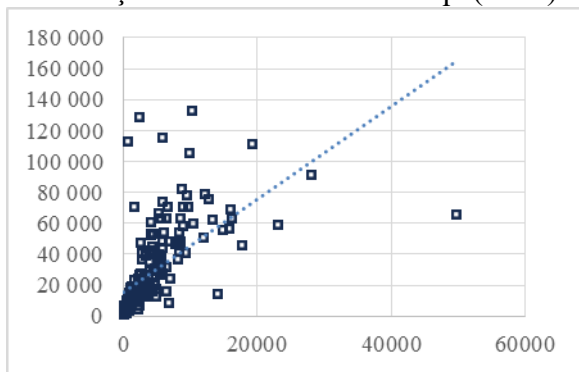
innovasiyanı balanslaşdırmağa imkan verir. Regional müqayisələr göstərir ki, iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsində elektrik sektorunun düzgün təşkili birmənalı şəkildə prioritet hesab olunur.

Qrafik 1-də 2022 və 2024-cü illər üzrə həm Spearman korrelyasiyası, həm də loq-transformasiyalı Pearson korrelyasiyası təqdim olunur. Spearman korrelyasiyası kənar müşahidələrdən daha az təsirləndiyi üçün ölkələr arasında fərqlər böyük olduqda əlaqənin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Loq-transformasiyalı Pearson korrelyasiyasının yüksək olması isə elektrik istehlakı ilə ÜDM arasında loqaritmik miqyasda daha aydın xətti əlaqənin mövcudluğunu göstərir. Bu yanaşma, həmçinin, adambaşına elektrik istehlakındakı hər faiz dəyişmənin adambaşına ÜDM-ə təsirini təhlil etməyə şərait yaradır ki, bu da iqtisadi analiz və siyasət formalaşdırmada daha praktik nəticələr verə bilər.

Hər iki metodun nəticələrinin bir-birini təsdiqləməsi göstərir ki, elektrik enerjisi ilə iqtisadi inkişaf arasında güclü əlaqə mövcuddur və bu münasibət həm monoton, həm də loq-miqyasda xətti xarakter daşıyır.

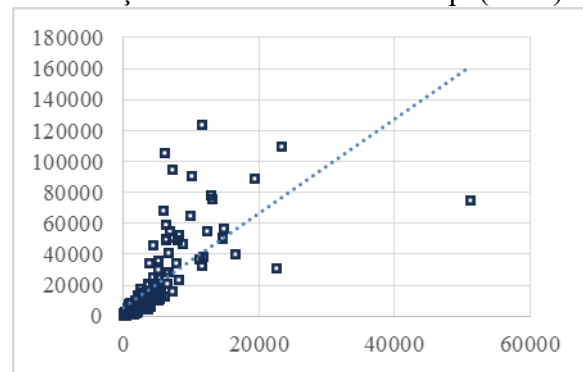
Qrafik 1.

Adambaşına elektrik istehsalı və Adambaşına ÜDM arasındakı əlaqə (2024)

Loq-transformasiyalı Pearson korrelyasiyası - 0.8924
Spearman korrelyasiyası (sıralama əsəslı) - 0.8876

Adambaşına elektrik istehlakı və Adambaşına ÜDM arasındakı əlaqə (2022)

Loq-transformasiyalı Pearson korrelyasiyası - 0.898
Spearman korrelyasiyası (sıralama əsəslı) - 0.937

Mənbə: Dünya Bankı. World Development Indicators. 2022, 2024.

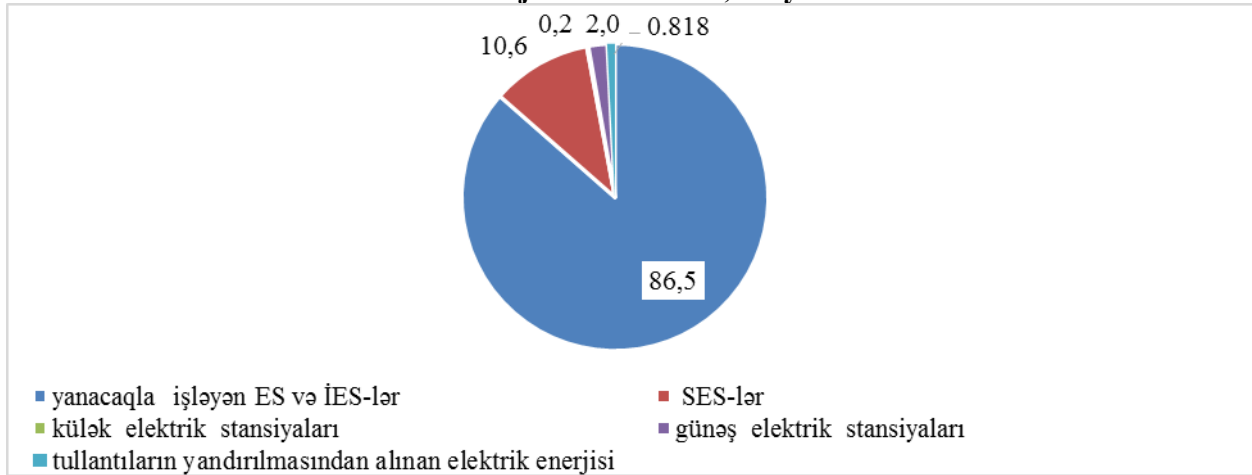
Bu nəticə iqtisadi nəzəriyyə ilə də üst-üstə düşür. Adambaşına elektrik istehlakının yüksək olması, adətən, ölkənin sənayeləşmə səviyyəsinin, texnoloji inkişafının və əhalinin gəlir imkanlarının genişliyinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Başqa sözlə, müşahidə olunan güclü korrelyasiya elektrik enerjisinin iqtisadi sistemlərdə həlledici rol oynadığını təsdiqləyir. Bu xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühümdür. Belə ki, enerji infrastrukturuna və elektrik şəbəkələrinin modernləşdirilməsinə yönəldilən investisiyalar iqtisadi artımı dəstəkləyir və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Bu baxımdan, kommunal xidmətlər arasında elektrik enerjisi sektoru yalnız bir xidmət sahəsi kimi deyil, digər bütün sahələrin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edən "baza infrastruktur" rolunu oynayır. Buna görə də, dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində sektorun institusional modeli və tarif siyasəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsalı strukturu göstərir ki, enerji sisteminin əsas yükü yanacaq ilə çalışan istilik elektrik stansiyalarının üzərindədir. Müvafiq diaqramda da əks olunduğu kimi, İES və ES-lər ümumi istehsalın 86,5%-ni təşkil edir. SES-lərin payı 10,6%, günəş elektrik stansiyalarının payı 2,0%, külək elektrik stansiyalarının payı isə cəmi 0,2% təşkil edir.

Qrafik 2.

Elektrik enerjisinin istehsalı, milyon kVt.st

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İstilik elektrik stansiyaları (İES) ölkənin enerji istehsalında əsas paya malikdir. Bilindiyi kimi bu vəziyyət ilk növbədə Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarından geniş istifadə olunması və mövcud infrastrukturun uzun illər ərzində formalaşması ilə bağlıdır. İES-lərin üstünlükləri arasında fasiləsiz və çevik istehsal gücü xüsusi qeyd edilir. Bu stansiyalar enerji tələbatı artdığı halda da şəbəkəyə dəstək verir, sistemin sabitliyini qoruyur. Eyni zamanda, mövcud kədr potensialı, logistika imkanları və şəbəkə infrastrukturunun uyğunluğu onların istismarını daha asan edir.

Bununla belə, İES-lərin yüksək paya malik olması bir sıra mənfi nəticələr də doğurur. Əsas çatışmazlıqlardan biri karbon emissiyalarının yüksək olmasıdır ki, bu da ölkənin iqlim öhdəliklərinin icrasını çətinləşdirir. Digər məhdudiyyət enerji balansının zəif diversifikasiyasıdır. Alternativ mənbələrin çox kiçik paya malik olması sistemi yanacaq qiymətlərindəki dəyişikliklərə və təchizat risklərinə daha həssas edir. Yanacağın maya dəyəri və xarici iqtisadi amillər elektrik tariflərinin sabitliyini risk altına sala bilər. Bundan başqa, bir enerji mənbəyindən yüksək asılılığın fəvqəladə hallarda təchizatın dayanıqlığını azaltdığına dair müşahidələr var.

Azərbaycanın elektrik istehsalında su elektrik stansiyalarının (SES) payı 10,6% təşkil edir. SES-lərin əsas üstünlüyü onların bərpaolunan və ekoloji cəhətdən daha təmiz enerji mənbəyi olmasıdır. Bundan əlavə, SES-lər pik tələbat dövrlərində çeviklik təmin etməklə şəbəkənin ümumi sabitliyinə dəstək verir. Yerli su ehtiyatlarına əsaslanmaları idxaldan asılılığı azaldır.

Ancaq SES-lərin də müəyyən məhdudiyyətləri var. Su və iqlim şəraitindən asılılıq səbəbindən istehsal səviyyəsi sabit deyil və coğrafi məhdudiyyətlər bundan istifadənin genişlənməsinin qarşısını alır. Yeni SES layihələrinin ətraf mühitə təsir riski və sosial nəticələri də nəzərə alınmalıdır. İqlim dəyişikliyi fonunda su ehtiyatlarının azalması gələcək üçün mühüm risk yaradır.

Günəş enerjisinin payı hazırda ümumi istehsalın 2%-i səviyyəsindədir. Bu, mövcud günəş potensialı ilə müqayisədə hələlək aşağı göstəricidir. Günəş enerjisinin əsas üstünlükləri emissiyasız istehsal və aşağı əməliyyat xərcləridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi regionlarda günəş radiasiyasının yüksək olması bu sahənin genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Günəş enerjisinin inkişafı ölkənin “yaşıl enerji” strategiyasına uyğun olaraq enerji balansının şaxələndirilməsinə töhfə verir. Bununla yanaşı, payın aşağı olması, yüksək ilkin investisiya tələbi və şəbəkəyə inteqrasiya ilə bağlı texniki çətinliklər əsas problemlərdir. Günəş enerjisinin dəyişkənliyi istehsalın sabitliyini pozaraq əlavə balanslaşdırma mexanizmlərinə ehtiyac yaradır. Investisiya risklərindən biri kapital qoyuluşunun uzunmüddətli geri dönüş tələb etməsi və şəbəkə uyğunlaşmasının ləngiməsidir. İqlim dəyişiklikləri nəticəsində günəşlənmə vaxtının azalması da potensial risk yarada bilər.

Külək enerjisinin payı cəmi 0,2% təşkil edir və ən aşağı səviyyədədir. Halbuki Xəzəryanı regionlarda külək resursları yüksəkdir. Külək enerjisinin üstünlüyü emissiyasız istehsal və

uzunmüddətli dövrdə aşağı xərclərlə enerji təminatıdır. Bu sahədə inkişaf həm enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə, həm də diversifikasiyaya töhfə verə bilər. Külək enerjisinin də şəbəkəyə inteqrasiyası və yüksək investisiya tələbi kimi çətinlikləri mövcuddur. Bu sahədə əsas risklər mövcud potensialın reallaşdırılmaması və investisiya axınının məhdudluğu ilə bağlıdır.

Ümumilikdə, təhlil göstərir ki, elektrik enerjisi istehsalında faydalı qazıntı tipli yanacağa yüksək asılılığın həm üstün, həm də zəif tərəfləri var. İES-lər hazırda sistemin dayanıqlığını təmin etsə də, uzunmüddətli perspektivdə ekoloji və iqtisadi risklərin artmasına səbəb olur. Qeyd etdiyimiz kimi bərpaolunan enerji mənbələrinin payının aşağı olması enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, karbon emissiyalarının azaldılması və iqlim öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi baxımından islahatlar zəruridir.

Bu yanaşmalar çərçivəsində enerji istehsalının yanacaq strukturu yalnız ekoloji göstəricilərə deyil, həm də sektorun maliyyə dayanıqlığına və tariflərin formalaşmasına birbaşa təsir edir. Xüsusilə istehsal xərclərindəki dəyişikliklər, şəbəkə itkiləri və yığım səviyyəsi kimi amillər yekun tarif yükünü və mənfəəti müəyyənləşdirən əsas mexanizmlərdir.

Aşağıdakı cədvəldə elektrik enerjisi üzrə istehlakçı qrupları üçün tətbiq olunan tariflərin və yığım səviyyəsi, şəbəkə itkiləri nəzərə alındıqdan sonra formalaşan faktiki dəyərlərin müqayisəsi təqdim olunur.

Cədvəl 4

Azərbaycanda elektrik enerjisinin ölkədaxili tarifləri və yığım və zərəmə görə tənzimlənmiş qiyməti

İstehlakçı qrupu	Tarif (qəpik/kVts)	Tarif (Yığım və itkilər nəzərə alındıqda) (qəpik/kVts)	Fərq/zərəm (qəpik/kVts)
Əhali ≤200 kVt.st	8.4	7.12	1.28
Əhali 200-300 kVt.st	10	8.47	1.53
Əhali >300 kVt.st	15	12.71	2.29
Qeyri-əhali (sənaye və kənd təsərrüfatı)	10.6	8.98	1.62
Qeyri-əhali (digər müəssisələr)	12.5	10.59	1.91

Mənbə: "Azərişiq ASC. 31 dekabr 2023-cü il tarixində tamamlanan il üzrə Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorların Hesabatı" və "Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA). Azerbaijan Energy Profile. Paris: IEA, 2023." əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə görüldüyü kimi "Fərq/zərəm" göstəricisi 1,28-2,29 qəpik/kVts intervalında dəyişir ki, bu da təxminən 15,3% azalmaya uyğundur. Bu nəticə göstərir ki, mövcud tarif strukturunda texniki və kommersiya problemlərinin aradan qaldırılması yalnız sosial yönümlü güzəştlərə deyil, ümumilikdə tarif siyasətinin effektivliyinə də ciddi təsir göstərə bilər. Yığım mexanizminin təkmilləşdirilməsi, borcların idarə olunmasının gücləndirilməsi, itkilərin azaldılması və sayğacların genişləndirilməsi kimi tədbirlər nəticə etibarilə faktiki yığım səviyyəsinin yüksəlməsinə və bununla da sektorun maliyyə dayanıqlılığının güclənməsinə səbəb ola bilər.

Elektrik enerjisinin paylanmasında tariflərin formalaşdırılması, əməliyyat xərclərinin düzgün strukturlaşdırılması və kapital qoyuluşunun geri qaytarılması məsələləri həm maliyyə sabitliyi, həm də istehlakçı rifahı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə dəyişkən iqtisadi şərait, şəbəkə infrastrukturunun köhnəlməsi, texniki itkilərin həcmi və yığım səviyyəsinin qeyri-sabitliyi bu sektorun uzunmüddətli sabitliyini müəyyən edən əsas amillərdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif fəaliyyət ssenarilərinin modelləşdirilməsi həm şirkətin 1 kVt.st üzrə xərclərini, həm də tarif siyasətinin sosial təsirlərini qiymətləndirmək üçün vacib vasitədir. Təhlil edilən ssenarilər - mövcud vəziyyətin dəyişməz saxlanması, real xərclərin tam tarifləşdirildiyi model və yüksək səmərəliliyə əsaslanan innovativ yanaşma sektorun inkişaf istiqamətinə dair müqayisəli

mənzərə yaradır.

Hər bir ssenari xərclərin bərpası, investisiya tələbatı, mənfəətlilik səviyyəsi və istehlakçı yükü prizmasından qiymətləndirilərək, həm tənzimləyici qurumlar, həm də potensial investorlar üçün qərarvermə prosesində mühüm məlumat mənbəyi rolunu oynayır. Nəticələr göstərir ki, xərc strukturunda edilən nisbətən kiçik dəyişikliklər belə həm şirkətin maliyyə göstəricilərinə, həm də istehlakçıların ödənişlərinə ciddi təsir göstərə bilər. Buna görə də, modellərin detallı müqayisəsi elektrik paylayıcı sisteminin institusional və iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün əsas baza hesab edilir.

1-ci Ssenari: Heç bir dəyişiklik edilmədiyi halda şirkətin vəziyyəti

Bu ssenari elektrik enerjisinin son istehlakçıya çatdırılması prosesində formalaşan vahid maya dəyərinin və mövcud tarif strukturunun həm paylayıcı şirkətin maliyyə sabitliyinə, həm də əhalinin ödəmə qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirir. Maya dəyəri hesablanarkən şirkətin əsas xərc komponentləri - enerji alış qiyməti, ötürmə və paylama zamanı baş verən texniki itkilər, kapital qoyuluşları və əməliyyat xərcləri nəzərə alınmışdır.

İlkin mərhələdə istehsalçıdan alınan elektrik enerjisinin alış qiyməti 6,2 qəpik/kVts, ötürmə tarifinin payı isə 1,3 qəpik/kVts qəbul olunmuşdur. Şəbəkədə baş verən texniki itkilər (ötürmədə 1,5%, paylamada 7,5%) nəzərə alındıqda, bu göstərici ümumilikdə təxminən 8,23 qəpik/kVts səviyyəsinə yüksəlir.

Paylayıcı infrastrukturun dəyəri əsas götürülərək, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun şəkildə şəbəkə qurğularının amortizasiya və kapital xərcləri 1,56 qəpik/kVts olaraq müəyyən edilmişdir. Əməliyyat xərclərinə - əməkhaqqı, texniki xidmət, sayğacların idarə olunması, informasiya dəstəyi, inzibati idarəetmə və digər xidmətlər daxildir və bu xərc ümumilikdə 0,83 qəpik/kVts təşkil edir.

Bu xərclərin cəminə əsasən, elektrik enerjisinin paylanması üzrə vahid maya dəyəri təqribən 10,62 qəpik/kVts səviyyəsində formalaşır. Bu da göstərir ki, maya dəyərinin əsas hissəsi enerji alışına və kapital xərclərinə bağlıdır.

Əhali istehlakçıları üzrə tarif bölgüsü aşağıdakı kimidir:

- 65% istehlakçı: 8,4 qəpik/kVts
- 20% istehlakçı: 10 qəpik/kVts
- 15% istehlakçı: 15 qəpik/kVts

Bu bölgüyə əsasən satışın çəkili orta dəyəri 9,71 qəpik/kVts olur. Lakin şirkətin maliyyə nəticələrinə bilavasitə təsir göstərən əsas amillərdən biri yığım səviyyəsidir. Yığım dərəcəsinin 93% olması faktiki gəliri aşağı salır və nəticədə çəkili orta gəlir təqribən 9,03 qəpik/kVts təşkil edir. Bu isə vahid maya dəyəri (10,62 qəpik/kVts) ilə müqayisədə təxminən 1,59 qəpik/kVts həcmində zərər deməkdir.

İstehlakçı qruplarına nəzər yetirdikdə görünür ki, yüksək tariflə enerji alan seqment üzrə müəyyən mənfəət əldə edilsə də, aşağı və orta tarif qruplarında zərər yaranır. Ümumi nəticə çəkili orta göstərici ilə ölçüldüyündən, şirkətin bütün gəlirləri və xərcləri yekun olaraq bu göstərici əsasında balanslaşır. Nəticə etibarilə, mövcud tarif və 93% yığım səviyyəsi ilə şirkət ümumilikdə zərərli fəaliyyət göstərir.

Əhalinin ödəniş yükünü qiymətləndirmək üçün 200 kVt.st aylıq istehlak səbəti əsas götürülmüşdür. Satış mərhələsində tətbiq olunan aşağı istehlak qrupunda aylıq ödəniş 16,8 AZN təşkil edir. Bu məbləğ minimum əməkhaqqının (400 AZN) müvafiq olaraq təxminən 4,2%-ə bərabərdir. Bu göstərici xüsusilə aşağı gəlirli istehlakçılar üçün elektrik qiymətinin sosial yönümlü olduğunu göstərir.

Şirkətin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün satışın çəkili orta qiymətinin (ƏDV-siz) ən azı 11,43 qəpik/kVts səviyyəsində olması tələb olunur. Bu, ya əməliyyat və kapital xərclərinin azaldılmasını, ya texniki itkilərin və yığım problemlərinin həllini, ya da tariflərin artırılmasını nəzərdə tutan tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Maliyyə dayanıqlığı baxımından mənfə marjanın uzun müddət davam etməsi xidmət keyfiyyətinin aşağı düşməsi, texniki itkilərin azaldılması üçün tələb olunan investisiyaların gecikməsi, avadanlıqların köhnəlməsi və fasiləsiz enerji təchizatının risk altına düşməsi ilə nəticələnə bilər.

Mövcud tarif strukturu çərçivəsində paylayıcı şirkətin rentabellik əldə etməsi mümkün deyil və yalnız zərərsiz fəaliyyət üçün belə əlavə vəsait tələb olunur.

Ümumilikdə bu ssenari göstərir ki, heç bir dəyişiklik edilmədiyi halda, elektrik paylayıcı şirkət zərərlə fəaliyyət göstərməyə davam edəcək və uzunmüddətli dövrdə maliyyə dayanıqlılığını təmin olunmayacaq.

2-ci Ssenari: Şirkətin rentabelliği üçün tələb olunan məbləğin və xərclərin satış qiymətinə tam əks olunması

2-ci ssenarinin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, əvvəlki tarif bölgəsində (65%, 20%, 15%) nəzərdə tutulan sosial seqmentləşmə burada tətbiq olunmur. Bu modelin məqsədi paylayıcı şirkətin maliyyə sabitliyini təmin etmək və minimum tələb olunan gəlirliliyə nail olmaqdır. Buna görə də tariflər istehlakçılara görə fərqləndirilmir, əvəzində vahid orta satış qiyməti müəyyən edilir. Bu satış qiyməti şirkətə xalis 12,2% mənfəət qazandırmaqdır.

İlkin enerji dəyəri istehsalçıdan alınan qiymət və ötürmə tarifləri əsasında hesablanmışdır. İstehsalçıdan alınan elektrik enerjisinin alış qiyməti 5,254 qəpik/kVts, ötürmə haqqı isə 1,1017 qəpik/kVts qəbul edilmişdir. Bu baza göstəricisinə ötürmədə 1,5%, paylamada isə 7,5% texniki itkilərin təsiri ilə elektrik enerjisinin effektiv vahid dəyəri təxminən 6,94 qəpik/kVts təşkil edir.

Paylayıcı şəbəkənin əsas aktivləri yüksək kapitallılığa malik olduğundan amortizasiya və kapitalın qaytarılması üzrə illik yük 1,56 qəpik/kVts olaraq qəbul edilir. Əməliyyat xərcləri - əməkhaqqı, texniki xidmət, sayğac idarəçiliyi, informasiya dəstəyi və inzibati idarəetmə daxil olmaqla - 0,83 qəpik/kVts təşkil edir. Bu xərclər nəzərə alındıqda paylama üzrə vahid maya dəyəri 9,325 qəpik/kVts olur.

Bu ssenaridə şirkət sosial yönümlü tarifləri deyil, maliyyə nəticələrinə əsaslanan qiymət formalaşdırma siyasətini tətbiq edir. Məqsəd yalnız maya dəyərini kompensasiya etmək deyil, həm də xalis 12,2% mənfəət əldə etməkdir. Bu hədəfə çatmaq üçün tələb olunan minimum satış qiyməti (ƏDV-siz) təqribən 11,831 qəpik/kVts təşkil edir. (Mənfəət vergisi daxil)

Nəzərə almaq lazımdır ki, şirkət hesablanan ümumi məbləğin deyil, yalnız ödənilən hissəsini gəlir kimi tanıya bilər. Bu səbəbdən yığım göstəricisi paylayıcı şirkətin maliyyə sabitliyi baxımından əsas amillərdəndir. Yığım dərəcəsi 93% qəbul edildikdə, effektiv satış dəyəri təqribən 11,003 qəpik/kVts olur. Bu dəyər maya dəyəri ilə müqayisədə təqribən 1,678 qəpik/kVts mənfəət (vergiqabağı) yaradır.

Mənfəət vergisi (20%) tətbiq edildikdən sonra xalis mənfəət təqribən 1,342 qəpik/kVts olur ki, bu da effektiv satış dəyərinin 12,2%-nə bərabərdir. Bu nəticə göstərir ki, şirkət tələb olunan minimum xalis gəlirlilik səviyyəsinə çatır və bu ssenari maliyyə baxımından davamlı hesab oluna bilər.

ƏDV-ni də nəzərə aldıqda, istehlakçının ödədiyi məbləğ bir qədər artır. Satış qiyməti ƏDV ilə birlikdə təxminən 13,961 qəpik/kVts olur. Aylıq 200 kVt-saat istehlak edən bir ailə üçün bu, təxminən 27,92 AZN aylıq ödəniş deməkdir. Minimum əməkhaqqı 400 AZN götürüldükdə, elektrik xərci ailə büdcəsinin təxminən 6,98%-ni təşkil edir. Bu pay 1-ci ssenari ilə müqayisədə bir az yüksəkdir, çünki burada sosial güzəştlər tətbiq edilmir və qiymət daha çox şirkətin maliyyə dayanıqlılığını təmin etməyə hesablanır.

Bu ssenarinin məntiqi ondan ibarətdir ki, paylayıcı şirkət göstərdiyi xidmətin real dəyərini tarifdə tam əks etdirir. Yəni tarif elə qurulur ki, şirkət həm bütün xərclərini qarşılıq, həm də müəyyən səviyyədə mənfəət əldə edib fəaliyyətini davam etdirə bilsin. Nəticədə şirkət şəbəkənin saxlanmasına və yenilənməsinə vəsait ayıra bilər, rəqəmsallaşma və kədr inkişafı kimi istiqamətlərə yatırım etmək imkanı qazanır, eləcə də köhnəlmiş aktivlərin dəyərini bərpa edib yeni layihələri maliyyələşdirmək üçün daha güclü maliyyə baza formalaşdırır. Bununla yanaşı, maliyyə göstəriciləri sabitləşdikcə kredit götürmək asanlaşır, borclanma şərtləri nisbətən yaxşılaşır və uzunmüddətli dayanıqlılıq güclənir.

Lakin bu ssenarinin ən həssas tərəfi məhz sosial yükün artmasıdır. Tarif yüksəldikdə əlavə xərc birbaşa ailə büdcəsinə oturur və xüsusilə aşağı gəlirli qruplar üçün bu, sadəcə "bir neçə manat artıq ödəniş" deyil, gündəlik xərclərdən kəsinti deməkdir. Nəticədə:

- enerji yoxsulluğu riski artır (ailələr istilik, işıq və məişət ehtiyaclarını minimuma endirməyə məcbur qalır),
- ödəniş intizamı zəifləyər və borclanma halları çoxalır, bu da yığım daha da azalmasına gətirib çıxardır bilər,
- ən önəmlisi isə, tarif artımı müvəqqəti “maliyyə düzəlişi” kimi görünərsə də, gəlir səviyyəsi dəyişmədiyi üçün əhali üzərində uzunmüddətli təzyiqlər yaradır.

Bu səbəbdən, tariflərin real xərclərə yaxınlaşdırılması texniki baxımdan sistemi daha sağlam etsə də, sosial qoruyucu mexanizmlər (hədəfli subsidiyalar, həssas qruplar üçün kompensasiya, mərhələli keçid) olmadan tətbiq edildikdə, əhəlinin üzərinə düşən yükün artması bu ssenarinin əsas mənfi tərəfi kimi ön plana çıxır.

3-cü Ssenari: Yığımın 98% və itkilərin 2% olması - innovativ idarəetmə modeli

3-cü ssenari paylayıcı şirkətin həm maliyyə baxımından sabit fəaliyyət göstərməsini, həm də sosial həssaslığı qorumaqla istehlakçı yükünü optimallaşdırmasını nəzərdə tutur. Bu modeldə əsas məqsəd təkəzə tarifləri artırmaq deyil; xərclərin azaldılması və texniki səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün innovativ həllərin tətbiqidir. Buna görə də 3-cü ssenari həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan balanslaşdırılmış yanaşma kimi qiymətləndirilir.

İlkin hesablamalarda istehsalçıdan alınan elektrik enerjisinin alışı qiyməti 5,254 qəpik/kVts, ötürmə haqqı isə 1,1017 qəpik/kVts qəbul edilir. Daha sonra texniki itkilər nəzərə alınır. Bu ssenaridə əsas fərz budur ki, şirkət innovasiya və texnoloji yenilənmələr sayəsində sistem səmərəliliyini artırır və ötürmə-paylama üzrə ümumi texniki itkilər 4%-ə qədər endirilir. Bu isə əvvəlki ssenarilərdəki 9% ilə müqayisədə çox aşağıdır. Nəticədə, texniki itkilər nəzərə alındıqdan sonra elektrik enerjisinin effektiv vahid dəyəri təxminən 6,610 qəpik/kVts səviyyəsində formalaşır.

Növbəti mərhələdə paylayıcı şəbəkənin kapitalla bağlı xərcləri nəzərə alınır. Əvvəlki ssenarilərdə olduğu kimi, amortizasiya və kapitalın qaytarılması 1,56 qəpik/kVts kimi götürülür. Bu xərclər yarımstansiyalar, elektrik xətləri, qoruyucu avadanlıqlar və ölçmə-nəzarət sistemlərinin dəyərinin bərpasını əhatə edir. Əməliyyat xərcləri - əməkhaqqı, texniki xidmət, sayğaqlaşdırma, informasiya sistemləri və inzibati idarəetmə - ümumilikdə 0,83 qəpik/kVts təşkil edir.

Bu ssenarini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri innovasiyaya əlavə 0,6 qəpik/kVts həcmində sərmayə ayrılmasıdır. Bu investisiya rəqəmsal şəbəkə idarəçiliyi, ağıllı sayğaqlaşdırma, xətlərin texniki monitorinqi və itki-oğurluq risklərinin azaldılması kimi tədbirlərə yönəldilir. İnnovasiya maya dəyərini artırırsa da, texniki itkilərin azalması və yığımın yüksəlməsi nəticə etibarilə ümumi təsiri müsbət edir.

Beləliklə, ümumi maya dəyəri (istehsal + ötürülmə haqqı + itkilər + kapital + əməliyyat + innovasiya) təxminən 9,6 qəpik/kVts təşkil edir. Bu göstərici əvvəlki ssenarilərlə müqayisədə ciddi fərqlənir, lakin sistem itkilərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması maya strukturunu daha effektiv edir.

Şirkət maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün yığım (98%) və mənfəət vergisi (20%) nəzərə alınmaqla yığılan gəlirə nisbətə minimum 8% xalis mənfəət hədəfi müəyyənləşdirir. Bu hədəfə çatmaq üçün tələb olunan minimum satış qiyməti (ƏDV-siz) təqribən 10,884 qəpik/kVts hesablanır.

Bu ssenarinin mühüm üstünlüklərindən biri yüksək yığım səviyyəsidir - 98%. Bu göstərici hesablanan satış məbləğinin daha böyük hissəsinin real gəlirə çevrilməsinə imkan verir və şirkətin maliyyə axınıni sabit saxlayır. Yığım nəzərə alındıqda faktiki satış dəyəri təxminən 10,667 qəpik/kVts olur. Ümumi maya dəyəri (9,6 qəpik/kVts) çıxıldıqdan sonra vergiqabağı mənfəət 1,067 qəpik/kVts təşkil edir.

Mənfəət vergisi tətbiq olunduqdan sonra xalis mənfəət təqribən 0,853 qəpik/kVts olur. Bu da effektiv satış dəyərinin 8%-nə bərabərdir və ssenarinin nəzərdə tutulan hədəfə tam uyğun olduğunu göstərir.

Bu ssenaridə, orta satış qiyməti (ƏDV daxil olmaqla) təxminən 12,843 qəpik/kVts olur. 200 kVt.st aylıq istehlak üçün ödəniş 25,69 AZN təşkil edir ki, bu da minimum əməkhaqqının (400 AZN) təqribən 6,42%-i deməkdir. Bu göstərici 2-ci ssenari ilə müqayisədə daha aşağıdır və əhali üçün daha yumşaq tarif yükü yaradır.

Bu ssenaridə şirkət:

- əməliyyat və kapital xərclərini tam şəkildə bərpa edə bilər,
- yüksək yığım sayəsində sabit pul axını formalaşdırır,
- smart-grid texnologiyaları hesabına şəbəkənin idarəolunmasını yaxşılaşdırır,
- qabaqlayıcı texniki xidmət sayəsində nasazlıq risklərini azaldır,
- yeni investisiyalar üçün maliyyə imkanları yaradır.

Ssenarinin mənfi tərəfi odur ki, innovasiya xərcləri ilkin mərhələdə sərmayə yükünü artırır. Lakin orta və uzunmüddətli dövrdə bu sərmayə hesabına əldə edilən qənaət bu yükü kompensasiya edir və ümumi rentabellik müsbət olaraq qalır.

Nəticə olaraq, 3-cü ssenari həm şirkətin maliyyə sabitliyini təmin edir, həm də istehlakçılar üçün daha yumşaq tarif siyasəti yaradır. İtkilərin azalması və yığımın 98%-ə çatması likvidlik risklərini minimuma endirir. Bu xüsusiyyətlərə görə 3-cü ssenari həm şirkət, həm də istehlakçılar üçün ən balanslı və davamlı model kimi fərqlənir.

Aşağıdakı cədvəldə elektrik paylayıcı şirkətin hər üç ssenari üzrə əsas maliyyə və əməliyyat göstəriciləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Bu müqayisə 1 kVt.st enerji üzrə xərclərin formalaşmasını, tələb olunan gəlir səviyyələrini, satış qiymətini, mənfəət göstəricilərini və dayanıqlılıq parametrlərini ardıcıl göstərir.

Cədvəl 5

Ssenarilər üzrə müqayisəsi

Göstərici	1-ci ssenari	2-ci ssenari	3-cü ssenari
İlkin enerji xərci (istehsal + ötürülmə + itkilər), qəpik/kVts	8,23	6,94	6,61
Kapital xərcləri (amortizasiya + qurğular), qəpik/kVts	1,56	1,56	1,56
Əməliyyat xərcləri, qəpik/kVts	0,83	0,83	0,83
Innovasiya xərci, qəpik/kVts	-	-	0,6
Cəmi maya dəyəri, qəpik/kVts	10,62	9,325	9,6
Yığım səviyyəsi, %	93%	93%	98%
Tarif modeli	sosial diferensiallaşdırılmış	Vahid (mənfəət modeli)	Vahid (itki və yığım hədəfli səmərəlilik modeli)
Hədəflənən xalis mənfəət, %	-	12,2%	8%
Zərərsiz və ya tələb olunan satış qiyməti (ƏDV-siz), qəpik/kVts	11,43	11,831	10,884
Effektiv satış qiyməti (yığım nəzərə alınmaqla), qəpik/kVts	9,03	11,003	10,667
Mənfəət / zərər (vahid), qəpik/kVts	-1,59	1,678	1,067
Xalis mənfəət (vergidən sonra), qəpik/kVts	-	1,342	0,853
Xalis mənfəət marjası, %	-17,6%	12,2%	8%
Satış qiyməti (ƏDV-li), qəpik/kVts	seqmentləşdirilmiş	13,961	12,843
Aylıq istehlak səbəti (200 kVt.st), AZN	16,8	27,92	25,69
Minimum əməkhaqqında pay, %	4,2%	6,98%	6,42%

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, xərclərin səmərəli idarə olunması, itkilərin azaldılması və innovasiyaya yönəldilən investisiyalar şirkətin həm mənfəət əldə etməsi, həm də uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin etməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Elektrik enerjisinin paylanması üzrə aparılan üç ssenari göstərir ki, mövcud tarif quruluşu ilə texniki və idarəetmə amilləri arasında düzgün balansın yaradılması həm paylayıcı şirkətin maliyyə sabitliyi, həm də istehlakçıların sosial müdafiəsi üçün vacibdir. Analiz göstərir ki, maya dəyərinin əsas hissəsi enerji alışı qiyməti, şəbəkənin kapitalla bağlı xərcləri və gündəlik idarəetmə-əməliyyat xərcləri ilə formalaşır. Bu komponentlərdə baş verən dəyişikliklər şirkətin maliyyə nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və tarif siyasətinə birbaşa təsir göstərir.

Mövcud vəziyyəti əks etdirən 1-ci ssenari, hazırkı tariflər və yığım səviyyəsi ilə şirkətin ümumilikdə zərərli fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Xüsusilə aşağı və orta istehlak qrupları üçün tətbiq edilən sosial yönümlü tariflər şirkətin maliyyə sabitliyini zəiflədir və investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu yanaşma sosial baxımdan vacib olsa da, paylayıcı şirkətin modernləşmə, texniki yenilənmə və şəbəkənin etibarlı işləməsi üçün tələb olunan investisiyaları maliyyələşdirməsini çətinləşdirir.

2-ci ssenaridə tarif siyasəti sosial seqmentləşmədən uzaqlaşib maliyyə məqsədlərinə yönəlir. Burada xalis mənfəət normasının hədəf kimi müəyyən olunması şirkətin maliyyə baxımından davamlı fəaliyyətini təmin etməyə imkan yaradır. Lakin eyni zamanda bu yanaşma istehlakçılar üçün xərc yükünü artırır və xüsusilə həssas sosial qruplar üçün əlavə risk yaradır. Bu ssenari göstərir ki, yalnız maliyyə yönümlü tarif siyasəti uzun müddətdə sosial nəticələri nəzərə almasa, aşağı gəlirli istehlakçıların yükünü artıraraq enerji xidmətlərinin əlçatanlığına mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə tənzimləyici qurumun tarazlaşdırıcı müdaxiləsi zəruridir.

3-cü ssenaridə innovasiya və idarəetmə səmərəliliyinin artırılması sayəsində texniki itkilərin azaldılması və yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi ümumi maliyyə yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Nəticədə maya dəyərinin strukturunda daha əlverişli balans formalaşır: enerji, kapital və əməliyyat xərclərinin payı optimallaşır. Yığım səviyyəsinin yüksəlməsi şirkətin pul dövriyyəsini sabitləşdirir, texniki itkilərin azalması isə uzunmüddətli dövrdə həm tariflərin sabit saxlanmasına, həm də şəbəkənin etibarlılığının artmasına töhfə verir. Bu ssenari göstərir ki, maliyyə dayanıqlığına yalnız tarif artımı ilə deyil, daxili idarəetmə səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolu ilə də nail olmaq mümkündür. Bu isə həm şirkət, həm də istehlakçılar üçün optimal balans yaradır.

Cədvəl 6

Ssenarilər üzrə nəticələr

Ssenari	Maliyyə dayanıqlığı	Sosial həssaslıq	İnnovasiya
1-ci	☒ zəif	☒ yüksək	☒ zəif
2-ci	☒ yüksək	☒ zəif	☒ zəif
3-cü	☒ orta	☒ orta	☒ yüksək

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumilikdə aparılan təhlil göstərir ki:

1-ci ssenari - sosial yönümlü tarif siyasəti sosial baxımdan vacib olsa da, şirkətin maliyyə dayanıqlığını təmin etmir.

2-ci ssenari - maliyyə yönümlü qiymət siyasəti şirkətin sabit fəaliyyətinə imkan yaradır, lakin əhali üçün ödəniş yükünü artıraraq sosial baxımdan çətinlik yaradır.

3-cü ssenari - innovasiya və səmərəliliyə əsaslanan model həm maliyyə sabitliyini, həm də sosial həssaslığı təmin etdiyi üçün ən balanslı və məqsədəuyğun yanaşma hesab olunur.

Nəticə

- Sektorun quruluşunun təhlili göstərir ki, ölkədə elektrik enerjisinin əsas hissəsi İES-lərdə istehsal olunur. Bu struktur hazırda sistemin sabitliyini təmin etsə də, uzunmüddətli dövrdə yanacaq qiymətlərinin dəyişməsi, karbon emissiyalarına dair öhdəliklər və texnoloji yenilənmə tələbləri baxımından müəyyən problemlər yaradacaq.
- Səmərəlilik səviyyəsinə əsaslanan tənzimləmə mexanizmləri və "yüksək itki zonaları" üçün nəzərdə tutulan xüsusi proqramlar tətbiq edildikdə, həmin ərazilərdə enerji itkilərini 3-4 faiz bəndi azaltmaq, yığım səviyyəsini 98%-ə yaxınlaşdırmaq və pul dövriyyəsini sabitləşdirmək mümkün olur. Borc portfelinin bir dəfəlik restrukturizasiyası şirkətin likvidliyini artırır. Açıq və rəqabətli satınalma mexanizmləri isə xərclərin azalmasına və investisiya mühitinin daha əlverişli olmasına şərait yaradır.
- Hesablamalar göstərir ki, yalnız maliyyə qaynaqlarını artırmaq məqsədilə tariflərin yüksəldilməsi şirkətin dayanıqlılığını təmin etsə də, sosial yükü artırır və bu həssas istehlakçıları çətin vəziyyətə sala bilər. Bu səbəbdən maliyyə sabitliyinin yalnız tarif artımı yolu ilə təmin edilməsi optimal deyil.

4. Kommunal sektorda xərc strukturunun təhlili göstərir ki, innovasiyaya yönəldilən əlavə vəsait ilkin mərhələdə xərclərin artmasına səbəb olsa da, yığım səviyyəsinin artırılması və itkilərin azaldılması hesabına orta və uzun müddətli dövrdə ümumi baza xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır.

Təklif

1. Dövlət 3-5 illik müddət üçün paylayıcı şirkət qarşısında dəqiq hədəflər müəyyənləşdirir. Bu hədəflər texniki itkilərin azaldılması, yığım səviyyəsinin artırılması, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və tələb olunan investisiyaların yerinə yetirilməsini əhatə edir. Şirkət müəyyən edilmiş hədəflərə çatdığı halda, əlavə maliyyə stimulu və ya mükafat ala bilər. Məsələn, yığım səviyyəsinin ən azı 98%-ə yüksəldilməsi, paylama itkilərinin 2030-cu ilə qədər 7,5%-dən 5%-ə endirilməsi və elektrik kəsinti müddətini ölçən SAIDI-SAIFI göstəricilərinin hər il yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur.
2. Dövlət tərəfindən kommunal sektorda yığımın aşağı, itki səviyyəsinin yüksək olduğu bölgələrin müəyyənləşdirilməsi və bu bölgələrdə xüsusi proqramların tətbiqi başlıca istiqamət kimi qəbul olunur. Paylayıcı şirkət üçün bu zonalar üzrə hədəfli investisiya və texniki tədbirlər planının hazırlanıb təsdiq edilməsi zəruri şərt hesab edilir. Bu mexanizmin tətbiqi nəticəsində həmin zonalarda yığımın 4-5 faiz artması, itkilərin 3-4 faiz bəndi azalması və şirkətin maliyyə dövriyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması gözlənilir.
3. Dövlət köhnə borcların və məhkəməyə qədər olan tələblərin həlli üçün bir dəfəlik yenidən qurma mexanizmi tətbiq edir. Şirkət isə yeni borcların yaranmasının qarşısını almaq üçün daxili nəzarət prosedurları və ödəmə planları hazırlayır. Bu yanaşma köhnə borc yükünün azalmasına, şirkətin likvidliyinin artmasına və investisiya cəlb etmə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır.
4. Şirkət iri şəbəkə layihələrinin satınalmalarını açıq və rəqabətli şəkildə həyata keçirir. Layihələr üzrə xərclər və müqavilələr şəffaf şəkildə təqdim olunur və lazım gəldikdə bazar qiymətləri ilə müqayisə edilir. Şirkət, həmçinin, dövlətə hər rüb maliyyə və fəaliyyət hesabatları təqdim edir. Bu yanaşma həm xərcləri azaldır, həm də ictimai etimadı və investisiya mühitini gücləndirir.
5. Özəlləşdirmə reallaşdığı təqdirdə elektrik paylayıcı şirkətin fəaliyyətə başladığı ilk illərdə yığımın istənilən səviyyədə olmaması və texniki itkilərin yüksək olmasından qaynaqlanan maliyyə zərərlərinin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi məqsədəuyğundur. Bu yanaşma şirkətin ilkin mərhələdə tarifləri kəskin artırmadan investisiya, rəqəmsallaşma və infrastruktur yenilənməsinə fokuslanmasına imkan verir. Eyni zamanda, istehlakçı qruplarının üzərində sosial yükün artmasının qarşısı alınır. İkinci mərhələdə isə dəstək mexanizmləri tədricən azaldılaraq səmərəlilik indikatorları (yığım $\geq 98\%$, itkilər $\leq 3\%$) üzrə hesablanıla bilər.
6. Dövlət, evlərində günəş paneli və ya digər kiçik enerji qurğuları quran istehlakçıların artıq enerjini şəbəkəyə satmasına imkan verən qaydaları təsdiq edir. Eyni zamanda, əhalinin elektrikdən çox istifadə olunan saatlarda istehlakı azaltmasını təşviq edən xüsusi proqramlar tətbiq olunur. Şirkət isə günün fərqli saatlarında müxtəlif tariflərin tətbiqi və istehlakın idarə olunması kimi yanaşmaları sınaqdan keçirir. Bu tədbirlər pik saatlarda şəbəkənin yüklənməsini azaldır, yeni infrastruktur xərclərinin qarşısını alır və qiymət artımına səbəb olacaq təsirləri zəiflədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Əliyev T. Kommunal xidmətlər - 2017. Bakı: Elm və Bilik, 2018. - 38 s.
2. Müzəffərli (İmanov) N., Muradov A., Qənbərov F., Zeynalov M., Yadigarov T. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi: ölkələrarası müqayisəli təhlil. Azərbaycan üçün nəticələr. Bakı, 2024.
3. Sultanova R. P., Fətullayev E. İ. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialının qiymətləndirilməsi. AMEA "Elmi əsərlər", № 6, 2019, s. 416-425.
4. Azərenerji ASC. 31 dekabr 2023-cü il üzrə Konsolidə edilmiş Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditor Hesabatı. Bakı, 2024.

5. Azərişiq ASC. 31 dekabr 2023-cü il üzrə Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorların Hesabatı. Bakı, 2024.
6. SOCAR - "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi. Qaz təsərrüfatı üzrə illik hesabat və məlumat bülleteni. Bakı, 2023/2024.
7. Tarif (Qiymət) Şurası. Elektrik enerjisi və təbii qazın ölkədaxili tarifləri üzrə qərarlar və izahatlar. Bakı, 2023/2024.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Enerji balansı 2023. Bakı: ARDSK, 2024. Tarif (Qiymət) Şurası. (2024, 29 dekabr). "Elektrik enerjisinin ölkədaxili tarifləri (ƏDV-lə, qəpik/kVts)." Bakı.
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2024, 29 dekabr). "Elektrik enerjisinin ölkədaxili tariflərinin tənzimlənməsi haqqında Qərar."
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Rəsmi statistika məlumatları; Su təchizatı göstəriciləri. Bakı: ARDSK, 2023/2024.
11. Bonbright J. C., Danielsen A. L., Kamerschen D. R. "Principles of Public Utility Rates." Second Edition, Public Utilities Reports, Arlington (Virginia), 1988, s. 700.
12. Marshall A., Principles of Economics. 8-ci nəşr. London: Macmillan, 1920.
13. Stiglitz J. E. The Contributions of the Economics of Information to Twentieth-Century Economics. The Quarterly Journal of Economics, 115(4), 2000, s. 1441-1478.
14. Panzar J. C., Vogelsang I. "A Quadratic Cost Approach to Regulated Firm Behavior." The Bell Journal of Economics, 18(1), 1987, s. 163-184.
15. TEİAŞ - Türkiyə Elektrik İletim A.Ş. Faaliyyət Raporu. Ankara, 2023.
16. EMRA - Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. Elektrik Piyasası Gelişim Raporu; Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu. Ankara, 2023/2024.
17. BOTAŞ. Faaliyyət Raporu (Doğal qaz ötürülməsi). Ankara, 2023.
18. GSE - Georgian State Electrosystem. Annual Report (TSO fəaliyyət hesabatı). Tbilisi, 2023.
19. Energo-Pro Georgia. Annual Report (Paylama fəaliyyəti). Tbilisi, 2023.
20. JSC Telasi. Annual/Sustainability Report (Paylama fəaliyyəti). Tbilisi, 2023.
21. GOGC/GGTC - Georgian Oil and Gas Corporation / Georgian Gas Transportation Company. Annual Report (Qaz ötürülməsi). Tbilisi, 2023.
22. ROSSETI Group. Annual Report (Paylama və regional şəbəkələr). Moskva, 2023.
23. FGC UES (Federal Grid Company). Annual Report (Ötürmə). Moskva, 2023.
24. TAVANIR. Annual Report (Elektrik: istehsal-ötürmə-paylama struktur və göstəricilər). Tehran, 2022/2023.
25. NIGC - National Iranian Gas Company. Annual Report (Qaz sisteminin idarə edilməsi). Tehran, 2022/2023.
26. KEGOC. Annual Report (Elektrik ötürməsi - TSO). Astana, 2023.
27. QazaqGaz (keçmiş KazTransGas). Annual Report (Qaz ötürmə və paylama strukturu). Astana, 2023.
28. NESK - National Electric Grid of Kyrgyzstan. Annual Report (Ötürmə - TSO). Bişkek, 2022/2023.
29. Severelectro və digər regional DSO-lar. İllik/korporativ hesabatlar (Paylama). Bişkek, 2022/2023.
30. NEGU - National Electric Grid of Uzbekistan JSC. Annual Report (Ötürmə - TSO). Daşkənd, 2023.
31. Regional Electric Networks JSC. Annual Report (Paylama - DSO). Daşkənd, 2023.
32. Uztransgaz. Annual Report (Qaz ötürməsi). Daşkənd, 2023.
33. Hududgazta'minot JSC. Annual Report (Qaz paylama). Daşkənd, 2023.
34. Türkmenenergo. Sektor üzrə məlumat bülleteni/illik məruzə (Elektrik: istehsal-ötürmə-paylama). Aşqabad, 2022/2023.
35. Türkmengaz. Sektor məlumatları (Qaz sistemi). Aşqabad, 2022/2023.
36. MVM Group. Annual Report (Elektrik istehsalı və TSO/holding strukturu). Budapeşt, 2023.

37. FGSZ Ltd. Annual Report (Təbii qaz ötürmə - TSO). Budapeşt, 2023.
38. E.ON Hungária / OPUS TITÁSZ. Annual/Sustainability Reports (Paylama - DSO-lar). Budapeşt, 2023.
39. International Energy Agency (IEA). Azerbaijan Energy Profile. Paris: IEA, 2023.
40. World Bank. Europe and Central Asia - Energy Sector Overview / Country Energy Profiles. Vaşinqton, 2022/2023.

Направления совершенствования механизма регулирования коммунальных услуг

Ильгар Садыгов
Институт экономики МНО
E-mail: ilgarsadigov@hotmail.com

Резюме: Коммунальные услуги являются стратегическим сектором, играющим ключевую роль в обеспечении социального благосостояния, энергетической безопасности и экологической устойчивости. В Азербайджане государственно ориентированная модель управления позволяет сохранять социальную стабильность, однако в отрасли по-прежнему сохраняются серьезные проблемы, включая изношенную инфраструктуру, высокие потери, рост издержек и ограниченную привлекательность для частных инвестиций. В исследовании на основе межстранового сравнительного анализа и сценарного моделирования рассматриваются три возможных траектории развития сектора распределения электроэнергии. Полученные результаты показывают, что переход к более устойчивой системе возможен не только за счет повышения тарифов, но и, что более реалистично и управляемо, посредством внедрения стимулов, ориентированных на повышение эффективности, а также цифровой модернизации.

Ключевые слова: регулирование коммунальных услуг; тарифная политика; распределение электроэнергии; снижение потерь.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/46-60>

Expanding the scope of startups in Azerbaijan

Minara Agayeva

Researcher, Institute of Economics, ETN of the Republic of Azerbaijan
minara.aghayeva@gmail.com

Abstract: This study examines the current state of Azerbaijan's startup ecosystem in the context of the leading role of startups in global economic development and innovation-driven transformations. It provides a comparative assessment based on international indices and formulates a set of policy-relevant recommendations adapted to national conditions aimed at expanding and strengthening the ecosystem.

The scientific novelty of the research lies in demonstrating that existing international indices primarily assess startup ecosystems through institutional and innovation-related criteria, while a universal indicator that directly measures startup productivity and efficiency has not yet been established in the academic literature.

As a practical outcome, differentiated recommendations are developed at the overall system level, as well as specifically for government institutions and startup founders. Overall, the article concludes that Azerbaijan's startup ecosystem is at a transformational stage and that strengthening institutional and financial mechanisms is crucial for achieving sustainable and globally oriented development.

Keywords: startup, startup ecosystem, unicorn, startup productivity

JEL6: L26, M13, UOT: 334.72

Azərbaycanda startapların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi

Minarə Ağayeva

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi işçi
minara.aghayeva@gmail.com

Xülasə: Bu araşdırmada startapların qlobal iqtisadi inkişafda və innovasiya yönümlü transformasiyalarda aparıcı rolunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın startap ekosisteminin mövcud vəziyyətini təhlil edilir, beynəlxalq indekslər çərçivəsində müqayisəli qiymətləndirmə aparılır və ekosistemin genişləndirilməsi üçün ölkə reallığına uyğunlaşdırılmış təkliflər paketi təqdim olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi beynəlxalq indekslərin startap ekosistemlərini əsasən institusional və innovasiya meyarları ilə ölçdüyünü, lakin startapların məhsuldarlıq və səmərəliliyini birbaşa qiymətləndirən universal göstəricinin mövcud olmadığını əsaslandırmasıdır.

Tətbiqi nəticə olaraq, ekosistemin inkişafı üçün ümumi sistem səviyyəsində, hökumət və startap təsisçiləri üzrə diferensiallaşdırılmış təkliflər işlənmişdir. Ümumilikdə, məqalə Azərbaycanın startap ekosisteminin transformasiya mərhələsində olduğunu və onun dayanıqlı, qlobal yönümlü inkişafı üçün institusional və maliyyə mexanizmlərinin gücləndirilməsinin vacibliyini göstərir.

Açar sözlər: startap, startap ekosistemi, unicorn, startap məhsuldarlığı

JEL6: L26, M13, UOT: 334.72

Giriş

Son onilliklərdə dünyada iqtisadi inkişafın və innovasiya yönümlü transformasiyaların əsas aparıcı qüvvələrindən biri kimi startaplar çıxış edir. Ənənəvi biznes modellərindən fərqli olaraq, startaplar yüksək riskli, lakin potensial olaraq yüksək gəlirli və sürətli böyümə imkanlarına malik innovativ biznes strukturlarıdır. Bu səbəbdən bir çox ölkələr, xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, startap ekosistemlərinin inkişafını prioritet iqtisadi strategiya kimi qəbul etmişdir. Qlobal rəqabət mühitində bilik iqtisadiyyatına keçid, texnologiyanın və rəqəmsallaşmanın sürətli inkişafı, eyni zamanda gənclərin innovativ təşəbbüslərə artan marağı, startapların iqtisadi və sosial həyatdakı rolunu daha da önə çıxarır.

Azərbaycan da bu qlobal trendlər fonunda son illərdə innovasiyaya əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinə keçid üçün sistemli addımlar atmaqdadır. 2012-ci ildən etibarən həyata keçirilən “Startap Azərbaycan” proqramları, innovasiya mərkəzlərinin yaradılması, ASAN xidmətin nəzdində fəaliyyət göstərən “INNOLAND” İnnovasiya Mərkəzi və digər təşəbbüslər startap mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində bilavasitə startapların və texnoloji sahibkarlığın dəstəklənməsi xüsusi vurğulanır. Bütün bu tədbirlər Azərbaycanın bilik və innovasiya yönümlü iqtisadiyyata keçidinin vacib elementlərindən biri kimi startap sektorunun inkişafını gündəmə gətirir.

Lakin mövcud nailiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanın startap ekosistemi bir sıra struktur və funksional məhdudiyyətlərlə qarşı-qarşıyadır. Bu məhdudiyyətlərə yetərli maliyyələşdirmə alətlərinin olmaması, tənzimləyici mühitin yetkinləşməməsi, investor-startap əməkdaşlığının zəifliyi, universitetlərlə bazar arasında innovasiya körpülərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi və kütləvi şəkildə sahibkarlıq təhsilinin hələ də formalaşmaması daxildir. Bunun nəticəsində, ölkədə yaranan bir çox innovativ ideyalar reallaşdırılmadan itir və ya xaricə axır. Bu da, öz növbəsində, yerli intellektual potensialın səmərəli istifadəsinə və milli innovasiya strategiyasının effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Bu araşdırmanın məqsədi, Azərbaycanda startapların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün mövcud vəziyyəti təhlil etmək, əsas maneələri müəyyənləşdirmək və inkişaf istiqamətləri üzrə tövsiyələr irəli sürməkdir. Elmi tədqiqatda həmçinin beynəlxalq təcrübəyə nəzər salıb, bir çox Beynəlxalq reytinglər çərçivəsində Azərbaycanın startap ekosisteminə dünya ölkələri ilə müqayisə

etmək, çatışmazlıqları aşkarlamaq və təhlil etmək, Azərbaycanda startap ekosisteminin təkmilləşdirilməsinə elmi əsaslara dayanan təkmil təkliflər verməkdir.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, post-neft dövründə Azərbaycanın iqtisadi rəqabətliyi artırılması üçün innovasiya əsaslı bizneslərin və bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi strateji zərurətə çevrilib.

Tədqiqatın metodu. Məlumatlar induktiv və müqayisəli təhlil metodu ilə işlənərək ümumi tendensiyalar və qarşıya çıxan çətinliklər müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma çərçivəsində, Azərbaycanda mövcud olan startap ekosisteminin dünya ölkələrindən fərqli xüsusiyyətləri, çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və dünya üzrə təcrübələrdən ölkə reallığına uyğunlaşdırılmış formada təkliflər hazırlanmışdır.

“Startup” anlayışı və tarixi. “Startup” anlayışı yeni olsa da, onun kökləri 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. “Startup” termini ilk dəfə 1976-cı ildə “Forbes” jurnalında *kiçik, yeni yaradılmış və tez inkişaf edən texnoloji şirkətləri təsvir etmək üçün istifadə olunmuşdur* [4]. 1990-cı illərə qədər bu termin geniş şəkildə yayılmasa da, Silikon Vadisində baş verən texnoloji inqilab startap anlayışını qlobal miqyasda məşhurlaşdırdı.

İnternetin geniş vüsət aldığı dövrdə yüzlərlə texnoloji startap bazara daxil oldu. Amazon (1994), eBay (1995) və Google (1998) bu dövrün məhsulları idi [1]. Startaplara yönələn risk kapitalı həcmi kəskin artdı.

2000-ci illərin ortalarından başlayaraq Steve Blank və Eric Riesin təşəbbüsü ilə “Lean Startup” konsepti formalaşdı. *Bu model minimal məhsul (MVP), çevik planlama və müştəri rəyinə əsaslanan davamlı inkişaf prinsiplərinə söykənir* [8]. Bu yanaşma startapların daha sistemli və riskə az məruz qalan formada inkişaf etməsinə imkan yaratdı.

2010-cu ildən etibarən startap anlayışı yalnız ABŞ-da deyil, Avropa, Asiya və Yaxın Şərq ölkələrində də sürətlə yayıldı. Dünya üzrə startap akseleratorları, inkubatorlar və fondlar formalaşdı. Bu baxımdan, Estoniya, İsrail, Sinqapur və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri kimi ölkələr startap dostu ekosistemləri ilə seçilir.

Bugünkü dövrdə startaplar süni intellekt, blokçeyn, biotexnologiya və yaşıl texnologiyalar sahələrində mühüm yeniliklərə imza atırlar. Onlar həm iqtisadi, həm də sosial dəyişikliklərin mərkəzində dayanırlar. *Startaplar yalnız yeni məhsul yaradan deyil, həm də mövcud sistemləri dəyişdirən strukturlardır* [5].

“Unicorn” anlayışı və onun startap ekosisteminə rolu. Müasir startap ekosisteminə “unicorn” termini bazar dəyəri 1 milyard ABŞ dollarını aşan özəl texnoloji startap şirkətlərini ifadə edir. Bu anlayış ilk dəfə 2013-cü ildə risk kapitalı investoru Aileen Lee tərəfindən elmə gətirilmişdir. Müəllif bu ifadəni seçərkən belə startapların çox nadir rast gəlinən hadisə olduğunu vurğulamaq məqsədilə mifik “yunicorn” obrazına istinad etmişdir [4].

Unicorn startaplar adətən yüksək texnoloji yönümlü, sürətlə böyüyən və qlobal bazarlarda fəaliyyət potensialına malik şirkətlər kimi səciyyələndirilir. Onların dəyərləndirilməsi birja göstəricilərinə deyil, əsasən risk kapitalına görə əldə olunan investisiya qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Belə startaplar süni intellekt, maliyyə texnologiyaları (fintech), proqram təminatı kimi xidmətlər, biotexnologiya və elektron ticarət kimi sahələrdə daha çox üstünlük qazanırlar [9].

Unicorn fenomeni təkcə yüksək bazar dəyəri ilə deyil, həm də ekosistemin inkişaf səviyyəsini əks etdirən indikator kimi qəbul olunur. Belə şirkətlərin yaranması adətən ölkədə güclü innovasiya infrastrukturunu, maliyyə resurslarına çıxış, istedad axını və əlverişli tənzimləyici mühit ilə əlaqələndirilir [2]. Bu səbəbdən, unicornların sayı və dəyəri bir çox beynəlxalq hesabatlarda (məsələn, Global Startup Ecosystem Index və Startup Blink Report) innovasiya ekosisteminin yetkinlik göstəricisi kimi istifadə olunur.

Hazırda qlobal miqyasda tanınan unicorn nümunələrinə SpaceX (kosmik texnologiyalar), Stripe (rəqəmsal ödəniş sistemləri), ByteDance (TikTok-un ana şirkəti, media texnologiyaları), Revolut (fintech), və Canva (rəqəmsal dizayn platforması) kimi şirkətlər daxildir. 10 milyard ABŞ dollarından yuxarı dəyərə malik startaplar “decacorn”, 100 milyard dollardan yuxarı olanlar isə “hetcocorn” adlandırılır.

Dünyada startap ekosistemi ilə bağlı mövcud vəziyyət. 2025-ci ildə dünya üzrə startap ekosistemləri müxtəlif iqtisadi, texnoloji və geosiyasi amillərin təsiri altında inkişaf edir. Bu zamana qədər dünya üzrə 150 milyondan çox startap mövcuddur. ABŞ bu sahədə liderdir və burada təxminən 1,14 milyon startap mövcuddur. Hindistanda isə bu rəqəm 493 000 civarındadır. ABŞ dünya startap fəaliyyətinin təxminən 46,6%-ni, Çin 9,2%-ni, Böyük Britaniya 5,6%-ni, Hindistan isə 5,0%-ni təşkil edir. Qlobal səviyyədə bir milyard dollardan çox dəyəri olan startapların – yəni unicornların – sayı 1,200-dən çoxdur. Lakin startapların uzunmüddətli uğur nisbəti nisbətən aşağıdır. Belə ki, təxminən 90%-i davamlı olaraq fəaliyyətini davam etdirə bilmir və hər 5-6 startapdan biri ilk ilində uğursuzluqla üzləşir.

Dünya üzrə startap ekosistemində investorların marağı əsasən səhiyyə texnologiyaları (healthtech), maliyyə texnologiyaları (fintech) və süni intellekt (AI) kimi sahələrə yönəlmişdir. Bu sahələrdə həm kapital yatırımı daha çoxdur, həm də bazar potensialı yüksək qiymətləndirilir.

2024-cü ilin qlobal startap ekosistemləri hesabatına görə, Silikon Vadisi (ABŞ) hələ də lider mövqeyini qoruyur, lakin yeni "unicorn"ların sayı 2021-ci ildən bəri 87% azalıb. Tokyo, Paris, Miami, Shenzhen, Zürih və Münhen kimi şəhərlər isə reytinglərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə ediblər. 2023-cü ildə qlobal startap investisiyaları son 5 ilin ən aşağı səviyyəsinə enib.

2024-cü ilin birinci rübündə bu azalma davam edib, xüsusilə erkən mərhələ startaplarına olan maraq azalıb. Bununla belə, süni intellekt (AI) və dərin texnologiya (deep tech) sahələrinə olan investisiyalar artmağa davam edib.

2023-cü ildə yeni yaradılan unicornların yarısından çoxu süni intellekt və dərin texnologiya sahələrinə aiddir. Süni intellektə olan investisiyalar 2022-ci illə müqayisədə üç dəfə artaraq, qlobal VC investisiyalarının təxminən 20%-ni təşkil edib.

Avropada yaşıl texnologiya (Cleantech) sahəsindəki startaplar, xüsusilə A seriyası maliyyələşdirmələrində ABŞ və Çini geridə qoyaraq liderlik edir.

Dünyada 2025-ci ildə startap ekosistemində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər və inkişaf baş vermişdir. Bu dəyişikliklər müxtəlif regionlarda innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyətlərinin artmasına, yeni trendlərin yaranmasına və bazar dinamikalarının dəyişməsinə səbəb olub. Aşağıda qlobal startap ekosistemindəki əsas tendensiyalar təqdim olunur:

- **Avropada startap ekosistemlərinin sürətli inkişafı.** Avropa şəhərləri, xüsusən Paris (+34.6%), Barselona (+40.4%), Stokholm (+32.5%) və Amsterdam (+31.7%) kimi şəhərlər, 2025-ci ildə sürətlə inkişaf edərək qlobal reytinglərdə irəliləmişdir. Avropanın ümumi startap ekosistemləri, ABŞ-dakı şəhərlərlə müqayisədə daha sürətli bir artım nümayiş etdirib [12].
- **Süni intellektə yönəlmiş investisiyaların artması.** CoreWeave, süni intellekt sahəsində fəaliyyət göstərən startaplara investisiya etmək üçün yeni bir risk kapitalı bölməsi olan CoreWeave Ventures-i təsis edib. Bu təşəbbüs, süni intellekt sahəsindəki startaplara həm maliyyə, həm də texniki dəstək təmin etməyi hədəfləyir.
- **Hindistanda startap ekosisteminin genişlənməsi.** Hindistanın Uttar Pradesh əyaləti, 17000-dən çox startap və 137 milyon rupi dövlət dəstəyi ilə "qorxusuz biznes" mərkəzinə çevrilib. Bu inkişaf, kənd təsərrüfatı, biotexnologiya və ətraf mühit sahələrindəki innovasiyaların təşviqinə yönəlib.

Yüksək faiz dərəcələri və bazar qeyri-müəyyənliyi son illərdə risk kapitalı axınlarının azalmasına və startap sektorunda investisiya fəallığının zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Qlobal maliyyə bazarlarında artan risklər fonunda investorlar daha çox sabit gəlirli aktivlərə yönəlmiş, bu isə innovativ və yüksək texnologiyalı startapların maliyyələşmə imkanlarını məhdudlaşdırmışdır [3]. Nəticə etibarilə, Avropa İttifaqı innovasiya ekosisteminin davamlılığını qorumaq və texnoloji müstəqilliyini gücləndirmək məqsədilə yeni təşəbbüslər həyata keçirməyə başlamışdır.

Bu istiqamətdə "Choose Europe to Start and Scale" strategiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Strategiya çərçivəsində 10 milyard avrodan artıq kapital ilə "Scaleup Europe Fund" adlı fondun yaradılması nəzərdə tutulur. Fondun əsas məqsədi yüksək texnologiyalı startapların inkişafını dəstəkləmək, onların miqyaslanma prosesini sürətləndirmək və Avropa bazarını qlobal innovasiya mərkəzlərindən biri kimi möhkəmləndirməkdir [3].

“Scaleup Europe Fund” həmçinin dövlət və özəl sektor arasında maliyyə əməkdaşlığını gücləndirərək, startapların sərmayə cəlb etmə imkanlarını artırmağı hədəfləyir. Bu təşəbbüs Avropanın rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqla yanaşı, ABŞ və Asiya startap ekosistemlərinə qarşı strateji alternativ formalaşdırmağa yönəlib. Beləliklə, yüksək faiz dərəcələri və bazar qeyri-müəyyənliyi şəraitində belə, fondun fəaliyyəti Avropa startaplarının innovativ potensialının qorunması və genişləndirilməsi üçün mühüm mexanizm rolunu oynayacaqdır.

Startup ekosistemini qiymətləndirən beynəlxalq indekslər. Dünyada startap ekosistemlərini ölçən və ölkələri (şəhərləri) bir-biri ilə müqayisə edən bir neçə beynəlxalq indeks mövcuddur. Bu indekslər müxtəlif meyarlarla – innovasiya potensialı, maliyyə resurslarına çıxış, infrastruktur, tənzimləyici mühit, insan kapitalı və bazar əlçatanlığı – ölkələri və şəhərləri qiymətləndirirlər.

Global Startup Ecosystem Report (GSER) - dünyanın ən geniş miqyaslı və nüfuzlu startap ekosistemi hesabatlarından biridir. Bu hesabat dünya üzrə 300-dən çox innovasiya mərkəzini və 3 milyondan artıq startapı əhatə edən məlumat bazası əsasında hazırlanır. Hesabatın məqsədi qlobal miqyasda startap fəaliyyətinin trendlərini təhlil etmək, müxtəlif regionlarda ekosistemlərin yetkinlik səviyyəsini müqayisə etmək və siyasət qurucularına, investor və sahibkarlara sübutlara əsaslanan qərar vermə üçün analitik çərçivə təqdim etməkdir. GSER metodologiyası çoxölçülü yanaşma üzərində qurulmuşdur. Qiymətləndirmə zamanı startap ekosistemləri altı əsas göstərici qrupu üzrə təhlil olunur [9]:

- İcra göstəriciləri (Performance): Ekosistemdəki startapların ümumi bazar dəyəri, unicorn və çıxış (exit) əməliyyatlarının sayı, cəlb olunan investisiyanın həcmi.
- Bazar çıxışı (Market Reach): Startapların beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət potensialı, ixrac yönümlülük səviyyəsi və müştəri bazasının coğrafi müxtəlifliyi.
- Şəbəkələşmə (Connectedness): Sahibkarlar, investorlar, universitetlər və akseleratorlar arasında əlaqələrin sıxlığı, innovasiya klasterlərinin inkişaf səviyyəsi.
- İstedad və insan kapitalı (Talent): Texnoloji və sahibkarlıq bacarıqlarının mövcudluğu, ixtisaslı kadr axını, universitet–sənaye əməkdaşlığı.
- Bilik bazası və R&D potensialı (Knowledge): Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin səviyyəsi, patentlərin sayı, bilik və texnologiya transferi mexanizmlərinin effektivliyi.

Hesabat, həmçinin, ekosistemlər arasında qlobal müqayisə imkanı yaradır və regionlar üzrə güclü və zəif tərəfləri göstərməklə siyasət islahatları üçün empirik əsas təmin edir.

Global Startup Ecosystem Index – Qlobal miqyasda startap ekosistemlərinin monitorinqi və təhlili ilə məşğul olan beynəlxalq tədqiqat və innovasiya platforması olan StartupBlinkin məhsuludur. [11]. Hər il hesablanan indeks dünyanın startap fəaliyyətinə dair ən geniş əhatəli və müqayisə oluna bilən göstəricilər bazasından biri hesab olunur. Bu indeks 100-dən çox ölkə və 1000-dən artıq şəhər üzrə innovasiya fəaliyyətini qiymətləndirərək, ekosistemlərin qlobal reytingini müəyyənləşdirir.

Global Startup Ecosystem Index metodologiyası üç əsas istiqamət üzrə ölçmə və qiymətləndirməyə əsaslanır:

- Keyfiyyət (Quality): Ekosistemdə fəaliyyət göstərən startapların dəyəri, onların qlobal tanınması, unicorn statusuna malik şirkətlərin sayı və startapların innovativ yönümlülüüyü.
- Kəmiyyət (Quantity): Startapların, akseleratorların, texnoparkların və digər innovasiya qurumlarının ümumi sayı; həmçinin, startapların coğrafi paylanması və artım dinamikası.
- Biznes mühiti (Business Environment): Ekosistemin institusional və iqtisadi dayanıqlığı; vergi və tənzimləmə siyasətləri, infrastrukturun əlçatanlığı, internet və rəqəmsal texnologiyalara çıxış, habelə innovasiyaya dəstək mexanizmləri.

StartupBlink – Global Startup Ecosystem Index (GSEI) qlobal innovasiya ekosistemlərinin müqayisəli təhlilində mühüm elmi və praktiki vasitədir. Onun metodologiyası sadəcə startap sayına deyil, həm də ekosistem keyfiyyətinə və biznes mühitinin əlverişliliyinə əsaslandığından, bu indeks startap siyasətinin qiymətləndirilməsində və milli innovasiya strategiyalarının təkmilləşdirilməsində mühüm analitik dəyər kəsb edir.

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu indeks beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq, yerli ekosistemin mövqeyini müəyyənləşdirmək və qlobal innovasiya xəritəsində strateji mövqe formalaşdırmaq baxımından əhəmiyyətli göstərici rolunu oynaya bilər.

OECD Digital Entrepreneurship Index (DEI) — Təşkilatın innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində aparıcı göstəricilərindən biridir. Bu indeksin əsas məqsədi ölkələrin rəqəmsal sahibkarlıq mühitinin yetkinliyini və startap fəaliyyətinə təsirini qiymətləndirməkdir. DEI ölkələrin rəqəmsal transformasiya səviyyəsini, startaplar üçün əlverişli şərait və biznes imkanlarını müqayisəli şəkildə təqdim edir [7].

DEI, həm rəqəmsal innovasiyanın təşviqinə, həm də startap ekosistemlərinin rəqəmsal yönümlü inkişafına dair siyasət qərarlarının əsasını təşkil edir. Bu indeks həm İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) üzv ölkələrində, həm də tərəfdaş ölkələrdə rəqəmsal sahibkarlıq üçün strateji planlaşdırma və təhlil aləti rolunu oynayır.

OECD Digital Entrepreneurship Index ölkələrin rəqəmsal sahibkarlıq potensialını üç əsas sütun üzrə qiymətləndirir:

- Rəqəmsal çərçivə şərtləri (Digital Framework Conditions): İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi (internet sürəti, mobil və genişzolaqlı şəbəkə), rəqəmsal tənzimləmə və vergi siyasəti, elektron hökumət və rəqəmsal xidmətlərə çıxış imkanları.
- Rəqəmsal startap mühiti (Digital Start-up Environment): Startaplar üçün maliyyə dəstəyi (risk kapitalı, qrantlar, akseleratorlar), texnoloji inkubatorların və akseleratorların fəaliyyəti, rəqəmsal məhsullar və xidmətlər yaradan müəssisələrin sayı və böyümə tempi.
- Rəqəmsal sahibkarlıq bacarıqları (Digital Entrepreneurial Capabilities): İnsan kapitalı və rəqəmsal bacarıqların səviyyəsi, texniki təhsil və həyatboyu öyrənmə imkanları, istedad cəlb etmə və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları.

DEI həm startap ekosistemlərinin təhlilində, həm də milli və beynəlxalq innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında əvəzsiz bir resursdur. Lakin, Bu indeksdə Azərbaycan ayrıca qiymətləndirilməyib.

Bu səbəbdən, Azərbaycanın startap ekosistemi dünya ölkələri müqayisə etmək üçün ən optimal indeks Qlobal Startap Ekosistemi İndeksi (Global Startup Ecosystem Index) və Qlobal Startap Ekosistemi Hesabatıdır (Global Startup Ecosystem Report).

Azərbaycanda Startap ekosistemi ilə bağlı mövcud vəziyyət. Azərbaycan Mərkəzi Avrasiya regionunda yeni texnoloji mərkəz kimi formalaşır və ölkə neftdən asılı iqtisadiyyatdan uzaqlaşaraq rəqəmsal və “Yaşıl İqtisadiyyat” istiqamətinə doğru keçid edir. 2026-cı ilə qədər qeyri-neft ixracının 5 milyard ABŞ dollarına çatdırılması və özəl sektorun ÜDM-də payının 88%-ə yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Bu hədəflər texnologiya sahəsində həllərə tələbi artırır, startaplar üçün geniş imkanlar açır və innovasiya ekosisteminin inkişafına təkan verir.

Hazırda ölkədə 200-dən artıq startap fəaliyyət göstərir və 2026-cı ilə qədər bu sayın 500-ə çatdırılması, onlardan ən az birinin dəyərinin 50 milyon dollardan artıq olması planlaşdırılır.

Startapların inkişafı istiqamətində Azərbaycanda güclü dəstək mexanizmləri mövcuddur: 13 yerli akselerasiya və inkubasiya proqramı, eləcə də 2025-ci ildə keçiriləcək 16 hakaton və ideaton bu məqsədə xidmət edir. Startup Wise Guys, Viveka və SABAH.Hub kimi beynəlxalq və yerli tərəfdaşların həyata keçirdiyi 10 proqram gənc sahibkarların yetişdirilməsinə və yeni şirkətlərin yaranmasına töhfə verir. 2026-cı ilə qədər 100-dən çox investisiya cəlb etmək hədəflənir. Ölkənin ilk iki yerli vençur fondu – Caucasus Ventures və InMerge Ventures – innovativ layihələrin inkişafına maliyyə dəstəyi verərək startap ekosisteminin böyüməsinə xidmət edir [10].

“Azerbaijan 2030” strategiyası çərçivəsində dövlət rəqəmsal sahibkarlığın genişlənməsini startap proqramları, akseleratorlar və vençur kapitalı vasitəsilə dəstəkləyir. 2025-ci ilin yanvarında qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” iqtisadi artımı və həyat səviyyəsini rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yüksəltməyi qarşıya məqsəd qoyur. “Startup Visa” proqramı isə xarici sahibkarlara ölkədə biznes qurma prosesini asanlaşdıraraq innovativ təşəbbüslərin cəlb olunmasına imkan yaradır.

“Süni İntellekt Strategiyası 2025–2028” sənədinə əsasən, sahibkarlara güzəştli kreditlər və əlavə dəstək mexanizmləri təqdim ediləcək, bu da süni intellektin tətbiqini sürətləndirəcək. Üç il ərzində yaradılacaq Süni İntellekt İnnovasiya Mərkəzi Azərbaycanın bu sahədə mövqeyini daha da gücləndirəcək. 2024-cü ilin oktyabrında açılan Azərbaycan İnnovasiya Mərkəzi startap ekosisteminin inkişafını inkubasiya, akselerasiya, investisiya və əməkdaşlıq istiqamətləri üzrə dəstəkləyəcək. 2025-ci ildə istifadəyə veriləcək SABAH.city innovasiya klasteri isə müasir data mərkəzləri, qabaqcıl tədqiqat infrastrukturunu və yüksək səviyyəli əmək mühitinə malik ko-working məkanları ilə ekosistemin əsas dayaq nöqtələrindən biri olacaq [10].

Azərbaycanda Startap ekosistemi ilə bağlı mövcud vəziyyəti təhlil edərkən ən əsas alt-sektorların hansı üstünlüklərə malik olduğuna nəzər yetirək:

- **İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları).** Azərbaycan iqtisadiyyatında ən dinamik inkişaf edən sahələrdən biri İKT sektorudur. İT xidmətlərindən əldə edilən gəlirlər hər il təxminən 18% artır. Dördüncü Sənaye İnqilabı Mərkəzi (C4IR) ölkədə rəqəmsal transformasiyanı gücləndirmək üçün 100-ə yaxın təşəbbüsü əhatə edən beşillik Rəqəmsal İqtisadiyyat Strategiyası üzərində işləyir. 2025-ci ilin yanvarında Microsoft, İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İDDA) və Strategeast tərəfdaşlığında “Microsoft for Startups Founders Hub” platforması istifadəyə verilib. Bu təşəbbüs İKT sahəsində fəaliyyət göstərən startap və KOB-lara inkişaf üçün əsas resurs və texnoloji alətlər təqdim etməyi məqsəd qoyur.
- **GovTech (Hökumət texnologiyaları).** İDDA-nın dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən MyGov portalı dövlət xidmətlərinə çıxışı asanlaşdıraraq vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir. Portal vasitəsilə 450-dən çox elektron xidmət təqdim olunur. 2024-cü ildə Azərbaycanda onlayn dövlət xidmətlərinin və telekommunikasiya infrastrukturunun göstəriciləri 21% yüksəlib. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi sayəsində ölkədə biznes prosesləri sadələşdirilir, şəffaf idarəetmə və kağızsız hökumət sistemi formalaşır. Bu, həm bürokratik maneələrin azalmasına, həm də informasiya texnologiyalarının daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi isə dövlətin rəqəmsallaşma prosesində təhlükəsizlik risklərini azaltmaq məqsədilə araşdırmalar aparır və innovativ kibertəhlükəsizlik məhsulları hazırlayır.
- **Oyun sənayesi (Gaming).** Ölkədə oyun sektorunun da inkişafı diqqətəlayiqdir. Hazırda 25 oyun studiyası və 500-dən artıq oyun tərtibatçısı fəaliyyət göstərir. Xsolla, İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi və StarNest tərəfdaşlığı ilə 2025-ci ildə Xsolla StarNest Akademiyası və Inkubasiya Proqramı istifadəyə veriləcək. Bu proqram Azərbaycan oyun sənayesinin potensialını artırmaq üçün gənc istedadlara təlim, mentorluq və resurs dəstəyi təqdim edəcək. Nəticədə 1000-dən çox yeni mütəxəssis yetişdiriləcək və 30.000–60.000 ABŞ dolları arasında maliyyə dəstəyi ala biləcək 50-dən çox yeni oyun studiyası yaradılacaq. Bundan əlavə, GameSummit 2025 – Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun ən böyük oyun tədbiri – yerli və beynəlxalq oyun sənayesi mütəxəssislərini bir araya gətirərək yeni oyun texnologiyalarının inkişafına töhfə verib.
- Aşağıda Azərbaycanda startap ekosisteminin inkişafını və əlverişliliyini təmin edən əsas amillər təqdim olunur. Bunlar ölkənin İT və innovasiya sahəsində startapların sürətli inkişafı üçün yaradılmış mühitin əsas elementlərini əks etdirir:
- **Əlverişli vergi mühiti.** 2022-ci ildə qəbul edilən “Texnopark rezidentliyi haqqında” qanun çərçivəsində Azərbaycan İT şirkətlərinə 10 il müddətinə vergi imtiyazları təqdim edir. Bu imtiyazlara gəlir vergisinin 0–5% arasında olması, mənfəət vergisindən azadolma və xarici mütəxəssislər üçün vergi güzəştləri daxildir. Eyni zamanda, xarici menecerlər və İT sahəsində çalışan mütəxəssislər iş icazəsinə ehtiyac duymadan avtomatik şəkildə yaşayış icazəsi əldə edə bilirlər. Hazırda 80-dən çox şirkət, o cümlədən Türkiyə, İsrail, Kipr, Pakistan və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən olan 15 şirkət bu proqramdan faydalanır.
- **Beynəlxalq İT icmasının gücü.** Azərbaycanın İT sahəsində insan kapitalı sürətlə artır – 20 minə yaxın müraciətçi və 90%-lik işlə təmin olunma göstəricisi bunu sübut edir. Technest təqaüd proqramı İT ixtisasları üzrə təhsil alan gənclərin ödənişlərini 70–100% nisbətində

maliyyələşdirir və bu günə qədər 30-dan çox bölgədə 3 minədək təqaüd təqdim edib. Ölkədə Google Developers Group, Product Tank və Friends of Figma kimi beynəlxalq texnoloji icmalar aktiv fəaliyyət göstərir. Onların təşkil etdiyi 80-dən artıq tədbirə 3600-dən çox iştirakçı və 100-dən artıq spiker qatılıb. Bundan əlavə, Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi müasir infrastrukturaya malik təlim platforması kimi qabaqcıl kibertəhlükəsizlik proqramları həyata keçirir.

- **Global bazarlarla əlaqə imkanları.** Azərbaycan Avropa və Asiya arasında strateji mövqeyə malik olub Qafqaz, Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiya bazarlarını birləşdirən əsas körpü rolunu oynayır. Ölkə eyni zamanda Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün mühüm iştirakçılarından biridir. Azərbaycan son illərdə bir sıra beynəlxalq tədbirlərə və nümayəndə heyətlərinə ev sahibliyi edib. Onların arasında InMerge Innovation Summit, Baku ID (Baku Investment Day), M360 Eurasia və 2024-cü ilin noyabrında keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə COP29 Konfransı kimi nüfuzlu tədbirlər yer alır.

Beynəlxalq müqayisə. Azərbaycan 2025-ci ildə Global Startup Ecosystem Index qlobal reytingdə 2021-ci il ilə müqayisədə 6 pillə irəliləyərək 74-cü yerə yüksəlib. Bu, Mərkəzi Asiya ölkələri arasında qlobal reytingdə ən yüksək sıçrayışdır.

Azərbaycanın ekosistem artım tempi 2025-ci ildə 2024-cü il ilə müqayisədə 24%-i ötüb ki, bu da dörd ən böyük Mərkəzi Asiya ölkəsi arasında ən yüksək göstəricidir (*Diagram 1*).

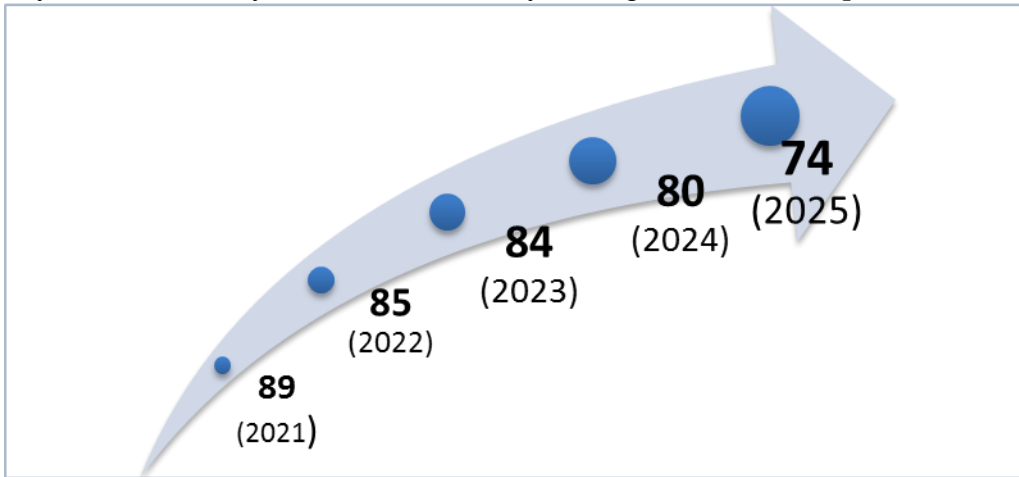

Diagram 1. Azərbaycanın Global Startup Ecosystem Index üzrə mövqeyi (2021-2025-ci illər)

Mənbə: Startup Blink - Global Startup Ecosystem Index, Annual Report 2025 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan, neftdən asılılığı azaltmaq məqsədilə iqtisadiyyatını şaxələndirir və rəqəmsal transformasiya prosesini sürətləndirir. Bu çərçivədə ölkə sahibkarları və startap təsisçilərini cəlb etmək istiqamətində fəal addımlar atır.

Transformasiyanı dəstəkləmək üçün Azərbaycan süni intellekt və digər yeni texnologiyalar sahəsində innovasiyaların inkişafına yönəlmiş bir sıra təşəbbüslər həyata keçirib. Bu təşəbbüslər sırasında akademiya, sənaye və dövlət arasında əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə AI Araşdırma Mərkəzinin yaradılması, həmçinin Microsoft və Huawei kimi beynəlxalq texnologiya nəhəngləri ilə süni intellekt, blokçeyn və IoT istiqamətlərində R&D tərəfdaşlıqlarının qurulması xüsusi yer tutur.

Bununla yanaşı, dövlət və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq üçün “MyGov” portalı istifadəyə verilib və hazırda müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən 450-dən çox elektron xidmət təqdim olunur.

Azərbaycanın beynəlxalq startap ekosistemində inteqrasiyasını gücləndirən mühüm addımlardan biri də Startap Dünya Kuboku kimi qlobal platformalarda iştirakı olub. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə 2024-cü ildə bu yarışmanın regional mərhələsinə ilk dəfə ev sahibliyi edib. Azərbaycanın startap mühitini digər postsovet ölkələri ilə müqayisə etdikdə, bir sıra institusional, iqtisadi və ekosistem

səviyyəsində fərqlər müşahidə olunur ki, bu da həmin ölkələrin Global Startup Ecosystem Index üzrə nəticələrində ciddi fərqlərə səbəb olur (*Cədvəl 1*).

*Cədvəl 1***Global Startup Ecosystem Index üzrə Azərbaycan və bəzi postsovet ölkələri**

Ölkə	Reytingdə yeri	Reytingdə ümumi balı	Ekosistemin illik artımı	2024-2025 mövqe fərqi
Azərbaycan	74	1,057	+24,5%	+6
Belarus	84	0,746	-10,7%	-2
Ermənistan	54	3,226	+22,8%	+3
Estoniya	11	30,722	+34%	+1
Gürcüstan	71	1,142	+8,9%	-1
Qazaxıstan	70	1,154	+21,3%	+4
Latviya	49	4,765	-0,3%	-2
Litva	19	17,517	+7,5%	-3
Moldova	90	0,581	-18,3%	-5
Özbəkistan	98	0,358	+89,9%	+12
Rusiya	34	8,101	+19,7%	+1
Ukrayna	42	6,196	+26,2%	+4

Mənbə: Startup Blink - Global Startup Ecosystem Index, Annual Report 2025 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə Azərbaycan və haqqında statistik məlumatların əlverişli olduğu 11 postsovet ölkəsi müqayisə edilmişdir. Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistanın ölkələrin müqayisə olunduğu sıralamada məlumatları olmadığı üçün təhlil qrupuna daxil edilməmişdir. Bu ölkələr Reytingdə startap ekosistemi üzrə şəhərlər üzrə ölkələrin müqayisə olunduğu sıralamada yer almışdır. Əgər ölkədə mövcud olan startap ekosisteminin qiymətləndirilməsi üzrə Reytingdəki ballarına görə təhlil qrupu ölkələrini sıralasaq, onda ilk beşlikdə Estoniya (30,722), Litva (17,517), Rusiya (8,101), Ukrayna (6,196) və Latviya (4,765) yer almış olacaq. Latviya Reytingdə geriləməyinə baxmayaraq ümumi sıralamada ilk 50-likdədir. Sıralamada Latviyanın geriləməsinin səbəbi burada mövcud olan startap ekosisteminin pisləşməsi deyil, Latviyaya nəzərən digər ölkələrin irəliləyərək onu geriye atmasıdır.

Aparılan təhlillərə əsasən yuxarıda ilk beşlikdə yer alan ölkələrin nə üçün Azərbaycanla müqayisədə ön sıralarda olduqları, hansı əsas islahatları həyata keçirdikləri haqqında detallı təhlil təqdim olunur:

Estoniyada aparılan əsas islahatlar:

- Estoniya “e-Residency” proqramı ilə xaricdən sahibkarların onlayn olaraq ölkədə şirkət yaratmasını və Avropa İttifaqı (Aİ) bazarına çıxmasını təmin edir.
- Dövlətin startaplara sərmayə qoyuluşunu artırmaq üçün “SmartCap” milli investisiya fondu vasitəsilə 50 milyon avro səviyyəsində vəsait ayırır.
- Dərin texnologiyalara (deep-tech) yönəlmiş strategiya: 2025-ci ilədək deep-tech startaplarının sayını iki dəfə artırmaq, 2030-a qədər beş dəfə artırmaq planı hazırlanıb.

Azərbaycanla müqayisədə ön sıralarda olmasının səbəbləri:

- ✓ Estoniya erkən dövrdən rəqəmsal dövlət (e-Estonia), “onlayn şirkət yaratma”, onlayn idarəetmə mədəniyyəti kimi üstünlüklərə malik olub.
- ✓ Xaricdən giriş üçün sadə mexanizmlər (e-Residency) və xarici sahibkarların çəkilməsi üçün şərait yaradılıb.
- ✓ Dövlət və özəl sektor tərəfindən risk kapitalına çıxış, investisiya mexanizmləri daha sistemli qurulub.

Litvada aparılan əsas islahatlar:

- Litvanın İqtisadiyyat və İnnovasiya Nazirliyi “Startupların ekosisteminin inkişafı” konsepsiyasını təsdiqləyib, hədəf olaraq startup satışlarının, xarici investisiyanın və ixracın üçqat artırılmasını qoyub.
- Şirkətlər üçün hüquqi mühitdə dəyişikliklər: məsələn, imtiyazlı paylarının (preference shares) çıxarılması daha asanlaşdırılıb, investisiya üçün şərait yaradılıb.

- Xarici akseleratorların ölkəyə gətirilməsi: ABŞ-based Plug and Play akseleratoru ilə 5 dövr üçün saziş bağlanıb, 60 startap üçün proqram təşkil ediləcək.

Azərbaycanla müqayisədə ön sıralarda olmasının səbəbləri:

- ✓ Litva konkret hədəflər qoyub və bu hədəflərə çatmaq üçün hüquqi və institusional islahatları icra edib.
- ✓ Investisiya mühitinin həm hüquqi, həm struktur baxımından təkmilləşdirilməsi – investisiyalar və akseleratorlar, startaplara çıxış imkanları formalaşmış.
- ✓ Regionda nüfuzlu startap uğurları (unicornlar) yarandığı üçün ekosistem özünəinam qazanıb.

Latviyada aparılan əsas islahatlar:

- ✓ Latviya hökuməti startap ekosisteminə dövlət vəsaiti qoyulması sahəsində aktivdir: 2023-cü ildə 4 milyon avrodan artıq vəsait startaplara, tədbirlərə və müvafiq təşəbbüslərə ayrılıb.
- ✓ Startap vizası proqramı, onlayn şirkət qeydiyyatı, tam rəqəmsallaşmış biznes mühiti – məsələn, şirkət qurmaq onlayn 10 dəqiqə ərzində mümkün olduğu bildirilir.
- ✓ Vergi rəqabətliyi: İƏİT ölkələri arasında vergi baxımından rəqabət qabiliyyəti yüksək qiymətləndirilən ölkədir.

Azərbaycanla müqayisədə ön sırada olmasının səbəbləri:

- ✓ Startaplara yönəlik dövlət dəstəyi konkret və görünən şəkildədir – vəsait, vizalar, rəqəmsal biznes qurmaq imkanı.
- ✓ Vergi və inzibati yük baxımından sadələşdirilmiş mühit – bu, startapların əməliyyata başlama müddətini azaldır.
- ✓ Regional ekosistemə çıxış və beynəlxalq investisiya marağı artır – xarici sahibkarları cəlb edən vizalar, rəqəmsal əməliyyatlar.

Ukraynada aparılan əsas islahatlar:

- Ukrayna Startup Fondu – dövlət tərəfindən erkən mərhələli texnologiya startaplarına dəstək verən qurumdur.
- “Diia.City” – startaplara xüsusi hüquqi rejim, vergilərdə güzəştlər və innovativ biznes üçün şərait təmin edən struktur.
- “İnnovasiya Sandbox” proqramı – AI və blokçeyn startaplarına qanuni, texniki və biznes lazımlı dəstək təqdim edən pilot proqram.
- “WINWIN 2030” strategiyası – Ukraynanı regional innovasiya mərkəzinə çevirmək məqsədi ilə hazırlanmışdır.

Azərbaycanla müqayisədə ön sıralarda olmasının səbəbləri:

- ✓ Ukrayna müharibə şəraitinə baxmayaraq (və ya buna görə) çox sürətli innovasiya-transformasiya mərhələsinə keçib və beynəlxalq əməkdaşlıqlara açıqdır.
- ✓ Dövlətin və institusional strukturunun innovasiyaları dəstəkləmək üçün aparılması – fondlar, sandbox proqramları, xüsusi hüquqi rejimlər.
- ✓ Startaplar üçün həm yerli, həm beynəlxalq bazara çıxış imkanı və xarici investisiyanın artması üçün şərait yaranıb.

Rusiyada aparılan əsas islahatlar:

- Rusiya “Milli Texnoloji İnitiativəsi” proqramı qəbul edib ki, bu da 2035-ci ilə qədər ölkəni qlobal texnologiya lideri etmək üçün yol xəritəsini müəyyənləşdirir.
- Süni intellekt sahəsində, məsələn, “FASIE” (Kiçik İnnovativ Müəssisələrə Yardım Fondu) “Start AI” grant proqramını təqdim edib – erkən mərhələli AI startapları üçün dəstək.
- Regional “eksperimental hüquqi rejim” konsepsiyası hazırlanır – regionlarda startap inovasiyaları üçün vergitutma və investisiya təşviqləri nəzərdə tutulur.

Azərbaycanla müqayisədə ön sıralarda olmasının səbəbləri:

- ✓ Rusiya çox böyük bazara, resurslara və yetərincə geniş elm-texnologiya infrastruktura malikdir – bu, startaplarda ölçəklənmə imkanlarını artırır.
- ✓ Dövlətin texnologiya inkişafına strateji yanaşması var – 2035-ə qədər “qlobal texnoloji lider” olmaq hədəfi qoyulub.

- ✓ Hüquqi təşviq mexanizmləri (qrantlar, investisiya təşviqləri) formalaşmağa başlayıb ki, bu da startapların qlobal səviyyəyə çıxmasına dəstək verir.

Postsovet məkanında startap ekosistemlərinin müqayisəsi yalnız ölkə səviyyəsində deyil, həm də şəhər səviyyəsində aparılmalıdır. Hər bir ölkənin startap ekosistemi müxtəlif şəhərlərdə fəaliyyət göstərən innovativ mərkəzlərdən ibarətdir və bu şəhərlərin sayı və ekosistemlərə töhfəsi ölkənin ümumi rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Məsələn, StartupBlink-in “Global Startup Ecosystem Index 2025” hesabatında ölkələrin neçə şəhər vasitəsilə təmsil olunduğu məlumatı onların ekosistemlərinin regional yayılmasını və müxtəlif şəhərlərin innovasiya potensialını göstərir. Hesablamalara görə, startap ekosistemləri 1 400-dən artıq şəhəri əhatə edir. Şəhərlərin bir-biri ilə müqayisəsi nəticəsində hansı mərkəzlərin innovasiya, maliyyə dəstəyi, infrastruktur və insan kapitalı baxımından daha güclü olduğu müəyyən edilir. Həmçinin şəhərlərarası müqayisə, regional sinerji və əməkdaşlıq imkanlarını üzə çıxarır.

Bu məlumatlar əsasında biz təhlil qrupu ölkələrinin hər birinin startap bazarının regional dinamizmini və mərkəzləşmə dərəcəsini müqayisə edə bilirik (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Təhlil qrupu ölkələrinin startap ekosisteminin şəhərlər üzrə müqayisəsi

Ölkə	Şəhər	Reytingdə yeri	Reytingdə ümumi balı	Ekosistemin illik artımı	2024-2025 mövqe fərqi
Azərbaycan	Bakı	247	1,536	+44,8%	+47
Belarus	Minsk	364	1,111	-5,5%	-1
Ermənistan	Yerevan	181	3,627	+40,9%	+19
Latviya	Riqa	195	3,208	+8,5%	-9
Moldova	Kişinyov	518	0,535	-4,4%	-49
Özbəkistan	Daşkənd	350	1,166	+132,3%	+143

Mənbə: Startup Blink - Global Startup Ecosystem Index, Annual Report 2025 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldə qlobal startap ekosistemində iştirakı yalnız bir şəhərlə məhdudlaşan təhlil qrupu ölkələri yer alıb. Bu, Azərbaycanın startap ekosistemini ədalətli müqayisə etməkdən ötrüdür. Məlumat üçün qeyd edək ki, qlobal startap ekosistemində Estoniya, Qazaxıstan və Gürcüstan – 2, Litva – 3, Rusiya və Ukrayna – 10 şəhərlə təmsil olunur.

Cədvəl göstərir ki, region üzrə startap ekosistemləri fərqli inkişaf trayektoriyasına malikdir. Belə ki, bəzilərinə (xüsusilə Azərbaycan, Ermənistan və Özbəkistan) kəskin yüksəliş, digərlərində isə (Moldova və Belarus) geriləmə müşahidə olunur.

Bakı 2025-ci ildə ən diqqətçəkən irəliləyişlərdən birini nümayiş etdirib. Bu artım əsasən vergi güzəştləri, texnopark rezidentliyi və İnnovasiyalar Agentliyinin dəstəyi ilə əlaqələndirilir.

Minsk bir zamanlar regionun lideri olsa da, son illərdə siyasi qeyri-sabitlik və beynəlxalq sanksiyalar səbəbindən tənəzzülə uğrayıb. IT sektoru güclü qalır, amma investor etimadı zəifləyib. 2020-ci ildən sonra bir çox startap fəaliyyətini Litva və Polşaya köçürüb.

Yerevan regionun ən sürətli inkişaf edən şəhərlərindən biridir. Bu artım angel investor şəbəkələrinin və venture fondlarının aktivləşməsi ilə əlaqədardır. Startaplar əsasən qlobal bazara yönəlib, bu da reytingdə yüksəlişi təmin edib.

Riqa yüksək skor saxlasa da, reytingdə bir qədər geriləyib. Bunun səbəbi digər şəhərlərin (xüsusilə Şərqi Avropada) daha dinamik inkişafıdır. Latviya AB fondları hesabına innovasiyanı dəstəkləsə də, yeni startapların sayında azalma var.

Kişinyov region üzrə ən aşağı göstəricilərə malikdir və bu, Moldovanın kapital və beyin axını problemini əks etdirir. “Moldova IT Park” təşəbbüsü mövcud olsa da, real nəticələr məhduddur.

Daşkəndin göstəriciləri regionda ən yüksək sıçrayışdır. Bu artım “IT Park Uzbekistan” və “Digital Uzbekistan 2030” proqramları ilə sıx bağlıdır. Ölkə gənc sahibkarları və akselerator proqramlarını aktiv şəkildə dəstəkləyir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, mövcud beynəlxalq startap və sahibkarlıq indeksləri əsasən ekosistemin institusional inkişafını, innovasiya mühitini, investisiya axınlarını və sahibkarlıq fəallığını qiymətləndirir. Bununla yanaşı, startapların birbaşa məhsuldarlığını və səmərəliliyini ölçən vahid və universal göstərici formalaşmamışdır. Bu baxımdan, startap məhsuldarlığının ayrıca tədqiqat obyektinə kimi çıxış etdirilməsi elmi yenilik xarakteri daşıyır. Aparılan analiz göstərir ki, beynəlxalq indekslərdə startapların fəaliyyət nəticələri daha çox dolaylı indikatorlar vasitəsilə (investisiya həcmi, bazar dəyəri, startap sayı və s.) qiymətləndirilir. Tədqiqatın nəticələri startap fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mövcud beynəlxalq yanaşmaların məhdudiyyətlərini üzə çıxarır və startapların məhsuldarlığının ölçülməsi üçün yeni indikatorlar sisteminin işlənilməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Bu yanaşma startapların iqtisadi təsirinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə və innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılmasına töhfə verə bilər.

Bununla belə, aparılan təhlillər göstərir ki, postsovet məkanında startap ekosistemlərinin inkişaf dinamikası müxtəlif istiqamətlərdə formalaşır. 2025-ci il üçün StartupBlink-in Global Startup Ecosystem Index məlumatlarına əsasən, Azərbaycan, Ermənistan və Özbəkistan kimi ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin intensivləşməsi müşahidə olunur. Bu tendensiya həm dövlət dəstəyinin artması, həm də özəl sektorun və beynəlxalq tərəfdaşların ekosistemə inteqrasiyası ilə əlaqədardır.

Azərbaycanın paytaxtı Bakı, son bir ildə Reytingdə 47 pillə irəliləyərək 247-ci yerə yüksəlib və 44,8% artım nümayiş etdirib. Bu, ölkədə vergi imtiyazları, texnopark rezidentliyi, venture fondlarının təşkili və startap inkubatorlarının genişlənməsi nəticəsində əldə olunub. Müqayisə üçün, Ermənistanın Yerevan şəhəri 181-ci pillədə qərarlaşaraq qlobal bazarlara yönəlmiş strategiyası ilə üstünlük qazanıb, Özbəkistanın Daşkənd şəhəri isə 143 pillə irəliləməklə regionda ən sürətli inkişaf göstəricisinə sahib olub.

Bununla yanaşı, Belarus və Moldova kimi ölkələrdə investisiya azlığı, beyin axını səbəbindən reyting göstəriciləri aşağı düşüb. Ümumilikdə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda startap fəaliyyətinin artması, Şərqi Avropa postsovet ölkələrinə nisbətən daha pozitiv innovasiya trayektoriyası formalaşdığını göstərir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan ekosisteminin sürətli inkişaf mərhələsində olması, lakin beynəlxalq investisiya axını, spin-off layihələrinin sayı və kommersionlaşma səviyyəsi baxımından hələ də inkişaf potensialına malik olduğu müəyyənləşdirilib. Azərbaycanda startap ekosisteminin inkişafı istiqamətində mütəmadi olaraq islahatlar həyata keçirilir. Bununla belə, aparılan təhlillər göstərir ki, ölkələr üzrə startap ekosistemlərinin beynəlxalq reytinglərində Azərbaycan hələlik ilk 50 ölkə sırasında yer almır. Bu vəziyyətin formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir:

- Azərbaycanın reytinglərdə yalnız Bakı şəhəri ilə təmsil olunması, regionlarda innovasiya fəaliyyəti və startap təşəbbüslərinin zəif inkişaf etməsi ilə nəticələnir;
- Uğurlu startap ekosistemlərinin əsas göstəricilərindən biri olan “unicorn”ların ölkədə mövcud olmaması, ekosistemin hələ formalaşma mərhələsində olduğunu göstərir;
- Azərbaycan startap ekosisteminin ümumi dəyərinin 36,6 milyon ABŞ dolları təşkil etməsi, bu göstəricinin dünya üzrə orta səviyyə (20,4 milyard ABŞ dolları) ilə müqayisədə xeyli aşağı olduğunu nümayiş etdirir;
- Xarici investorlar üçün “Startup-Visa” proqramının mövcud olmasına baxmayaraq, məsafədən biznes fəaliyyəti üçün vacib olan “e-Residence” sisteminin tətbiq edilməməsi, ölkəyə beynəlxalq startapların və investorların cəlb edilməsini məhdudlaşdırır.

Bu amillər birgə şəkildə Azərbaycanın startap ekosisteminin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və ekosistemin daha dinamik inkişafı üçün institusional, infrastruktur və hüquqi mühitin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Azərbaycanın startap ekosisteminin daha dinamik və dayanıqlı inkişafı üçün təkliflər həm ümumi sistem səviyyəsində, həm də dövlət və sahibkar yönümlü istiqamətlər üzrə aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər:

Ümumi istiqamətli təkliflər:

1. **Universitet və tədqiqat yönümlü spin-off modellərinin təşviqi:** Azərbaycan universitetlərində yaradılan innovativ ideyaların kommersiyalaşdırılması üçün “spin-off” mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Bu, elmi nəticələrin bazar yönümlü startaplara çevrilməsinə və elmtutumlu iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verəcəkdir.
2. **Venture kapital bazarının genişləndirilməsi:** Yerli və xarici investorlar üçün stimullaşdırıcı vergi siyasəti hazırlanmalı, dövlətin birgə investisiya (co-investment) fondlarında iştirakı təmin edilməlidir. Bu addım ilkin mərhələli startapların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırır.
3. **İnkubasiya və akselerasiya şəbəkələrinin regionallaşdırılması:** Startap dəstəyi yalnız Bakıda deyil, bölgələrdə də aktivləşdirilməlidir. “Smart Region Hub” modelinə əsaslanan regional inkubator və akselerator mərkəzləri innovasiyanın mərkəzləşdirilməsini azaldaraq yeni innovasiya zonaları formalaşdırır.
4. **Qadın və gənc sahibkarlığının innovasiyaya inteqrasiyası:** Qadın və gənclər üçün xüsusi startap qrantları, təlim və mentorluq proqramları hazırlanmalı, onların texnoloji sahibkarlıqda payı artırılmalıdır.
5. **Innovasiya diplomatiyasının gücləndirilməsi:** Azərbaycan beynəlxalq startap tədbirlərində (məsələn, *Slush*, *WebSummit*, *VivaTech*) daha aktiv iştirak etməli, yerli startapların xarici bazarlara çıxışına dövlət səviyyəsində dəstək verməlidir.
6. **Texnoparklarda sinerji və “Triple Helix” modeli:** Texnoparklar, universitetlər və özəl sektor arasında əməkdaşlıq gücləndirilməli, birgə R&D layihələri üçün açıq innovasiya platformaları yaradılmalıdır. Bu model bilik–sənaye–dövlət inteqrasiyasını təmin edəcək.

Hökumətə təkliflər:

1. Startap ekosistemi üçün illik və uzunmüddətli hədəf göstəriciləri müəyyən edilsin; (məsələn, 2030-a qədər startap satışlarının artım tempi, xarici investisiya həcmi, “unicorn” sayı və s.);
2. Milli innovasiya və startap strategiyası hazırlanaraq, dövlət proqramlarına inteqrasiya edilsin
3. Azərbaycanda (əvvəlcə pilot olaraq) Estoniyanın e-Residency modelinə oxşar sistem tətbiq edilə bilər – xarici startap qurucuları Azərbaycan bazarına daha asan çıxış imkanı tapsın.
4. Azərbaycanda da “innovasiya sandbox” kimi pilot rejimlər tətbiq edilsin – süni intellekt, blokçeyn və IoT sahələrində startapların məhdud qonşuluqda (test zonasında) sınaqdan keçməsi üçün hüquqi çərçivə yaradılsın.
5. Startaplar üçün dövlət-özəl investisiya fondları yaradılsın; risk kapitalına dövlətin “co-investor” kimi iştirakı təmin edilsin; Erkən mərhələli startaplar üçün qrant və kredit mexanizmləri genişləndirilsin; Beynəlxalq akseleratorlar və investisiya platformaları ilə əməkdaşlıq gücləndirilsin.
6. Beynəlxalq akseleratorlar ölkəyə gətirilsin və yerli startaplar üçün onların proqramlarına çıxış təmin olunsun.
7. Regionlarda startap mərkəzləri, inkubatorlar yaradılsın, yalnız paytaxtla məhdudlaşmasın; Rəqəmsal dövlət xidmətləri vasitəsilə sahibkarlıq üçün tam onlayn ekosistem – qeydiyyat, vergi, hesabat – formalaşdırılsın

Sahibkarlara (startap təsisçilərinə) təkliflər

1. **Elmi və texnoloji əməkdaşlıq:** Sahibkarlar təhsil və tədqiqat institutları ilə əlaqələri gücləndirməli, spin-off və texnologiya kommersiyalaşdırma layihələrində aktiv iştirak etməlidirlər.
2. **Beynəlxalq proqramlara inteqrasiya:** Startap təsisçiləri beynəlxalq akseleratorlara, “startup exchange” proqramlarına və innovasiya müsabiqələrinə qoşulmalı, xarici bazarlara çıxmaq üçün rəqəmsal marketing və brendləşmə strategiyaları hazırlamalıdırlar.

3. **Komanda potensialının inkişafı:** Komandalar daxilində texnoloji, maliyyə və idarəetmə bacarıqları inkişaf etdirilməli, mentorluq və investor şəbəkələrindən səmərəli istifadə olunmalıdır. Bu, startapların böyümə potensialını və investisiya cəlbediciliyini artırır.

Azərbaycan startap ekosistemi sürətli transformasiya mərhələsindədir. Lakin inkişafın davamlı olması üçün dövlət dəstəyi ilə yanaşı, bazar yönümlü innovasiya mədəniyyəti, risk kapitalının artımı və beynəlxalq spin-off inteqrasiyası vacibdir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar Azərbaycanın startap mühitini regional liderliyə daşıya bilər.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda daha inklüziv, regionlara yayılmış, spin-off əsaslı və qlobal yönümlü startap ekosistemi formalaşa bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Blank, S., & Dorf, B. (2012). *The Startup Owner's Manual: The Step-By-Step Guide for Building a Great Company*. K&S Ranch, Inc./Wiley.
2. CB Insights. (2024). *The Global Unicorn Club*.
3. European Commission. (2024). Choose Europe to start and scale: Strengthening Europe's innovation and investment ecosystem. Brussels: European Commission. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
4. Freeman, J., & Engel, J. S. (2007). Models of Innovation: Startups and Mature Corporations. *California Management Review*, 50(1), 94–119.
5. Isenberg, D. J. (2010). *How to Start an Entrepreneurial Revolution*. *Harvard Business Review*, 88(6), 40-50.
6. Lee, A. (2013). *Welcome to the unicorn club: Learning from billion-dollar startups*. *TechCrunch*. <https://techcrunch.com/2013/11/02/welcome-to-the-unicorn-club/>
7. OECD. (2023). *Digital Entrepreneurship Index 2023*. OECD Publishing.
8. Ries, E. (2011). *The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses*. Crown Business.
9. Startup Genome. (2024). *Global Startup Ecosystem Report 2024*.
10. Startup Genome. (2025). *Global Startup Ecosystem Report 2025*.
11. StartupBlink. (2024). *Global Startup Ecosystem Index 2025*. StartupBlink Research Center.
12. StartupBlink. (2025). *Global Startup Ecosystem Index 2025, Annual report*
13. <https://icenter.az/home>
14. <https://www.innoland.az/az>

Расширение возможностей для стартапов в Азербайджане

Минара Агаева

Научный сотрудник, Институт экономики, ETN Азербайджанской Республики
minara.aghayeva@gmail.com

Резюме: В данном исследовании, с учётом ведущей роли стартапов в глобальном экономическом развитии и инновационно ориентированных трансформациях, анализируется текущее состояние стартап-экосистемы Азербайджана, проводится сравнительная оценка в рамках международных индексов и формируется пакет рекомендаций, адаптированных к национальным условиям для расширения экосистемы.

Научная новизна исследования заключается в обосновании того, что существующие международные индексы оценивают стартап-экосистемы преимущественно по институциональным и инновационным критериям, в то время как универсальный показатель, позволяющий напрямую измерять производительность и эффективность стартапов, в научной литературе отсутствует.

В качестве прикладного результата разработаны дифференцированные предложения по развитию экосистемы на уровне общей системы, для государственных органов и для основателей стартапов. В целом статья показывает, что стартап-экосистема Азербайджана находится на стадии трансформации, а для её устойчивого и глобально ориентированного развития ключевое значение имеет усиление институциональных и финансовых механизмов.

Ключевые слова: стартап, стартап-экосистема, единорог, производительность стартапа

JEL6: L26, M13,UOT: 334.72

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/61-72>

Ways to ensure the sustainability of the pension system in the Republic of Azerbaijan

Vafa Hashimova

PhD in Economics,

Leading Researcher, Institute of Economics of the Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan,

Senior Lecturer, Azerbaijan Technical University

vafahashimova86@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0392-1329>

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the sustainability of the pension system of the Republic of Azerbaijan in the context of contemporary demographic and economic challenges. Using statistical comparative analysis and forecasting methods, the study examines key indicators such as the ratio of pension expenditures to GDP, the ratio of active to passive insured persons, the old-age dependency ratio, the pension replacement rate, the ratio of the minimum pension to the subsistence minimum for pensioners, as well as projections of mandatory state social insurance revenues and expenditures of the State Social Protection Fund through 2030. The findings indicate that although the share of pension expenditures in GDP increased during 2006–2024, a 65% rise in the number of insured persons and an improvement in the active-to-passive ratio from 2.4 to 4.7 significantly strengthened the financial sustainability of the system. The minimum pension exceeding the subsistence minimum by 137.9% ensures the social adequacy of pension benefits. Forecast results suggest continued growth in social insurance revenues; however, by 2030 these revenues are expected to fall short of fully covering fund expenditures. The article emphasizes the importance of investing pension fund assets and expanding digitalization as key policy directions for enhancing the long-term sustainability of the pension system.

Keywords: pension, pension expenditures, sustainability, insured persons

Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi yolları

Vəfa Həşimova

i.f.d., AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllimi

vafahashimova86@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0392-1329>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin dayanıqlılığı müasir demoqrafik və iqtisadi çağırışlar fonunda kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatda statistik müqayisəli təhlil və proqnoz metodlarından istifadə olunaraq pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, aktiv və passiv sığortalıların nisbəti, yaşlılıqdan asılılıq əmsalı, pensiyaların əvəzəmə əmsalı, minimum pensiyanın yaşayış minimumuna nisbəti, eləcə də MDSSH gəlirləri və DSMF xərclərinin 2030-cu ilə qədər proqnozları araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, 2006–2024-cü illərdə pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti artsa da, sosial sığortaolunanların sayının 65% yüksəlməsi və aktiv-passiv nisbətini 2,4-dən 4,7-yə çatması sistemin maliyyə dayanıqlılığını gücləndirmişdir. Minimum pensiyanın yaşayış minimumunu 137,9% üstələməsi sosial adekvatlığı təmin edir. Proqnozlar MDSSH gəlirlərinin artacağını, lakin 2030-cu ildə DSMF xərclərini tam ödəməyəcəyini göstərir. Məqalədə pensiya fondlarının investisiyalaşdırılması və rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi uzunmüddətli dayanıqlılıq üçün əsas tövsiyələr kimi irəli sürülür.

Açar sözlər: pensiya, pensiya xərcləri, dayanıqlılıq, sığortaolunanlar

Problemin qoyuluşu.

Azərbaycan Respublikasında pensiya sistemi sosial müdafiə sisteminin əsas tərkib hissəsidir və əhalinin yaşlandığı, əmək bazarının dəyişdiyi müasir şəraitdə onun maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Pensiya sistemləri əhalinin yaşlanması, doğum səviyyəsinin azalması və əmək bazarının dəyişməsi fonunda bütün dünyada dayanıqlılıq problemləri ilə üz-üzədir. Dayanıqlı pensiya sistemi uzunmüddətli maliyyə sabitliyi, sosial ədalətlik və institusional davamlılıq kimi meyarlarla qiymətləndirilir. Əhalinin yaşlanması, doğum səviyyəsinin azalması və iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində mövcud pensiya sistemlərinin davamlılığı ciddi şəkildə sınağa çəkilir. Bu səbəbdən “dayanıqlı pensiya sistemi” anlayışı müasir iqtisadi və sosial siyasətlərin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Dayanıqlılıq anlayışı iqtisadi, sosial və institusional sistemlərin uzunmüddətli fəaliyyət qabiliyyətini ifadə edir. Pensiya sistemində isə bu termin maliyyə sabitliyi, sosial ədalət və adekvat təminat meyarlarının birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Pensiya sistemində dayanıqlılıq o zaman mövcud olur ki:

- Sistem uzunmüddətli dövrdə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilsin;
- Cari və gələcək nəsillər üçün ədalətli və sabit təminat təmin olunsun.

Pensiya sisteminin dayanıqlılığı, ilk növbədə, onun maliyyə dayanıqlılığı ilə müəyyən edilir. Əgər pensiya fondu öz-özünü maliyyələşdirə bilmirsə, dövlət büdcəsi üzərində əlavə maliyyə yükü yaranır. Bu isə fiskal sabitliyi poza, büdcə kəsirini artırır və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə mənfi təsir göstərə bilər. Dayanaqlı pensiya sistemi, əksinə, gəlir və xərclər arasında tarazlığı qoruyaraq dövlətin maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsini təmin edir. Dayanıqlı pensiya sistemi yalnız yaşlı əhalinin maddi təminatını deyil, həm də dövlətin iqtisadi sabitliyini və sosial ədalət prinsipinin reallaşmasını təmin edir. Pensiya sisteminin dayanıqlılığı həm də ölkədə əmək bazarının şəffaflığı ilə sıx bağlıdır. Kölgə iqtisadiyyatı və qeyri-formal məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması sosial sığorta haqlarının azalmasına, nəticə etibarilə pensiya fonduna daxilolmaların zəifləməsinə səbəb olur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün vergi və sosial sığorta mexanizmlərinin sadələşdirilməsi, işəgötürənlərin və

işçilərin rəsmi əmək münasibətlərinə cəlb edilməsi, eləcə də rəqəmsal uçot sistemlərinin tətbiqi vacib hesab olunur. Belə tədbirlər uzunmüddətli perspektivdə pensiya fondunun gəlirlərini artırır və sistemin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir.

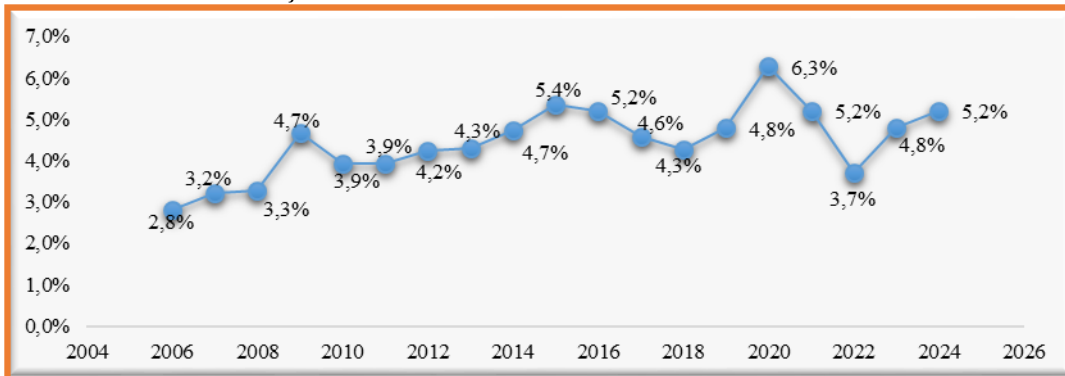
Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycanda pensiya sisteminin dayanıqlılığı həm sosial, həm də maliyyə baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin dayanıqlılığını qiymətləndirmək üçün pensiya xərclərinin ÜDM-ə olan nisbəti, aktiv və passiv sığortalı nisbəti, pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti, pensiyaların əvəzəmə əmsalı, minimum pensiya məbləğinin pensiyaçılar üçün yaşayış minimumuna nisbəti, gəlir-xərc nisbəti, müasir texnologiyaların tətbiqi kimi göstəricilərinə nəzər salmaq.

1. Metodologiya və tədqiqat üsulları.

Hesabat işinin yerinə yetirilməsi zamanı statistik müqayisəli təhlil və proqnoz metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, eləcə də İƏİT-in və BƏT-in hesabatlarına istinad olunmuşdur.

2. Pensiya xərclərinin ÜDM-ə olan nisbəti.

Pensiya sisteminin dayanıqlığının ən mühüm göstəricilərindən biri məhz **pensiya xərclərinin ÜDM-ə olan nisbətidir**. Pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti iqtisadi və sosial tədqiqatlarda çox mühüm göstəricidir. Müasir sosial təminat modellərində pensiya sistemlərinin maliyyə dayanıqlılığı və iqtisadi adekvatlığı əsas hədəflərdən biri kimi çıxış edir. Bu çərçivədə pensiya xərclərinin ÜDM-ə olan nisbəti həm xərclərin ümumi iqtisadi yükünü, həm də sistemin dayanıqlılıq səviyyəsini əks etdirən mühüm makroiqtisadi göstəricidir. Bu nisbət ölkənin iqtisadi potensialı ilə pensiya sistemində çəkilən yükü müqayisə etməyə imkan verir. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanda pensiyaların xərclərinin ÜDM-ə nisbəti təsvir olunmuşdur.

Qrafik 1. Azərbaycanda pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti

Mənbə: [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qrafik 1-ə əsasən Azərbaycanda pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 2006-2022-ci illər ərzində 2,8%-dən 5,2%-ə yüksəlmişdir. İƏİT ölkələrində isə dövlət pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti ən yüksək Yunanıstanda (16,36%), İtaliyada (15,94%), Fransada (13,73%), Portuqaliyada (13,26%), Avstriyada (13,15%), ən az isə İslanidiyada (2,59%), Çilidə (2,81%), Meksikada (3,1%), Koreyadadır (3,07%) [8]. Belə müqayisələr pensiya sisteminin səmərəliliyini və sosial təminat səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Əgər ÜDM artır, amma pensiya xərclərinin nisbəti də artırsa, bu o deməkdir ki, pensiya xərcləri iqtisadi artımdan daha sürətlə artır. Pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti sosial siyasətin iqtisadi dinamika ilə uyğunluğunu qiymətləndirməyə kömək edir. Bu nisbətə yüksək olması dövlət büdcəsində pensiya xərclərinin xüsusi çəkisinin çox olduğunu göstərir. Uzunmüddətli dövrdə isə bu, dövlət maliyyəsinin dayanıqlığı üçün risk yarada bilər.

3. Aktiv və passiv sığortalıların nisbəti.

Pensiya sistemlərinin dayanıqlılığını təmin edən əsas göstəricilərdən biri **aktiv və passiv sığortalıların nisbətidir**. Bu nisbət sistemin həm maliyyə sabitliyini, həm də demoqrafik davamlılığını qiymətləndirmək üçün açar indikator kimi çıxış edir.

Aktiv-passiv sığortalı nisbəti — pensiya sisteminin gələcək taleyini müəyyən edən başlıca göstəricilərdən biridir. Onun uzunmüddətli olaraq optimal səviyyədə saxlanması üçün aşağıdakı addımlar zəruridir:

- Rəsmi məşğulluğun təşviqi və qeyri-formal əmək bazarının azaldılması;
- Əmək qabiliyyətli əhəlinin sığorta sisteminə cəlb olunması;
- İqtisadi islahatlarla işçi qüvvəsinin artırılması (gənclər, qadınlar, miqrantlar);
- Əlavə yığım sistemlərinin inkişafı və fərdi hesabların təşviqi.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda aktiv-passiv sığortalı nisbəti

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Sığortaolunanların sayı, milyon nəfər	3,15	3,32	3,53	3,71	3,93	4,38	4,6	4,8	5,0	5,2
Pensiyaçıların sayı, milyon nəfər	1,29	1,3	1,32	1,31	1,29	1,27	1,23	1,2	1,1	1,1
Aktiv-passiv nisbəti	2,4	2,7	2,67	2,8	3	3,5	3,7	4	4,5	4,7

Mənbə: [2] və [4] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb.

Cədvəl 1-ə əsasən 2015–2024-cü illər ərzində sığortaolunanların sayı 3,15 mln-dan 5,2 mln-a qədər artıb, yəni təxminən 65% artım olmuşdur. Həmçinin pensiyaçıların sayında təxminən 15% azalma müşahidə olunmuşdur. 2015-də hər 1 pensiyaçıya 2,4 işləyən düşürdüsə, artıq 2024-də bu rəqəm 4,7 olmuşdur. Bu, pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığının gücləndiyini göstərir, çünki daha çox sığortaolunan az sayda pensiyaçı üçün vəsait yaradır. Artım əsasən aşağıdakı amillərlə əlaqələndirilə bilər:

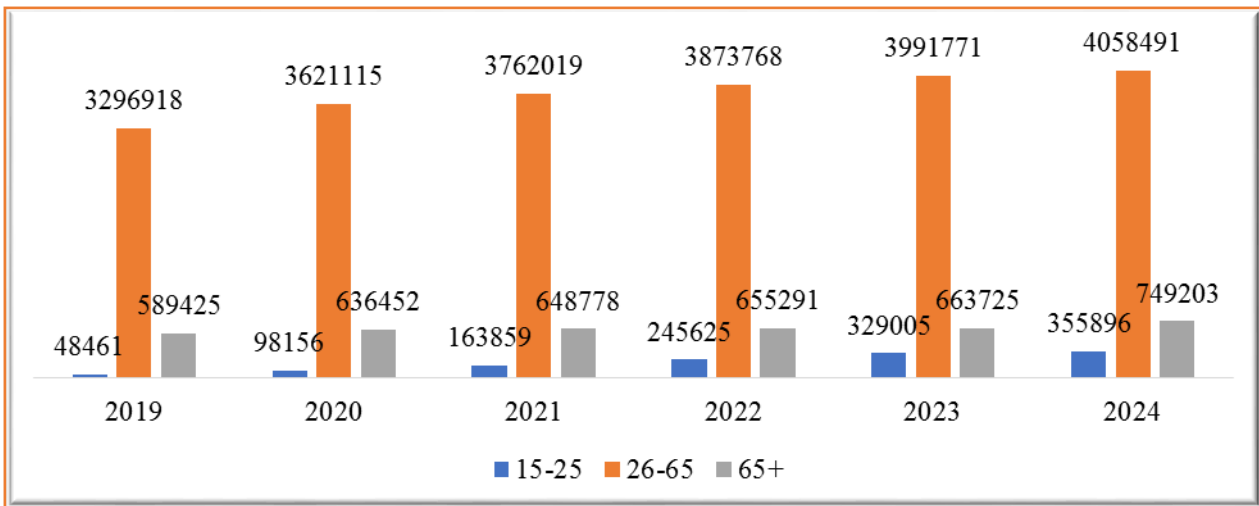
- Əmək bazarında rəsmi məşğulluğun artması (xüsusilə elektron müqavilə sisteminin tətbiqi ilə);
- Qeyri-formal məşğulluğun azalması;
- Pensiya yaşının mərhələli artırılması (nəticədə pensiyaçıların sayı bir qədər azalıb).

Ümumiyyətlə, sığortaolunanların artımı DSMF-in gəlirlərinin yüksəlməsi deməkdir. Bu, pensiya ödənişlərinin maliyyə mənbələrinin güclənməsi ilə nəticələnir. Eyni zamanda, əhatəliliyin (coverage) artması sosial ədalət və gələcək pensiya təminatının sabitliyinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sistemi, əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və əmək bazarının rəsmiləşdirilməsi baxımından əsas institutlardan biridir. Son illər ərzində sığortaolunanların sayında müşahidə olunan artım, bir tərəfdən dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq sosial təminatın genişlənməsi ilə əlaqələndirilir, digər tərəfdən isə qeyri-formal məşğulluğun tədricən azalmasının göstəricisidir. Hər bir sığortaolunan, DSMF-in məlumat sistemləri vasitəsilə özü barəsindəki fərdi uçot məlumatlarına çıxış imkanı əldə edir.

Vətəndaşların sosial müdafiə sistemində inteqrasiyası onların əmək bazarındakı hüquqlarının qorunmasını və gələcək pensiya təminatını gücləndirir. Sığortaolunanların aktivliyi sosial təminat şəbəkəsinin effektivliyini artırır. Dövlət orqanları arasında məlumat mübadiləsinin elektron sistemlərlə təşkil olunması sığorta uçotunun dəqiqliyini artırmış, həm işəgötürən, həm də işçilər üçün inzibati yükü azaltmışdır.

Sosial sığorta sisteminin effektivliyi təkcə sığortaolunanların ümumi sayı ilə deyil, həm də onların yaş qrupları üzrə bölgüsü ilə müəyyən olunur. Əmək qabiliyyətli əhəli arasında sosial sığortanın əhatəliliyi əmək bazarının leqallığı və gələcək pensiya yükünün idarə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2019-2024-cü illər üzrə statistika göstərir ki, Azərbaycanda sosial sığorta sisteminə daxil olan fərdlərin yaş strukturu mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qrafik 2. Sığortaolunanların yaş qrupu üzrə bölgüsü

Mənbə: [3] məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Qrafik 2-yə əsasən sığortaolunanların artımı ardıcıl şəkildə hər il müşahidə olunub, xüsusilə 2020–2022 dövründə elektron əmək müqavilələrinin geniş tətbiqi ilə bu artım sürətlənib. Bu, sosial sığorta sisteminin əhatəliliyinin genişləndiyini və rəsmi məşğulluğun artdığını göstərir. Əsas yaş qrupu 26–65 yaş (əmək qabiliyyətli əhali) arası həmin dövr ərzində ümumi sığortaolunanların 80%-dən çoxunu təşkil edir. Belə ki, 2019–2024-cü illərdə 26–65 yaş arası sığortaolunanların sayı 3,3 milyondan 4,06 milyona, yəni 23% artmışdır. Bu artım pensiya sisteminin davamlı maliyyələşməsi üçün əsas baza rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarına cəlb olunan rəsmi işçilərin artması pensiya sisteminin gəlirlərini artırır. 2019-2024-cü illər ərzində 15–25 yaş arası gənclərin sayı 48 mindən 355 min nəfərə, yəni 7,3 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, əsasən ilk dəfə sığorta sisteminə daxil olan gənclərin sayının çoxalması uzunmüddətli dayanıqlılıq baxımından çox müsbət göstəricidir, çünki gələcək pensiyaçı nəsil artıq erkən yaşdan sistemə daxil olur. Nəticə etibarilə gənclərin sosial sığorta sisteminə qoşulması gələcək dövrlərdə maliyyə sabitliyinin təminatıdır. 65 yaşdan yuxarı olanlar (yaşlı sığortaolunanlar) arasında da artım müşahidə olunur. Belə ki, 2019-cu ildə 589 min nəfərdən 749 min nəfərə, yəni 27% artım olmuşdur. Bu, pensiya yaşına çatmış, lakin əmək fəaliyyətini davam etdirən və sosial sığorta ödənişləri edən şəxsləri əhatə edir. Onların sayının artması yaşlıların əmək bazarında aktivliyinin yüksəldiyini göstərir.

BƏT uzun müddətdir ki, pensiya yaşlı əhalinin əmək fəaliyyətini davam etdirməsi ilə əlaqədar olaraq tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, pensiyaçılar arasında işləməyi seçən və ya işləməyi davam etdirməli olan yaşlı insanların işə olan ehtiyacları diqqət mərkəzində saxlanılır. Digər tərəfdən onların pensiya, tibbi və digər sosial müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə nəzarət edilir.

Cədvəl 2.

Bəzi ölkələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların yaş aralığı, %-lə

Ölkələr	15-24	25-54	55-64	65+	15-64
Almaniya	52,0	88,3	74,1	7,4	79,2
Fransa	35,6	86,9	57,1	3,4	71,0
Finlandiya	53,8	87,5	73,0	6,4	78,4
Danimarka	60,2	86,3	74,6	8,5	79,0
Çili	26,4	74,9	60,3	18,4	62,7
Kanada	61,9	86,2	65,7	13,8	77,4
Avstraliya	66,2	84,5	67,1	14,2	77,9
Yaponiya	48,6	87,9	78,7	25,5	79,6
Litviya	36,6	90,4	75,0	10,9	78,5
Niderland	68,7	87,6	73,0	9,3	80,9
Norveç	55,6	86,0	74,3	10,5	78,2

İsveç	51,9	91,2	82,6	10,9	82,5
İsveçrə	65,0	91,2	76,5	11,1	84,1
Türkiyə	39,0	65,0	33,5	10,0	54,9
Böyük Britaniya	60,4	87,3	67,8	10,7	78,9
ABŞ	53,9	81,4	64,7	19,4	73
Rusiya	32,2	90,6	52,6	6,6	74,3

Mənbə: [8] məlumatları əsasında tərtib olunub.

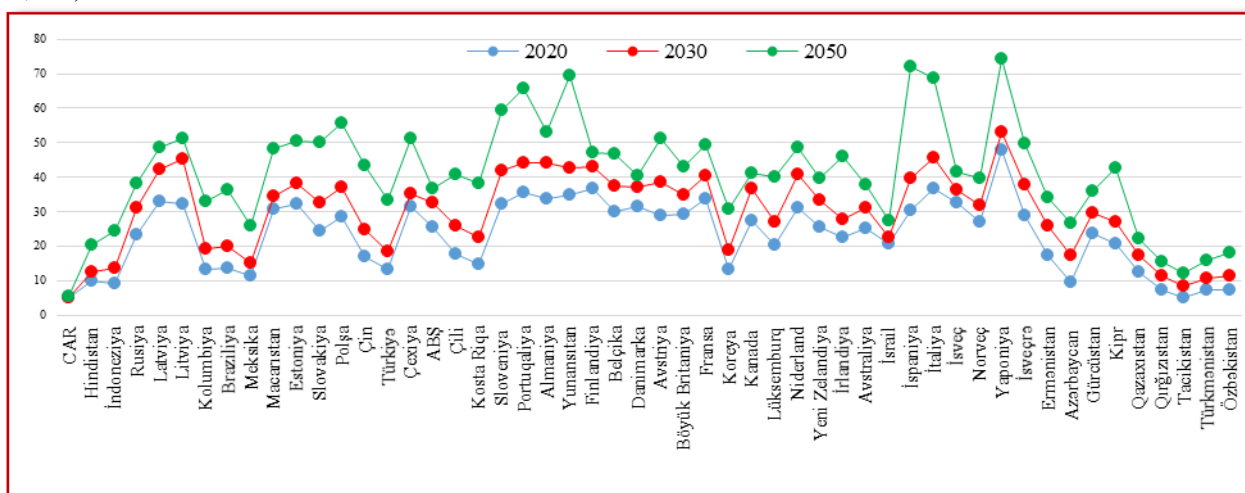
Cədvəl 2-yə əsasən Yaponiya (25,5%), ABŞ (19,4%) və Çili (18,4%) kimi ölkələrdə 65 və daha yuxarı yaşda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üstünlük təşkil edir. Hətta bəzi ölkələr 65 yaşdan yuxarı yaşda olan işçiləri işlə təmin etdikləri zaman dövlət tərəfindən vergi güzəştləri əldə edirlər. Ona görə də müəssisələr 65 yaşdan yuxarı işçiləri işlə təmin etməkdə maraqlı olurlar.

BƏT və ARƏƏSMN tabeliyində olan Dövlət Məşğulluq Agentliyinin birgə iştirakı ilə “Əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupları üçün inklüziv və layiqli iş yerlərinin yaradılması” layihəsi həyata keçirilib. 2019-2024-cü illəri əhatə edən bu layihə ilkin olaraq Abşeron rayonu, Zaqatala, Mingəçevir, Şamaxı, Gəncə, Şəmkir, Göyçay, Bərdə, Sumqayıt, Füzuli, Bakı şəhərinin Sabunçu və Binəqədi rayonlarında həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Layihə əsasında seçilmiş pensiyaçılara təlimlər keçirilmişdir” [6].

Almaniya, yaşlılara və əlil insanlar üçün müvəqqəti məşğulluğa kömək edən məşğulluğu təşviq etmək haqqında qanun qəbul etmişdir. Qanuna görə 50 yaşdan yuxarı işçiləri işəgötürən müəssisə, bu işçilərə ödənişlər etmək üçün subsidiya və kreditlə təmin olunur. Amerikada bu yanaşma gənclərə tətbiq edilir. Belə ki, dövlət gəncləri öyrətmək üçün göndərilən müəssisəni vergilərdən tamamilə uzaqlaşdırır. Bundan əlavə təlim keçən müəssisələr müəyyən olunmuş vergilərin ödənilməsindən tam və ya qismən azad olunurlar.

4. Pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti

Pensiya sisteminin dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri də **pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti, yəni yaşlılıqdan asılılıq nisbətidir**. Pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətində artmasına səbəb doğumun azalması və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun artmasıdır. Bu isə dövlət üçün maliyyə problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Hazırda dünya əhalisi qocalmaqdadır və 65 yaşdan yuxarı olan əhali ən sürətli böyüyən yaş qrupudur. BMT-nin statistikasına görə 2020-ci ildə pensiya yaşında olan əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətində ən yüksək olduğu ölkə Yaponiya (48%), Finlandiya və İtaliya (36,6%) olub.

Qrafik 3. Pensiya yaşlı (65+ yaşlı) əhalinin əmək qabiliyyətli (15-64 yaşlı) əhaliyə nisbəti (52 ölkə, 2020, %)

Mənbə: [11] məlumatları əsasında tərtib olunub.

BMT-nin proqnozuna əsasən 2050-ci ildə həmin göstərici artaraq yenə də Yaponiyada 74,3%, İtaliyada 68,8% və Finlandiyada 47,2% təşkil edəcəkdir. İspaniyada da yüksək artım müşahidə ediləcəkdir. Belə ki, əgər 2020-ci ildə İspaniya 65+ yaşda olan əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti 30,4% idisə, 2050-ci ildə 72,2% nisbətində olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya yaşında olan əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətindən ən aşağı göstəricisi (5,2%) Cənubi Afrika Respublikasıdır. MDB ölkələri arasında ən yüksək göstəriciyə Gürcüstan (23,6%) və Rusiya (23,5) malikdir. 2023-cü ildə Azərbaycanda müvafiq göstərici 11,5% olmuşdursa, 2050-ci ildə artaraq 26,7% təşkil edəcəkdir. Qrafikdən görüldüyü kimi, pensiya yaşında olan əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti 2050-ci ilə kimi əksər ölkələrdə artacaqdır.

5. Pensiyaların əvəz etmə əmsalı.

Pensiya sisteminin dayanıqlılığını qiymətləndirmək üçün **pensiyaların əvəz etmə əmsalı** mühüm göstəricilərdən biri hesab olunur. Pensiyaların əvəz etmə əmsalından, yəni orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbətindən pensiyaçıların gəlirlərinin əmək fəaliyyəti dövründəki gəlirlərlə müqayisədə fərqi müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir [9; 10]. Əvəz etmə əmsalı vasitəsilə pensiya sisteminin sosial ədalətlik və iqtisadi səmərəlilik baxımından balansı qiymətləndirilir.

BƏT-in 102 sayılı Konvensiyasına əsasən orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbəti 30 illik ödəniş dövrü üçün 40%-dən az olmamalıdır. Hazırda bu şərt Danimarka, İspaniya, İtaliya, Fransa, Lüksemburq, Yunanıstan, Portuqaliya, Xorvatiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Sloveniya və Kipr kimi ölkələrdə özünü doğruldur. Daha sonra BƏT 128 sayılı Konvensiyasında bu həddi 45%-ə yüksəltmişdir. Finlandiya, Avstriya, Niderland, Çexiya, Slovakiya, Belçika və Almaniya orta aylıq pensiyanın orta aylıq əməkhaqqına nisbəti bu tələbə cavab verir [9; 10].

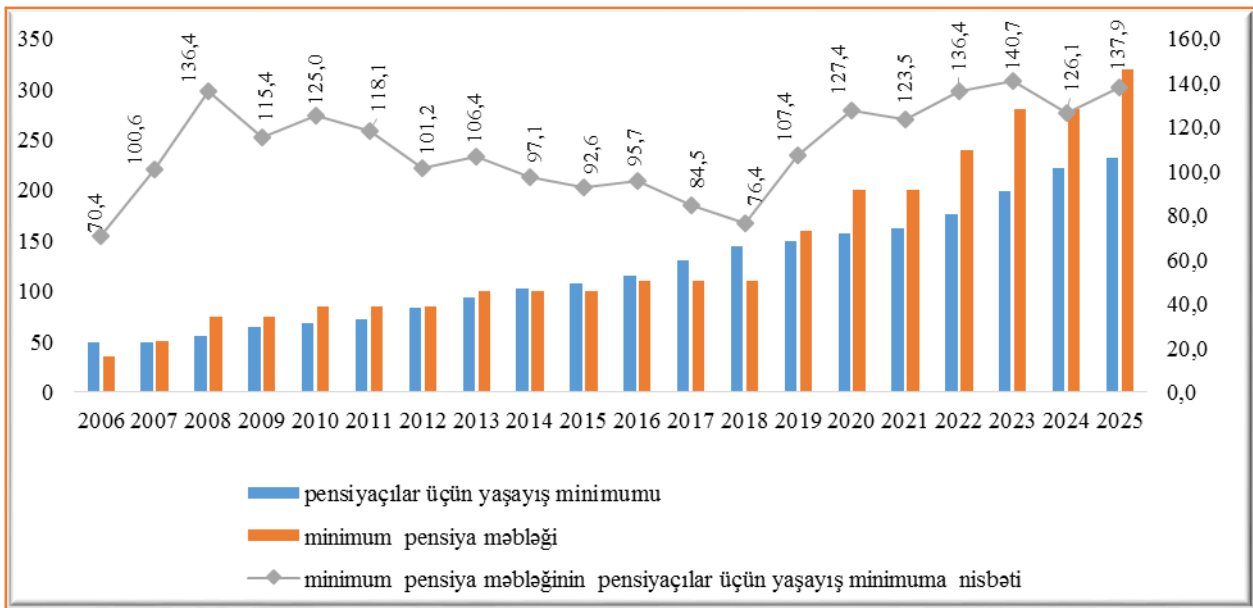
Azərbaycanda orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti 2014-cü ildə 38,3% idisə, 2024-cü ildə 47%-ə yüksəlmişdir. Deməli, ölkəmizdə orta aylıq pensiya məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti BƏT-in 102 sayılı, yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti isə 128 sayılı konvensiyasının tələblərini ödəyir.

6. Minimum pensiya məbləğinin pensiyaçılar üçün yaşayış minimumuna nisbəti.

Pensiya sisteminin dayanıqlılığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri də **minimum pensiya məbləğinin pensiyaçılar üçün yaşayış minimumuna nisbətidir**. Minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti – bu göstərici pensiyaçıların aldığı ən aşağı pensiyanın onların minimum yaşayış xərclərini nə dərəcədə ödədiyini göstərir. Bu, sosial müdafiə sisteminin effektivliyini və pensiyaçıların maddi rifah səviyyəsini qiymətləndirmək üçün çox mühüm bir sosial-iqtisadi göstəricidir. Əgər bu nisbət $\geq 100\%$ olduqda pensiyaçıların aldıkları minimum pensiya onların zəruri yaşayış xərclərini qarşılıya bilər. Əgər bu nisbət $< 100\%$ olduqda isə minimum pensiya yaşayış minimumundan aşağıdır və bu, sosial risklər doğura bilər.

Qrafik 4-ə əsasən 2006–2025-ci illər ərzində Azərbaycanda minimum pensiya məbləği və pensiyaçılar üçün yaşayış minimumu ardıcıl artım nümayiş etdirmişdir. 2018-ci ildən etibarən minimum pensiya məbləği yaşayış minimumunu üstələyərək pensiya təminatının adekvatlığını təmin etmişdir. 2025-ci ilin əvvəlinə əsasən, minimum pensiya məbləğinin yaşayış minimumuna nisbəti 137,9 faiz təşkil etmişdir ki, bu da sosial müdafiə siyasətinin effektivliyini göstərir. Minimum pensiya məbləğinin yaşayış minimumunu ardıcıl olaraq üstələməsi pensiya sisteminin sosial ədalətlik prinsipinə yaxınlaşdığını və pensiyaçılar üçün minimum yaşayış tələbatının təmin olunduğunu sübut edir.

Minimum pensiyanın yaşayış minimumunu üstələməsi sosial sabitlik və adekvatlıq baxımından müsbət haldır. Bu nisbətə yüksək saxlanması üçün pensiya məbləğlərinin inflyasiya və həyat xərcləri ilə uzlaşdırılmış şəkildə indeksləşdirilməsi vacibdir. Bu göstərici dövlətin sosial siyasətinin hədəflərinə uyğunluğunu və icra səviyyəsini əks etdirir.

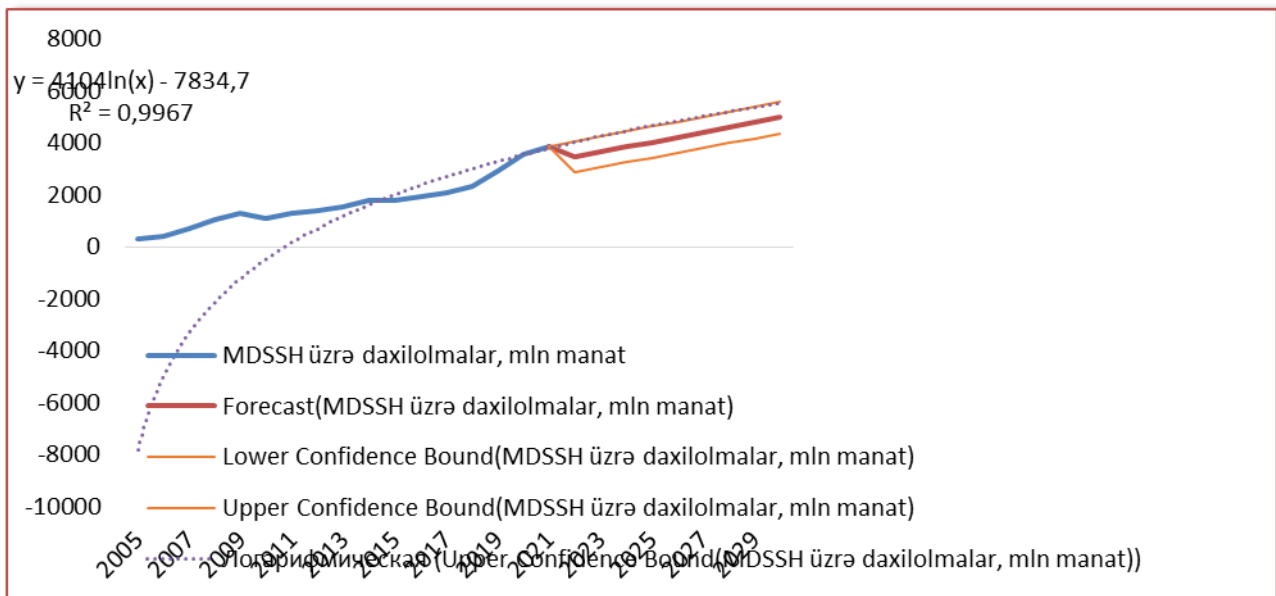
Qrafik 4. Azərbaycanada minimum pensiya məbləğinin pensiyaçıların yaşayış minimumuna nisbəti, %

Mənbə: [2] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

7. MDSSH üzrə gəlirlərin və DSMF üzrə xərclərin proqnozlaşdırılması

Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi ən mühüm göstəricilərindən biri məcburi dövlət sosialsığorta haqları (MDSSH) üzrə gəlirlərin və Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) üzrə xərclərin proqnozlaşdırılmasıdır. MDSSH üzrə gəlirlərin və DSMF üzrə xərclərin 2030-cu ilə qədər proqnozlaşdırılması sosial sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlığını, gəlir-xərc tarazlığını və dövlətin sosial öhdəliklərinin uzunmüddətli icra potensialını qiymətləndirməyə imkan verir.

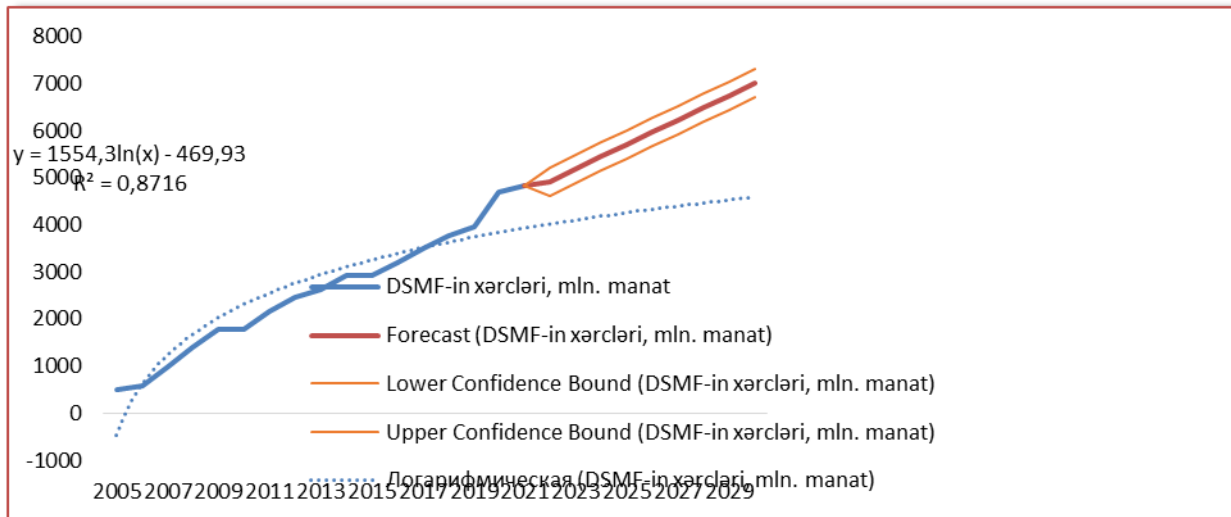
Aşağıdakı qrafikdə MDSSH üzrə gəlirlərin və DSMF üzrə xərclərin 2030-cu ilə qədər proqnozu əks olunmuşdur:

Qrafik 5. MDSSH üzrə daxil olmaların 2030-cu ilə qədər proqnozu

Mənbə: [4] əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qrafik 5-də MDSSH üzrə daxilolmaların 2005–2030-cu illər ərzində dəyişmə tendensiyası və proqnoz göstəriciləri təqdim edilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, daxilolmaların zamanla dəyişməsi logarifmik asılılıq formasında ifadə olunur və bu əlaqə $y = 4104\ln(x) - 7834,7$ tənliyi ilə xarakterizə edilir. Modelin determinasiya əmsalı ($R^2 = 0,9967$) olduqca yüksəkdir, bu da daxilolmaların zamanla dəyişməsinin demək olar ki, funksional asılılıq səviyyəsində izah olunduğunu göstərir. Yüksək korrelyasiya dərəcəsi modelin etibarlılığını və proqnozların statistik əsaslılığını təsdiqləyir [7]. Modelə əsasən, 2005–2021-ci illər ərzində MDSSH üzrə daxilolmaların artım tempi sabit, lakin mülayim xarakter daşmışdır. 2022-ci ildən etibarən isə həm nominal əməkhaqlarının, həm də sığortaolunanların sayının artması nəticəsində daxilolmaların kəskin yüksəlişi müşahidə olunur. Bu artım həm əmək bazarının rəsmi seqmentinin genişlənməsi, həm də elektron uçot və şəffaflıq mexanizmlərinin tətbiqi ilə izah olunur. Proqnoz nəticələri göstərir ki, MDSSH üzrə daxilolmalar 2030-cu ilə qədər sabit artım dinamikası ilə inkişaf edəcək və həmin ildə təxminən 4970,18 milyon manat səviyyəsinə çatacaqdır. Bu göstərici 2024-cü illə müqayisədə təxminən 29,3 faiz artım deməkdir. Modelin yuxarı və aşağı etibar intervalı (Upper və Lower Confidence Bound) proqnozların statistik sabitliyini qoruduğunu göstərir. Bu da gələcək dövrdə daxilolmaların risk səviyyəsinin aşağı, artım tendensiyasının isə dayanıqlı olduğunu təsdiq edir. Ümumilikdə, aparılmış reqressiya təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sosial sığorta daxilolmaları uzunmüddətli dövrdə müsbət logarifmik artım trayektoriyası üzrə inkişaf edir. Bu dinamika sosial sığorta sisteminin gəlir bazasının genişləndiyini, dövlətin fiskal dayanıqlıq potensialının isə gücləndiyini göstərir.

Qrafik 6. DSMF-in xərclərinin 2030-cu ilə qədər proqnozu

Mənbə: [4] əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

DSMF xərcləri sosial təminat sisteminin maliyyə dayanıqlığının əsas göstəricilərindən biridir. 2005–2021-ci illəri əhatə edən məlumatlar əsasında aparılan statistik təhlil göstərir ki, fondun xərcləri uzunmüddətli dövrdə ardıcıl artım tendensiyası nümayiş etdirir. Bu artım sosial öhdəliklərin genişlənməsi, pensiya və müavinət məbləğlərinin yüksəldilməsi, həmçinin əhalinin sosial müdafiə tələbatının artması ilə izah oluna bilər. Empirik məlumatların modelləşdirilməsi nəticəsində DSMF xərcləri ilə zaman arasındakı əlaqə logarifmik reqressiya modeli formasında müəyyən edilmişdir:

$$y = 1554,3\ln(x) - 469,93$$

Burada y — DSMF xərclərini (mln. manatla), x isə zaman dəyişənini (illər üzrə) ifadə edir. Modelin determinasiya əmsalı $R^2 = 0,981$ səviyyəsində olub, bu da dəyişənlər arasında yüksək korrelyasiyanın mövcudluğunu göstərir. Yəni DSMF xərclərindəki dəyişmələrin təxminən 87 faizini zaman amili izah edir ki, bu da modelin etibarlılığını təsdiqləyir. Logarifmik modelin seçilməsi, artımın uzunmüddətli dövrdə sabitləşmə meylinə malik olmasını göstərir. Başqa sözlə, DSMF xərcləri illər üzrə artmaqda davam etsə də, artım tempi zaman keçdikcə tədricən zəifləyir. Bu, sosial təminat sistemində maliyyə sabitliyinin formalaşmasının ilkin əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Model əsasında aparılan proqnoz hesablamaları 2022–2030-cu illər üçün DSMF xərclərinin dinamikasını göstərir. Proqnoz nəticələrinə görə, fondun xərcləri 2030-cu ilə qədər təxminən 7000–7500 milyon manat diapazonunda dəyişə bilər. Proqnozun yuxarı və aşağı etibarlılıq hədləri arasında fərq məqbul səviyyədədir ki, bu da modelin statistik dayanıqlığını təsdiq edir. Nəticə etibarilə, DSMF xərclərinin artımı əsasən sosial öhdəliklərin genişlənməsi və demografik amillərlə əlaqədar olsa da, logarifmik tendensiyanın formalaşması sistemin gələcək dövrdə maliyyə sabitliyinə keçid potensialını göstərir. Bununla belə, uzunmüddətli perspektivdə sosial sığorta gəlirlərinin optimallaşdırılması, qeyri-neft gəlirlərinin diversifikasiyası və əmək bazarında qeyri-formal məşğulluğun azaldılması kimi tədbirlər bu artımın idarəolunan səviyyədə saxlanmasına xidmət edə bilər.

Beləliklə, əgər hazırda MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 79,36% ödədiyi halda, aparılan proqnoz hesablamalara görə 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar ən yaxşı halda DSMF-in xərclərini 71% ödəyə bilər. Aparılan tədqiqat bizə göstərir ki, qeyri-formal məşğulluğun aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən islahatlar nəticəsində MDSSH üzrə gəlirlərin həcmi artırılmasına nail olunsun da, 2030-cu ildə MDSSH üzrə daxilolmalar DSMF-in xərclərini 8,36% daha az ödəyəcəkdir [7].

Aparılan proqnoz hesablamada əsasən müəyyən olundu ki, MDSSH üzrə gəlirlər DSMF-in xərclərini 8,36% az ödəyəcək halda, dövlət büdcəsindən transfertin həcmi artacaqdır. Bu isə dövlətin sosial yükünün artımına səbəb olacaqdır. Fikrimizcə, dövlətin sosial yükünü azaltmaq üçün MDSSH üzrə gəlirlər investisiyalaşdırılmalıdır ki, DSMF-in gəlirlilik səviyyəsi artsın. Bununla da müəyyən zamandan sonra DSMF öz-özünü maliyyələşdirən quruma keçirilə bilər.

Lakin qeyd edilməlidir ki, 17 aprel 2023-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı *“Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sərbəst vəsaitinin investisiyaya yönəldilməsi və investisiya gəlirindən istifadə edilməsi Qaydası”*nın təsdiq edilməsi haqqında Fərman qəbul edilmişdir və bu Fərman fondun idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sığorta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5]. Yeni qanuna əsasən investisiya gəlirlərindən aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə oluna bilər: *“investisiya fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi və təkrar investisiya məqsədləri; sosial müdafiə ilə bağlı islahatların maliyyələşdirilməsi; müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi; Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində sosial infrastrukturun yaradılması ilə bağlı xərclər; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilən digər istiqamətlərdə”* [5].

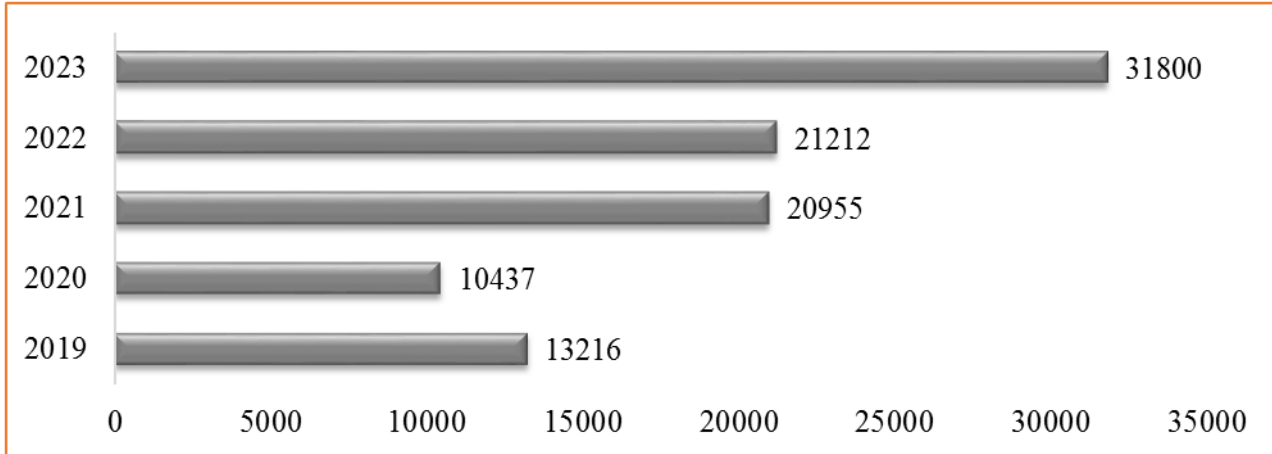
Bu Qanun əsasında fondun sərbəst vəsaitlərinin maliyyə alətlərinə yönəldilməsi hesabına əlavə gəlir mənbələrinin formalaşdırılmasını və pensiya sisteminin uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutmalı idi.

8. Müasir texnologiyaların tətbiqi

Pensiya fondlarının dayanıqlılığını təmin etmək üçün **müasir texnologiyaların tətbiqi** zəruridir. Rəqəmsallaşma pensiya sisteminin idarəçiliyini effektivləşdirməklə yanaşı, əməliyyat xərclərini azaltmaq və gəlirliliyi artırmaq imkanı yaradır. Pensiyaların müəyyən edilməsi, pensiya sisteminin idarə olunması və pensiyaların əhaliyə çatdırılması mexanizmi günün tələblərinə cavab vermədiyi üçün islahatların həyata keçirilməsini tələb edir. Fərdi uçota əsaslanan avtomatlaşdırılmış sığorta-pensiya sisteminin formalaşdırılması ölkəmizdə pensiya sahəsində aparılan əsaslı islahatlardan biri olmuşdur. Ölkəmizdə əhəlinin pensiya xidmətlərinə əlçatanlığını təmin etmək üçün e-sosial mobil tətbiqi, elektron sənəd dövriyyəsi, pensiyaların proaktiv qaydada təyini pensiya sistemini daha dayanıqlı hala gətirmişdi.

Qrafik 6-ya əsasən 2019–2023-cü illər üzrə dinamika göstərir ki, proaktiv pensiya təyinatı mexanizmi Azərbaycanın sosial müdafiə sistemində mühüm struktur islahat kimi çıxış edir. Bu yanaşma vətəndaş-dövlət münasibətlərində etimadı artırmaqla yanaşı, sosial xidmətlərin səmərəliliyini də yüksəldir. Prosesin ardıcıl genişlənməsi, gələcəkdə digər sosial təminat növlərinin də proaktiv qaydada həyata keçirilməsi üçün institusional baza formalaşdırmışdır. Bu baxımdan, 2023-cü ildə qeydə alınan kəskin artım yalnız kəmiyyət göstəricisi deyil, eyni zamanda rəqəmsal idarəetmənin

keyfiyyət göstəricisidir, çünki o, sosial təminat sahəsində dövlət xidmətlərinin müasir texnoloji standartlara uyğunlaşdırıldığını nümayiş etdirir.

Qrafik 6. 2019-2023-cü illərdə proaktiv qaydada təyin olunan pensiyaçıların sayı

Mənbə: [1] məlumatları əsasında tərtib olunub.

9. Nəticə.

Pensiya sisteminin dayanıqlığı dedikdə, uzunmüddətli perspektivdə vətəndaşların pensiya təminatının davamlı maliyyə mənbələri hesabına ödənilə bilməsi, sistemin iqtisadi sabitliyə uyğunlaşma qabiliyyəti və sosial ədalət prinsiplərinin qorunması nəzərdə tutulur. Dayanıqlılığın qorunması məqsədilə gələcək dövrdə pensiya artımlarının daha çox sığorta ödənişləri hesabına maliyyələşdirilməsi, qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması və aktiv-passiv sığortaolunan nisbətini artırılması zəruridir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya sistemi sosial müdafiə siyasətinin əsas komponenti olmaqla, son illərdə həm institusional, həm də maliyyə baxımından mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 2006–2024-cü illər ərzində pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti artmış, sosial sığorta sisteminə cəlb olunanların sayı isə 65% yüksəlmişdir. Bu, həm əmək bazarının rəsmiləşməsi, həm də sosial sığorta mexanizmlərinin güclənməsi ilə əlaqədardır.

Eyni zamanda, aktiv-passiv sığortalı nisbətini 2,4-dən 4,7-yə yüksəlməsi sistemin maliyyə dayanıqlığının artdığını göstərir. Minimum pensiyanın yaşayış minimumunu üstələməsi (137,9%) isə sosial ədalət və adekvatlıq baxımından mühüm nailiyyətdir. Proqnoz modelləri göstərir ki, 2030-cu ilə qədər həm MDSSH üzrə daxilolmalar, həm də DSMF xərcləri ardıcıl artım dinamikası göstərəcəkdir. Bununla belə, uzunmüddətli dövrdə əhalinin qocalması və əmək qabiliyyətli əhalinin azalması riskləri mövcuddur. Buna görə də pensiya sisteminin dayanıqlığının qorunması üçün gələnlərin strukturunda diversifikasiya və institusional islahatların davam etdirilməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi: [Elektron resurs] // URL: <https://sosial.gov.az/az>
2. "Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti" Statistik məcmuə: [Elektron resurs] // Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, - 2025. URL: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
3. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu: [Elektron resurs] // URL: <https://dsmf.gov.az/az/sigorta/sosial-sigorta/sigortaolunanlar/umumi-melumat>
4. "Dövlət sosial müdafiə fondunun 2025-ci il büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi: [Elektron resurs] // Bakı: - 2025. URL: https://sai.gov.az/files/DSMF_yekun.pdf

5. “Dövlət sosial müdafiə fondunun sərbəst vəsaitinin investisiyaya yönəldilməsi və investisiya gəlirlərindən istifadə edilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // [Elektron resurs] 17 aprel 2023-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: Qanun, -2023. URL: <https://e-qanun.az/framework/53957>
6. Əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupları üçün inklüziv və layiqli iş yerlərinin yaradılması” layihəsi: [Elektron resurs] // ARƏƏSMN və Dövlət Məşğulluq Agentliyi. URL: <https://dma.gov.az/layiheler/sosial-layiheler/sosial-layihe-1>
7. Həşimova, V.X. Azərbaycanca pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // - Bakı: İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - 2024: Xüsusi buraxılış, - s. 115-126. URL:https://economics.org.az//images/fotos/iqtisadi_art%C4%B1m/2024_xb/jurnaliqtartmXB.pdf
8. Labour Force Statistics 2021: [Electronic resource] / OECD, 2021. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-labour-force-statistics-2021_177e93b9-en#page166
9. Pension Markets in Focus 2022: [Electronic resource] / OECD Publishing, 2022. URL:<https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Markets-in-Focus-2022-FINAL.pdf>
10. Pension Funds in Figures 2021: [Electronic resource] / OECD Publishing, 2021. URL:<https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Funds-in-Figures-2021.pdf>
11. World Population Prospects 2022: [Electronic resource] / The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, 2022. URL: <https://population.un.org/wpp/>

Пути обеспечения устойчивости пенсионной системы в Азербайджанской Республике

Вафа Гашимова

к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики
МНО Азербайджанской Республики,
старший преподаватель Азербайджанского технического университета
vafahashimova86@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0392-1329>

Резюме: В статье комплексно анализируется устойчивость пенсионной системы Азербайджанской Республики в условиях современных демографических и экономических вызовов. В исследовании с использованием методов статистического сравнительного анализа и прогнозирования рассматриваются ключевые показатели: соотношение пенсионных расходов к ВВП, соотношение активных и пассивных застрахованных лиц, коэффициент демографической нагрузки пожилого населения, коэффициент замещения пенсий, соотношение минимальной пенсии к прожиточному минимуму пенсионеров, а также прогнозы доходов по обязательному государственному социальному страхованию и расходов Государственного фонда социальной защиты населения до 2030 года. Результаты исследования показывают, что в 2006–2024 годах доля пенсионных расходов в ВВП увеличилась, однако рост числа застрахованных лиц на 65% и повышение соотношения активных и пассивных застрахованных с 2,4 до 4,7 способствовали укреплению финансовой устойчивости системы. Превышение минимальной пенсии над прожиточным минимумом на 137,9% обеспечивает социальную адекватность пенсионного обеспечения. Прогнозы свидетельствуют о дальнейшем росте доходов по социальному страхованию, однако к 2030 году они не смогут полностью покрыть расходы фонда. В статье подчеркивается необходимость инвестирования пенсионных средств и расширения цифровизации как ключевых направлений обеспечения долгосрочной устойчивости пенсионной системы.

Ключевые слова: пенсия, пенсионные расходы, устойчивость, застрахованные лица

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/73-90>

Directions for improving the regulation mechanism of the agro-processing sector in the sustainable and competitive development of agriculture

Yunus Sadigov

Doctor of Economic Sciences (Dr. Econ.), Associate Professor

Leading Researcher,

Department of Economic Problems of the Agrarian Sector

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Abstract: The article examines the role of the agro-processing sector in ensuring the sustainable and competitive development of agriculture and explores directions for improving state regulation mechanisms in this field. The author substantiates the strategic importance of agro-processing in creating added value to agricultural raw materials, enhancing employment, regional development, food security, and export potential. Based on statistical data for 2013–2024, the current state of Azerbaijan’s agro-processing sector is assessed, revealing growth trends in its contribution to GDP, employment, and exports, alongside persistent structural imbalances and institutional gaps. A comparative analysis of agro-processing policy models in the United States, the European Union, Germany, and Turkey highlights the advantages of market-based regulatory instruments. The results of econometric modeling demonstrate a strong impact of agricultural output, fixed assets, and household incomes on agro-processing production volumes. The study concludes by proposing an improved state regulation model grounded in strengthened institutional coordination, expansion of cluster-based development, digitalization, and the adoption of green agro-processing principles to enhance long-term sustainability and competitiveness.

Keywords: Agro-processing sector; state regulation; sustainable development; competitiveness; agro-industrial complex; economic diversification.

Aqrar sahənin dayanıqlı və rəqabətli inkişafında aqroemal sektorunun tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Yunus Sadıqov

i.e.d., dosent. “Aqrar sektorun iqtisadi problemləri” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Xülasə: Məqalədə aqrar sahənin dayanıqlı və rəqabətli inkişafında aqroemal sektorunun rolu və bu sahədə dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılır. Müəllif aqroemal sənayesinin kənd təsərrüfatı xammalına əlavə dəyər yaratmaqla məşğulluğun, regional inkişafın, ərzaq təhlükəsizliyinin və ixrac potensialının gücləndirilməsində strateji əhəmiyyət daşıdığını əsaslandırır. Tədqiqatda Azərbaycanın aqroemal sektorunun mövcud vəziyyəti 2013–2024-cü illərin statistik məlumatları əsasında qiymətləndirilmiş, sektorun ÜDM-də, məşğulluqda və ixracda payının artım meyilləri, eyni zamanda struktur balanssızlıqları və institusional boşluqlar müəyyən edilmişdir. Müqayisəli təhlil vasitəsilə ABŞ, Aİ, Almaniya və Türkiyənin aqroemal siyasəti modelləri öyrənilmiş, bazar stimullarına əsaslanan tənzimləmə mexanizmlərinin üstünlükləri göstərilmişdir. Məqalədə riyazi-statistik modelləşdirmə nəticələri aqroemal istehsalına kənd təsərrüfatı istehsalı, əsas fondlar və əhalinin gəlirlərinin güclü təsirini ortaya qoyur. Nəticə olaraq, institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, klaster yanaşmasının genişləndirilməsi, rəqəmsallaşma və “yaşıl emal” prinsiplərinə əsaslanan təkmilləşdirilmiş dövlət tənzimlənməsi modeli təklif olunur.

Açar sözlər: Aqroemal sektoru; dövlət tənzimlənməsi; dayanıqlı inkişaf; rəqabətqabiliyyətlilik; aqrar-sənaye kompleksi; iqtisadi diversifikasiya.

Giriş

Müasir iqtisadi sistemlərdə dayanıqlı inkişaf və milli rifahın artımı təkcə bazar mexanizmləri ilə deyil, həm də məqsədyönlü dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə təmin olunur. Aqroemal sektoru bu mexanizmin əsas həlqəsidir — o, ərzaq təminatı ilə yanaşı, məşğulluğu, regional aktivliyi, ixracı və texnoloji yenilənməni dəstəkləyir. Kənd təsərrüfatı xammalının emal mərhələsinə keçidi əlavə dəyər yaradır və iqtisadi multiplikativ təsir formalaşdırır.

Azərbaycanda aqroemal sənayesinin tarixi inkişafı sənayeləşmə prosesinə paralel gedib. XIX–XX əsrlərdə pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük üzrə emal müəssisələrinin yaradılması həm kənd təsərrüfatının, həm də sənaye strukturunun formalaşmasına təkan vermişdir. Müstəqillik dövründə bazar institutları və özəl sektor inkişaf etsə də, maddi-texniki baza və koordinasiya mexanizmlərində parçalanmalar qalmaqdadır.

Aqroemal sektorunun strateji əhəmiyyəti dövlət tənzimlənməsini zəruri edir. Bazar uğursuzluqları və informasiya asimmetriyaları səbəbindən dövlətin hədəfli, şəffaf müdaxiləsi vacibdir. Azərbaycanın praktikasında bu müdaxilələr subsidiyalar, sığorta, kredit, vergi güzəştləri, ixrac təşviqləri və aqropark siyasəti kimi alətlərlə həyata keçirilir. Lakin parçalanmış normativ baza və institusional əlaqəsizlik səbəbilə səmərəlilik bəzən zəifləyir.

Sektorun dayanıqlı inkişafı iqtisadi, ekoloji və institusional ölçülərdə tarazlıq tələb edir.

- İqtisadi – istehsal–emal–satış zəncirinin sabitliyi və maliyyə dayanıqlığı;
- Ekoloji – resurslardan səmərəli istifadə və “yaşıl” texnologiyalar;
- İnstitusional – şəffaf idarəetmə, standartlaşdırma və keyfiyyət infrastrukturunu.

Rəqabətqabiliyyətin artırılması beynəlxalq keyfiyyət standartlarının (HACCP, ISO) tətbiqi, rəqəmsal həllərin genişləndirilməsi, klaster əsaslı istehsal modeli və çevik maliyyə mexanizmlərinin inkişafını tələb edir. 2020-ci ildən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası da bu strategiyanın mühüm tərkib hissəsidir.

Tədqiqatın məqsədi aqroemal sektorunda dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin səmərəliliyini artırmaq, mövcud boşluqları müəyyənləşdirmək və institusional, fiskal, texnoloji və ekoloji sütunlara əsaslanan təkmilləşdirilmiş model təklif etməkdir.

Aqroemal sektorun dövlət tənzimlənməsi çoxsəviyyəli proses olub, iqtisadi və institusional yanaşmaların uzlaşdırılmasını tələb edir. Bu tədqiqatın nəzəri əsasları klassik iqtisadçılar (A. Smith, D. Ricardo, J. M. Keynes) və müasir institusional yanaşmanın nümayəndələri (D. North, R. Coase, J. Stiglitz) tərəfindən irəli sürülən konseptual çərçivələrə söykənir (Smith, 1776; Ricardo, 1817; Keynes, 1936; North, 1990; Coase, 1960; Stiglitz, 2002).

Metodologiya və tədqiqat üsulları

Metodoloji baza aşağıdakı əsas yanaşmalara söykənir:

- Sistemli analiz: kənd təsərrüfatı–emal–logistika zənciri üzrə qarşılıqlı asılılıqların müəyyənləşdirilməsi;
- Müqayisəli təhlil: Azərbaycan təcrübəsinin Türkiyə, Aİ və ABŞ modelləri ilə müqayisəsi;
- Statistik və modelləşdirmə yanaşması: 2013–2023-cü illər üzrə Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında çoxamilli reqressiya və indikator modelləri qurulmuş, dövlət dəstəyi tədbirlərinin məhsuldarlıq, məşğulluq və ixraca təsiri qiymətləndirilmişdir.

Məlumat bazası çoxmənbəlidir və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (DSK), Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA), İqtisadiyyat Nazirliyi, həmçinin FAO, WTO, IMF və Dünya Bankının statistik göstəricilərinə əsaslanır (DSK, 2024; FAO, 2023; World Bank, 2024).

Tədqiqatın nəzəri-konseptual bazası müəllif (Sadıqov 2025) tərəfindən işlənmiş “Aqroemal siyasəti: dövlət tənzimlənməsi və inkişaf strategiyaları” əsərinin modelinə əsaslanır.

Beynəlxalq təcrübənin müşahidəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aqroemal siyasəti inzibati nəzarətdən iqtisadi stimullara keçid prinsipi ilə formalaşır. ABŞ, Aİ və Türkiyə modelləri bu baxımdan nümunəvi istiqamətlər təklif edir.

ABŞ modelində “Farm Bill”¹ və “Farm Credit System Insurance Corporation (FCSIC)” (“Fərmer Kredit Sistemi Sığorta Korporasiyası”) mexanizmləri vasitəsilə fərmer gəlirləri və bazar sabitliyi qorunur (United States Department of Agriculture [USDA], 2023; Farm Credit System Insurance Corporation [FCSIC], 2024). Federal büdcənin əsas hissəsi ərzaq və sığorta proqramlarına yönəlir, beləliklə, dövlət bazarın birbaşa iştirakçısı deyil, risklərin tənzimləyicisidir.

Avropa İttifaqı (Aİ) 1960-cı illərdən etibarən “Vahid Aqrar Siyasət” (Common Agricultural Policy – CAP) çərçivəsində istehsalçıların gəlirlərini qorumaq, ixracı subsidiyalaşdırmaq və məhsul qiymətlərində sabitlik yaratmaq məqsədilə kompleks tənzimləmə mexanizmi tətbiq edir (European Commission, 2023; European Parliament, 2022; OECD, 2023). Son illərdə CAP çərçivəsində subsidiya siyasəti daha çox innovasiya və ekoloji istiqamətlərə yönəldilmişdir.

Almaniya modelində aqroemal sektoru “Mittelstand”² (orta miqyaslı, texnoloji yönümlü ailə müəssisələri) strukturuna əsaslanır. Bu sistem regional ixtisaslaşma və innovasiya klasterləri vasitəsilə yüksək məhsuldarlıq və məşğulluq səviyyəsini təmin edir (Federal Ministry for Economic Affairs and Climate Action [BMWK], 2023; Deutscher Bauernverband, 2022).

Türkiyədə aqroemal siyasət dövlət–bazar balansına əsaslanır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində TMO, Ziraat Bankası və Tarım Kredi Kooperativləri vasitəsilə qiymət sabitliyi və kredit dəstəyi təmin edilir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). “Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı” (KKYDP) çərçivəsində kənd yerlərində emal müəssisələrinə 50%-ə qədər

¹ “Farm Bill” - ABŞ-da kənd təsərrüfatı və ərzaq sistemini tənzimləyən, adətən təxminən 5 ildən bir yenilənən omnibus (çoxşaxəli) federal qanun paketidir. Qanunu əsasən Konqres qəbul edir, icrasını isə USDA (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi) həyata keçirir. “Farm Bill” — kənd təsərrüfatından tutmuş emal, ticarət, ekoloji mühafizə və sosial qida təminatına qədər bütün zənciri çərçivəyə salan əsas siyasət alətidir.

² Mittelstand – Almaniya əsasən ailə mülkiyyətinə əsaslanan, yüksək ixtisaslaşmış və ixraca yönəlmiş kiçik və orta müəssisələri ifadə edən iqtisadi modeldir; bu şirkətlər innovasiya, peşə təhsili və uzunmüddətli sabit idarəetmə ilə fərqlənirlər.

qrant ayrılır. Eyni zamanda, KOSGEB³ və TÜBİTAK⁴ aqroemal innovasiyalarına və rəqəmsallaşmaya yönəlik müxtəlif dəstək mexanizmlərini həyata keçirir (KOSGEB, 2023; TÜBİTAK, 2023).

Asiya ölkələrində, xüsusilə Yaponiyada və Cənubi Koreyada, aqroemal inkişaf texnologiya və keyfiyyətə əsaslanır: yüksək avtomatlaşdırma, robotlaşdırma və “ağıllı kənd” modelləri istehsalın səmərəliliyini artırır (FAO, 2023; Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries of Japan [MAFF], 2022). Braziliya və Hindistan kimi ölkələrdə isə aqroemal siyasəti dövlət–özəl tərəfdaşlığı (PPP) prinsipi üzərində qurulur (Ministry of Agriculture, Livestock and Food Supply of Brazil [MAPA], 2022; Government of India, 2023).

Bu ölkələrin təcrübələrini nəzərə alaraq Azərbaycan üçün aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Subsidiyalar və güzəştli kreditlər məhsuldarlığa və ixraca bağlı şəkildə (output-based) verilməlidir;
2. Klaster əsaslı regional inkişaf modeli genişləndirilməlidir;
3. Faktoring, lizinq və vençur kapital kimi innovativ maliyyə alətləri tətbiq olunmalıdır;
4. ISO, HACCP və PDO kimi keyfiyyət standartları mərhələli şəkildə tətbiq edilməlidir;
5. ÜTT-yə inteqrasiya ixrac bazarlarının şaxələndirilməsi üçün sürətləndirilməlidir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu aqroemal siyasəti sərt inzibati müdaxilələrə deyil, bazar stimullarına, innovasiyalara və regional sinxronizasiyaya əsaslanmalıdır. Azərbaycan üçün məqsəd, bu mexanizmləri milli reallıqlara uyğunlaşdırmaq və dövlət–bazar harmoniyasını təmin etməkdir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində aqroemal sektorunun rolu xüsusilə 2015-ci ildən sonra əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Neft gəlirlərinin azalması və iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə yönəldilməsi siyasəti nəticəsində kənd təsərrüfatı və onunla əlaqəli emal sənayesi prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə qəbul edilən əsas strateji sənədlər — “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2021), “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2022–2026)” (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2022) və “Milli ərzaq təhlükəsizliyi strategiyası” layihəsi (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, 2024) — aqroemal sahəsinə institusional dəstəyin əsas çərçivəsini formalaşdırmışdır.

Hazırda aqroemal sənayesi Azərbaycan sənaye kompleksinin təxminən 6–7 faizini, ÜDM-in isə 3–4 faizini təşkil edir. Sektorun dinamikası təkcə istehsal göstəricilərinin artımı ilə deyil, həm də onun sosial və regional təsirləri ilə xarakterizə olunur. Aqroemal müəssisələrinin əksəriyyəti kənd və yarımkənd yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərdiyindən, bu sahə həm də kənd yerlərində məşğulluğun və gəlir mənbələrinin davamlılığını təmin edən mühüm mexanizmə çevrilmişdir.

Aqroemal sektorunun iqtisadi əhəmiyyətini artıran əsas amillərdən biri onun dəyər zənciri sinerjisi yaratmaq qabiliyyətidir. Bu sinerji kənd təsərrüfatı istehsalçıları, logistika sistemini, ticarət şəbəkələrini və ixrac potensialını vahid iqtisadi axına birləşdirir. Beləliklə, emal sənayesi yalnız xammalın emalı ilə məhdudlaşmır, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə dəyər yaradır, məhsulun bazar dəyərini yüksəldir və valyuta gəlirləri formalaşdırır.

Qlobal kontekstdə də aqroemal sənayesi dayanıqlı iqtisadi artımın vacib elementidir. Dünya Bankı və FAO-nun məlumatlarına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində emal mərhələsinin payı ümumilikdə 30–50% arasında dəyişir (FAO, 2025). Azərbaycan üçün bu göstərici, Dövlət Statistika Komitəsinin 2023-cü il məlumatları əsasında, təxminən 16–18% təşkil edir ki, bu da sektorun istifadə olunmamış potensialının və dəyər zəncirində aşağı inteqrasiya səviyyəsinin göstəricisidir. Bununla belə, son illərdə aqroparkların yaradılması, emal müəssisələrinin modernləşdirilməsi və ixracyönümlü məhsul istehsalının genişlənməsi sahədə müsbət transformasiya meyillərinin başladığını göstərir.

Ölkənin aqroemal sənayesi son on ildə ölkə sənaye kompleksində struktur baxımından nəzərəcarpacaq transformasiya mərhələsindən keçmişdir. Bu dövrdə dövlətin regionların iqtisadi

³ Kiçik və Orta Ölçekli İşletmələri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı – Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafı və Dəstəklənməsi İdarəsi.

⁴ Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu – Türkiyə Elmi və Texnoloji Tədqiqatlar Qurumu.

inkişafına yönəlmiş siyasəti, investisiya təşviqi mexanizmləri və emal müəssisələrinin yaradılmasına verilən güzəştlər sektorun fəaliyyət miqyasını genişləndirmişdir. Əgər 2015-ci ildə ölkə üzrə 1300-ə yaxın emal müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, 2024-cü ildə bu rəqəm 2100-ü ötmüşdür ki, bu da təxminən 1,6 dəfə artım deməkdir. (DSK, “Sənaye” bölməsi, 2024).

Aqroemal müəssisələrinin ərazi paylanması üzrə aparılmış təhlil göstərir ki, sektorun əsas hissəsi Aran (təxminən 20%), Bakı–Abşeron (təxminən 40%), Şəki–Zaqatala (16%), Quba–Xaçmaz (15%) və Lənkəran–Astara (11%) iqtisadi rayonlarında cəmləşmişdir. Qarabağ regionunda bu göstərici hələlik 8%-dən aşağı olsa da, 2021-ci ildən sonra emal infrastrukturunun formalaşması sürətlənmişdir (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2023). Bu bölgü təsadüfi deyil, çünki məhz bu ərazilər kənd təsərrüfatı xammalının əsas istehsal mənbəyidir. Xüsusilə, Şəki-Zaqatala zonasında fındıq və meyvə emalı, Lənkəran-Astara bölgəsində sitrus və çay emalı, Aran zonasında isə taxıl, pambıq və süd məhsulları üzrə ixtisaslaşma müşahidə olunur.

Sektorun inkişaf dinamikası həm müəssisə sayında, həm də istehsal həcmələrində sabit artım meylini göstərir. Aşağıdakı cədvəldə aqroemal sənayesinin 2019–2024-cü illər üzrə əsas istehsal göstəriciləri təqdim olunur.

Cədvəl 1.

Aqroemal sənayesinin əsas istehsal göstəriciləri (2019–2024)

İllər	Aqroemal müəssisələrinin sayı ədəd	Ümumi istehsal həcmi mld. man	ÜDM-də payı %-lə	Məşğulluqda payı %-lə	İxracda payı %-lə
2019	1720	5,1	2,5	3,8	1,2
2020	1860	5,4	2,6	3,9	1,4
2021	1940	6,0	2,8	4,0	1,6
2022	2020	6,9	2,9	4,1	1,7
2023	2080	7,6	3,0	4,2	1,8
2024	2130	8,2	3,1	4,3	1,9

Mənbə: DSK-nın “Sənaye”, “Ərzaq balansları” və “Milli hesablar sistemi” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, istehsal həcmi bu dövrdə 5,1 mlrd manatdan 8,2 mlrd manata yüksəlmiş, yəni təxminən 60%-lik artım baş vermişdir. Bu artım həm daxili istehlak bazarının genişlənməsi, həm də ixrac yönümlü istehsal müəssisələrinin sayının çoxalması ilə bağlıdır.

2019–2024-cü illər ərzində aqroemal sənayesinin ÜDM-də payı təxminən 2,5%-dən 3,1%-ə qədər artmışdır. Bu dövrdə sektorun məşğulluqda payı 3,8%-dən 4,3%-ə yüksəlmiş, xüsusilə regionlarda yeni emal müəssisələrinin yaradılması ilə bağlı artım müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, 2024-cü ildə aqroemal məhsullarının ixracda xüsusi çəkisi ümumi ixracda cəmi 1,8%, qeyri-neft ixracında isə 7–8% səviyyəsində qalmışdır ki, bu da emal dərinliyinin və məhsul şaxələndirilməsinin hələ tam formalaşmadığını göstərir.

2020-ci ildən sonra müşahidə edilən müsbət dinamikanın əsas səbəbləri arasında aşağıdakılar xüsusilə diqqətə layiqdir:

- Texnoloji yenilənmə və modernizasiya – son beş ildə 30-dan çox emal müəssisəsi müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir;
- Aqroparkların təsiri – 2024-cü ilin ortalarına qədər 51 aqroparkda 20-dən çox emal kompleksi fəaliyyətə başlamışdır;
- Dövlət subsidiyaları və güzəştlər – ixrac və istehsal üçün vergi güzəştləri, lizinq və güzəştli kreditlər istehsalın intensivliyini artırmışdır.

Bununla yanaşı, regionlar üzrə istehsal strukturunda asimmetrik inkişaf meyilləri qalmaqdadır. Bakı və Abşeron ətrafında yerləşən iri müəssisələr ümumi istehsalın 35–40%-ni təmin edir, halbuki əksər rayonlarda kiçik və orta müəssisələr əsasən ilkin emal mərhələsi ilə məhdudlaşır. Bu, aqroemal sektorunda məkan bərabərsizliyinin və kapital cəmlənməsi probleminin mövcudluğunu göstərir.

Ümumilikdə 2015–2024-cü illər üzrə aparılmış müqayisə göstərir ki, aqroemal sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında sabit artım, lakin struktur balanssızlıq xüsusiyyətləri ilə inkişaf edir. Bu balanssızlığın azaldılması üçün gələcək mərhələdə regionlarda texnoloji modernləşməyə, innovasiyaların tətbiqinə və ixrac yönümlü istehsalın genişləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Aqroemal sektorun inkişaf tendensiyaları və əsas çağırışlar.

Ölkədə kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inteqrasiyasına yönəlmiş siyasət nəticəsində aqroemal sektorunda davamlı, lakin qeyri-bərabər artım templəri müşahidə olunur. 2015–2024-cü illər ərzində aqroemal məhsullarının istehsal həcmi orta illik 4–5% artım nümayiş etdirmiş, xüsusilə ərzaq sənayesində dərin emal proseslərinin payı yüksəlmişdir. Bununla belə, struktur baxımından sektor daxilində asimmetrik inkişaf meyilləri qalmaqdadır. Belə ki, ərzaq və içki istehsalı sahələri dinamik şəkildə irəlilədiyi halda, tekstil, geyim, ayaqqabı, xalçaçılıq və tütün emalı kimi yüngül sənaye istiqamətləri nisbətən zəif inkişaf etmişdir.

Ərzaq sənayesinin genişlənməsi, bir tərəfdən daxili tələbin artması və əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi ilə, digər tərəfdən isə “Made in Azerbaijan” brendinin ixrac təşviqi mexanizmləri ilə bağlıdır. Bu dövrdə süd və süd məhsulları, meyvə-tərəvəz konservləri, içkilər və bitki yağlarının istehsalında 2–3 dəfəlik artım qeydə alınmışdır. Buna qarşı olaraq, yüngül sənaye məhsullarının, xüsusən pambıq, yun, ayaqqabı və tekstil məhsullarının emalı sahəsində artım templəri zəifdir. Bunun əsas səbəbləri kimi texnoloji gecikmə, xammal keyfiyyətinin qeyri-bərabərliyi və beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyünün aşağı səviyyəsi göstərilə bilər.

Struktur dəyişikliklər göstərir ki, emal sənayesi hələ də məhsulun dəyər zəncirinin aşağı mərhələlərində cəmləşmişdir. Yəni əsas artım xammalın ilkin emalı səviyyəsində baş verir, dərin emal mərhələləri (brendləşmə, qablaşdırma, marketinq və ixrac logistikasına qədər) isə tam formalaşmayıb. Bu amil sektorun ixrac potensialının tam reallaşmasına mane olur və gələcək islahatların əsas istiqamətlərindən biri kimi qalır. Ona görə də qarşıdakı dövrdə əsas çağırış dərin emal və yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrin payını artırmaqla sektorun daxili bazar sabitliyini və ixrac dayanıqlığını gücləndirməkdir.

Müasir dövrdə aqroemal sənayesinin rəqabət qabiliyyəti ənənəvi istehsal resurslarından çox, texnoloji yeniliklərin və rəqəmsal idarəetmənin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Qlobal miqyasda “ağıllı istehsal” (smart manufacturing) və “dördüncü sənaye inqilabı” (Industry 4.0) anlayışlarının tətbiqi aqrar sahənin də struktur transformasiyasını şərtləndirmişdir. Azərbaycan da bu tendensiyadan kənarda qalmamış, son illərdə aqroemal müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların, avtomatlaşdırılmış istehsal və idarəetmə sistemlərinin tətbiqi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilk növbədə istehsal zəncirində resurs səmərəliliyinin artırılması və insan əməyinə olan asılılığın azaldılmasına yönəlmişdir. “Ağıllı aqroemal” (“Smart agroprocessing”) yanaşması çərçivəsində bəzi süd, meyvə-tərəvəz və içki emalı müəssisələrində sensor əsaslı nəzarət sistemləri, avtomatlaşdırılmış qablaşdırma xətləri və enerji idarəetmə proqramları tətbiq edilir. Bu texnologiyalar məhsulun keyfiyyətini real vaxtda izləməyə, itkiləri minimuma endirməyə və istehsalın rentabelliyini artırmağa imkan verir. Məsələn, Qəbələ süd emalı və İmişli şəkər sənayesi müəssisələrində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri istehsal prosesinin fasiləsiz monitorinqini təmin edir və insan faktoru ilə bağlı səhvlərin azaldılmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda, aqroemal sənayesinin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmək məqsədilə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə bir sıra layihələr həyata keçirilir. Yerli səviyyədə KOBİA və Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi kimi qurumlar emal müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə dəstək göstərir (KOBİA, 2023). Beynəlxalq tərəfdaşlardan FAO və BMT İnkişaf Proqramı (UNDP) çərçivəsində reallaşdırılan “Aqrar Rəqəmsallaşma və İnnovasiya” layihələri isə regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün elektron audit, ERP sistemləri⁵ və data-analitika platformalarının tətbiqini təşviq edir (FAO, 2025). Bu yanaşma idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, qərar

⁵ ERP sistemləri (Enterprise Resource Planning – Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması) — müəssisənin bütün əsas fəaliyyət sahələrini (maliyyə, istehsal, anbar, satış, kadrlar və s.) vahid rəqəmsal platformada birləşdirən idarəetmə sistemləridir.

qəbuletmə proseslərinin elmi əsaslara söykənməsini təmin edir.

Texnoloji modernizasiya ilə yanaşı, son illərdə “yaşıl emal” və enerji səmərəliliyi anlayışları da sektorda strateji prioritetə çevrilmişdir. Qlobal iqlim gündəliyinə uyğun olaraq, Azərbaycan 2030-cu ilə qədər “yaşıl iqtisadiyyat” modelinə keçid hədəfini müəyyən etmişdir. Bu kontekstdə aqroemal müəssisələrində bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi (xüsusilə biokütlə və günəş enerjisi əsaslı sistemlər) artmaqdadır. Enerji səmərəliliyi proqramlarının tətbiqi istehsal xərclərini 10–15% azaldır, eyni zamanda ekoloji izləri minimuma endirir. Məsələn, Lənkəran və Şəki zonalarında fəaliyyət göstərən bəzi çay və meyvə emalı müəssisələri istehsal tullantularından biokütlə enerjisi kimi istifadə etməyə başlamışdır ki, bu da “dövrü iqtisadiyyat” prinsipinin tətbiqinə real nümunə sayılır.

“Yaşıl emal” tendensiyaları həm də ekoloji sertifikatlaşdırma və beynəlxalq bazarlara çıxış baxımından əhəmiyyətlidir. ISO 14001 və HACCP kimi standartların tətbiqi artıq bir sıra müəssisələrdə normaya çevrilmiş, ixrac üçün tələb olunan keyfiyyət və təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluq səviyyəsini yüksəltdir. Bununla belə, belə texnologiyaların ölkə üzrə tətbiq səviyyəsi hələ bərabər deyil, xüsusilə kiçik müəssisələrdə enerji auditi və resurs optimallaşdırması sistemlərinin qurulması üçün texniki və maliyyə imkanlar məhdud olaraq qalır.

Aqroemal sənayesində innovasiyaların yayılmasının digər mühüm istiqaməti startap və innovasiya inkubatorlarının sektora inteqrasiyasıdır. Son illərdə Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) və “INNOLAND” İnnovasiya Mərkəzi kimi platformalar çərçivəsində bir sıra aqro-startap və innovasiya yönümlü layihələr həyata keçirilmişdir (KOBİA, 2023; INNOLAND İnnovasiya Mərkəzi, 2018). Bu layihələrə məhsul izləmə sistemləri, aqro-robot texnologiyaları, resurs optimallaşdırma alqoritmləri və rəqəmsal marketinq platformaları daxildir. Belə təşəbbüslər emal müəssisələrində məhsuldarlığın artırılması, bazar məlumatlarının toplanması və innovativ idarəetmə qərarlarının verilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bununla yanaşı, regionlarda fəaliyyət göstərən aqroparkların və sənaye zonalarının innovasiya sistemlərinə qoşulması prosesi də güclənir. Bu zonalarda texnoloji transfer mexanizmləri, laborator sınaq mərkəzləri və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq imkanları genişləndirilir. Nəticədə, tədqiqatla istehsal arasında əlaqələr möhkəmlənir və innovasiyaların praktik tətbiqinə şərait yaranır.

Aqroemal sektorunda texnoloji modernizasiya artıq təkcə istehsal prosesinin texniki təkmilləşdirilməsi deyil, bütöv innovativ idarəetmə ekosisteminin formalaşdırılması mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu prosesin davamlılığı üçün əsas hədəf rəqəmsal texnologiyalar, yaşıl enerji və startap innovasiyalarını vahid sistemə inteqrasiya etməklə Azərbaycanın aqroemal sənayesini yüksək əlavə dəyər yaradan və qlobal bazarda rəqabət aparıcı bir modelə çevirməkdir.

Aqroemal sektorunun inkişafında dövlətin rolu yalnız maliyyə dəstəyi ilə məhdudlaşmır, həm də institusional mühitin formalaşdırılması, koordinasiya və innovasiya təşviqi funksiyalarını əhatə edir. Azərbaycan son illərdə aqrar-sənaye kompleksinin modernləşdirilməsi və ixrac potensialının artırılması məqsədilə çoxpilləli dövlət dəstək mexanizmi formalaşdırmışdır. Bu mexanizmə subsidiya və vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər, ixrac təşviqləri, infrastruktur dəstəyi və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (PPP) çərçivəsində investisiya təşviqi kimi alətlər daxildir.

Əvvəla, subsidiyalar və vergi güzəştləri aqroemal müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi (AKİA) xətti ilə istehsal və emal müəssisələrinə hər il milyonlarla manat məbləğində subsidiya ayrılır. 2023-cü ildə bu dəstəyin ümumi həcmi təxminən 210 milyon manat təşkil etmişdir (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2023). Bu mexanizmlər əsasən enerji və xammal xərclərinin azaldılmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına və ixrac yönümlü istehsalın stimullaşdırılmasına yönəlmişdir.

Bundan əlavə, “İxracın təşviqi mexanizmi” çərçivəsində qeyri-neft sektoru məhsulları ixrac edən müəssisələrə ixrac dəyərinin 3–6%-i həcmində güzəştli ödənişlər təqdim olunur (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023). Bu siyasət “Made in Azerbaijan” brendinin beynəlxalq bazarlarda tanınmasına və ixrac coğrafiyasının genişlənməsinə mühüm töhfə verir (İnkişaf və İqtisadi Əlaqələr üzrə Milli Avtonom Agentlik, 2025).

Aqropark və sənaye zonaları siyasəti isə aqroemal sektorunun regional inkişaf modelində əsas institusional sütunlardan biridir. 2024-cü ilə olan vəziyyətə görə, ölkə üzrə 51 aqropark və 5 sənaye

zonası fəaliyyət göstərir, onların ümumi investisiya dəyəri 3,5 milyard manatdan artıqdır. Bu zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr vergi və gömrük güzəştləri ilə təmin edilir, infrastruktur (enerji, su, yollar) dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Aqroparklar modelinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, xammal tədarükü, emal, qablaşdırma və logistika bir məkanda inteqrasiya olunur. Bununla belə, bəzi aqroparkların tam gücü ilə işləməsi idarəetmə mexanizmlərindəki koordinasiya problemləri və kapital dövriyyəsinin məhdudluğu ilə bağlıdır. Dövlətin qarşısında duran əsas vəzifə bu zonaların səmərəliliyini artırmaq və ixrac yönümlülüyü dərinləşdirməkdir.

Aqroemal sənayesində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (PPP- Public-Private Partnership) modeli də getdikcə aktuallaşır. PPP layihələri çərçivəsində dövlət infrastruktur və ilkin investisiyanı təmin edir, özəl sektor isə texnologiya, idarəetmə və bazar biliklərini gətirir. Bu mexanizm xüsusilə süd emalı, şərəbçilik, toxumçuluq və logistika sahələrində tətbiq olunur. Məsələn, “Azərşəkər” və “Atena” şirkətlərinin istehsal kompleksləri dövlətin dəstəyi və özəl kapitalın birgə iştirakında yaradılmışdır. Belə əməkdaşlıqlar resurs bölgüsünü optimallaşdırmaqla yanaşı, bazar yönümlü idarəetmənin güclənməsini də təmin edir.

Son illərdə həyata keçirilən institusional islahatlar da sektorun dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əsas yaradır. KOBİA-nın yaradılması (2018), “Aqrar Sığorta Fondu”nun fəaliyyəti və “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi”nin maliyyə alətləri vasitəsilə emal müəssisələrinin kapital təminatı genişləndirilmişdir. Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilədək kənd təsərrüfatı və aqroemal sənayesinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində rəqəmsallaşma, ekoloji standartlaşdırma və məhsul brendləşdirilməsi kimi istiqamətlər prioritet elan olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2022). Bu sənəd aqroemal sektorunda innovasiya yönümlü inkişafın institusional əsaslarını formalaşdıraraq, istehsal və ixrac proseslərinin keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılmasını hədəfləyir.

Ümumilikdə, dövlət dəstək mexanizmləri və institusional islahatlar aqroemal sektorunda sistemli idarəetmə, rəqəbatqabiliyyətlilik və ixrac yönümlülük üçün strateji baza formalaşdırır. Lakin bu mexanizmlərin tam effektivliyi üçün bürokratik proseslərin sadələşdirilməsi, maliyyə resurslarına çıxışın genişləndirilməsi və innovativ layihələrin seçici dəstəklənməsi tələb olunur. Bu, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də struktur baxımından dərinləşmiş, davamlı və sosial yönümlü inkişaf modelinin formalaşmasını təmin edəcəkdir.

Regional fərqlər və işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı

Azərbaycanın aqroemal sənayesinin inkişafı təkə ümumi makroiqtisadi amillərdən deyil, həm də regional struktur və resurs fərqlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ölkənin müxtəlif iqtisadi rayonları — Aran, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala və Qarabağ-Şərqi Zəngəzur — fərqli iqlim, torpaq və infrastruktur potensialına malik olmaqla aqroemal fəaliyyətinin ixtisaslaşmasında mühüm rol oynayır. Bu bölgülər iqtisadi balansın qorunması, istehsalın coğrafi diversifikasiyası və ixrac yönümlülüyün artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları hazırda Azərbaycanın aqroemal sektorunun yeni inkişaf məkanları kimi qiymətləndirilir. Bu ərazilər uzun illər işğal altında olduğundan iqtisadi fəaliyyət tamamilə iflic vəziyyətdə idi. 2020-ci ildən sonra aparılan bərpa və reinteqrasiya tədbirləri nəticəsində bu regionlarda kənd təsərrüfatı və emal sənayesi üçün yeni mərhələ başlanmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda (Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Şuşa və Xocalı) üzümçülük, şərəbçilik, taxılçılıq və ət-süd emalı üzrə yüksək potensial mövcuddur. 2023–2024-cü illərdə aparılmış ilkin qiymətləndirmələrə əsasən, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təxminən 95 min hektarı üzümçülük və dənli bitkilərin, təxminən 40 min hektarı isə yem bitkilərinin istehsalına uyğun hesab olunur (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2023). Bu göstəricilər Qarabağ regionunun aqroemal inkişafında strateji resurs bazası rolunu gücləndirir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər və Cəbrayıl) isə təbii-coğrafi baxımdan həm bitkiçilik, həm də maldarlıq üçün üstün şəraitə malikdir. Burada ət və süd emalı müəssisələrinin, konservləşdirmə və quru meyvə istehsalı xətləri üçün əlverişli baza formalaşmaqdadır. Zəngilan və Cəbrayıl rayonları boyunca salınan “Zəngilan Yaşıl Enerji Zonası” gələcəkdə aqroemal sənayesinin enerji təminatını bərpa olunan mənbələr hesabına qarşılıyacaq,

istehsal xərclərini və karbon izlərini azaltmaqla ekoloji dayanıqlığı gücləndirəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi reinteqrasiyası kontekstində infrastrukturun bərpası və logistika xətləri əsas prioritet kimi müəyyən edilmişdir. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsi, Horadiz–Ağbənd dəmir yolu xəttinin və Zəngəzur dəhlizinin tikintisi regionun ixrac imkanlarını genişləndirəcək. Bu infrastruktur bağlantıları Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun məhsullarının həm daxili bazara, həm də Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və Yaxın Şərq istiqamətlərinə ixracını asanlaşdıracaq. Xüsusilə Füzuli–Şuşa avtomobil magistralı və Zəngilan–Hacıgəbul dəmir yolu xətləri emal sənayesinin logistika effektivliyini artırmaqla məhsulun bazara çıxış müddətini 30%-ə qədər azalda bilər.

Bununla yanaşı, bu regionların bərpası üçün investisiya ehtiyacları da böyükdür. Dövlət proqramlarına görə, 2030-cu ilədək Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə kənd təsərrüfatı və emal sektoruna 2,5 milyard manatdan artıq investisiya tələb olunur. Bunun 60%-i infrastruktur və texnoloji avadanlıqların yenilənməsi, 25%-i istehsal müəssisələrinin qurulması, 15%-i isə kadr hazırlığı və innovasiya sahələrinə yönələcək. Aqroparklar və sənaye məhəllələrinin yaradılması bu investisiyaların cəlb edilməsində əsas rol oynayacaq. Artıq Ağdam Sənaye Parkı və Zəngilan Aqroparkı kimi layihələr fəaliyyətə başlayıb; burada ilkin mərhələdə 40-dan çox müəssisənin yaradılması nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı həm də “yaşıl enerji” və “ağıllı kənd” modelləri əsasında formalaşdırılır. Ağıllı kəndində tətbiq olunan rəqəmsal idarəetmə və alternativ enerji sistemləri artıq nümunəvi model kimi qəbul edilir. Bu yanaşma aqroemal sənayesinə də inteqrasiya edilə bilər, yəni emal müəssisələri enerji baxımından müstəqil, resurs baxımından səmərəli və ətraf mühitə minimal təsirli şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. “Yaşıl emal” prinsiplərinin tətbiqi regionun ekoloji təhlükəsizliyini qorumaqla yanaşı, onun ixrac brendləşməsinə də gücləndirə bilər. Qarabağ şərabçılığı, Laçın süd məhsulları və Kəlbəcər balı kimi məhsullar gələcəkdə “ekoloji təmiz və mənşəyi qorunan məhsul” statusu ilə beynəlxalq bazarlarda tanınma potensialına malikdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası yalnız regional iqtisadi bərpa prosesi deyil, həm də Azərbaycanın ağıllı, yaşıl və innovativ iqtisadiyyat modelinə keçidində mühüm strateji mərhələdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun aqroemal potensialının reallaşdırılması emal sənayesinin coğrafi balansını bərpa etməklə yanaşı, ölkənin ümumi ixrac strukturunun da daha diversifikasiya olunmuş və dayanıqlı hala gəlməsini təmin edə bilər.

Müzakirə və nəticələr

Aparılmış riyazi-statistik analiz göstərir ki, aqroemal istehsalının həcmi bir sıra iqtisadi amillərlə sıx qarşılıqlı asılılıqda inkişaf edir. Tədqiqatda əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar, əlavə dəyər, kənd təsərrüfatı istehsalı, kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar, əsas fondların həcmi və əhalinin gəlirləri kimi göstəricilər müqayisə edilərək onların təsir gücü qiymətləndirilmişdir.

Analiz nəticələri bu göstəricilər arasında çox güclü qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu üzə çıxarır. Bu, iqtisadiyyatın struktur baxımından bir-birinə sıx bağlı olduğunu göstərir. Kənd təsərrüfatı istehsalı və əsas fondların həcmi ilə aqroemal məhsul istehsalı arasında demək olar ki, birbaşa və güclü müsbət korrelyasiya mövcuddur. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatında texnoloji və infrastruktur əsasların güclənməsi emal sənayesində də istehsal artımını stimullaşdırır.

Aqroemal sahəsində məhsul istehsalının həcminə təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə ən kiçik kvadratlar üsulu (LS) ilə reqressiya modeli qurulmuşdur. Modelin izahedici dəyişənləri aşağıdakı kimidir:

X_1 – aqroemal sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (mln manatla);

X_2 – aqroemal sahəsində yaranmış əlavə dəyər (mln manatla);

X_3 – kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi (mln manatla);

X_4 – kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyalar (mln manatla);

X_5 – kənd təsərrüfatında əsas fondların həcmi (mln manatla);

X_6 – əhalinin pul gəlirləri (mln manatla).

Aqroemal istehsalının həcminə təsir edən bu amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı korrelyasiya cədvəlində təqdim olunur.

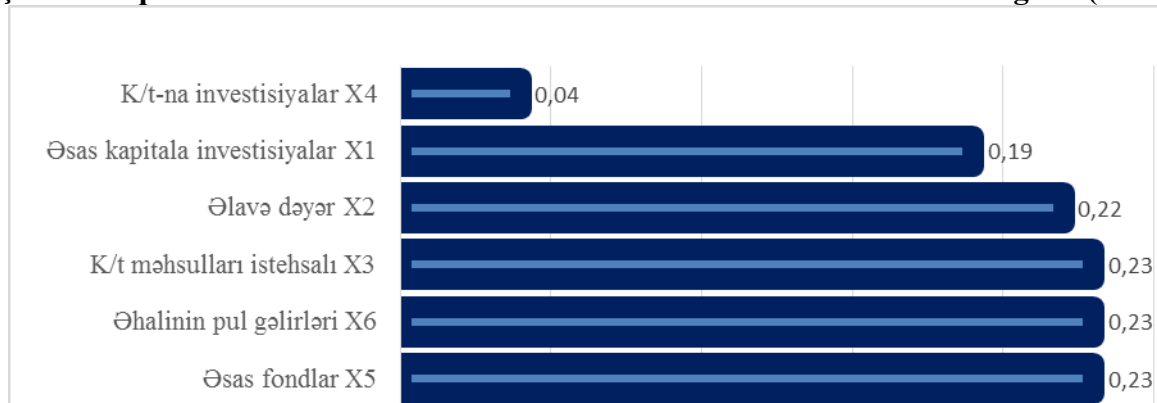
X1-X6 izahedici dəyişənlərinin korrelyasiya analizi

	X1	X2	X3	X4	X5	X6
X1	1					
X2	0,7675	1				
X3	0,8148	0,9677	1			
X4	0,5653	0,1145	0,2286	1		
X5	0,7887	0,9572	0,9911	0,2340	1	
X6	0,8042	0,8959	0,9637	0,3561	0,9762	1

Mənbə: Müəllif tərəfindən EViews-10 proqramında aparılmış hesablamalar əsasında.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, göstəricilər arasında güclü müsbət korrelyasiya mövcuddur. Xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalı (X_3), əsas fondlar (X_5) və əhalinin gəlirləri (X_6) aqroemal məhsul istehsalının əsas determinantları kimi çıxış edir.

Model nəticələri göstərir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının, əsas fondların və əhalinin gəlirlərinin 1%-lik artımı aqroemal məhsul istehsalının həcmi orta hesabla 0,23% artırır. Əsas kapitala yönəldilən investisiyalar və əlavə dəyərin artımı da müsbət təsir göstərir (müvafiq olaraq 0,19% və 0,22%). Ən zəif təsir kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyalarda (0,04%) müşahidə olunur ki, bu da həmin investisiyaların nəticələrinin daha çox uzunmüddətli dövrdə özünü göstərməsi ilə bağlıdır.

Şəkil 1. Aqroemal sektorunda məhsul istehsalına təsir edən amillərin təsir gücü (%-lə)

Mənbə: Müəllif tərəfindən EViews 10 proqramında aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

Şəkil 1-də aqroemal məhsul istehsalına təsir edən amillərin nisbətən təsir gücünü aydın göstərir. Ən güclü təsir kənd təsərrüfatı istehsalı (X_3), əsas fondlar (X_5) və əhalinin gəlirləri (X_6) üzrə müşahidə olunur, ən zəif təsir isə kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyalar (X_4) üzrədir.

Modelin ümumi nəticələri ($R^2 \approx 0,92$) göstərir ki, seçilmiş amillər aqroemal istehsalının dəyişkənliyini 90%-dən artıq izah edir. Bu, qurulmuş modelin adekvat və iqtisadi reallığa uyğun olduğunu sübut edir.

Nəticə etibarilə, aqroemal istehsalının genişlənməsi təkcə xammal artımı ilə deyil, həm də istehsal fondlarının modernləşməsi, kapital qoyuluşlarının yönümlü olması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, bu sahədə struktur inkişafın davamlılığı üçün əsas prioritetlər – istehsal bazasının modernləşdirilməsi, kapital investisiyalarının dərinləşdirilməsi və daxili bazar tələbinin gücləndirilməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Aparılan modeləşdirmə nəticələri göstərir ki, istehsal və investisiya artımı yalnız daxili bazarın təminatını deyil, eyni zamanda ixrac potensialının genişlənməsini də şərtləndirir. Bu baxımdan növbəti mərhələdə aqroemal məhsullarının xarici bazarlardakı mövqeləri təhlil olunur.

Aqroemal məhsulları, o cümlədən qida, içki, tütün, yüngül sənaye, trikotaj və digər emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları həm daxili ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, həm də ixrac gəlirlərinin şaxələndirilməsində strateji əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə bu sahədə müəyyən müsbət

dinamika müşahidə olunsa da, ixrac strukturunun dərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın xarici ticarətində aqroemal məhsullarının payı hələ də məhdud qalmaqdadır.

DSK və Azexport.az məlumatlarına əsasən, 2024-cü ildə ölkənin ümumi ixracı təxminən 34,1 milyard ABŞ dolları, onun qeyri-neft ixracı isə 3,4 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu göstəricilər içərisində aqroemal məhsullarının payı 240–260 milyon dollar, yəni ümumi ixracın 1,8%-i, qeyri-neft ixracının isə 7–8%-i səviyyəsindədir (DSK “Xarici ticarət” bölməsi, 2024; İnkişaf və İqtisadi Əlaqələr üzrə Milli Avtonom Agentlik, 2025). Bu nisbət inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün orta göstəricidən xeyli aşağıdır və Azərbaycanın ixrac strukturunun hələ də xammal yönümlü xarakter daşdığı təsdiqləyir.

Aqroemal məhsullarının ixrac coğrafiyası nisbətən məhduddur və əsasən Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, BƏƏ, Qazaxıstan, Ukrayna kimi ənənəvi bazarlarda cəmlənmişdir. DSK-nın 2023–2024-cü illər üzrə məlumatlarına əsasən: Rusiya aqroemal ixracının təxminən 38–40%-ni, Türkiyə təqribən 20%-ni, Yaxın Şərq ölkələri (BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və s.) birlikdə 15%-ni, Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələri isə 10–12%-ni təşkil etmişdir.

Bu coğrafi struktur bir tərəfdən bazar sabitliyi yaratsa da, digər tərəfdən ixracın yüksək konsentrasiyasını göstərir. Belə bir asılılıq, xüsusilə Rusiya bazarına yönəlmiş məhsullar üçün ticarət məhdudyyətləri və valyuta dalğalanmalarına qarşı həssaslığı artırır.

Son illərdə ixrac strukturunda aparıcı yer tutan məhsullar aşağıdakılardır:

- Qida məhsulları – meyvə-tərəvəz konservləri, şirələr, şəkər və şəkər məhsulları, süd məhsulları;

- İçkilər – şərab, mineral sular və spirtsiz içkilər;

- Tütün məmulatları – siqaret və tütün yarpaqları;

- Tekstil və geyim – pambıq ipliği, gön-dəri, trikotaj və hazır geyim.

Bu məhsul qrupları üzrə ixracın ümumi həcmi 2019–2024-cü illərdə təqribən 150 milyon dollardan 260 milyon dollara yüksəlmiş, yəni 73%-lik nominal artım qeydə alınmışdır. Lakin bu artımın əsas mənbəyi təkcə məhsulun fiziki həcmi deyil, həm də qiymət amilidir. Başqa sözlə, məhsul müxtəlifliyində və dərin emal səviyyəsində ciddi irəliləyiş hələ də məhduddur.

Bu tədqiqatda aqroemal məhsulların xarici ticarət strukturundakı tarazlığını qiymətləndirmək məqsədilə Ərzaq Asılılığı İndeksi (ƏAI) tətbiq edilmişdir. Bu indeks ölkənin ərzaq bazarının xarici mənbələrdən asılılıq dərəcəsini ölçən mühüm göstəricidir.

İndeks aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\text{ƏAI} = \frac{I_d - I_x}{I_d + I_x} \times 100 \quad (1)$$

Formula 1-də:

I_d – aqroemal məhsullarının illik idxal həcmi (mln ABŞ dolları ilə),

I_x – aqroemal məhsullarının illik ixrac həcmi (mln ABŞ dolları ilə) göstərir.

Əldə edilən nəticə 0–100 aralığında bal kimi qiymətləndirilir. Göstəricinin artması idxalın ixracı üstələdiyini və daxili istehlakın daha çox xarici mənbələr hesabına ödənildiyini göstərir.

Qiymətləndirmə şkalası bu qayda müəyyən edilmişdir: 0-20 bal intervalı – çox zəif asılılıq, 21-40 bal intervalı – zəif asılılıq, 41-60 bal intervalı – orta asılılıq, 61-80 bal intervalı – yüksək asılılıq və 81-100 bal intervalı – çox yüksək asılılıq sayılır.

Cədvəl 3.

Aqroemal məhsullarının ixrac–idxal balansı və ərzaq asılılığı indeksi⁶ (2020–2024)

İllər	Aqroemal məhsullarının ixracı (mln. ABŞ dol.)	Aqroemal məhsullarının idxalı (mln. ABŞ dol.)	Balans (mln. ABŞ dol.)	Ərzaq Asılılığı İndeksi (ƏAI) bal	Zona

⁶ Bu tədqiqatda “aqroemal ixrac” və “aqroemal idxal” anlayışları FAO və Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları xammalın sənaye emalı nəticəsində əldə edilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarını ifadə edir. Buraya süd və süd məhsulları, ət və ət məhsulları, meyvə-tərəvəz konservləri, un-taxıl məhsulları, bitki yağları, şəkər və içkilər daxildir. Xam kənd təsərrüfatı və qeyri-aqrar sənaye məhsulları bu göstəricilərə daxil edilmir.

2020	480	1350	-870	47,5	Orta asılı
2021	545	1480	-935	45,7	Orta asılı
2022	615	1620	-1005	50,3	Orta asılı
2023	685	1700	-1015	47,3	Orta asılı
2024	720	1830	-1110	43,5	Orta asılı

Mənbə: DSK-nin “Xarici ticarət” və “Ərzaq balansları” məlumatları əsasında müəllif tərtibatı.

Cədvəl 3 göstərir ki, 2020–2024-cü illərdə aqroemal məhsullarının ixracı 480 mln. dollardan 720 mln. dollara ($\approx 50\%$) yüksəlib, lakin idxal da 1 350 mln.-dan 1 830 mln.-a artıb. Nəticədə mənfi ticarət saldosu –870 mln.-dan –1 110 mln. dollara qədər genişlənmişdir.

Əldə edilən ƏAİ 43,5–50,3 intervalında qalaraq “orta asılılıq” səviyyəsini qoruyur. Bu, daxili istehsalın artsa da, xarici mənbələrdən asılılığın tam aradan qalxmadığını göstərir.

Ümumilikdə, yerli istehsal idxal asılılığını bir qədər azaltsa da, emal dərinliyinin və məhsul müxtəlifliyinin məhdudluğu səbəbindən struktur asılılıq davam edir. Bu, texnoloji modernləşmə və yerli xammal bazasına əsaslanan dərin emalın genişləndirilməsini zəruri edir.

Diqqətçəkən məqam odur ki, mənfi ticarət saldosu artsa da, ƏAİ bir qədər azalıb. Bu isə ixrac artımının idxal artımını nisbətən üstələməsi ilə izah olunur və daxili istehsalın tədricən gücləndiyini göstərir.

İxrac həcmünün artımı hələ də məhsul müxtəlifliyi və texnoloji dərinlik baxımından məhduddur. Yüksək əlavə dəyərli məhsulların, xüsusilə brendləşdirilmiş qida və içki məhsullarının ixracda payı hələ də 15%-dən azdır. Bu isə Azərbaycan aqroemal sənayesinin ixracyönümlü struktur transformasiyasına ehtiyacını göstərir.

Azərbaycanın aqroemal sənayesində ixrac artımının müşahidə olunmasına baxmayaraq, daxili bazar strukturunun təhlili göstərir ki, bir çox əsas ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılıq hələ də yüksək olaraq qalır. Bu vəziyyət aqroemal sektorunun rəqabət qabiliyyətinə və ərzaq təhlükəsizliyinə bilavasitə təsir göstərən mühüm amillərdən biridir.

Ümumi ixrac artımı fonunda idxal həcmələrinin də paralel şəkildə yüksəlməsi paradoksal hal kimi görünür: yerli istehsal genişlənir, lakin bazar tələbi hələ də xarici mənbələr hesabına təmin olunur. 2024-cü ilin məlumatlarına görə, ölkənin ümumi idxalı 21 milyard ABŞ dollarına yaxın olmuşdur ki, bunun təxminən 11–12%-i ərzaq məhsulları, 3–4%-i isə kənd təsərrüfatı ilə əlaqəli qeyri-ərzaq emalı mallarının payına düşür (DSK, DGK, 2024).

Belə vəziyyət ilk növbədə yerli istehsalın maya dəyəri, texnoloji səviyyəsi və keyfiyyət standartları ilə bağlıdır. Qida sənayesinin bəzi seqmentlərində (şəkər, bitki yağı, çay, ərzaq buğdası və süd məhsulları) idxalın payı xüsusilə yüksək olaraq qalır. Bu, daxili bazarın strukturunda tarazlıq problemləri yaradır və istehlak qiymətlərinin sabitliyini təhdid edir.

İxaldan asılılıq həmçinin istehlakçının davranışında və bazar yönümlülüyündə də əks olunur. Məsələn, 2024-cü ildə istehlakçılar tərəfindən alınan bitki yağlarının 74%-i, şəkərin 65%-i, çayın 95%-i, buğda məhsullarının isə 45%-i idxal hesabına təmin olunmuşdur. Bu, aqroemal sənayesi üçün həm istehsal potensialının tam istifadə edilmədiyini, həm də yerli resursların dəyər zəncirinə tam inteqrasiya olunmadığını göstərir.

İdxal asılılığı göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanmışdır:

$$\dot{A} = \frac{I_d}{I_s + I_d - I_x} \times 100 \quad (2)$$

Formula 2-də: \dot{A} - idxal asılılığı, I_d – idxal, I_s – istehsal, I_x isə ixracı bildirir.

Burada məxrəcdə ölkə daxilində istehlak üçün mövcud olan ümumi məhsul təklifini, surətdə isə xarici mənbələrdən (idxaldan) asılı hissəni göstərir. Bu metod FAO (Food and Agriculture Organization) və OECD-nin idxal asılılığı göstəriciləri üçün qəbul etdiyi beynəlxalq yanaşmaya əsaslanır (FAO, 2023; OECD, 2022).

Əsas aqroemal məhsullar üzrə idxal asılılığı (% ilə, 2020–2024)

Mal qrupu	2020	2021	2022	2023	2024	İdxal mənbələri
Buğda və un məhsulları	48	47	50	46	45	Rusiya, Qazaxıstan
Bitki yağları	69	72	78	76	74	Rusiya, Türkiyə, Ukrayna
Şəkər və şəkər məmulatları	60	63	70	67	65	Braziliya, Türkiyə, Rusiya
Süd və süd məhsulları	54	52	51	49	47	Belarus, Rusiya
Çay və qəhvə	94	95	96	95	95	Keniya, Şri-Lanka, Hindistan
Tütün və tütün məmulatları	28	29	30	29	27	BƏƏ, Almaniya, Gürcüstan
Qida konservləri və içkilər	36	34	33	32	31	Türkiyə, Gürcüstan

Mənbə: DSK-nin “Ərzaq balansları” və “Xarici ticarət” hesabatları əsasında müəllif tərtibatı

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, son beş ildə idxaldan asılılıq bir çox strateji məhsul üzrə azalmayıb, əksinə, bəzi kateqoriyalarda sabit yüksək səviyyədə qalıb. Xüsusilə bitki yağları, şəkər və çay üzrə idxal payı 70–95% intervalında dəyişir ki, bu da daxili istehsalın hələ də texnoloji və xammal baxımından məhdudluğunu göstərir. Ümumilikdə dinamika göstərir ki, Azərbaycanın ərzaq sənayesində müəyyən istehsal artımı olsa da, əsas strateji məhsullar üzrə idxal asılılığı hələ də struktur xarakter daşıyır.

Bu vəziyyət ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının əsas çağırışlarından biridir. Məsələn, Azərbaycan kənd təsərrüfatı istehsalında özünütəminatmə səviyyəsi buğda və süd məhsullarında müəyyən qədər yüksəlsə də, emal mərhələsindəki səmərəsizlik və iri istehsal müəssisələrinin məhdudluğu nəticəsində yerli məhsulların bazara çıxış həcmi aşağı olaraq qalır.

Eyni zamanda, idxal mallarının bazarda üstün mövqeyi qiymət dinamikasına da təsir edir. 2022–2024-cü illərdə dünya ərzaq qiymətlərinin artımı fonunda idxal məhsulları daxili bazarda da inflyasiyanı sürətləndirmiş, bəzi məhsullar üzrə (xüsusilə yağ və şəkər) illik qiymət artımı 18–22% aralığında dəyişmişdir.

Bu kontekstdə idxalın əvəzlənməsi yalnız kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaqla deyil, həm də emal sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, yerli brendlərin möhkəmləndirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür. Məhz bu istiqamətlər növbəti mərhələdə daxili bazarın sabitliyini və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas mexanizmlər kimi ön plana çıxmalıdır.

Ümumi meyllərin təhlili göstərir ki, aqroemal sektorunda müəyyən sabit artım müşahidə olunsa da, struktur baxımından hələ də dərin emal mərhələləri üzrə boşluqlar qalmaqdadır. Bu vəziyyət texnoloji yenilənmənin, innovativ idarəetmə modellərinin və resurs effektivliyinin artırılmasını zəruri edir. Bu səbəbdən də diqqət mərkəzinə texnoloji modernizasiya və innovasiya prosesləri çıxır ki, bu da sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində əsas həlledici amil kimi çıxış edir.

Tənzimlənmə və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Azərbaycanın aqroemal sənayesinin son onillik inkişaf trayektoriyası göstərir ki, dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri sektorun formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Lakin yeni mərhələdə məqsəd yalnız inzibati tənzimləmə deyil, həm də iqtisadi stimullaşdırma, institusional koordinasiya və innovativ maliyyə mexanizmlərinin vəhdətini təmin etmək olmalıdır. Bu, dövlətin rolu ilə bazar mexanizmləri arasında tarazlığın yenidən qurulmasını tələb edir.

Müasir mərhələdə aqroemal sektorunun dövlət tənzimlənməsi üç sütun üzərində qurulmalıdır:

İqtisadi mexanizmlər – subsidiyaların və güzəştli kreditlərin nəticəyə görə (output-based) verilməsi, istehsal və ixrac performansına əsaslanan diferensial maliyyələşmə sistemi;

İnzibati mexanizmlər – icra və nəzarət orqanları arasında səlahiyyətlərin optimallaşdırılması, qərarların şəffaf monitoring sistemində inteqrasiyası;

İnstitusional mexanizmlər – dövlət və özəl sektorun koordinasiyasını gücləndirən platforma idarəetməsi (governance platform) modelinin tətbiqi.

Bu yanaşma aqroemal sahəsində inzibati qərarların deyil, iqtisadi stimulların əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsini nəzərdə tutur. Nəticədə, dövlətin rolu daha çox istiqamətləndirici və katalizator xarakteri daşıyır.

Sektorun dayanıqlı inkişafı üçün ən perspektivli istiqamətlərdən biri klaster əsaslı idarəetmə modelidir. Aqroparklar, sənaye və logistika zonaları bu modelin ilkin formaları kimi çıxış edir, lakin onların effektivliyi yalnız istehsal və emal mərhələləri arasında dəyər zənciri inteqrasiyası təmin olunduqda yüksəlir. Bu məqsədlə regionlarda “Ağıllı Aqroparklar” konsepsiyası çərçivəsində:

- kənd təsərrüfatı xammalı istehsalı, emalı, qablaşdırma və logistika mərhələlərinin bir sistemdə birləşdirilməsi;
- startap və innovasiya inkubatorlarının klasterlərə inteqrasiyası;
- istehsal müəssisələrinin dijital idarəetmə platformalarına qoşulması nəzərdə tutulmalıdır.

Bununla yanaşı, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi zonalarında yaradılan yeni sənaye parkları və yaşıl enerji infrastrukturunu regional klaster sisteminin strateji dayağına çevrilə bilər.

Aqroemal müəssisələrinin innovativ inkişafını stimullaşdırmaq üçün ənənəvi subsidiyalardan əlavə yeni maliyyələşmə formalarına ehtiyac var. Buraya vençur kapitalı, faktorinq, aqro-sığorta, “yaşıl kredit” və “emal bondu”⁷ kimi alətlərin tətbiqi daxildir. Bu alətlər vasitəsilə kiçik və orta müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı artırıla, risklər bölüşdürülə bilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, innovativ maliyyələşmə sistemləri yalnız dövlət tərəfindən deyil, həm də özəl investisiya fondları və beynəlxalq maliyyə institutlarının iştirakı ilə formalaşdıqda real effekt verir. Bu baxımdan, Dünya Bankı və FAO ilə birgə layihələr çərçivəsində kənd təsərrüfatı və emal sektorunun birgə kreditləşdirilməsi proqramlarının genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Azərbaycanın ÜTT-yə (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) inteqrasiyası prosesi aqroemal sektorunun tənzimlənməsində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi tələb edir. Burada əsas hədəf — milli keyfiyyət və sertifikatlaşdırma sistemlərinin beynəlxalq standartlarla (ISO 22000, HACCP, PDO və s.) uyğunlaşdırılmasıdır (ISO, 2018; Codex Alimentarius Commission, 2020; WTO, 2024). Belə bir uyğunlaşdırma həm ixrac bazarlarında rəqabət üstünlüyü formalaşdırır, həm də daxili bazarda istehlakçı etimadını və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirir. Bu kontekstdə sertifikatlaşdırma infrastrukturunu, laborator analiz sistemləri və texniki normativlər üzrə islahatlar Azərbaycanın ÜTT-yə tamhüquqlu üzvlüyü üçün vacib institusional şərtlərdən biridir.

Aqroemal sektorunun institusional idarəetməsində PPP (Public–Private Partnership) modellərinin tətbiqi vacib istiqamətdir. Xüsusilə, yeni aqroparkların yaradılması, logistik mərkəzlərin idarə olunması və istehsal zəncirinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində dövlət–özəl tərəfdaşlığı mühüm nəticələr verə bilər. Bu model həm dövlət xərclərinin azaldılmasına, həm də özəl investisiyaların cəlb edilməsinə xidmət edir.

Ümumilikdə, aqroemal sektorunda dövlət tənzimlənməsinin yeni mərhələsi bazar yönümlü, innovativ və nəticəyönümlü idarəetmə sisteminə keçidi nəzərdə tutur. Bu sistem iqtisadi səmərəliliyi, sosial inklüzivliyi və ekoloji dayanıqlığı eyni vaxtda təmin etməlidir.

Yekun nəticə və təkliflər

Aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə Azərbaycan aqroemal sektoru mülayim, lakin davamlı artım meyilləri nümayiş etdirir. Ərzaq sənayesində məhsul dərinləşməsi, texnoloji modernizasiya və ixrac yönümlü istehsalın artması ümumi sektor göstəricilərinə müsbət təsir etmişdir. Süd və süd məhsulları, meyvə-tərəvəz emalı, şərəbçilik və un məmulatları kimi sahələrdə əlavə dəyər artımı müşahidə olunur. Bununla belə, struktur səviyyəsində balanssızlıq hələ də qalmaqdadır: ərzaq sənayesi sürətli inkişaf göstərdiyi halda, yüngül və tekstil sənayesi, o cümlədən ayaqqabı sənayesi zəif dinamika ilə xarakterizə olunur. Bu, emal zəncirinin tam formalaşmaması və texnoloji asılılığın davam etməsi ilə bağlıdır.

Aqroemal sektorunun inkişafı qarşısında duran əsas çağırışlar və risklər üç əsas istiqamətdə cəmlənir:

İqtisadi risklər — xammal bazasının sabit olmaması, investisiya axınlarının qeyri-bərabər bölünməsi və ixrac bazarlarında qiymət dalğalanmaları;

Ekoloji risklər — su resurslarının azalması, torpaqların deqradasiyası və iqlim dəyişikliklərinin

⁷ Emal bondu (ing. Processing bond və ya Agro-processing bond) — dövlət və ya maliyyə qurumları tərəfindən aqroemal müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və investisiya cəlbi məqsədilə buraxılan istiqraz növüdür.

məhsuldarlığa təsiri;

İnstitusional risklər — idarəetmə sistemində koordinasiya boşluqları, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin regionlar üzrə bərabər tətbiq olunmaması və innovasiya siyasətinin zəif sinxronizasiyası.

Bu amillər göstərir ki, aqroemal sektorunda əldə edilən artım kəmiyyət baxımından müsbət, lakin struktur baxımından hələ qeyri-tarazlıdır. Davamlı inkişafın təmin olunması üçün əsas istiqamətlər dəyər zəncirinin tam integrasiyası, texnoloji yeniliklərin regionlara bərabər paylanması və institusional idarəetmənin gücləndirilməsidir. Yalnız bu halda sektor iqtisadi artımı sosial və ekoloji sabitliklə uzlaşdıraraq ölkənin dayanıqlı inkişaf modelinə real töhfə verə bilər.

Aparılmış elmi-tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın aqroemal sektoru milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında, regional inkişafda və ixrac potensialının gücləndirilməsində mühüm strateji istiqamət kimi formalaşmışdır. 2015–2024-cü illər üzrə dinamik müşahidələr aqroemal sənayesinin ÜDM-də payının artdığını, məşğulluq və əlavə dəyər göstəricilərinin sabit yüksəliş tendensiyası göstərdiyini təsdiqləyir. Bununla belə, struktur asimetriya, institusional parçalanma və texnoloji bərabərsizliklər sektorun tam potensialdan istifadəsinə mane olan başlıca amillər kimi qalmaqdadır.

Sektorun uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsi üç əsas prinsipə əsaslanmalıdır:

İntegrasiya prinsipi – kənd təsərrüfatı, emal, logistika və ticarət zəncirlərinin qarşılıqlı koordinasiyasını təmin edən vahid idarəetmə modelinin qurulması;

İnnovasiya prinsipi – rəqəmsal texnologiyaların, yaşıl istehsal və enerji səmərəliliyi həllərinin tətbiqi;

Ədalətli rəqabət prinsipi – dövlət dəstəyi mexanizmlərinin şəffaf, nəticəyönümlü və ədalətli bölgü əsasında formalaşdırılması.

Bu prinsiplərin paralel icrası aqroemal sənayesinin həm iqtisadi, həm sosial, həm də ekoloji cəhətdən davamlı inkişafını təmin edə bilər.

Mövcud təhlil göstərir ki, tənzimləyici və bazar mexanizmləri arasında bəzən institusional uyğunsuzluq müşahidə olunur. Buna görə də dövlətin rolu inzibati nəzarətdən daha çox bazar yönümlü koordinasiya və stimullaşdırma istiqamətində transformasiya edilməlidir.

Bu məqsədlə aşağıdakı addımlar təklif olunur:

- Nəticəyə əsaslanan diferensiallaşmış subsidiya sistemi (output-based subsidy) tətbiq edilsin;
- Emal müəssisələrinin fəaliyyət göstəriciləri monitorinqə daxil edilsin, yəni emal müəssisələrinin istehsal həcmi, ixracda payı və texnoloji inkişaf səviyyəsi kimi göstəricilər dövlət və ya aidiyyəti qurumlar tərəfindən davamlı şəkildə izlənilsin, qiymətləndirilsin və təhlil edilsin;
- Vergi və gömrük güzəştləri texnoloji modernizasiya və ixrac yönümlü istehsala fokuslansın;
- Bazar nəzarəti orqanları (KOBİA, İqtisadiyyat Nazirliyi, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi) arasında məlumat mübadiləsi vahid rəqəmsal platforma üzərindən aparılsın.

Beləliklə, dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizmləri bir-birini tamamlayan, deyil, bir-birinə inteqrasiya olunmuş sistem kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Aqroemal sənayesinin gələcək inkişafında regional ixtisaslaşma və klasterləşmə əsas rol oynamalıdır. Təklif olunur ki, dövlət proqramlarında aşağıdakı istiqamətlərə üstünlük verilsin:

- Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz zonalarında meyvə, fındıq və giləmeyvə emalı üzrə ixrac klasterləri;
- Lənkəran-Astara bölgəsində çayçılıq və sitrus emalı üzrə yaşıl texnoloji klasterlər;
- Aran və Qarabağ–Şərqi Zəngəzur zonalarında üzümçülük, pambıqçılıq, süd və ət emalı üzrə ağıllı aqroparklar formalaşdırılsın.

Bu klasterlərdə istehsal, emal, logistika və ixrac infrastrukturunun bir sistemdə birləşdirilməsi regionların dəyər zəncirində iştirak səviyyəsini artıracaq, həm də yerli məşğulluğu genişləndirəcək.

Aqroemal sənayesinin ixrac potensialı hazırda əsasən xammal yönümlüdür. Buna görə də məhsulun emal dərəcəsinin artırılması və hazır məhsul ixracı üçün institusional islahatlara ehtiyac var. Aşağıdakı istiqamətlər prioritet hesab edilir:

- İxrac üçün beynəlxalq sertifikatlaşdırma və keyfiyyət idarəetmə sistemləri (ISO 22000, HACCP) genişləndirilsin;
- Azexport.az, Trade.az kimi platformalar vasitəsilə rəqəmsal ixrac kanalları genişləndirilsin;
- Dövlət dəstəyi yalnız fiziki həcmələrə deyil, əlavə dəyər və texnoloji səviyyə üzrə meyarlarla ölçülsün;
- Dövlət-özəl əməkdaşlığı (PPP) modeli əsasında ixrac logistik mərkəzləri, soyuducu terminalar və qablaşdırma müəssisələri yaradılaraq özəl sektorun idarəçiliyinə verilsin.

Bu tədbirlər Azərbaycanın aqroemal məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət gücünü yüksəldəcək və qeyri-neft ixracının artım tempini sabitləşdirəcək.

Aqroemal sektorunun kompleks inkişafı üçün gələcək elmi araşdırmalar aşağıdakı istiqamətlərdə cəmlənməlidir:

- İqtisadi modelləşdirmə: məhsuldarlıq və rentabellik göstəricilərinin regionlar üzrə fərqlərini izah edən ekonometriya modellərinin təkmilləşdirilməsi;
- Rəqəmsal transformasiya: “smart agroprocessing” və süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemlərinin məhsuldarlığa təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Yaşıl istehsal tədqiqatları: resurs səmərəliliyinin, tullantıların azaldılması və bərpa olunan enerji istifadəsinin iqtisadi təsirləri;
- İnstitusional səmərəlilik: dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin idarəetmə çevikliyi və monitorinq effektivliyi baxımından müqayisəli təhlili.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü artıq seçim deyil, zərurətdir, çünki beynəlxalq ticarət sistemində tam inteqrasiya olunmadan aqroemal məhsulların ixracı nə miqyas, nə də keyfiyyət baxımından dayanıqlı ola bilməz. Bu proses gecikdikcə, yerli istehsalın qlobal bazarlarla uyğunlaşma imkanları daralır və rəqabət gücü itir. Ona görə də ÜTT-yə üzv olma prosesi tezləşdirilməlidir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aqroemal sektorunun uğurlu inkişafı üçün əsas şərt — dövlət tənzimlənməsi, institusional çeviklik və bazar mexanizmlərinin harmonik sinxronizasiyasıdır. Bu sinxron model həm milli ərzaq təhlükəsizliyini, həm də ixracda struktur diversifikasiyanı təmin edir. Aqrar sahənin dayanıqlı və rəqabətli inkişafı aqroemal sektorunun tənzimlənmə mexanizmlərinin davamlı təkmilləşdirilməsini tələb edir. Dövlət dəstəyi, innovasiya, rəqəmsallaşma və bazar təşəbbüsləri arasında düzgün tarazlıq yaradılsa, bu sahə həm daxili tələbatın ödənilməsində, həm də ixrac potensialının genişlənməsində aparıcı rol oynaya bilər. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət sistemində, o cümlədən ÜTT-yə inteqrasiyası isə aqroemal sektorunun dünya bazarlarına açılmasını və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü qazanmasını təmin edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Ərzaq balansları 2019–2024. Bakı: DSK. <https://www.stat.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycanın statistika illiyi 2024. Bakı: DSK. <https://www.stat.gov.az>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə statistik göstəricilər. Bakı: DSK. <https://www.stat.gov.az>
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2021). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı. <https://president.az>
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2022). Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2022–2026). Bakı. <https://nk.gov.az>
6. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2023). Aqrar sektor üzrə illik hesabat. Bakı. <https://agrarmin.gov.az>
7. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA). (2023). İllik fəaliyyət hesabatı. Bakı. <https://smb.gov.az>
8. Sadıqov, Y. (2025). Aqroemal siyasəti: dövlət tənzimlənməsi və inkişaf strategiyaları. Bakı: Avropa Nəşriyyatı.

9. Sadıqov, Y. M. (2018). Azərbaycanca aqroemal sahəsinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Bakı: Avropa Nəşriyyatı.
10. Codex Alimentarius Commission. (2020). General Principles of Food Hygiene CXC 1-1969 (incl. HACCP System and Guidelines). Rome: FAO/WHO. <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius>
11. FAO. (2025). Food Balance Sheets: Azerbaijan, 2019–2024. Rome: FAO. <https://www.fao.org/faostat>
12. IMF. (2023). Republic of Azerbaijan: 2023 Article IV Consultation — Staff Report. Washington, DC. <https://www.imf.org/en/Publications>
13. ISO. (2018). ISO 22000:2018 — Food safety management systems. Geneva. <https://www.iso.org/standard/65464.html>
14. OECD. (2023). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2023: European Union. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/agriculture>
15. OECD/FAO. (2023). Agricultural Outlook 2023–2032. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/oecd-fao-agricultural-outlook-2023-2032_5f3c5fb7-en
16. World Bank. (2023). Azerbaijan Economic Update. Washington, DC. <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/publication/economic-update>
17. Coase, R. H. (1960). The problem of social cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1–44. <https://doi.org/10.1086/466560>
18. Keynes, J. M. (2007). *The General Theory of Employment, Interest and Money* (orijinal nəşr 1936). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
19. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
20. Ricardo, D. (2004). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: Dover Publications.
21. Smith, A. (2003). *The Wealth of Nations*. London: Penguin Books.
22. Stiglitz, J. E. (2000). The contributions of the economics of information to twentieth century economics. *Quarterly Journal of Economics*, 115(4), 1441–1478. <https://doi.org/10.1162/003355300555015>
23. BMWK — Federal Ministry for Economic Affairs and Climate Action. (2023). *The German Mittelstand: Backbone of the Economy*. Berlin. <https://www.bmwk.de>
24. European Commission. (2023). *The Common Agricultural Policy at a Glance*. Brussels. <https://agriculture.ec.europa.eu/cap-overview>
25. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). *Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) 2023 Uygulama Rehberi*. Ankara. <https://www.tarimorman.gov.tr>
26. KOSGEB. (2023). *Destek Programları Rehberi*. Ankara. <https://www.kosgeb.gov.tr>
27. USDA — United States Department of Agriculture. (2023). *Farm Bill Highlights: Agricultural Improvement Act of 2018 and Beyond*. Washington, DC. <https://www.usda.gov>
28. INNOLAND İnnovasiya Mərkəzi. (2018). “INNOLAND” İnkubasiya və Akselerasiya Mərkəzinin rəsmi veb saytı. <https://innoland.az>

Направления совершенствования механизма регулирования агроперерабатывающего сектора в устойчивом и конкурентоспособном развитии аграрной сферы

Юнус Садыгов

Доктор экономических наук, доцент

Ведущий научный сотрудник отдела

«Экономические проблемы аграрного сектора»

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Резюме: В статье исследуется роль агроперерабатывающего сектора в обеспечении устойчивого и конкурентоспособного развития аграрной сферы, а также направления совершенствования механизмов государственного регулирования в данной области. Обосновывается стратегическое значение агропереработки как источника создания добавленной стоимости сельскохозяйственного сырья, роста занятости, регионального развития, продовольственной безопасности и экспортного потенциала. На основе статистических данных за 2013–2024 годы проведена оценка современного состояния агроперерабатывающего сектора Азербайджана, выявлены тенденции роста его доли в ВВП, занятости и экспорте, а также существующие структурные дисбалансы и институциональные пробелы. Сравнительный анализ моделей агроперерабатывающей политики США, Европейского союза, Германии и Турции показывает преимущества рыночно ориентированных инструментов регулирования. Результаты эконометрического моделирования подтверждают значительное влияние сельскохозяйственного производства, основных фондов и доходов населения на объемы агроперерабатывающей продукции. В заключение предложена усовершенствованная модель государственного регулирования, основанная на усилении институциональной координации, развитии кластерного подхода, цифровизации и внедрении принципов «зеленой» агропереработки.

Ключевые слова: Агроперерабатывающий сектор; государственное регулирование; устойчивое развитие; конкурентоспособность; агропромышленный комплекс; экономическая диверсификация.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/91-111>

Directions for expanding cooperation with Turkic states in the field of innovation

Samira Abasova

Leader Researcher of the Department of “Regulation of Foreign Economic Activity” of the Institute of Economics of the Azerbaijan Ministry of Science and Education, PhD in Economics, Assoc.prof

Abstract: The purpose of the study is to analyze and assess the current state of cooperation between Turkic states in the field of innovation, as well as the directions for its development and expansion. In accordance with the purpose of the study, the following tasks are intended to be fulfilled:

- Assessment of the innovation potential of the countries included in the Organization of Turkic States (OTS);
- Assessment of intercountry cooperation in the green economy, which is a branch of innovation activity of the TTS countries;
- Directions for expanding cooperation with Turkic states in the field of innovation.

This study used statistical indicators and their comparative analysis, grouping, as well as PEST and SWOT expert assessment analyses.

Key words: Organization of Turkic States (OTS), innovation activity of OTS countries, assessment of innovation potential of OTS countries, assessment of OTS countries' activities on green economy, PEST and SWOT analysis of OTS countries' innovation activity, directions for expanding cooperation with Turkic states in the field of innovation.

İnnovasiya sahəsində Türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri

Samirə Abasova

ETN İqtisadiyyat institutunun “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, i.ü.f.d., dos.

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi innovasiya sahəsində Türk dövlətləri əməkdaşlığının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, eləcə də inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətləridir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

➤ Türk dövlətləri təşkilatına (TDT) daxil olan ölkələrin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi;

➤ TDT ölkələrinin innovasiya fəaliyyətinin bir qolu olan yaşıl iqtisadiyyat üzrə ölkələrarası əməkdaşlığının qiymətləndirilməsi;

➤ İnnovasiya sahəsində Türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri.

Bu tədqiqatda statistik göstəricilər və onların müqayisəli təhlili, qruplaşdırma, eləcə də PEST və SWOT ekspert qiymətləndirmə analizlərindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Türk dövlətləri təşkilatı (TDT), TDT ölkələrinin innovasiya fəaliyyəti, TDT ölkələrinin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi, TDT ölkələrinin yaşıl iqtisadiyyat üzrə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, TDT ölkələrinin innovasiya fəaliyyətinin PEST və SWOT analizi, innovasiya sahəsində Türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri.

Giriş

İnnovasiya həm məhsul, həm proses, həm də marketinq strateji hədəflərini özündə cəmləşdirən bir yenilikçi siyasətidir. Türk dövlətlərinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində innovasiya fəaliyyəti bir neçə sferanı əhatə edir. Bu sferalara: 1) Türk dövlətləri təşkilatına (TDT) daxil olan ölkələrin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi; 2) TDT ölkələrinin innovasiya fəaliyyətinin bir qolu olan yaşıl iqtisadiyyat üzrə ölkələrarası əməkdaşlığının qiymətləndirilməsi; 3) innovasiya sahəsində Türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli ölkələr arasında innovasiya fəaliyyəti daha çox investisiya təşviqi ilə bağlıdır. Yalnız 2020-ci ildən sonra azad olunmuş ərazilərdə yeni şəhərlərin salınması, nəqliyyat qovşağının bərpası, rabitə və İKT üzrə infrastrukturun yaradılması investisiya-innovasiya layihələri əsasında həyata keçiriləcəkdir ki, bunlar 2023-25 illərdə Azərbaycanın türkdilli ölkələr ilə bağladığı iki və çoxtərəfli Sazişlər əsasında olacaqdır. Hazırda türkdilli ölkələrdə innovasiya prosesləri, əsasən, xidmətlər sahəsində - ali təhsil, İKT imkanlarının genişləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq müəllif Türkdilli dövlətlər təşkilatını tədqiqat obyektinə seçmişdir. Türkdilli dövlətlər Təşkilatı (TDT) 2009-da yaranmışdır və əsas üzv kimi oraya Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan daxildir. Macarıstan və Türkmənistan müşahidəçi mövqeyini tutmuşlar. TDT-nin əsas əməkdaşlıq fəaliyyəti 2020-ci ildən müşahidə olunur. Bu da Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad olması və Türkiyə ilə tranzit əməkdaşlıq nəqliyyatının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatın predmeti innovasiya sahəsində Türk dövlətləri əməkdaşlığının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, eləcə də inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətləridir.

1. Türk dövlətləri təşkilatına (TDT) daxil olan ölkələrin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, ən yüksək qlobal innovasiya indeksinin mövqeyi Türkiyəyə mənsubdur. Yenilik indeksinə görə Özbəkistan ikinci, Qazaxıstan isə üçüncü yerdədir. Amma qlobal bilik indeksinə görə Qazaxıstan ikinci yerdə, Özbəkistan isə üçüncü yerdədir. Cədvəl 1-dəki məlumatlardan görüldüyü kimi Azərbaycan hələ də aşağı göstəricilərə malikdir.

Cədvəl 1.

2022-25-ci illərdə TDT ölkələrində Qlobal İnnovasiya İndeksi [5; 43-47]

	2022	2025
	mövqe	Mövqe
Azərbaycan	93	94
Qazaxıstan	83	81
Qırğızıstan	94	96
Özbəkistan	82	79
Türkiyə	37	43

Global innovasiya indeksi məlumatlarına nəzər salsaq görərik ki, 2022-2025 illər arasında TDT ölkələrinin mövqeləri cüzi olsa da dəyişmişdir. Belə ki, Türkiyə 37-ci mövqedən 43 mövqeyə keçid almış və Gİİ indeksi 6 bənd aşağı düşmüşdür. Azərbaycan əvvəlki mövqeyindən (93-dən 94) 1 bənd, Qırğızıstan 2 bənd (94-dən 96-ya) aşağı düşmüşdür. Qazaxıstan və Özbəkistan öz mövqelərini yaxşılaşdırmışlar. Qazaxıstan (83-dən 81 -ə) öz mövqeyini 2 bənd, Özbəkistan isə (82-dən 79-a keçmiş) 3 bənd yuxarıya qaldırmışdır.

Türkiyə davamlı iqtisadiyyat imkanlarına malik olduğu üçün hi-tech məhsulları (30.3%) istehsalı sahəsində daha əlverişli mövqeyə malikdir (39 yer). İkinci yerdə Özbəkistan durur – 2025-ci ildə hi-tech məhsulların istehsalı 25.3% olmuş və Özbəkistanın tutduğu mövqe isə 50-ci yer olmuşdur. Türkiyədə istehsal və ixrac mürəkkəbliyi 62,4%, dünya ölkələri arasında bu göstəriciyə görə tutduğu yerin 41 olmasına baxmayaraq Qazaxıstanda istehsal və ixrac mürəkkəbliyi 40,9% olmuşdur. Amma kosmos ilə əlaqədar olaraq Qazaxıstanın hi-tech məhsulları üzrə ümumi ticarətdə ixrac payı 6,4%, Türkiyənin isə hi-tech məhsulları üzrə ümumi ticarətdə ixrac payı 2,2% olmuşdur. Biliyin təsiri və yayılması üzrə Türkiyə (33.6% və 18.1%) və Özbəkistanın əmsalları (33.3% və 16%) və tutduğu mövqe bir-birinə yaxındır. Bu göstəricilərin Qazaxıstan (19% və 100 yer) və Azərbaycanın (18.6% və 102 yer) üzrə bir-birinə yaxındır.

Klasterin inkişaf vəziyyəti göstəricisinə görə TDT ölkələri arasında Azərbaycanın mövqeyi yuxarıdadır (30-cu yer və 72,2 %). İkinci yerdə Özbəkistan (60,1 % və 44 mövqe) və üçüncü yerdə Türkiyə (48,1% və 65 mövqe) durur.

Cədvəl 2.

Türkiyənin 2025-ci ildə Gİİ –nin strukturunun elementlərinin qiymətləndirilməsi

Bənd	Göstəricinin adı	Qiyməti/dəyəri	Mövqeyi
3.1.	İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları (İKT)	87	38
3.1.3.	Dövlətin online xidmətləri	90.7	13
3.3.	Ətraf mühitin davamlılığı	24.3	54
3.3.3.	İSO 140001 ətraf mühit, mlrd.PPP&GDP	1	68
5.2.	İnnovasiya əlaqələri	33.4	44
5.2.1.	Publik elm-sənaye birgə nəşrləri	1.4	67
5.2.2.	Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığı	29.4	86
5.2.3.	Universitet&sənaye beynəlxalq əlaqələri, ən yüksək 5*	69.3	26
5.2.4.	Klasterin inkişaf vəziyyəti	48.1	65
5.2.5.	Patent kompleksləri, mlrd. PPP/GDP	03	39
5.3.	Biliklərin mənimsənilməsi	36	36
5.3.2.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə idxal payı,%	8.8	55
5.3.3.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə idxal payı,%	1.1	84
6.2.	Biliyin təsiri	33.6	44
6.2.4.	Hi-tech məhsulların istehsalı	30.3	39
6.3.	Biliyin yayılması	18.1	71
6.3.2.	İstehsal və ixrac mürəkkəbliyi	62.4	41
6.3.3.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı, %	2.2	58
6.3.4.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı,%	0.9	87
6.3.5.	İSO 9001 keyfiyyət/ mlrd. PPP/GDP	2.5	77
7.2.	Yaradıcılıq məhsulları və xidmətləri	13.6	64
7.2.4.	Yaradıcılıq məhsullarının ümumi ticarətdə ixrac payı, %	2.9	20

Mənbə: wipo.int/gii-ranking/en/turkey/section/economy-profile

Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığına gəldikdə birinci yerdə Azərbaycan durur (51,8% və dünyada 36-cı mövqe). Bu da 200 illik neft bumu səbəbi ilə əlaqədardır. Azərbaycanın Abşeron yarımadasında fəvqəladə sənaye-elm-universitet zənciri yaranmış və bu konqlemerat dünyada tanınmışdır. Bu göstərici üzrə ikinci yer Özbəkistan (33,5 % və dünyada 75-ci mövqe), üçüncü yer isə Türkiyəyə (29,4 % və dünya üzrə 86-cı mövqe) məxsusdur.

Cədvəl 3.

Azərbaycanın 2025-ci ildə Gİİ –nin strukturunun elementlərinin qiymətləndirilməsi

Bənd	Göstəricinin adı	Qiyməti/dəyəri	Mövqeyi
3.1.	İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları (İKT)	75.7	70
3.1.3.	Dövlətin online xidmətləri	68.6	66
3.3.	Ətraf mühitin davamlılığı	7	126
3.3.3.	İSO 140001 ətraf mühit, mlrd.PPP&GDP	0.6	85
5.2.	Innovasiya əlaqələri	7.4	60
5.2.1.	Publik elm-sənaye birgə nəşrləri	1.3	70
5.2.2.	Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığı	51.8	36
5.2.3.	Universitet&sənaye beynəlxalq əlaqələri, ən yüksək 5*	0	104
5.2.4.	Klasterin inkişaf vəziyyəti	72.2	30
5.2.5.	Patent kompleksləri, mlrd. PPP/GDP	0.02	75
5.3.	Biliklərin mənimsənilməsi	15	134
5.3.2.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə idxal payı,%	5.1	120
5.3.3.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə idxal payı,%	0.4	124
6.2.	Biliyin təsiri	18.6	102
6.2.4.	Hi-tech məhsulların istehsalı	14.5	76
6.3.	Biliyin yayılması	6	129
6.3.2.	Istehsal və ixrac mürəkkəbliyi	20.5	122
6.3.3.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.2	116
6.3.4.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı,%	0.5	108
6.3.5.	İSO 9001 keyfiyyət/ mlrd. PPP/GDP	1.4	99
7.2.	Yaradıcılıq məhsulları və xidmətləri	1.7	115
7.2.4.	Yaradıcılıq məhsullarının ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.06	107

Mənbə:wipo.int/gii-ranking/en/azerbaijan/section/economy-profile

Cədvəl 4.

Qazaxıstanın 2025-ci ildə Gİİ –nin strukturunun elementlərinin qiymətləndirilməsi

Bənd	Göstəricinin adı	Qiyməti/dəyəri	Mövqeyi
3.1.	İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları (İKT)	89	27
3.1.3.	Dövlətin online xidmətləri	92.7	10
3.3.	Ətraf mühitin davamlılığı	6.7	127
3.3.3.	İSO 140001 ətraf mühit, mlrd.PPP&GDP	0.3	111
5.2.	Innovasiya əlaqələri	18.3	95
5.2.1.	Publik elm-sənaye birgə nəşrləri	1.3	73
5.2.2.	Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığı	18.1	115
5.2.3.	Universitet&sənaye beynəlxalq əlaqələri, ən yüksək 5*	33	51
5.2.4.	Klasterin inkişaf vəziyyəti	27.7	112
5.2.5.	Patent kompleksləri, mlrd. PPP/GDP	0.01	83
5.3.	Biliklərin mənimsənilməsi	24.3	89
5.3.2.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə idxal payı,%	9.8	46
5.3.3.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə idxal payı,%	1	90
6.2.	Biliyin təsiri	19	100
6.2.4.	Hi-tech məhsulların istehsalı	15.1	73
6.3.	Biliyin yayılması	14.3	84
6.3.2.	Istehsal və ixrac mürəkkəbliyi	40.9	83
6.3.3.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı, %	6.4	36
6.3.4.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı,%	0.9	90
6.3.5.	İSO 9001 keyfiyyət/ mlrd. PPP/GDP	0.5	125
7.2.	Yaradıcılıq məhsulları və xidmətləri	14.6	61
7.2.4.	Yaradıcılıq məhsullarının ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.5	66

Mənbə:wipo.int/gii-ranking/en/kazakhstan/section/economy-profile

Qazaxstanın İKT üzrə mövqeyi Türkiyə və Azərbaycandan yüksəkdir. Bu da Qazaxstanda Baykonur kosmik mərkəzin olması ilə əlaqədardır. Eləcə də dövlətin online xidmətləri üzrə pozisiyasının yüksək olması onu top 10 inkişaf etmiş dövlətlərin sırasına daxil olmasına gətirib çıxarmışdır.

Ətraf mühitin davamlılığı göstəricisinə görə TDT ölkələr arasında Qırğızıstan (23,8% və dünya üzrə 56 mövqe) Türkiyədən (24,3% və 54 mövqe) sonra ikinci yerdədir. Digər ölkələrin bu göstəricisi aşağıdır. Azərbaycanın ətraf mühitin davamlılığı göstəricisi 2025-ci ildə 7 % olmuş və dünya ölkələri üzrə 126-cı yerdədir. Təəssüf ki, bu göstərici TDT ölkələri üzrə ən xoşagəlməzdir.

Cədvəl 5.

Qırğızıstanın 2025-ci ildə Gİİ –nin strukturunun elementlərinin qiymətləndirilməsi

Bənd	Göstəricinin adı	Qiyməti/dəyəri	Mövqeyi
3.1.	İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları (İKT)	71.1	82
3.1.3.	Dövlətin online xidmətləri	52.7	87
3.3.	Ətraf mühitin davamlılığı	23.8	56
3.3.3.	İSO 140001 ətraf mühit, mlrd.PPP&GDP	0.06	138
5.2.	Innovasiya əlaqələri	14.9	115
5.2.1.	Publik elm-sənaye birgə nəşrləri	0.6	121
5.2.2.	Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığı	21.5	108
5.2.3.	Universitet&sənaye beynəlxalq əlaqələri, ən yüksək 5*	n/a	n/a
5.2.4.	Klasterin inkişaf vəziyyəti	34.1	96
5.2.5.	Patent kompleksləri, mlrd. PPP/GDP	0	100
5.3.	Biliklərin mənimsənilməsi	23.2	84
5.3.2.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə idxal payı,%	11.7	26
5.3.3.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə idxal payı,%	0.7	106
6.2.	Biliyin təsiri	15.5	120
6.2.4.	Hi-tech məhsulların istehsalı	2.3	110
6.3.	Biliyin yayılması	12.8	91
6.3.2.	Istehsal və ixrac mürəkkəbliyi	50.2	60
6.3.3.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı, %	2.1	60
6.3.4.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı,%	0.5	105
6.3.5.	İSO 9001 keyfiyyət/ mlrd. PPP/GDP	0.2	136
7.2.	Yaradıcılıq məhsulları və xidmətləri	30.4	31
7.2.4.	Yaradıcılıq məhsullarının ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.5	65

Mənbə: wipo.int/gii-ranking/en/kyrgyzstan/section/economy-profile

Özbəkistanın İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı digər TDT ölkələrindən yüksəkdir – 1.3%. Bu da Özbəkistanın İKT sahəsində Çin ilə sıx əlaqəsi ilə əlaqədardır. Çin, həmçinin, Özbəkistanın Hind-Çin ərazisinə daxil olan ölkələr ilə ən müasir İKT xidmətlərini təklif edir. Özbəkistanın istehsal və ixrac mürəkkəbliyi 2025-ci ildə 47,8% olmasına baxmayaraq hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı 0,8%-dir.

Cədvəl 6.

Özbəkistanın 2025-ci ildə Gİİ –nin strukturunun elementlərinin qiymətləndirilməsi

Bənd	Göstəricinin adı	Qiyməti/dəyəri	Mövqeyi
3.1.	İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları (İKT)	76.1	68
3.1.3.	Dövlətin online xidmətləri	71.7	59
3.3.	Ətraf mühitin davamlılığı	16.6	89
3.3.3.	İSO 140001 ətraf mühit, mlrd.PPP&GDP	4.2	23
5.2.	Innovasiya əlaqələri	23	78
5.2.1.	Publik elm-sənaye birgə nəşrləri	0.9	95
5.2.2.	Universitet-sənaye E&T əməkdaşlığı	33.5	75
5.2.3.	Universitet&sənaye beynəlxalq əlaqələri, ən yüksək 5*	13.5	85
5.2.4.	Klasterin inkişaf vəziyyəti	60.1	44
5.2.5.	Patent kompleksləri, mlrd. PPP/GDP	0	100
5.3.	Biliklərin mənimsənilməsi	24.1	81
5.3.2.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə idxal payı,%	13.1	18
5.3.3.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə idxal payı,%	0.7	104

6.2.	Biliyin təsiri	33.3	46
6.2.4.	Hi-tech məhsulların istehsalı	25.3	50
6.3.	Biliyin yayılması	16	78
6.3.2.	Istehsal və ixrac mürəkkəbliyi	47.8	65
6.3.3.	Hi-tech məhsulların ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.8	85
6.3.4.	İKT xidmətinin ümumi ticarətdə ixrac payı, %	1.3	81
6.3.5.	İSO 9001 keyfiyyət/ mlrd. PPP/GDP	5.5	48
7.2.	Yaradıcılıq məhsulları və xidmətləri	5	96
7.2.4.	Yaradıcılıq məhsullarının ümumi ticarətdə ixrac payı, %	0.7	54

Mənbə: wipo.int/gii-ranking/en/uzbekistan/section/economy-profile

İslahatlar təkcə iqtisadiyyatın daxili strukturunu deyil, həm də inkişafın postneft dövründə onun dəyişikliklərini təkmilləşdirir. Karbohidrogenlərin istehsalı və emalı sahəsində köklü texnoloji inkişafın inkişafına, onların optimal nəqlinə səy və investisiyaların yönəldilməsi zəruridir. Real institusional islahatlar ilk növbədə sənayeyə, yüksək texnologiyalı xidmətlər sahəsinə, nəqliyyat infrastrukturuna yönəldilməlidir. TDT ölkələri üzrə sənaye məhsullarının indeksinə nəzər salaq (Cədvəl 7.).

Cədvəl 7.

TDT ölkələri üzrə sənaye məhsulunun indeksi,% (əvvəlki ilə nisbətən)

TDT dövlətləri	2010	2020	2021	2022
Azərbaycan	102.6	96.0	105.0	98.9
Qazaxstan	109.6	99.5	103.6	101.2
Qırğızstan	109.8	93.4	109.0	-
Özbəkistan	105.9	100.9	108.8	105.3
Türkiyə	113.2	102.2	116.4	106.2

Mənbə: Azərbaycan statistik göstəriciləri, 2024, s.629.

2019-2021 illər ərzində TDT ölkələri arasında yalnız Türkiyədə sənaye istehsalı indeksi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [14, s.645]. Sənaye indeksinin artımı əsaslı innovasiyalarla sıx əlaqələndir. Sənayedə radikal innovasiyaların tətbiqi ilə iqtisadi artımın keyfiyyət komponentinin artırılması mümkündür.

Türkiyənin 2020-ci ildə iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış strukturunu belə xarakterizə etmək olar: sənaye milli iqtisadiyyatın 25,6%-ni, təkrar emal - 21,5%, xidmətlər - 32,7%, nəqliyyat - 12,0% ticarət - 16,3% və tikinti - 5,9% olmuşdur. Keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının balanslaşdırılmış strukturu yoxdur: Qazaxıstanda sənaye 2022-ci ildə təxminən 32,0%, Qırğızıstanda 18,9%, Özbəkistanda 26,7%, Türkmənistanda 36,8% paya malikdir (Cədvəl 8.).

Cədvəl 8.

2015-2022 illər ərzində iqtisadi sahələr üzrə payın bölüşdürülməsi

	Sənaye	Təkrar istehsal	Xidmətlər	Nəqliyyat	Ticarət	İnşaat
Türkiyə						
2015	22.4	18.9	32.4	12.0	16.2	9.2
2022	25.6	21.5	32.7	12.0	16.3	5.9
Azərbaycan						
2015	36.2	5.5	21.6	8.7	13.5	13.1
2022	55.2	5.4	15.8	8.0	10.6	5.2
Qazaxstan						
2015	26.2	10.8	31.6	11.8	19.1	6.3
2022	32.0	14.5	29.1	8.8	18.8	5.7
Qırğızstan						
2015	18.3	15.4	25.6	8.9	22.6	9.2
2022	18.9	14.1	30.5	6.9	21.6	8.4
Özbəkistan						
2015	18.9	26.4	13.9	9.4	7.9	5.6
2022	26.7	27.5	20.5	7.0	7.0	6.7

* 2022 il statistikas

Mənbə: [17]

Cədvəl 8-dən görüldüyü kimi, 2022-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda ən böyük pay sənayenin payına düşür və bu 55,2%-ə bərabərdir. İqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmaq üçün istehsalın payını azaltmaq üçün sənaye strukturunda emal payının artırılması məqsəduyğundur [36-38]. Bu məqsədlə Azərbaycanda çoxlu tədbirlər həyata keçirilir, konsepsiya və proqramlar qəbul edilir ki, onların həyata keçirilməsi yaxın gələcəkdə müsbət nəticələr verməlidir.

Türkiyədə iqtisadiyyatın strukturunda sənaye artımı (emal) ölkə iqtisadiyyatının mövcud strukturunun mürəkkəbləşməsi, innovativ əsasda nəqliyyata diqqətin artırılması, şəraitdə davamlılıq və sabitliyə zəmin yaradılması, təbii ehtiyatların tükənməsi və ekoloji vəziyyətin pisləşməsi tendensiyasına malikdir.

Azərbaycanın istehsal etdiyi və dünya ölkələrinə göndərdiyi innovasiya məhsullarının statistikasını göstərir ki, 2012-ci ildə 737,2 milyon manat məhsulun yalnız 0,1 milyon manatı innovasiya yönümlü olmuşdur. Amma 2023-cü ildə innovasiya yönümlü məhsulların sayı 0-a enmişdir (Cədvəl 9.) [49].

2012-ci ildə Qazaxıstanın xaricə göndərdiyi məhsulların əksəriyyəti innovasiya yönümlü olmuşdur – 99, 6%. Son 3 ildə əsaslı innovasiyalara məruz qalmış məhsullar isə 85,4% təşkil etmişdir. Lakin Azərbaycan və Qazaxıstan üzrə 2020-ci ildən yeni göstəricilər yoxdur.

Cədvəl 9.

MDB ölkələrinə aid türkdilli dövlətlərin xaricə göndərdiyi innovasiya məhsulları, milli valyutada

Ölkələr, valyuta	İnnovasiya xüsusiyyətləri	2012	2020	2021	2022	2023
Azərbaycan, Milyon manat	Istehsal etdiyi məhsullar xaricə göndərilmişdir:	737.2				
	Onlardan innovasiya məhsulları, cəmi:	0.1				
	son 3 ildə yeni yaradılmış məhsul	-				
	Son 3 ildə təkmilləşdirilmiş məhsul	0.1				
	Digər innovativ məhsullar	-				
Qazaxıstan, milyon təngə	Istehsal etdiyi məhsullar xaricə göndərilmişdir:	182984.3	308107.1	214490.2	286261.4	420613.5
	Onlardan innovativ məhsullar, cəmi:	182334.7				
	son 3 ildə yeni yaradılmış məhsul	126261.1				
	Son 3 ildə təkmilləşdirilmiş məhsul	1352.2				
	Digər innovativ məhsullar	54721.4				
Qırğızıstan, milyon som	Istehsal etdiyi məhsullar xaricə göndərilmişdir:	1003.5	2.4	15.9	164.0	-
	Onlardan innovativ məhsullar, cəmi:	1003.5	2.4	12.7	163.9	-
	son 3 ildə yeni yaradılmış məhsul	-	-	-	-	-
	Son 3 ildə təkmilləşdirilmiş məhsul	1003.5	2.4	12.7	163.9	-
	Digər innovativ məhsullar	-	-	-	-	-
Özbəkistan, milyon sum	Istehsal etdiyi məhsullar xaricə göndərilmişdir:	-	27959209.4	43515911.3	4281712.9	-
	Onlardan innovativ məhsullar, cəmi:	-	2053538.0	1544724.7	1740809.9	-
	son 3 ildə yeni yaradılmış məhsul	-	835516.4	283155.3	1059382.5	-
	Son 3 ildə təkmilləşdirilmiş məhsul	-	219122.5	1077184.2	681427.4	-
	Digər innovativ məhsullar	-	-	-	-	-

Mənbə: www.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?Frameld=98872

Qırğızıstanın 2012-ci ildə istehsal etdiyi və xaricə göndərdiyi məhsulların hamısı innovasiya yönümlüdür və son 3 ildə təkmilləşdirilmiş məhsuldur (bax cədvəl 9).

2020-ci ildən 2023-cü ilə qədər Qırğızıstanın son 3 ildə təkmilləşdirilmiş şərtlərlə istehsal etdiyi və xaricə göndərdiyi innovasiya məhsulu 2.4 milyon somdan 164.0 milyon soma qədər (68.33 dəfə)

artmışdır. Özbəkistanın istehsal etdiyi və xaricə göndərdiyi məhsul 2020-ci ildə 27959209.4 milyon sumdan 2022-ci ildə 4281712.9 milyon suma qədər (6.5 dəfə) azalmışdır. 2020-ci ildə innovativ məhsulların ümumi məhsullarda payı 0,73%, 2022-ci ildə isə innovativ məhsulların xüsusi çəkisi 40,66% olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, TDT ölkələri arasında idxal və ixrac əməliyyatlarında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi belədir (Cədvəl 10.)

Cədvəl 10.

2023-24-cü illərdə Azərbaycanın TDT ölkələri arasında idxal və ixrac əməliyyatlarında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi [14-15]

TDT ölkələri	2023				2024			
	İdxal		İxrac		İdxal		İxrac	
	Xüsusi çəkisi	Yeri	Xüsusi çəkisi	Yeri	Xüsusi çəkisi	Yeri	Xüsusi çəkisi	Yeri
Türkiyə	13.3	3	15.8	2	11.0	3	14.4	2
Qazaxıstan	1.2	15	0.3	23	1.6	12	0.5	25
Özbəkistan	0.8	20	0.1	30	1.0	20	0.2	35
Qırğızıstan	-	-	0.2	29				

İxrac yönümlü məhsullar texnoloji yeniliklərə əsaslanaraq Azərbaycanın sənaye, eləcə də milli iqtisadiyyatının güclənməsinə, xarici bazarlara çıxışını təmin edir.

Cədvəl 11.

TDT ölkələrində milli valyutada texnoloji (məhsul və proses), marketing və təşkilati innovasiyalara xərclərin dinamikası [48]

	2010	2015	2020	2023	2023-cü ildə 2010-a nisbətən, %
Azərbaycan, mln. AZN	8.1	35.1	35.9	11.7	143.3
Qazaxıstan, mlrd. tengə	235.5	662.9	783.2	1820.8	773.1
Qırğızıstan, mln. som	-	-	251.9	144.2	57.3
Özbəkistan, mlrd. sum	264.4	5528.3	6829.9	10616.5	4015.3

Cədvəl 12

TDT daxil olan MDB ölkələri müəssisələri tərəfindən yeni texnologiyalar (texniki nailiyyətlər), program vasitələrinin alınması, ədəd [48]

	2011	2015	2020	2021	2022
Azərbaycan	16	-	58	-	-
Qazaxıstan	258	-	-	-	-
Qırğızıstan	-	-	50	-	-
Özbəkistan	-	-	530	887	823

Cədvəl 12- dən görüldüyü kimi keçmiş SSRİ-nin türkdilli ölkələrində müəssisələr tərəfindən yeni texnologiyalar (texniki nailiyyətlər), program vasitələrinin alınması qeyri-stabil xüsusiyyət daşıyır və yalnız dövlət tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar və ayrılmış vəsait üzrə həyata keçirilir.

Cədvəl 13.

2023-25-ci illərdə türkdilli ölkələrdə iqtisadiyyat, tədqiqat və İKT-dən istifadə üzrə keyfiyyət göstəricilərinin yeri və son iki ildə dəyişməsi [41]

	2023			2025			Dəyişmə bəndi: pisləşmə (-), yaxşılaşma (+)		
	İqtisadiyyat	ETKLİ, innovasiyalar	İKT	İqtisadiyyat	ETKLİ, innovasiyalar	İKT	İqtisadiyyat	ETKLİ, innovasiyalar	İKT
Azərbaycan	61	40	64	108	109	83	-47	-69	-19
Qazaxıstan	62	103	62	60	108	62	+2	-5	0
Qırğızıstan	96	96	90	105	119	80	-9	-23	+10
Özbəkistan	71	91	82	66	93	82	+5	-2	0
Türkiyə	61	40	64	59	46	59	+2	-6	+5

Cədvəl 13-dən göründüyü kimi, 2023-cü ildə keyfiyyət göstəricilərinin iqtisadiyyatda, ETKLİ (R&D) və İKT-dən istifadədə yeri həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün eyni və daha yaxşıdır. Əgər Qazaxıstan iqtisadi sabitliyə görə Türkiyə və Azərbaycandan sonra 62-ci yerdədirsə, tədqiqat və inkişaf baxımından 103-cü yerdədir. Özbəkistan isə tədqiqat və inkişafda orta, İKT-dən istifadə üzrə türkdilli ölkələr arasında ikinci yerdədir. Lakin 2025-ci il üçün Azərbaycanda bütün 3 göstərici üzrə pisləşmə müşahidə olunur. Qazaxıstan və Türkiyədə iqtisadiyyat üzrə 2 bənd yaxşılaşdırma olubsa, ETKLİ üzrə mövqelərin pisləşməsi ((-5) və (-6)), İKT üzrə mövqelərin yaxşılaşdırılması Qırğızıstan (+10) və Türkiyədə (+5) müşahidə olunur.

Azərbaycanın intellektual potensialı var, lakin 5.0. sənayeyə keçid şəraitində ölkə daxili bazarda innovativ texnologiyalar tədarükçüsü deyil. İnnovativ texnologiyaların tədarükçüləri xarici innovativ sistemlər, proqram təminatı, yeniləmələr, serverlər və digər innovativ texnoloji məhsul və xidmətlərdir [32]:

- ölkədə innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün istehsalçı və əsas təchizatçı dövlət özü olmalıdır;
- xüsusi sistem və məlumatların şəbəkələr üzərində ötürülməsinə nəzarət tələb olunur (hissələrdə şifrələmə və kodlaşdırma, sonra isə onları vahid bütövlükdə birləşdirmək);
- innovativ sistemlərin tətbiqi müəyyən səviyyədə ixtisaslı kadr hazırlığını tələb edir, lakin bu prosesi sadələşdirmək üçün ən sadə interfeys modelindən istifadə etmək məqsədəuyğundur;
- dövlət tərəfindən qərarların qəbulu sistemi və dövlət sektorlarında innovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün sistemin özü çevik olmalıdır.

Texnoloji və təşkilati imkanların milli iqtisadiyyata daxil edilməsində həmişə ön sıralarda dayanan istehsal sahəsidir. Mövcud problemlərin həllində hələ də həlledici əhəmiyyət kəsb edən istehsal potensialının artırılmasıdır [33].

Bu gün Azərbaycan sənaye obyektlərinin tikinti sahəsində 100-dən çox elmtutumlu, eləcə də innovativ məhsul və xidmət növləri ilə təmsil olunur; metalın emalı və qüsurların aşkar edilməsi; mayələrin, yağların, yanacağın təmizlənməsi və regenerasiyası sahəsində; tikinti avadanlığının quraşdırılması və təmiri sahəsində; tikinti texnikası xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində; elektrotexnika sahəsində; gəmiqayırma sahəsində; avtomobil istehsalı sahəsində və s. Onların arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar [13]:

- Obyektlərin lazerlə skan edilməsi üçün cihaz – “Laser Gulf” şirkətinin məhsulları;
- Telekommunikasiya üçün avadanlıqların icarəsi, icarəsi, kompaniyanın telekommunikasiya sistemlərinin layihələrinin hazırlanması - “Fuadakva, BM”, “Granit, AS Company” kompaniyalarının məhsul və xidmətləri; “Criogen, BM”, “Altun Temel, BM”, “4Comfort, BM”, “ABC Consulting, BM”;
- “Berlin Wasser” şirkətindən SKD və SKD avtomobil yığımı;
- Kəşfiyyat işləri – “Kəngərli, BM” kompaniyasının xidməti.

Ölkədə bilik iqtisadiyyatının elementləri olan innovativ sahibkarlığın inkişafı üçün bir çox tədbirlər keçirilir. Nəticədə respublikada 4-cü sənaye inqilabından istifadə olunur. Azərbaycan indi Sənaye 5.0-ə keçid prosesindədir. Azərbaycan sənayesi müxtəlif texnologiyalarda rəqəmsallaşmanın yaradıcı istiqamətlərini formalaşdırmaq, Qarabağ zonasında “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd”, “Yaşıl zona” enerji layihələrinin yaradılmasından istifadə edir [20]. Bütün bunlar Sənaye 5.0-a keçiddə dayanıqlı iqtisadiyyatın əsaslarının yaradılmasına və sosial-iqtisadi problemlərin həllinə kömək edəcəkdir. PEST təhlili ilə Azərbaycan milli iqtisadiyyatına innovasiyaların tətbiqinə təsir edən xarici amilləri nəzərdən keçirək (Cədvəl 14). Azərbaycan özü innovativ texnologiyaların respublikada tətbiqi üçün istehsalçı və əsas təchizatçı olmalıdır. Sənaye 5.0-a keçid prosesində bütün proqram məhsulları yalnız hökumətin öz mülkiyyətli müəssisələri tərəfindən istehsal edilməli, təchiz edilməli və xidmət göstərilməlidir.

Cədvəl 14.

5.0. Sənayeyə keçid şəraitində Azərbaycan milli iqtisadiyyatında innovasiya dəyişikliklərinin PEST təhlili

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
<i>Siyasi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Siyasi sabitlik işğaldan azad edilmiş torpaqlarda iri sənaye obyektlərinin yaradılmasına şərait yaradır; ➤ Səmərəli yük axınları üçün Şərqdən Qərbə, həmçinin Şimaldan Cənuba müasir və səmərəli dəmir yolu nəqliyyatı marşrutu yaradılır. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Qonşu dövlətlər heç də həmişə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində - İKT və kosmik tədqiqatlar sahəsində, avtomobil və dəmir yolu kommunikasiyalarının inkişafında, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ağıllı şəhərlərin yaradılmasında innovasiyalarda maraqlı deyillər.
<i>İqtisadi faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Azərbaycan öz milli iqtisadiyyatının strukturunu xarici investisiyalar hesabına və son 10 ildə isə öz maliyyə mənbələri hesabına yenidən qurmuşdur; ➤ Azərbaycanda elmi-texniki məhsulların bəzi növləri üçün güzəştli gömrük vergisindən istifadə edilir; ➤ Azərbaycanda iri və orta biznes, xüsusilə metal emalı, avtomobil və məişət alətlərinin istehsalı sahəsində inkişaf edir. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Azərbaycan eyni zamanda milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında çoxlu müxtəlif innovativ layihələrə investisiya qoyur; ➤ İnnovativ transformasiyalar imitasiya xarakteri daşıyır və erkən dividendlərin alınması üçün investisiya cəlbediciliyi ilə xarakterizə olunur.
<i>Sosial faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Azərbaycan gənclərin xaricdə təhsil almasına və gənc mütəxəssislərin yenidən hazırlanmasına investisiyalar xərcləyir. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə onları işlə təmin etmək imkanları arasında disbalans var.
<i>Texnoloji faktorlar</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ İKT sektorunda xidmət dövriyyəsinin payı dünyada 14%-ə bərabərdir; ➤ Azərbaycan rəqabətqabiliyyətli iqtisadi infrastrukturunu - e-bankçılıq, elektron ticarət, e-ticarət və s. təmin etmək məqsədilə telekommunikasiya sektorunda avadanlıq və proqram təminatını yeniləyir. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tətbiq olunan yeniliklər yalnız İKT sektorunu və ya robotlaşdırılmış sənaye müəssisələrini əhatə edir; ➤ İqtisadiyyatın elmtutumlu sahələrində - maşınqayırmada, xüsusi nəqliyyat vasitələrinin istehsalında, gəmiqayırmada nəinki radikal, hətta təkmilləşən yeniliklər müşahidə olunmur.

Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycanın yerli məhsulların ixracına nəzarət edən dövlət orqanları malların Türkdilli Dövlətlər təşkilatına aid ölkələrin inkişaf etmiş ölkə bazarlarına çıxarılmasında bilavasitə iştirak etməlidir. Beynəlxalq standartlara cavab verən məhsulların sənaye istehsalı sahəsində tək-cə hüquqi və maliyyə məsələləri deyil, həm də marketing tədqiqatları və reklam fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdırlar [32]. Və bu tədbirlər yüksək texnologiyalı məhsul və xidmətlərin ixrac potensialını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

2. TDT ölkələrinin innovasiya fəaliyyətinin bir qolu olan yaşıl iqtisadiyyat üzrə ölkələrarası əməkdaşlığının qiymətləndirilməsi

Hər bir TDT dövləti innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın yeni bir istiqaməti olan yaşıl iqtisadiyyata əsaslanan dövlət strategiyasını seçmişlər. Yaşıl iqtisadiyyat strategiyasına qoşulan Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan innovativ inkişaf yolunu seçərək ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına dəstək olur. Qeyd edək ki, son iki ildə Türkiyə Azərbaycan ilə idxal (3 yer) və ixrac əməliyyatlarında (2 yer) öz mövqesini saxlasa da, idxalın xüsusi çəkisində payı 2,3 %, ixrac əməliyyatlarında isə payı 1,4% azalmışdır. Qazaxıstan idxal üzrə 15 mövqedən 12 mövqeyə keçid etmişdir, amma ixrac əməliyyatlarında mövqeyi 2 bənd pisləşmişdir. Özbəkistanın Azərbaycandan idxal əməliyyatlarının xüsusi çəkisi 0,2 % artmış, amma tutduğu mövqe eyni qalmışdır (20 –ci yer (Bax Cədvəl 10)). Özbəkistanın Azərbaycan ilə ixrac əməliyyatlarının xüsusi çəkisi 0,1% artmış, amma tutduğu mövqe 5 bənd pisləşmişdir [29].

Cədvəl 15

2022-ci ildə TDT ölkələrinin vacib sənaye məhsulları üzrə ixrac-idخال əməliyyatlarının xüsusi çəkisi

	Azərbaycan		Qazaxıstan		Qırğızıstan		Türkiyə		Cəmi	
	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac	idxal
Cəmi:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Yanacaq istisna olmaqla, qeyri-ərzaq xammalı	4.9	29.8	4.8	15.9	1.0	8.9	3.4	1.5	3.4	9.1
Mineral yanacaqlar, sürtkü yağları və oxşar materiallar	0.4	18.4	0.5	10.5	1.2	27.3	0.6	0.4	0.7	18.6
Kimya və oxşar məhsullar	1.6	18.6	8.1	2.4	6.9	1.3	7.5	17.5	8.5	7.7
Sənaye məhsulları	45.7	17.3	15.0	25.3	33.9	41.5	81.4	16.7	47.5	19.9
Maşınqayırma və nəqliyyat avadanlığı	26.5	0.7	34.6	6.2	4.2	6.8	2.6	47.8	13.0	18.7
Müxtəlif realizə olunmağa hazır məhsullar	4.1	0.3	5.1	0.5	24.1	1.1	0.2	9.3	8.6	3.3
Başqa məhsullar	0.0	0.0	0.0	0.2	0.3	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1
Xidmətlər	3.2	1.9	13.1	1.4	2.4	2.8	2.8	3.5	8.2	2.1

Mənbə: *Turkic states economy, 2023, p.285.*

Cədvəl 15-dən göründüyü kimi 2022-ci ildə Azərbaycanın maşınqayırma və nəqliyyat avadanlığı ixracı 26,5%, idxalı isə 0,7%, eləcə də xidmətlər sahəsində (İKT, səhiyyə və təhsil) ixrac payı 3,2%, idxal payı isə 1,9% olmuşdur. Türkiyə xidmətlər sahəsində TDT ölkələri içərisində 8,2% ixrac və 2,1% idxal payına malikdir. Maşınqayırma və nəqliyyat avadanlığı sahəsində TDT ölkələri arasında 2,6% ixrac və 47,8% idxal payına malikdir və bu da Türkiyə iqtisadiyyatının sənaye müxtəlifliyi və yüksək texnoloji xüsusiyyətlərə malik olmasını sübut edir. Qazaxıstan xidmətlər sahəsində 13,1% ixrac və 1,4% idxal payına malikdir və bu qzaxıstanın kosmik rabitə üzrə ixrac xidmətləri sayəsindədir. Maşınqayırma və nəqliyyat avadanlığı sahəsində Qazaxıstanın ixrac potensialı 34,5%-dir və bu göstərici idxal payından təxminən 6 dəfə çoxdur. Qırğızıstana gəldikdə isə müxtəlif sənaye məhsullarının idxal (41,5%) payı ixrac payından (33,9%) 7,6% çoxdur. Son dövrdə Qırğızıstan Özbəkistan ilə qarşılıqlı İKT xidmətləri sayəsində xidmətlər sferasında artan ixrac (2,4%) və idxal (2,8%) ilə seçilir.

Yalnız 2020-ci ildən sonra Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərində yeni şəhərlərin salınması (radikal innovasiyalar), nəqliyyat qovşağının bərpası (təkmilləşdirici innovasiyalar), rabitə və İKT üzrə infrastrukturun (təkmilləşdirici innovasiyalar) yaradılması investisiya-innovasiya layihələri əsasında həyata keçiriləcəkdir ki, bunlar 2023-24 illərdə Azərbaycanın türkdilli ölkələr ilə bağladığı iki və çoxtərəfli Sazişlər əsasında olacaqdır. Hazırda türkdilli ölkələrdə innovasiya prosesləri, əsasən, xidmətlər sahəsində - ali təhsil, İKT imkanlarının genişləndirilməsi ilə sax bağlıdır. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı strukturunda İKT-nin payı 2024-cü ildə (2,0%) 2015-ci (1,9%) ilə nisbətən 0,1% azalmışdır. Ətraf mühitün qorunması üçün Azərbaycanın xərcləri 2024-cü ildə 2020-ci ilə nisbətən 56,6% artmışdır. Amma ətraf mühitin yaxşılaşdırılması indeksi 46,5-dən 40,5-ə, həyat indeksi 33,0-dan 30,0 -ə, sağlamlıq indeksi 58,87-dən 48,3 qədər düşmüşdür (Cədvəl 16).

Yüksək keyfiyyətli iqtisadi artım və inkişaf məsələləri yaşıl iqtisadiyyatı müəyyən edən davamlılıq və sabitlik üçün zəmin yaradır [33]. Yaşıl iqtisadiyyatın göstəricilərindən biri həyat keyfiyyəti indeksidir. Həyat keyfiyyəti indeksi 8 göstəricidən ibarətdir: 1. PPI - alıcılıq qabiliyyəti indeksi; 2. SI - təhlükəsizlik göstəricisi; 3. HCI - səhiyyə indeksi; 4. CLI - yaşayış minimumu indeksi; 5. PPIR - əmlakın qiymətinin gəlirə nisbəti; 6. TCTI - trafik icmasının vaxt indeksi; 7. PI - çirklənmə indeksi; 8. CI - iqlim indeksi (Cədvəl 16). Qırğızıstan və Özbəkistan üzrə məlumatlar mövcud deyil.

Cədvəl 16

2024-cü ildə həyat keyfiyyəti indeksi [17]

	Mövqe	İndeks	PPI	SI	HCI	CLI	PPIR	TCTI	PI	CI
Türkiyə		123.6	39.3	59.1	70.7	33.8	12.5	44.1	64.7	93.3
Azərbaycan	63	109.8	29.4	68.4	47.7	31.1	14.4	39.1	73.1	91.4
Qazaxıstan	72	98.4	36.8	54.1	60.1	33.5	10.4	35.8	73.6	39.8

Cədvəl 16-dakı məlumatlardan görüldüyü kimi, Azərbaycan və Qazaxıstan bu indeks üzrə orta mövqeləri tutur (63 və 72-ci yerlər). Azərbaycanda təhlükəsizlik indeksi Türkiyə (59,1) və Qazaxıstandan (54,1) yüksəkdir (68,4). Amma Azərbaycanda səhiyyə indeksi (47,7) Qazaxıstan (60,1) və Türkiyədən (70,7) aşağıdır. Yaşayış dəyəri indeksi ya bütün birjadankənar dövlətlər üçündür. Azərbaycanda və Qazaxıstanda vəziyyət yaxşılaşıb, lakin görüləsi işlər hələ çoxdur. Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə xeyli işlər görür ki, bu da həyat keyfiyyətinin bu indeksində özünü göstərir (təhsilə, səhiyyəyə investisiyaların artırılması, ekoloji problemlərin həlli, hərbi

Ölkə hökuməti tərəfindən həyata keçirilən işlər nəticəsində iqtisadi strukturu mürəkkəbləşdirmək məqsədilə davamlılığın, rəqabətqabiliyyətliliyin və səmərəliliyin artırılması üçün əsaslar yaradılmışdır [1; 35-39]. Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsinə şərait yaradan fond yaradılıb və orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr qrupuna daxil edilmişdir. Azərbaycan Prezidenti cənab İ.Əliyevin COP 29 iclasında (11-22 noyabr 2024-cü il) dediyi kimi - ... biz “yaşıl” keçidi qətiyyətlə müdafiə edəcəyik və bunu edirik. Ancaq eyni zamanda, realist olmalıyıq” [40].

Cədvəl 17

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat üzrə göstəricilərinin dinamikası [11], [21-22]

	2020	2021	2022	2023	2024
ÜDM, milyon \$	42693.0	54825.4	78807.5	72356.2	74.3 mlrd \$
Xammal ixracının həcmi, milyon \$	13732.6	22208.0	38146.7	33898.6	
ÜDM-də ətraf mühitin mühafizə xərcləri, %	0.33	0.27	0.23	0.29	0.30
Ətraf mühitin mühafizə xərcləri, milyon manat/milyon \$	240.6/141.5	246.0/144.7	281.6/165.7	358.57/210.9	376.87/221.7
ÜDM inkişafı	- 4.3	5.6	4.7	1.1	4.1
"Yaşıl" ÜDM, milyon \$	28818.9	32472.7	40495.1	38246.7	
ÜDM-də "yaşıl" ÜDM-in payı, %	67.5	59.2	51.4	52.9	
İnsan inkişafı indeksi (HDI)	0.756/88	0.745/91	0.750/92	0.760/89	
Ətraf mühir nailiyyəti indeksi	46.5/72	-	88.60/104	40.4/121	40.5/121
Yaşayış dəyəri indeksi	33.0	30.9	39.6	31.2	30.9
Sağlamlıq indeksi	58.87	44.0	32.0	47.1	48.3
Əsas kapitalla investisiyalar, mlrd \$	10.1	9.9	10.5	12.5	
Şəbəkəyə Hazırlıq İndeksi	48.76/66	47.56/76	-	-	46.08/75

Qeyd: Q.Imanovun məqaləsinə istinad olaraq iqtisadi inkişaf göstəriciləri G.Yuzbashiyeva tərəfindən hesablanmışdır. [21-22]

Qeyri-neft sektorunun artımı büdcənin dolğunluğuna, dayanıqlılığın, səmərəliliyin və səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir. Artımın kəmiyyət meyarı davamlı ÜDM artım templərinin təmin edilməsidir. Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi bütün tədbirlər “yaşıl iqtisadiyyat”-ın əsaslarının yaradılmasına öz töhfəsini verir. “Yaşıl” ÜDM indeksi ekoloji təzyiq nəzərə alınmaqla iqtisadi artımı göstərir (Cədvəl 17). Cədvəl 17-də göstəriləyi kimi, iqtisadi göstəricilər yaxşılaşır. Məsələn, ÜDM artıb və onun səviyyəsi 2024-cü ildə 4,1% təşkil edib, insan inkişafı indeksi və şəbəkə hazırlığı indeksi yaxşılaşıb. ÜDM-də təkcə ekoloji xərclərin artımı deyil, iqtisadi artıma ekoloji təzyiq də artır [30].

“Yaşıl” ÜDM-in istifadəsi təriflərdə aydınlıq və başa düşülməyə kömək edir ki, bu da müəyyən üstünlüklər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfi dəyərlər gəlirlilikdən daha çox dəyər itkilərini göstərir. Həmçinin, “yaşıl” ÜDM indeksinin ekoloji komponentinin qiymətləndirilməsi konseptual

apararı sadələşdirən və asanlaşdırən iqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə həyata keçirilir [7]; [32].

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 2022-ci ildə təklif etdiyi islahatlar paketi 2050-ci ilə qədər Azərbaycanda ÜDM-in illik artımına orta hesabla 1,7 faiz bəndi töhfə verəcək. Azərbaycanın uzunmüddətli artımına A-dan E bəndə qədər təsir edəcəyini bildirmişlər (Cədvəl 18).

Cədvəl 18

Yaxın gələcək üçün Azərbaycana tətbiq olunacaq innovasiyalar [10]

	Orta inkişaf əmsali, %			
	2024-50-ci illər	2024-2029 illər	2030-cu illər	2040-cı illər
I. ÜDM başlığı				
Əsas xətt	0.5	1.1	0.5	0.1
İslahatlardan artan artım (bir-bir), ppts:				
A. Qeyri-enerji TFP artımı	0.9	0.6	1.1	0.8
B. İnsan kapitalı artımı	0.4	0.0	0.3	0.6
C. Özəl investisiyalar	0.3	0.2	0.5	0.1
D. Dövlət investisiyaları	0.0	0.2	0.0	-0.1
E. Qadın iştirakı	0.1	0.1	0.1	0.1
Birgə islahatlar paketi	1.7	1.0	2.1	1.6
II. Qeyri-enerji ÜDM				
Əsas xətt	1.6	2.0	1.8	1.3
İslahatlardan artan artım (bir-bir), ppts:				
A. Qeyri-enerji TFP artımı	1.1	0.9	1.5	0.7
B. İnsan kapitalı artımı	0.5	0.0	0.5	0.8
C. Özəl investisiyalar	0.2	0.1	0.3	0.2
D. Dövlət investisiyaları	0.0	0.1	0.0	0.0
E. Qadın iştirakı	0.1	0.2	0.2	0.0
Qarışıq islahatlar paketi	1.9	1.4	2.6	1.7
III. Enerji ÜDM-i (Neft+Qaz) əsas xətt				
	-2.3	-0.2	-2.2	-3.5
İslahatlardan artan artım (bir-bir), ppts:				
A. Qeyri-enerji TFP artımı	-0.1	-0.1	-0.3	0.1
B. İnsan kapitalı artımı	-0.1	0.0	-0.1	-0.1
C. Özəl investisiyalar	0.4	0.2	0.9	0.1
D. Dövlət investisiyaları	0.0	0.3	0.1	-0.2
E. Qadın iştirakı	0.0	0.0	0.0	0.0
Qarışıq islahatlar paketi	0.3	0.4	0.5	-0.1

İlkin məlumatlar göstərir ki, ÜDM artımı 2030-cu illərdə - əksər islahatların yetişdiyi və TFP artımının sürətlə artdığı bir vaxtda - 2,1 faiz nöqtəsində zirvəyə çatacaq, lakin 2040-cı ildə uzunmüddətli perspektivdə bu, 1,6-ya yaxınlaşır. Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, özəl investisiyaların yenidən formalaşdırılması əhəmiyyətli əlavə iqtisadi artıma gətirib çıxarır (2030-cu illərdə təxminən +0,5 ortamüddətli artım). Uzunmüddətli perspektivdə qeyri-enerji TFP və insan kapitalı sahələrində tədricən artım müşahidə olunacaqdır.

Birincisi, islahatlar paketi azalan neft ehtiyatları və təbii ehtiyatlar problemini həll edə bilməz. İkincisi, islahatlar enerji sektoruna nisbətən qeyri-enerji sektorunun məhsuldarlığını artırır. Bu məhsuldarlıq fərqi qeyri-enerji sektoruna əlavə investisiyalara səbəb olur və bu, islahatların enerji sektoruna təsirini getdikcə azaldır.

Azərbaycanın TDT ölkələri ilə yaşıl iqtisadiyyat üzrə investisiya-innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. 2005-ci ildə Azərbaycanın qəbul etdiyi "Yaşıl inkişaf strategiyası dörd prioritet sahəni əhatə edirdi:

- istehsalın və istehlakın rəasional modeli;
- müəssisələrin və bazarların "yaşıllaşdırılması", yəni ətraf mühitin qorunmasına dəstək olan sənaye obyektlərinin işlədilməsi;
- davamlı infrastruktur;
- vergi və büdcə islahatlarının yaşıllaşdırılması və ya ətraf mühitin qorunmasına dəstək olması.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) 207 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayırmaqla AzQRES-in (ölkənin ən böyük istilik elektrik stansiyası) yenidən qurulması və

modernləşdirilməsi üçün ümumi maliyyələşdirmə həcmi 232 milyon ABŞ dolları olan investisiya proqramının hazırlanmasına yardım etmişdir [7].

Layihəyə aşağıdakılar daxildir: (1) AYİB vəsaitlərindən istifadə etməklə bütün turbinlərin və qazanların yenidən qurulması və nəzarət və monitorinq sisteminin modernləşdirilməsi; (2) soyutma qülləsinin bir hissəsinin və suyun soyutma sisteminin təmiri; və (3) ətraf mühit, sağlamlıq və əməyin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi [18].

Gəlin türkdilli dövlətlərin qarşılıqlı investisiyalarına nəzər salaq. Ölkəmiz şəhərsalma, nəqliyyat infrastrukturunu, rabitə, sənaye müəssisələri, iqtisadiyyatın bərpası sahəsində böyük xərclər hesabına işğaldan azad edilmiş Azərbaycanın yeni torpaqlarına [2] fəal şəkildə xarici investisiya cəlb edir.

Azərbaycanın ən mühüm tərəfdaşı Türkiyədir və hazırda Türkiyədən Qarabağa sərmayə qoymaq üçün 111 müraciət var ki, bu da gələcəkdə ətraf mühitin mühafizəsi və müasir mühəndislik strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. SOCAR (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti) Türkiyənin neft-kimya sektorunda yeni investisiya layihələri həyata keçirməyi planlaşdırır: beynəlxalq neft-kimya ticarəti, elektrik enerjisi və təbii qaz ixracının artırılması, logistikanın etibarlılığının və saxlama müddətinin artırılmasına investisiyalar kimi artım layihələri. sistemləri və davamlı aviasiya yanacağı əməliyyatları. Gündəliyə Türkiyədə enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş layihələrin sayının artırılması, o cümlədən Türkiyədə ekoloji təmiz məhsulların inkişafı yolu ilə dekarbonizasiyanın sürətləndirilməsi daxildir [9].

2024-cü ilin martında Azərbaycan və Qazaxıstan nümayəndələri müştərək investisiya fondunun yaradılması, sənaye parklarında birgə istehsalın təşkili, Ələt limanında taxıl terminalının tikintisi, gəmiqayırma sektorunda əməkdaşlıq, habelə qazax şirkətlərinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələrdə iştirakının mümkünlüyü. Nümayəndələr həmçinin neft-qaz sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Qazaxıstan neftinin müxtəlif marşrutlar üzrə tranzitinin həcmünün artırılması imkanları, eləcə də Orta Dəhlizlə yükdaşımalara aparılması imkanlarını müzakirə ediblər [12].

Son 2 ildə Azərbaycan və Özbəkistan arasında qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələri yaxşılaşıb. İki ölkə prezidentləri qarşdakı beş il ərzində qarşılıqlı ticarətin həcmi 1 milyard dollara çatdırmağı qarşıya məqsəd qoyublar. 2023-cü ilin fevralında yaradılmış 500 milyon ABŞ dolları dəyərində birgə investisiya fondu qaz-kimya, energetika, kənd təsərrüfatı, yeyinti sənayesi sahələrində əməkdaşlıq perspektivləri yaradır, həmçinin ikitərəfli və tranzit yüklərin güzəştli və üstünlükləri ilə daşınması üçün əlavə əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan infrastrukturunu vasitəsilə dəmir yolu daşımaları üçün 50%-ə qədər. 2023-cü ilin noyabrında Azərbaycan, Özbəkistan və Qazaxıstan nümayəndələri arasında keçirilmiş üçtərəfli görüşün yekunlarına əsasən müvafiq infrastrukturun yaradılması, inkişafı və ixracı sahəsində əməkdaşlığa diqqət yetirməklə enerji mübadiləsi məsələlərini əks etdirən birgə kommünike qəbul edilmişdir. ammoniyak və yaşıl hidrogen, bərpa olunan mənbələr və s. [16].

Azərbaycan-Qırğızıstan İnkişaf Fondu 2024-cü ilin payızından fəaliyyətə başlayacaq. Artıq nümayəndələr daxili prosedurları başa çatdırıblar. Qırğızıstandan Azərbaycana yağlar, kənd təsərrüfatı məhsulları, toxuculuq məhsulları ixrac edilir. Azərbaycan Qırğızıstan sahibkarlarının meyvə-tərəvəz emalı və tikinti sahəsində layihələrinə 850 milyon dollar sərmayə qoyur, həmçinin tərəfdaşlara neft məhsulları tədarük etməyi və turizmi inkişaf etdirməyi planlaşdırır [27].

Cədvəl 19.

Türkdilli dövlətlərdən Azərbaycan sənayesinə innovasiyalar üzrə cəlb olunan investisiyaların SWOT təhlili

Güclü cəhətlər	Zəif cəhətlər
Azərbaycanın əsas investorları Türkiyə və Qazaxıstandır ki, onlar şəhərlərin, sənaye obyektlərinin və nəqliyyat-kommunikasiya obyektlərinin tikintisinə bir çox innovativ layihələrə sərmayə qoyurlar.	Özbəkistan və Qırğızıstan 2024-cü ildə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında sənaye obyektlərinə investisiya qoyuluşu haqqında saziş imzalamışdır.
İmkanlar	Təhlükələr
İKT sektoru müəssisələrinə, sənaye istehsalı sektoruna, şəhərsalma və turizm sənayesi subyektlərinə investisiyalar qoyulur.	Azərbaycanın digər türk respublikalarına yatırdığı sərmayələr Türkiyə və Qazaxıstanın Azərbaycana qoyduğu investisiyalardan çoxdur.

Mənbə: [4]

İqtisadiyyatın inkişafı və modernləşdirilməsi iqtisadiyyatın strukturunun tək-cə daxili deyil, həm də xarici investisiyalar hesabına dəyişdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır (Cədvəl 19).

Azərbaycanın texnologiya bazarını inkişaf etmiş ölkələrə münasibətdə “gənc” adlandırmaq mümkün olsa da, ölkəmiz inkişaf edir, güclənir, dinamizm xüsusiyyətini gücləndirir. Yeniliklər iqtisadiyyatın strukturuna birbaşa təsir edir, bəzən problemlər yaradır, çox vaxt isə müsbət təsir edir. Bu gün iqtisadi problemlər iqtisadi artımı və inkişafı məhdudlaşdıran əsas amil kimi çıxış edir. Real struktur dəyişiklikləri məhsuldarlığın, səmərəliliyin və dayanıqlığın artmasına, əhalinin gəlirlərinin artmasına kömək edir. Rəqabətə davamlı olmayan mövcud sənaye və bazarların yaratdığı problemlər iqtisadi artım potensialının azalmasına təsir göstərir.

Son dövrdə yaşıl iqtisadiyyat üzrə yeniliklər bunlardır: 1)Azərbaycanda 2 süni peykin olması İKT sektorunun inkişafına şəraitin yaradılması, 2) ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə, 3) yaşıl şəhər növlərinin yaradılması – ağıllı və ya smart şəhər.

Ölkədə bilik iqtisadiyyatının elementləri olan innovativ sahibkarlığın inkişafı üçün bir çox tədbirlər keçirilir. Nəticədə respublikada 4-cü sənaye inqilabından istifadə olunur. Azərbaycan indi Sənaye 5.0-ə keçid prosesindədir. Azərbaycan sənayesi müxtəlif texnologiyalarda rəqəmsallaşmanın yaradıcı istiqamətlərini formalaşdırmaq, Qarabağ zonasında “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd”, “Yaşıl zona” enerji layihələrinin yaradılmasından istifadə edir. Bütün bunlar Sənaye 5.0-a keçiddə dayanıqlı iqtisadiyyatın əsaslarının yaradılmasına və sosial-iqtisadi problemlərin həllinə kömək edəcəkdir.

3. İnnovasiya sahəsində Türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan özü innovativ texnologiyaların respublikada tətbiqi üçün istehsalçı və əsas təchizatçı olmalıdır. Sənaye 5.0-a keçid prosesində bütün proqram məhsulları yalnız hökumətin öz mülkiyyətli müəssisələri tərəfindən istehsal edilməli, təchiz edilməli və xidmət göstərilməlidir.

Azərbaycanın ən mühüm tərəfdaşı Türkiyədir və hazırda Türkiyədən Qarabağa sərmayə qoymaq üçün 111 müraciət var ki, bu da gələcəkdə ətraf mühitin mühafizəsi və müasir mühəndislik strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. SOCAR (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti) Türkiyənin neft-kimya sektorunda yeni investisiya layihələri həyata keçirməyi planlaşdırır: beynəlxalq neft-kimya ticarəti, elektrik enerjisi və təbii qaz ixracının artırılması, logistikanın etibarlılığının və saxlama müddətinin artırılmasına investisiyalar kimi artım layihələri, sistemləri və davamlı aviasiya yanacağı əməliyyatları. Azərbaycanın digər türk respublikalarına yatırdığı sərmayələr Türkiyə və Qazaxıstanın Azərbaycana qoyduğu investisiyalardan çoxdur. Azərbaycan İKT sektoru müəssisələrinə, sənaye istehsalı sektoruna, şəhərsalma və turizm sənayesi subyektlərinə investisiyalar qoyur.

Gündəliyə Türkiyədə enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş layihələrin sayının artırılması, o cümlədən Türkiyədə ekoloji təmiz məhsulların inkişafı yolu ilə dekarbonizasiyanın sürətləndirilməsi daxildir. Qazaxıstan-Türkiyə əməkdaşlığı çərçivəsində 2 milyard tengelik 61 layihələr həyata keçirmişdir. İnnovasiya-innovasiya layihələrindən “Swissgrow Tarım Gida Ambalaj” orqanik mineral gübrə istehsalı, “LC Waikiki” mağaza şəbəkələrinin açılışı və “Anadolu Endustri Holding” sərnişinləndirici içki istehsalı, “Nobel Pharmaceuticals” dərman istehsalı, “Royal Hijyen və Sağlıq Urunləri uşaq bezi istehsalı”, YDA hava limanı tikinti və istismar, “Aselsan Elektronik” elektron və elektro-optik cihazların istehsalı və s. göstərmək olar.

2024-cü ilin martında Azərbaycan və Qazaxıstan nümayəndələri müştərək investisiya fondunun yaradılması, sənaye parklarında birgə istehsalın təşkili, Ələt limanında taxıl terminalının tikintisi, gəmiqayıma sektorunda əməkdaşlıq, habelə qazax şirkətlərinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələrdə iştirakının mümkünüyü. Nümayəndələr həmçinin neft-qaz sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Qazaxıstan neftinin müxtəlif marşrutlar üzrə tranzitinin həcmi artırılması imkanları, eləcə də Orta Dəhlizlə yükdaşımaların aparılması imkanlarını müzakirə ediblər.

Son 2 ildə Azərbaycan və Özbəkistan arasında qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələri yaxşılaşıb. İki ölkə prezidentləri qarşılıqlı beş il ərzində qarşılıqlı ticarətin həcmi 1 milyard dollara çatdırmağı qarşıya məqsəd qoyublar. 2023-cü ilin fevralında yaradılmış 500 milyon ABŞ dolları dəyərində birgə investisiya fondu qaz-kimya, energetika, kənd təsərrüfatı, yeyinti sənayesi sahələrində əməkdaşlıq perspektivləri yaradır, həmçinin ikitərəfli və tranzit yüklərin güzəştli və üstünlükləri ilə daşınması

üçün əlavə əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan infrastrukturunu vasitəsilə dəmir yolu daşımaları üçün 50%-ə qədər. 2023-cü ilin noyabrında Azərbaycan, Özbəkistan və Qazaxıstan nümayəndələri arasında keçirilmiş üçtərəfli görüşün yekunlarına əsasən müvafiq infrastrukturun yaradılması, inkişafı, ammoniyak və yaşıl hidrogen məhsulların ixracı, bərpa olunan mənbələr üzrə xidmətlərin yaradılması sahəsində əməkdaşlığa diqqət yetirməklə enerji mübadiləsi məsələlərini əks etdirən birgə kommunika qəbul edilmişdir. “Yeni Özbəkistanın 2022-ci il üçün İnkişaf Strategiyası-2026” proqramının məqsədi Orta Asiyada təhlükəsizlik, ticarət-iqtisadi, su, enerji, nəqliyyat və mədəni-humanitar sahələrdə innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

BMT-nin Davamlı İnkişaf Konfransında Qırğızıstan “RIO+20” 2012-ci ildə yaşıl iqtisadiyyat təşviqini qəbul etmişdir. Hazırda Qırğızıstan Respublikası hər bir iqtisadi potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində kənd təsərrüfatı, istehsal və emal sənayesi, enerji, mədəncilik, nəqliyyat, tikinti və turizm sahələrini inkişaf etdirir. Sənayenin enerji xərclərini azaltmaq, resurslara qənaət etmə, az tullantılı texnologiyalar, yerli əmək resurslarından səmərəli istifadə və ətraf mühitə təsirin azaldılması üzrə tətbiqi stimullaşdırma mexanizmləri yaradılmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq respublikanın TDT ölkələri ilə qarşılıqlı investisiya-innovasiya layihələrinin inkişafı nəzərdə tutulur:

- qloballaşma, regionallaşma şəraitində dövlət dəstəyi nəinki innovasiya yönümlü layihələrin yaranması, hətta sonrakı dövrdə də məqsədyönlü strategiyaya əsaslanmasına nəzarət etməlidir;
- Türkiyə, Özbəkistan və Qazaxıstandan fərqli olaraq Azərbaycanda hazırda yeni istehsal texnologiyalarının inkişafına və tətbiqinə kömək edən kütləvi sahibkarlıq mədəniyyəti yoxdur. Bu vəziyyət innovasiya bazarının aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır;
- rəqabət milli iqtisadiyyatın aşağı səviyyə texnologiyalardan istifadə edən sahələri (mağazalar, restoranlar, tikinti, turizm və s.) əhatə edir. Ölkənin gələcək inkişafını müəyyən edəcək yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinə (mikroelektronika, biotexnologiya, gəmiqayırma və s.) dövlət dəstəyinin formalaşması və onların tətbiqi üçün xüsusi iqtisadi fondların yaradılması vacibdir.

Türk dövlətləri Təşkiatı ölkələrinin daha bir əməkdaşlıq sahəsi ali təhsildir. Cədvəl 20-dən görüldüyü kimi, Türkiyə və Azərbaycanda təhsil indeksinin hər 3 səviyyəsi eynidir. Universitetəqədər təhsilin ən yüksək indeksinə Özbəkistan, ali təhsil indeksi isə Qırğızıstana məxsusdur.

Cədvəl 20.

2023-cü il üçün türkdilli ölkələrdə təhsilin keyfiyyət göstəriciləri indeksi [41]

	Universitə qədər təhsil	Kollec, orta ixtisas təhsili	Ali təhsil
Azərbaycan	66.75	56.98	32.70
Kazaxstan	70.72	42.89	44.67
Qırğızıstan	76.88	50.26	47.46
Özbəkistan	77.44	48.77	39.92
Türkiyə	66.75	56.98	32.77

Mənbə: [<https://www.knowledge4all.com/country-profile?CountryId=1007>]

Cədvəl 21.

2015-2022-ci illər üçün türkdilli ölkələr üzrə dövlət sektorunun təhsil xərcləri və təhsilə dövlət xərcləri [40]

	Dövlət sektorunun təhsilə xərcləri, dövlət xərclərinin cəmi %			Təhsilə ayrılmış dövlət xərcləri, ÜDM-in ümumi faizi		
	2015	2020	2022	2015	2020	2022
Azərbaycan	8.27	9.80	13.00	2.95	4.33	2.91
Qazaxstan	12.19	18.60	-	2.79	4.45	4.21
Qırğızıstan	15.72	20.69	-	5.99	6.09	7.96
Özbəkistan	24.52	21.85	21.9	5.49	4.95	5.28
Türkiyə	11.85	9.31	8.81*	4.32	4.01	2.85*

Qeyd: *2021

Mənbə: [<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?view=chart>]

Son illərdə təhsilə investisiyalar iqtisadi artımın mühüm amilə çevrilmişdir [8]. İnvestisiya performansını ali təhsil də daxil olmaqla təhsilə təsir göstərir. Türk dilli ölkələrində dövlət sektorunun təhsilə ayırdığı xərclərə nəzər salaraq (Cədvəl 21.). Cədvəl 21.-dən görüldüyü kimi, bütün keçmiş SSRİ respublikaları həm ümumi büdcədə, həm də ÜDM-də ali təhsilə getdikcə daha çox pul xərcləyirlər. Belə ki, Azərbaycanda dövlət sektorunun təhsilə xərcləri (ümumi dövlət xərclərinin %-i) 2022-ci ildə 13,0%-ə yüksəlmişdir. 2022-ci ildə türk dilli ölkələr arasında büdcədən ali təhsilə ən çox subsidiya ayıran Özbəkistan olmuşdur. Qazaxıstanda təhsilə dövlət xərcləri 2015-ci ildə 12,19%-dən 2021-ci ildə 20,35%-ə qədər artmışdır. Qırğızıstan və Özbəkistanda 2015-2022-ci illər üçün ÜDM-ə münasibətdə dövlət xərcləri yüksəkdir. Qazaxıstanda (2015-ci ildəki 2,79%-dən 2022-ci ildə 4,21%-ə qədər) və Qırğızıstanda (2015-ci ildəki 5,99%-dən 2022-ci ildə 7,96%-ə qədər) bu göstəricidə artım var.

Türkiyədə büdcə xərclərində 3,04% azalma var. Keçmiş sovet respublikalarından fərqli olaraq, Türkiyədə ali təhsil 3 mənbədən maliyyələşir: özəl universitetlərdə təhsil alan tələbələrin özlərindən, büdcədən və VAGF (təkcə təhsilə deyil, xüsusən də ali təhsilə subsidiya verən tarixi İslam sosial fondu), həm də səhiyyə və sosial layihələr). Bu baxımdan büdcədən təhsil xərclərinin xüsusi çəkisinin azalması ali təhsilin maliyyələşdirilməsini pisləşdirmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilə xərcləri artırmaq mümkündür, lakin onun təşkilati komponenti dəyişdirilmədən bu xərclər effektiv olmayacaq. Məsələn, Azərbaycanda təhsilə dövlət xərclərinin artımı var, amma hələ ki, effektivlik aşağıdır. Avropa standartlarına görə təhsil xərcləri ÜDM-in 5-7%-dən aşağı olmamalıdır. Yalnız Qırğızıstan (6,22%) və Özbəkistan (5,28%) daha yaxşı göstəricilərə malikdir. Qazaxıstan və Qırğızıstan universitetləri təhsilin inkişafına diqqət yetirən Tempus EDUCA “Mərkəzi Asiya ölkələrində pedaqogika və təhsilin idarə edilməsində təhsil proqramlarının modernləşdirilməsi və inkişafı” layihəsində iştirak edirlər [23].

Cədvəl 22.

Türkdilli ölkələrinin ali təhsil sahəsində SWOT təhlili [40-42]

Güclü cəhətlər	Zəif cəhətlər
<ul style="list-style-type: none"> ➤ İxrac xidməti kimi bazarın və ali təhsilin cəmləşməsi mövcuddur; Türkiyədə peşə azadlığının keyfiyyəti, ali təhsildə tələbə-müəllim nisbəti, akademik azadlıq və maliyyə açıqlığı; ➤ Türkdilli ölkələr arasında ali təhsilli əhəlinin sayı ən çox Qazaxıstanda (70,68%) və Qırğızıstandadır (2020-ci ildə 46,45%). 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ETKLİ xərclərinin aşağı səviyyəsi də ölkənin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə təsir göstərir (Azərbaycan, Türkmənistan); ➤ Türkiyədə natamam orta təhsilli işçilərin geniş əhatə dairəsi var.
İmkanlar	Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Əmək ixtisaslarının artması Özbəkistanda (2010-cu ildəki 26,85%-dən 2020-ci ildə 66,41%-ə qədər), Qazaxıstanda (2010-cu ildəki 13,06%-dən 2020-ci ildə 28,69%-ə qədər); Azərbaycanda (2010-cu ildə 8,87%-dən 2020-ci ildə 14,03%-ə qədər) müşahidə olunur. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Qazaxıstan və Qırğızıstanda ali təhsil və texniki kollec təhsili, əsasən, rus dilində aparılır; ➤ İKT sahəsində Türkmənistan digər ölkələrdən geri qalır.

Mənbə: [<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?view=chart>;

https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/Education_spending_percent_of_government_spend/]

Azərbaycanda onlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və ÜDM-də aşağı faizə malikdirlər, baxmayaraq ki, potensial imkanlar mövcuddur ki, bu da inflyasiyanın artmasına, ərzaq məhsulları üçün əhəmiyyətli xərclərə, əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsinə səbəb olur. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) 2023-cü ildə 95 ölkədən 1403 universitetin daxil olduğu reytingdə ilk dəfə yer almışdır. UNEC Azərbaycanda 1-ci, Asiyada 327-ci, dünyada 1051-1100-cü yer tutmuşdur [24].

Hazırda Özbəkistanın ali təhsil sistemi 65 təhsil müəssisəsindən, o cümlədən 19 universitetdən, bakalavr və magistrələr hazırlayan 38 institutdan ibarətdir; o cümlədən elmi akademiya, 7 xarici universitetin filialı. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsinə görə Özbəkistan dünyanın 141 ölkəsi arasında 35-ci, təhsil sisteminin inkişaf səviyyəsinə görə isə ümumilikdə ikinci yeri tutmuşdur. Bu gün Özbəkistanda iqtisadiyyat və sosial sahələr üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması 6 bilik sahəsi

üzrə həyata keçirilir: humanitar sahə; sosial sahə, iqtisadiyyat və hüquq; istehsal və texniki sahə; kənd təsərrüfatı və su təsərrüfatı; sağlamlıq və sosial rifah; xidmət sektoru [30]. Özbəkistanda təhsil, elm və istehsalın daha da inteqrasiyası üçün Daşkənddə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri üçün elmi-texniki park təşkil edilmişdir.

Nəticə

İqtisadi inkişaf və onun müasirləşdirilməsi iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. İqtisadi inkişafın son illərində müşahidə olunan dəyişikliklərin təhlili əsasında keyfiyyətə yeni struktur siyasətinin aparılması məqsədəuyğundur. İnnovasiya bazarının dəstəklənməsi ilkin mərhələdə vacibdir, çünki bu, sonradan gələcək inkişafa mane ola bilər və innovasiya bazarının dinamizminin azalmasına səbəb ola bilər. Bu, səmərəliliyin artırılması və real nəticələrin əldə edilməsinə diqqətin yönəldilməsi üçün fəaliyyətlərin ardıcılığını və davamlılığını tələb edir.

Azərbaycanın Türk dövlətləri təşkilatına daxil olan ölkələr iqtisadiyyatının idarə olunmasında təkcə investisiya və innovasiya layihələrinin deyil, həm də radikal innovasiyaların tətbiqi üçün ilkin şərait yaratmışdır. Ölkədə innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün istehsalçı və əsas təchizatçı dövlət özü olmalıdır. Bütün proqram məhsulları yalnız dövlətin öz mülkiyyətində olan müəssisələr tərəfindən istehsal edilməli, təchiz edilməli və xidmət göstərilməlidir.

Innovativ sistemlərin tətbiqi müəyyən səviyyədə ixtisaslı kadr hazırlığını tələb edir, lakin bu prosesi sadələşdirmək üçün ən sadə interfeys modelindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Həmçinin, innovativ texnologiyaların tətbiqindən əvvəl onların düzgün texniki işləməsi üçün keyfiyyətə sınaqdan keçirilməsi vacibdir.

Dövlət tərəfindən qərarların qəbulu sistemi və dövlət sektorlarında innovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün sistemin özü çevik olmalıdır.

Ölkə büdcəsində qabaqcıl ali təhsil prioritet olmalıdır. Ölkənin iqtisadi yüksəlişi və inkişafı, daxili və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyəti ali təhsilə qoyulan investisiyalardan asılıdır. Təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında mövcud qarşılıqlı əlaqənin aşağı səviyyədə olması, elmi-innovativ və təhsil fəaliyyətinin inteqrasiyasının aşağı səviyyədə olması kadr hazırlığı sistemində struktur dəyişikliklərinə təsir edir və buna görə də ölkənin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini aşağı salır.

Keyfiyyətli dəyişikliklərə nail olmaq üçün mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün real tədbirlər görmək lazımdır:

- Bütün türkdilli ölkələrində təhsil prioritet olmalıdır;
- Ölkənin iqtisadi artımı və inkişafı ali təhsilə qoyulan investisiyalardan asılıdır;
- Türkdilli ölkələr arasında elmi, texniki, innovasiya və təhsil fəaliyyətinin inteqrasiyası üçün vahid portal yaratmaq lazımdır;
- Tədris prosesində, həmçinin İKT-dən istifadə etməklə tədqiqatlarda universitetlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək;
- Təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında bütün ölkələrə xas olan mövcud aşağı səviyyəli əlaqəni yüksəltmək lazımdır;
- Kadr hazırlığı və onların sonrakı məşğulluğu sahəsində dövlətlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət strukturunu formalaşdırmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Abasova, S.H. (2015) Mechanisms of state regulation of foreign economic innovation processes in developing economies: on the example of Azerbaijan's foreign economic relations with other countries. Novosibirsk, publishing house CRNS, 234 p. (Rus dilində)
2. Abasova, S.H., Habibi, H. (2022) Development of a modern communication system in the liberated territories of Azerbaijan. 4 book of the international scientific conference of researchers in the field of economy and management "Sectoral evaluation of the economic potential of Karabakh and Eastern Zangezur". UNEC, p. 200-212. (in Azerbaijan) Retrieved from:

- <https://conferences.az/uploads/file/e9f5d-qarabag-ve-sergi-zengezerun-iqtisadi-potensialinin-sektoral-qiymetlendirilmesi.pdf>
3. Abasova, S.H. (2022) Analysis and Assessment of ICT Innovations Impact on Competitiveness of Foreign Economic Relations: Azerbaijan's Experience. Journal "Technology Audit and Production Reserves", № 5/4(67), p.29-37. - Retrieved from: <https://journals.uran.ua/tarp/article/view/268042/263972>.
 4. Abasova, S.H. (2022) Analysis of factors affecting innovations in the field of foreign economic relations. 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation "Priority Areas of Research in Scientific and Educational Activities: Problems and Prospects", October 12-13, 2022, Rivne, Ukraine, 224p. (p.7-13).
 5. Abasova, S.H., Safarov, R.A., Shamkhalova, S.O. (2022) Innovative Marketing Approaches' Implementation of Information Technology Services in Azerbaijan Economy. Proceeding book of International Conference on Economics "Regional Development-Digital Economy". 02-03 December 2022. Baku, UNEC-Scientific-Research institute of Economic Studies, 890p. (p.69-82) ISBN 978-625-6380-58-5. Retrived from: www.iksadkongre.com/economy
 6. Abasova, S.H. (2023) Innovative Transformations of Science-Intensive Industries in the National Economy of Azerbaijan: from Engineering to a Developed ICT Sector Challenges and issues of modern science [Electronic resource]: research papers collection. Dnipro: University after named A.Nobel, Vol. 1., 623 p. (p. 508-527). Retrieved from: <https://fti.dp.ua/conf/2023/06057-1450/>
 7. Abasova S.H., Shamkhalova S.O. (2023) Foreign Countries' Experience in Green Cities' Creating and its Possible Implementation in Azerbaijan. article No. 10 in book "Green economy and Green finance". Editorial board prof. A.Muradov, AP Neman Muradli, AP Fariz Ahmadov, AP Gulnar Maharramova, Book published within the framework of the 3rd international Scientific conference of economics and Management Researches dedicated to the 100th anniversary of the birth of Heydar Aliyev, the Great leader of the Republic of Azerbaijan, Baku, ISCEMR and UNEC publishing press, 2023, 415p. (p.187-209) <https://conferences.az/en/user/article>
 8. Abasova, S.H. Innovation education techniques in modernity: Azerbaijan experience. Теорія і практика професійного становлення фахівця в інноваційному освітньому середовищі. Монографія. Електронне видання. Дніпро, 2023., с.167-178. (498с.) ISBN 978-966-434-579-5.
 9. Abbasova, N. (2024) SOCAR is preparing a master plan for the implementation of new investment projects in the petrochemical sector of Turkey. Interfax-Azerbaijan. Information Agency. Economy. 19.03.2024. - Retrieved from: <https://interfax.az/view/911822>.
 10. Azerbaijan. Country Economy memorandum. (2022) International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. No 9, 247p. Internet: www.worldbank.org
 11. Azerbaijan statistic indicators. (2024) Baku, State Statistic Committee, 695p. - Ret. from: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook_2024.pdf
 12. Azerbaijan's investments in the economy of Kazakhstan exceeded \$211 million (2024) 05.03.2024. – Retrieved from: <https://www.inform.kz/ru/investitsii-azerbaydzhana-v-ekonomiku-kazahstana-previsili-211-mln-ececc3>.
 13. Azerbaijan product catalog. (21.05.2024) - Ret. from: <https://az.all.biz/buy>
 14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2023) Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, s. 563-578
 15. Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2024) Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, s.629.
 16. Bayramly, R. (2024) Cooperation between Azerbaijan and Uzbekistan in the conditions of modern reality: achievements and new prospects. Center for Analysis of International Relations. 18.01.2024 – Retrieved from: <https://aircenter.az/ru/single/sotrudnicestvo-azerbaydjana-i-uzbekistana-v-usloviyah-sovremennoy-realnosti-dostijeniya-i-novye-perspektivy-1346>.
 17. Center for analysis of economic reforms and communications of the Republic of Azerbaijan. (2022). "Turkic Economic Outlook" was launched in seven languages. (06.06.2022) Retrieved from: <https://ereforms.gov.az/en/media/xeberler/turk-iqtisadi-icmali-nin-yeddi-dilde-nesrine-baslanilib-406>.

18. Barkhudayev T. (2014) President Ilham Aliyev took part in the opening of the Surakhani solar power plant. – 16.07.2014. (rus dilində) – Ret.from: <http://www.1news.az/chronicle/20140716023637264.htm>
19. Construction in Azerbaijan. (2023). Baku, Azerbaijan State Statistic Committee, 246p. Retrieved from: <https://stat.gov.az/source/construction/>.
20. Ilham Aliyev held a press conference for representatives of local and foreign media. 26.02.2021. Azerbaijan State Information Agency.az (AZƏRTAC) 28. 02.2021 – Ret.from: https://azertag.az/ru/xeber/prezident_ilham_aliev_provel_press_konferenciyu_dlya_predstavitelei_mestnyh_i_zarubezhnyh_smi__obnovleno___7_video-1722283 (in Russian)
21. Imanov, K. (2017) Models for assessing the quality of a national strategy for sustainable development. Munich, LAP - LAMBERT Academic Publishing, 124 p. (p. 117) (in Russian)
22. Nonews.com/directory (2024) - <https://ru.apa.az/finansy/v-azerbaidzane>
23. Results of the fourth competition of the Tempus IV program. (2011). <http://www.tempus.kg/ru/calls/es-tempus-jpcr-517504.htm>
24. QS Sustainability Ranking 2024
25. Quality of Life Index by Country (2024) - https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp
26. Scientific Conference. Rezekne Academy of Technologies, p.432-442 <https://doi.org/10.17770/sie2015vol1.330>
27. Timayev, A. (2023) Kyrgyzstan is interested in attracting in-vestments from Azerbaijan. 24 World. Economy. 07/26/2023. Retrieved from: <https://mir24.tv/news/16560025/baku-investiruet-850-mln-v-proekty-kyrgyzskih-predprinimatelei> ((in russian)
28. The opening ceremony of the Leaders' Summit of the 29th session of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change (COP29) was held in Baku. (2024) President of Azerbaijan Ilham Aliyev addressed the opening ceremony of the Leaders' Summit. 12.11.2024. (in Russian) - Ret.from: <https://president.az/ru/articles/view/67281>
29. Turkic states economy/ed. by V.Qazymly. Baku, Nobel Acad. Yayınçılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD, 2023, 438p. (p.285).
30. Usmonov, B. Development and Establishment Educational and Research Pillars of the Higher Education Institution. 2015, Society, Integration, Education. Proceedings of the International
31. Uzbekistan and Azerbaijan created an investment fund for \$500 million (2023) Economy. 28.02.2023. – Retrieved from: <https://www.gazeta.uz/ru/2023/02/28/uzb-azerbaijan>
32. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H. (2022). Innovations and Investments like as Providing Sources of Economic Growth in Azerbaijan in Pandemic Conditions (CPSLR 2021), Atlantis – Ret.from: <https://www.atlantispress.com/proceedings/ispc-cpslr-21/articles>
33. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H., Yuzbashiyevev, İ.H. (2022) İmpact of innovative development on state regulation of the national economy: comparative data of former USSR countries. Kazakhstan, Almatı. Journal Endless Light in Science, No.2, p.109-117. – Ret.from: <https://cyberleninka.ru/article/n/impact-of-innovative-development-on-state-regulation-of-the-national-economy-comparative-data-of-former-ussr-countries>
34. Yuzbashiyeva, G.Z., Yuzbashiyevev, İ.H. (2022) Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on economic development: the experience of Azerbaijan. Collection of Abstracts II All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with international participation: ««Priority areas of research in scientific and educational activities: problems and prospects». Rivno, October 12-13, p.51-55.
35. Yuzbashiyeva, G.Z., Yuzbashiyevev, İ.H. (2022) The state as an investor in innovative transformations: the experience of Azerbaijan. Scientific conference “System “Science-Technologies-Innovations”: methodology, experiences, perspectives”. Center for System analysis and strategic research of the National Academy of Sciences of Belarus.22-23 September 2022. Minsk 2022. p.6. (in Russian)
36. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H., Yuzbashiyevev, İ.H. (2023) Innovative Factors’ Influencing to Azerbaijan National Economy Transformation. International Journal of Applied Engineering and

- Technology, (ISSN: 2633-4828) Published in London, UK by Roman Science Publications, vol.5, No 4 (December), p.217-227. Retrived from: 1) <https://romanpub.com/jaetv5-4-2023.php>; 2) <https://romanpub.com/resources/ijaet20v5-4-2023-26.pdf>
37. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H., Yuzbashiyevev, I.H. (2023) Investments, profits and added value: comparative analysis of data from post-Soviet countries. Journal "Endless Light in Science" (Kazakhstan), No. 10, p,129-139. (in russian)
38. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H., Yuzbashiyevev, I.H. (2024) Structural GDP growth rates: comparative analysis of indicators of Eurasian countries. Endless Light in Science» (Kazakhstan), № 5, p.1-15. (in russian)
39. Yuzbashiyeva, G.Z., Abasova, S.H., Yuzbashiyevev, I.H. (2024) The role of innovation in economy strengthening of Azerbaijan in the conditions of transition to Industry 5.0: on the example of a comparative analysis of indicators of some Eurasian countries. Journal Technology audit and production reserves, 6/4 (80), p.71-82. ISSN 2664-9969. <https://journals.uran.ua/tarp/article/view/320369>

Internet səhifələri

40. <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?view=chart>
41. <https://www.knowledge4all.com/country-profile?CountryId=1007>
42. https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/Education_spending_percent_of_government_spend
43. wipo.int/gii-ranking/en/azerbaijan/section/economy-profile
44. wipo.int/gii-ranking/en/kazakhstan/section/economy-profile
45. wipo.int/gii-ranking/en/kyrgyzstan/section/economy-profile
46. wipo.int/gii-ranking/en/turkey/section/economy-profile
47. wipo.int/gii-ranking/en/uzbekistan/section/economy-profile
48. www.new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFlameld=45263
49. www.new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?Frameld=98872. (in russian)

Направления расширения сотрудничества с тюркскими государствами в области инноваций

Самира Абасова

ведущий научный сотрудник отдела «Регулирование внешнеэкономической деятельности» Института экономики Министерства науки и образования Азербайджана, кандидат экономических наук, доцент

Резюме: Целью исследования является анализ и оценка текущего состояния сотрудничества между тюркскими государствами в области инноваций, а также направлений его развития и расширения. В соответствии с целью исследования предполагается выполнение следующих задач:

- Оценка инновационного потенциала стран, входящих в Организацию тюркских государств (ОТГ);
- Оценка сотрудничества стран ОТГ в зеленой экономике, являющейся одной из ветвью инновационной деятельности;
- Направления расширения сотрудничества с тюркскими государствами в области инноваций.

В исследовании использовались статистические показатели и их сравнительный анализ, группировка данных, а также экспертная оценка с помощью PEST и SWOT анализов.

Ключевые слова: Организация тюркских государств (ОТГ), инновационная деятельность стран ОТГ, оценка инновационного потенциала стран ОТГ, оценка деятельности стран ОТГ в области «зеленой» экономики, PEST и SWOT анализы инновационной деятельности стран ОТГ, направления расширения сотрудничества с тюркскими государствами в области инноваций.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/112-128>**Ways to ensure inclusive social protection in Azerbaijan****Firdovsi Shahbazov**Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
Institute of Economics, Leading Researcher, PhD in EconomicsE-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Abstract: The article examines the ways of establishing and developing an inclusive social protection system in Azerbaijan. The main theoretical frameworks reflected in the analytical and policy documents of international organizations in this field are reviewed, and the conceptual foundations of inclusive social protection are explained. The impact of institutional and legal reforms implemented in the social protection sector in recent years on the inclusiveness of the system is assessed. It is argued that the improvement of the targeted social assistance mechanism constitutes an important instrument for enhancing inclusiveness. Existing inequalities in access to social protection programmes among the population are identified as one of the key challenges. Based on the analysis, a set of policy recommendations aimed at ensuring inclusive social protection is formulated.

Keywords: inclusive social protection, social benefits, targeted state social assistance, poverty, informal employment, pension

UDC: 316.3 JEL Classification: I38, H53

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi yolları

Firdovsi Şahbazov

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat nazirliyi, aparıcı elmi işçi, i.f.d.

E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanada inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Bu sahə ilə bağlı Beynəlxalq təşkilatların hesabat sənədlərində əksini tapan əsas nəzəri çərçivələr nəzərdən keçirilmiş, inklüziv sosial müdafiənin konseptual əsasları şərh edilmişdir. Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sahəsində aparılan institusional və hüquqi islahatların inklüzivliyə təsiri dəyərləndirilmişdir. Ünvanlı sosial yardım mexanizminin təkmilləşdirilməsinin inklüzivliyin artırılmasında mühüm alət olması əsaslandırılır. Əhalinin sosial müdafiə proqramlarına çıxış imkanlarında mövcud olan bərabərsizliklər əsas problemlərdən biri kimi qeyd olunur. Inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: inklüziv sosial müdafiə, sosial müavinət, ÜDSY, yoxsulluq, qeyri-formal məşğulluq, təqaüd

UOT: 316.3 JEL: I38, H53

Giriş

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq, son illərdə sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması məsələsi Azərbaycan üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin dayanıqlı və ədalətli inkişafı yalnız iqtisadi artımla deyil, həm də bütün sosial qrupların sosial müdafiə sistemindən bərabər və ədalətli şəkildə faydalana bilməsi ilə təmin olunur. Müxtəlif sosial qruplar arasında gəlir, məşğulluq və imkan fərqləri artdıqca, sosial müdafiənin yalnız ünvanlı yardım və kompensasiya mexanizmləri üzərində qurulması bərabərsizliyi azaltmaq üçün kifayət etmir. Həmçinin insan kapitalının inkişafı, bərabər imkanların yaradılması və sosial ədalətin təmin edilməsi vəzifəsinin icrasını da yalnız sosial risklərin kompensasiyasına əsaslanan ənənəvi sosial müdafiə ilə həyata keçirmək mümkün deyildir. Universal, qarşılıqlı əlaqəli və iştirak yönümlü paradıqmalara əsaslanan yeni mexanizmin yaradılmasına ehtiyac yaranır. Belə bir mexanizm kimi inklüziv sosial müdafiə modeli çıxış edir. ***Inklüziv sosial müdafiə*** əhalinin bütün təbəqələrinin, o cümlədən, aztəminatlı ailələrin, əlilliyi olan şəxslərin, uşaqların, yaşlıların, işsizlərin və qeyri-formal məşğul əhalinin sosial təminat və sosial xidmətlərdən bərabər şəkildə yararlanmasına yönəlmiş müasir konseptual yanaşmadır.

Azərbaycan 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”-ə qoşularaq, qəbul olunan 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) reallaşdırılması istiqamətində aktiv fəaliyyətə başlamışdır. Bu sahədə icra olunan işlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 oktyabr tarixli Fərmanı ilə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır [10]. DİM-lərin başlıca hədəflərindən biri də inklüziv sosial müdafiə sistemləri vasitəsilə yoxsulluğa və aclığa son qoymaq, hər kəs üçün layiqli həyat şəraitinin təmininə nail olmaqdan ibarətdir. Yoxsulluğa son, aclığa son, layiqli əmək və iqtisadi artım, bərabərsizliyin azaldılması kimi DİM məqsədləri birbaşa olaraq ölkələrdə inklüziv sosial inkişafı nəzərdə tutur. Ölkəmizdə isə 2021-ci ildə qəbul olunan “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində əksini tapan beş milli prioritetdən biri *dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət* adlanır. Bu prioritetdə inkişafdən hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi, yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət və paytaxt və regionların tarazlı inkişafı məqsədləri nəzərdə tutulub [4]. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında

dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət üzrə müəyyənləşdirilən strateji çərçivə kimi əməkhaqlarının artırılması, hamı üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, minimum əməkhaqqının artırılması, özəl sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, bütün vətəndaşlar üçün ədalətli və əhatəli sosial müdafiə sisteminin yaradılması, hamı üçün bərabər iştirak imkanı yaradan sosial təminat və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi öz əksini tapmışdır [3].

Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sisteminin rəqəmsallaşdırılması, ünvanlı dövlət sosial yardımını (ÜDSY) mexanizminin təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Lakin sosial müdafiənin inklüzivliyinin tam təmin edilməsi üçün mövcud mexanizmlərin əhatəliliyi, əlçatanlığı və diferensial yanaşma səviyyəsi hələ də kifayət qədər deyil. Əhalinin müəyyən təbəqələri hələ də sosial təminat sistemindən kənar qalır və bu da sosial ədalətin tam bərqərar olmasına mane olur.

Bu baxımdan, inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Cəmiyyətdə sosial ədalətin, bərabər imkanların və sosial sabitliyin təmin olunması məhz inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılmasını zəruri edir. Inklüziv sosial müdafiə yalnız sosial siyasətin deyil, həm də iqtisadi idarəetmənin, əmək bazarının və insan kapitalının inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi hədəfi cəmiyyətin bütün üzvlərinin layiqli həyat şəraitinə və sosial inteqrasiyaya nail olmasının və həmçinin iqtisadi inkişafın sosial effektinin yüksəldilməsinin əsas təminatçısı kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqatın metodologiyası sistemli, institusional və müqayisəli yanaşmaların inteqrasiyasına əsaslanır. Araşdırmanın məqsədi ölkədə sosial müdafiə sisteminin mövcud vəziyyətini elmi təhlil etmək, onun inklüzivlik dərəcəsini qiymətləndirmək və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Metodoloji çərçivə olaraq sosial müdafiə sistemlərin inklüziv inkişaf modeli qəbul edilir. Bu yanaşma sosial müdafiəni həm iqtisadi artımın sosial komponenti, həm də sosial ədalətin təminat mexanizmi kimi nəzərdən keçirir. Tədqiqatın əsas konseptual əsası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) Sosial Müdafiə Mərtəbələri haqqında 202 sayılı Təvsiyəsi (2012), BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (xüsusilə, 1-ci, 3-cü və 10-cu) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının inklüziv sosial inkişaf modeli üzərində qurulmuşdur.

Araşdırmada elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil, müxtəlif mənbələrin sintezi, empirik göstəricilərin təhlili, milli və beynəlxalq normativ sənədlərin kontent-analizi kimi metodlardan istifadə edilir. Empirik baza kimi Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN), Dövlət Statistika Komitəsinin, BƏT-in, İƏİT-in məlumatları əsas götürülür.

İnklüzivlik və dayanıqlı sosial müdafiə sistemi

İnklüzivlik sosial-iqtisadi sistemdə bütün fərdlərin, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas qrupların (aztəminatlı ailələr, qadınlar, əlilliyi olan şəxslər, yaşlılar və gənclər) bərabər imkanlara malik olmasını nəzərdə tutur. Inklüzivlik yalnız sosial iştirakçılığın artırılması deyil, həm də sosial ədalətin təmin olunması prosesidir. Sosial rifahın əsas komponenti kimi müəyyən olunan inklüzivlik Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) sənədlərində hər bir insanın minimum gəlir və sosial xidmətlərə çıxış hüququnu təmin edə bilməsi kimi şərh olunur.

“Milli sosial müdafiə mərtəbələri ən azı aşağıdakı dörd təminatı əhatə etməlidir:

- Əsas səhiyyə xidmətlərinə universal çıxış;
- Uşaqlar üçün minimal gəlir təminatı;
- Fəal yaş dövründə kifayət qədər gəlir əldə edə bilməyən şəxslər üçün gəlir təminatı;
- Yaşlı insanlar üçün baza səviyyəsində gəlir təminatı” [26].

“İnklüziv sosial müdafiə sistemləri yoxsulluğu azaltmaqla yanaşı, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial və iqtisadi həyatda bərabər şəkildə iştirakını təmin edir” [30].

BƏT sənədlərinə əsasən, inklüziv sosial müdafiə aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

- bütün insanlar (heç bir istisna olmadan) sosial müdafiə təminatına çıxış imkanı əldə edə bilirlər;
- sosial müdafiə siyasətləri ayrı-seçkiliyi istisna edir, gender bərabərliyini təmin edir və həssas qrupların ehtiyaclarına cavab verir;
- sosial təminat yalnız yardım mexanizmi kimi deyil, ictimai iştirak və sosial ədalətin təməli kimi fəaliyyət göstərir.

Sosial müdafiə əhalinin həyat dövrləri ərzində qarşılaşa biləcəyi sosial risklərə qarşı (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əlillik, gəlir itkisi və s.) dövlət və cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Sosial müdafiənin iqtisadi funksiyası əhalinin zəruri gəlir səviyyəsini, sosial funksiyası isə ədalətli bölgünü və sosial inteqrasiyanı təmin etməkdir. Sosial müdafiənin bu funksiyalarının reallaşdırılması ilə cəmiyyətdə yoxsulluğun azaldılmasına, sosial bərabərsizliyin yumşaldılmasına, insanların minimum yaşayış standartları ilə əhatə olunmasına nail olunur.

Bu sistem üç əsas komponenti əhatə edir:

1. **Sosial sığorta** – gəlirə əsaslanan sosial müdafiə (pensiya, işsizlik, xəstəlik sığortası);
2. **Sosial yardım** – aztəminatlılara ünvanlı dəstək;
3. **Sosial xidmətlər** – qayğı, reabilitasiya, təhsil və məşğulluğa dəstək kimi qeyri-pul mexanizmləri.

Bu üç elementin inteqrasiyası sosial müdafiə sistemini inklüzivliklə birləşdirən əsas mexanizm hesab olunur. Inklüziv sosial müdafiə məhz hər üç elementin əhatə dairəsinə və inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. Bunlarla yanaşı aktiv əmək bazarı siyasətləri də sosial müdafiə sisteminin aktiv elementi kimi çıxış edir.

BƏT-in, BMT-nin Asiya və Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyasının, İnsan Haqları və Uşaq Hüquqları Şöbəsinin hesabat sənədlərində inklüziv sosial müdafiənin əsas cəhətləri öz əksini tapmışdır. Inklüziv sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin, xüsusilə sosial cəhətdən həssas və kənar qalmış qrupların (azgəlirlilər, qadınlar, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər, qeyri-rəsmi sektorda çalışanlar və s.) həyat dövrləri boyunca sosial risklərdən qorunmasını, sosial xidmətlərə, resurslara və fürsətlərə ədalətli çıxışını təmin edən, hüquqa əsaslanan, dayanıqlı və iştirakçı sosial təminat sistemidir. Bu sistem ənənəvi sosial müdafiənin daha ədalətli, rəşional və “heç kəsi kənar qoymayan” forması kimi çıxış edir. Əgər sosial müdafiənin əsas vəzifəsi əhalini sosial risklərdən qorumaq sayılırdısa, inklüziv sosial müdafiə bununla yanaşı həm də bütün qrupların sosial iştirakçılığını və onlar üçün bərabər imkanları gücləndirməyi hədəfləyir.

Inklüziv sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial təhlükəsizlik və layiqli həyat imkanlarına çıxışını təmin edir. Inklüzivlik sosial müdafiənin həm məqsədi, həm də nəticəsi kimi çıxış edir. Əgər sosial müdafiə yalnız əhalinin bir hissəsini əhatə edərsə, bu zaman sistem bərabərsizliyi dərinləşdirir və inklüzivliyə zidd təsir göstərir.

Sosial cəhətdən inklüziv inkişaf təkə ədalətli və dayanıqlı cəmiyyətlər yaratmur, həm də iqtisadi transformasiyanı və artımı sürətləndirir. Ölkənin bütün sakinlərinin səylərinə əsaslanan iqtisadi tərəqqinin mövcud olması üçün bütün insanlar cəmiyyətin bir hissəsi olduqlarını, bu cəmiyyətin ədalətli olduğunu, onlara insan hüquqlarını təmin etdiyini və onları müəyyən mənada vətəndaş kimi tanıdığı hiss etməlidirlər [23].

Inklüzivlik fiziki inkişafda çətinlik çəkən, o cümlədən əlilliyi və ya mental (psixi) xüsusiyyətləri olan insanların cəmiyyətin aktiv həyatına real daxil edilməsi prosesidir [24; 32].

Sosial inklüzivlik – cəmiyyətdə heç bir fərdin və ya qrupun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni həyatdan kənar qalmamasını təmin edən prosesdir. O, daha çox sosial iştirakçılıq, bərabər imkanlar və diskriminasiyanın aradan qaldırılması ilə bağlıdır [27; 17].

Başqa sözlə, sosial inklüzivlik fərdlərin cəmiyyətin bütün sahələrində (təhsil, əmək bazarı, səhiyyə, idarəetmə və s.) aktiv və bərabər iştirakını təmin edən siyasət və institutların fəaliyyətini əhatə edir. Sosial inklüzivliyin əsas məqsədi sosial təcridin aradan qaldırılması və sosial iştirakçılığın genişləndirilməsidir. Gender bərabərliyi, əlilliyi olan şəxslərin iştirakı, regionlararası bərabərlik, sosial ədalət, təhsil və məşğulluqda bərabər imkanlar sosial inklüzivliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir.

İnklüziv sosial inkişaf isə sosial-iqtisadi sistemin elə bir struktur səviyyədə dəyişməsi və transformasiyasıdır ki, bu inkişaf cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahına bərabər şəkildə xidmət etsin [20].

Bu anlayış sosial inklüzivlikdən daha genişdir. Burada məqsəd təkcə fərdləri cəmiyyətə “daxil etmək” deyil, həm də inkişaf modelinin özünü bərabərlik və ədalət prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqdır. İnküziv sosial inkişafda əsas məqsəd sosial ədalətə əsaslanan inkişaf modelinin qurulmasıdır. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün sosial müdafiə sistemlərinin inklüzivləşdirilməsi, insan kapitalına sərmayə, sosial bərabərlik göstəricilərinin inkişaf planlaşdırmasına inteqrasiyası istiqamətlərində fəaliyyət hədəflənir. Sosial inklüzivlik fərdin cəmiyyətə daxil olmasını, inklüziv sosial inkişaf isə cəmiyyətin özünün bütün fərdləri əhatə edəcək şəkildə inkişaf etməsini nəzərdə tutur. Başqa sızla, sosial inklüzivlik nəticə və proses səviyyəsində sosial iştirakçılığa yönəlir, inklüziv sosial inkişaf isə siyasət, iqtisadiyyat və idarəetmə səviyyəsində sistemli dəyişikliklərə fokuslanır. Bu baxımdan sosial inklüzivlik inklüziv sosial inkişafın tərkib hissəsidir. İnküziv sosial inkişaf yalnız sosial sahədə deyil, həm də iqtisadi artım, ekoloji sabitlik və idarəetmə sferasında bərabər imkanlar yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial müdafiəyə təkcə sosial təhlükəsizlik vasitəsi kimi deyil, həm də inklüziv və dayanıqlı inkişafın əsas təminatçısı kimi baxılır. **“İnküziv sosial müdafiə”** anlayışı beynəlxalq təşkilatların sosial siyasət konsepsiyalarında mühüm yer tutur və sosial ədalət, bərabərlik, insan hüquqları və iqtisadi iştirakçılıq prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə BƏT, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən işlənib hazırlanmış sosial müdafiə çərçivələri ilə inklüziv sosial müdafiənin konseptual əsasları müəyyənləşdirmişdir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konsepsiyası sosial müdafiəni insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Təşkilatın 2012-ci ildə qəbul etdiyi “Social Protection Floors Recommendation No. 202” sənədi inklüziv sosial müdafiənin qlobal normativ çərçivəsini formalaşdırmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən, “sosial müdafiə mərtəbələri” (Social Protection Floors) hər bir ölkədə minimum səviyyədə təmin olunmalı sosial təminat və xidmətlər paketidir. BƏT-in yanaşmasına görə inklüziv sosial müdafiə üç əsas prinsipə söykənir:

1. Universallıq prinsipi – hər bir fərdin sosial təminat hüququ vardır, bu hüquq gəlir səviyyəsindən və sosial statusdan asılı olmamalıdır;

2. Əhatəlilik və bərabərlik – sistem yalnız formal sektorda çalışanları deyil, qeyri-formal sektoru və sosial cəhətdən həssas qrupları da qorumağa yönəlməlidir;

3. Həyat dövrləri üzrə təminat – uşaqlıqdan qocalığa qədər hər mərhələdə minimum gəlir və sosial xidmətlərə çıxış təmin olunmalıdır.

Bu çərçivə yalnız sosial yardımları deyil, həm də aktiv əmək bazarı proqramlarını, səhiyyə və təhsil xidmətlərini əhatə edir. BƏT-in mövqeyinə görə, sosial müdafiə həm makroiqtisadi sabitliyə, həm də sosial inklüzivliyə xidmət edir. İnküziv sosial müdafiə modelləri iqtisadi böhranlar zamanı “sosial bufer” rolunu oynayır və uzunmüddətli baxımdan insan kapitalını gücləndirir [25].

BMTİP inklüziv sosial müdafiəni “inküziv inkişaf” modelinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Təşkilatın İnsan İnkişafı Hesabatı və Dayanıqlı İnkişaf üçün Sosial Müdafiə kimi hesabatlarında sosial müdafiə insan inkişafının əsas aləti kimi təqdim olunur. BMTİP-nin yanaşması daha çox insan yönümlü və inklüziv iqtisadi artım kontekstində formalaşmışdır. Bu modeldə sosial müdafiə təkcə risklərə qarşı qorunma vasitəsi deyil, həm də insanların potensialını reallaşdırmaq və iqtisadi fəaliyyətə tamhüquqlu iştirakını təmin edən transformativ mexanizmdir. BMTİP-nin konsepsiyasında aşağıdakı istiqamətlər mühüm yer tutur:

- Sosial inklüzivlik: bütün vətəndaşların – xüsusilə də qadınların, gənclərin, əlilliyi olan şəxslər və kənd əhalisinin – sosial xidmətlərə və məşğulluq imkanlarına bərabər çıxışı;

- Dayanıqlı maliyyələşmə: sosial müdafiənin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün vergi və resurs siyasətinin yenilənməsi;

- İqlim və sosial siyasətin əlaqələndirilməsi: sosial müdafiənin iqlim dəyişmələrinin təsirinə qarşı adaptasiya və “ədalətli keçid” (just transition) siyasətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi.

Beləliklə, BMTİP-nin modeli sosial müdafiəni iqtisadi və ekoloji davamlılıqla inteqrasiya edir. Bu, sosial siyasəti yalnız “kompensasiya” aləti deyil, həm də inkişafın strateji təməli kimi görən yeni paradıqmadır [31; 28].

İƏİT-nin sosial siyasət çərçivəsi əsasən “inclusive growth” (inklüziv artım) modelinə söykənir. Təşkilat sosial müdafiəni iqtisadi səmərəliliklə sosial ədalət arasında körpü kimi qəbul edir. İƏİT-nin Sosial Siyasət İnnovasiyaları və İnküzivlik hesabatında vurğulanır ki, sosial müdafiə sistemləri yalnız sosial xərclərin deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi məhsuldarlığın stimullaşdırıcısı kimi dəyərləndirilməlidir. İƏİT-nin konsepsiyası üç əsas istiqaməti önə çəkir:

1. Sosial innovasiya – rəqəmsal texnologiyalar, məlumat bazaları və süni intellektin sosial xidmətlərin effektivliyində tətbiqi;

2. Ədalətli vergi və transfert siyasəti – sosial müdafiə ilə fiskal siyasət arasında inklüziv əlaqələrin yaradılması;

3. Əhalinin yaşlanması və yeni sosial risklər – sosial müdafiə sistemlərinin qlobal demografik və texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması.

İƏİT-nin inklüziv sosial müdafiə modeli dövlətin, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin birgə məsuliyyətinə əsaslanır. Bu, yalnız dövlət xərclərinə deyil, həm də ictimai iştirakçılığa əsaslanan çoxsəviyyəli idarəetmə yanaşmasını təklif edir [16; 22].

Qeyd edilən yanaşmaları ümumiləşdirərək inklüziv sosial müdafiə sistemini belə şərh etmək olar: inklüziv sosial müdafiə sistemi hər kəsin, hər yerdə, hər zaman zəruri sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunduğu bir sistemdir.

BƏT-in hüquq əsaslı, BMTİP-nin inkişaf yönümlü, İƏİT-nin isə idarəetmə və səmərəlilik yönümlü modelləri bir-birini tamamlayır. Bu üç yanaşmanın ortaq nöqtəsi sosial müdafiənin universal, bərabər və transformativ xarakter daşmasıdır.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin yaradılması üçün bu konsepsiyalardan hər biri praktik baxımdan aktualdır. BƏT modelinə uyğun olaraq sosial müdafiə mərtəbələri (minimum gəlir və xidmət təminatı) prinsiplərinin tətbiqi; BMTİP-in “ədalətli keçid” və “insan yönümlü inkişaf” yanaşmasına əsasən iqlim və sosial siyasətin inteqrasiyası; OECD-nin innovativ idarəetmə modelinə uyğun olaraq rəqəmsal sosial xidmətlərin genişləndirilməsi (“DOST” mərkəzləri, elektron sistemlər və s.) inklüziv sosial müdafiə strategiyasının konseptual inkişafı üçün mühüm nəzəri baza yaradır və milli inklüziv sosial siyasətin formalaşmasında istiqamətverici rol oynayır.

Ölkədə sosial müdafiə sisteminin inklüziv əsaslarda qurulması yoxsulluğun qarşısının alınması və azaldılmasına, əhalinin gəlirlərinin artırılmasına, ölkədə yığılma səviyyəsinin yüksəldilməsinə, insan kapitalının inkişafına, sosial bərabərliyin təmin olunmasına, sosial inteqrasiyanın yaranmasına birbaşa təsir göstərir [13].

İnküziv sosial müdafiə konsepsiyası sosial siyasətdə “universal əhatəlilik” prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə görə, sosial müdafiə xidmətləri yalnız kasıblara deyil, hər bir vətəndaşa əlçatan olmalıdır. Beləliklə, sosial müdafiə cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial təhlükəsizliyini təmin etməklə inklüziv inkişaf üçün əsas infrastruktur rolunu oynayır. Digər tərəfdən, inklüzivlik sosial müdafiənin effektivliyini də artırır. Cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatında bütün qrupların iştirakının təmin olunması vergitutma bazasını genişləndirir, qeyri-formal məşğulluğu azaldır və sosial ədalət hissini gücləndirir. Bununla sosial müdafiə sisteminin legitimliyi və davamlılığı təmin olunur [33; 21].

Sosial müdafiə proqramlarının effektiv, inklüziv və davamlı olması üçün, doğru zamanda, doğru şəxsə, düzgün məbləğdə vəsaitin ödənilməsi vacibdir. Bunun üçün isə səmərəli fəaliyyət göstərən institutlar və inzibati sistemlər tələb olunur ki, bunlar ictimai resursların şəffaf idarə olunmasını və xidmətlərin keyfiyyətli şəkildə təqdim edilməsini təmin etsin. Səmərəli şikayət və apellyasiya mexanizmləri ictimaiyyət üçün açıq və əlçatan olmalıdır ki, bənefisiarlar (sosial müdafiə alan şəxslər) müraciət və şikayət prosedurlarından xəbərdar olsunlar [19].

İnküziv sosial müdafiənin təmin edilməsi BMT-nin qəbul etdiyi DİM-in 1-ci (yoxsulluğa son), 2-ci (acliğa son), 3-cü (yaxşı səhiyyə və rifah), 5-ci (gender bərabərliyi), 8-ci (ləyaqətli əmək və iqtisadi artım) və 10-cu (bərabərsizliyin azaldılması) məqsədlərin reallaşdırılması üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Təhlillər göstərir ki, inklüzivliyin təmin edilməsi ölkələr tərəfindən sosial

sahədə əsas prioritet kimi elan olunsa da, bir sıra problemlər hələ də həllini gözləyir. Əlillik təyinatı ilə bağlı qanunvericiliklərin və inzibati prosedurların sərtləşdirilməsi səbəbindən bu sahədə yaranan çətinliklər, pensiya təyinatı üçün yaş həddinin qaldırılması, pensiya və müavinətlərin məbləğinin azlığı, sosial sahəyə kifayət qədər maliyyə resurslarının ayrılmaması inklüzivliyin təmin olunmasında əsas maneələr kimi çıxış edir.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşması

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranan yeni müstəqil dövlətlər sosial müdafiə sistemlərini köklü şəkildə yenidən qurmaq məcburiyyətində qaldılar. Sovet dövründə sosial təminat “universal və dövlət yönümlü” xarakter daşıyırdı, hər bir vətəndaşın işlə təmin olunması dövlət tərəfindən təmin edilirdi. Lakin 1990-cı illərdən etibarən bu sistem bazar münasibətlərinə keçid, özəlləşmə, yeni sosial risklərin yaranması və maliyyə məhdudyyətləri ilə üz-üzə qaldı. Nəticədə post-sovet məkanında sosial müdafiə sistemlərinin transformasiyası keçid dövrü modellərinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu modellər bir tərəfdən sovet sosial irsinin elementlərini saxlayır, digər tərəfdən Qərb tipli inklüziv sosial siyasətin prinsiplərini təcridən mənimsəyir.

Azərbaycanda son illərdə sosial müdafiə sisteminin inkişafı inklüziv yanaşma istiqamətində mühüm addımlarla müşayiət olunur. ÜDSY təyinatının rəqəmsallaşdırılması, əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyası proqramları ilə əhatə olunması, “DOST” mərkəzləri vasitəsilə vətəndaşlara bərabər xidmətin təmin edilməsi inklüziv sosial müdafiənin əsas mexanizmləri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, qeyri-formal sektorda çalışanların sosial müdafiəyə cəlbi, regionlararası fərqlərin azaldılması və sosial xidmətlərdə gender balansının qorunması kimi məsələlərlə də bağlı bir sıra tədbirlər icra olunmaqdadır. Sosial sahəyə ayrılan vəsaitlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb edir ki, inklüzivlik prinsipləri bütün sosial proqramlarda – pensiya, məşğulluq, səhiyyə və təhsil sahələrində sistemli şəkildə tətbiq olunsun. Sosial müdafiə sistemi inklüzivliyə əsaslanmadıqda, o, bərabərsizliyi azalda bilmir və sosial ədalət məqsədinə çatmır. Eyni zamanda, inklüzivlik prinsipi sosial müdafiənin effektivliyini və əhatəliliyini artırır. Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin inkişafı üçün əsas istiqamət universal əhatəliliyin təmin edilməsi, həssas qrupların aktiv inteqrasiyası və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması olmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar həm sosial rifahın güclənməsinə, həm də dayanıqlı və ədalətli iqtisadi inkişafa töhfə verəcəkdir.

Inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi sahəsində bir sıra uğurlu beynəlxalq təcrübələr mövcuddur. Avropa İttifaqı ölkələrinin sosial müdafiə modelləri (Kontinental model (Bismark), Liberal model (Beveridge), universal sosial müdafiə ilə xarakterizə olunan Skandinaviya modeli, Aralıq dənizi (Mediterranean) bu baxımdan daha qabaqcıl olması ilə fərqlənir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslandığına görə daha çox Kontinental (Bismark) modelinə uyğun gəlir. Bununla yanaşı bəzi sosial müdafiə tədbirlərinin, xüsusilə ÜDSY sisteminin ailəyə istiqamətlənməsi burada Aralıq dənizi (Mediterranean) modelinin elementlərinin də olduğunu göstərir. Ona görə həm sığorta, həm də sosial yardım prinsipi olduğuna görə bu sistem qarışıq sistem kimi xarakterizə olunur.

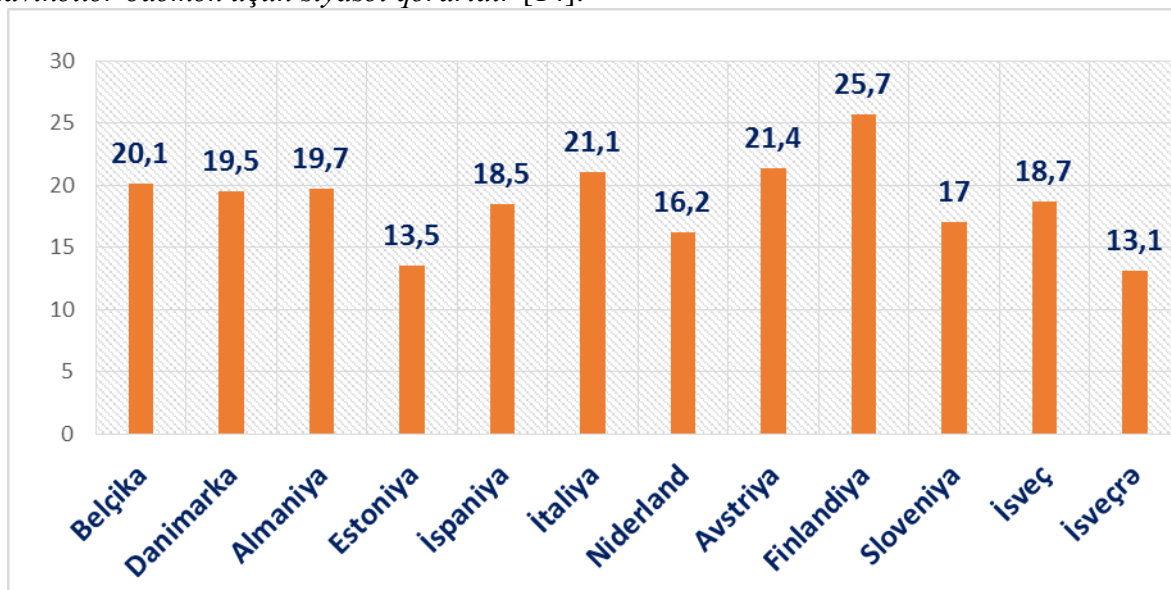
Avropa ölkələrində inklüziv sosial müdafiə universallıq, ədalətlik, inklüzivlik, iştirakçılıq prinsiplərinə əsaslanmaqla, insanların sosial risklər qarşısında minimum yaşayış səviyyəsinə və sosial təminata çıxışını təmin edir. Sosial müdafiəyə yardım və xidmətlər kimi deyil, insan hüquqlarının təminatı vasitəsi kimi baxılır.

Sosial müdafiə əhalinin bütün qruplarını, sosial təminat isə aztəminatlı qruplarını əhatə edir. Sosial müdafiə əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə, sosial təminat isə aztəminatlı əhali qruplarının maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin məcmusu olub, ölkədə gərginliyin və yoxsulluğun azaldılmasına, sosial ədalətin bərqərar olmasına, ümumilikdə inklüzivliyin təmin olunmasına xidmət edir [1].

Skandinaviya (universal) modeli (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya) yüksək vergi bazası hesabına universal sosial təminata, dövlətin bütün vətəndaşlara bərabər sosial xidmətlər təqdim etməsinə əsaslanır. Bu modelə sosial bərabərliyin yüksək olması xasdır. Kontinental (Bismark-sığorta) modelində (Almaniya, Fransa, Avstriya, Belçika) sosial müdafiə əsasən əmək və sosial sığorta

prinsiplərinə əsaslanır, işəgötürən və işçi ödənişləri ilə maliyyələşir, dövlət isə yalnız zəif həssas təbəqədən olan insanların sosial müdafiəsinə diqqət ayırır. Anglosakson (liberal) modeldə (Böyük Britaniya, İrlandiya) dövlət müdaxiləsi məhduddur, sosial müdafiə yalnız həqiqi ehtiyaçlılara yönəlir, bazar mexanizmləri və fərdi məsuliyyət daha çoxdur. Cənubi Avropa (ailə yönümlü) modelində (İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan) ailə institutuna böyük önəm verilir, dövlət yardımları nisbətən məhdudd olsa da, lakin sosial əlaqələrin güclü olması ilə fərqlənir. Post-kommunist model (Çex respublikası, Polşa) üçün əsas xarakterik cəhətlər sosial proqramlara dövlətin aşağı xərcləri, məhdudd səhiyyə xidmətləri, əlilliyi olan şəxslərin rifahı ilə bağlı hazırlanmış qanunvericiliyin, planların və strategiyaların kifayət qədər icrası və monitorinqinin aparılmamasıdır.

Yaş qrupu kimi müəyyən bir əhali qrupunda olan hər kəs üçün mövcud olan universal sosial müdafiə sistemləri ünvanlı sistemlər adlanan sistemlərə nisbətən daha əhatəlidir və ehtiyacı olanlara məhəl qoymamaq ehtimalı daha azdır. Bununla belə, bir çox ölkələr, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələr, potensial benefisiarların sayını məhduddlaşdırır və onların qeyri-ödəniş sistemlərini yoxsulluq içində yaşayanlara yönəldir. Bu, pula qənaət etmək və yalnız əhəlinin ən həssas təbəqələrinə müavinətlər ödəmək üçün siyasət qərarıdır [14].

Diqram 1. Ümumi dövlət sosial müdafiəyə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (%), 2023-cü il
Mənbə: [18].

Avropada xalis ümumi sosial xərclər təxminən ölkələrin yarısında ÜDM-in 20–26%-i səviyyəsindədir. ABŞ-da bu göstərici ÜDM-in təxminən 30%-inə bərabərdir, çünki orada özəl sosial xərclər və sosial məqsədli vergi güzəştləri digər ölkələrlə müqayisədə xeyli daha böyükdür. Ən yüksək sosial xərclər Skandinaviya ölkələrində müşahidə olunur (ÜDM-in 25-30%-i səviyyəsində). Həm ümumi (vergidən əvvəlki), həm də xalis (vergidən sonrakı) sosial xərclər baxımından Fransa İƏİT-də ən böyük sosial xərcləyici ölkədir – onun sosial xərcləri ÜDM-in 30%-nə çatır [29].

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, keçmiş sovet respublikalarının təcrübəsində sosial müdafiə sahəsində inklüzivliyin təmin olunması istiqamətində bir sıra islahat nümunələri mövcuddur. Rusiyanın Konstitusiyasında “sosial dövlət” prinsipi öz əksini tapmışdır. Əlillərin sosial müdafiəsi, pensiya və sığorta sahəsində ölkədə geniş sistem mövcuddur. Sosial müdafiə xərclərinin təxminən 65-70%-i pensiya təminatına yönəldilir. Sosial müdafiə sahəsində regional fərqlərin yüksək olması müşahidə olunur. Rusiyada sosial müdafiə xərclərinin ÜDM-də payı 12-13% səviyyəsindədir. Səhiyyə və təhsil sahələrinə xərcləri isə müvafiq olaraq ÜDM-in 3,1 və 3,6 %-i səviyyəsindədir [15].

Sosial müdafiə sahəsində inklüzivliyin təmin olunması və bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin büdcədə payına görə Qazaxıstan xüsusilə fərqlənir. 2018-2021-ci illərdə dövlətin sosial xərcləri büdcə xərclərinin 20-23%-ni təşkil etmişdir [13].

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan iqtisadi və sosial baxımdan dərin

transformasiya dövrünə daxil oldu. 1990-cı illər ölkə üçün iqtisadi eniş, inflyasiya, işsizlik və gəlir bərabərsizliyinin artması ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə sosial müdafiə sistemi keçmiş sovet modelindən miras qalan universal təminat mexanizmlərini davam etdirə bilmədi, çünki iqtisadiyyatın özəl sektora keçidi ilə dövlətin sosial xərcləri üçün resurs bazası daralmışdı.

Azərbaycanda sosial müdafiə siyasəti son illərdə sosial ədalət və inklüziv inkişaf prinsiplərinə əsaslanan kompleks islahat mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dövlətin sosial siyasətində əsas məqsəd cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə də həssas sosial qrupların sosial təminat sistemində bərabər çıxışını təmin etmək, sosial riskləri minimuma endirmək və insan potensialını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin formalaşma mərhələlərindən bəhs edərkən, aşağıdakı 3 əsas mərhələni qeyd etmək olar:

Birinci mərhələ: 1990-2000-ci illər. Sosial müdafiə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurulması dövrü.

İkinci mərhələ: 2000–2010-cu illər. İnstitusional möhkəmlənmə və modernləşmə dövrü.

Üçüncü mərhələ: 2010-cu ildən sonrakı dövr. Rəqəmsallaşma, ünvanlılıq və inklüzivliyin gücləndirilməsi dövrü.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə daxil olmuşdur. Keçid dövrünün öz çətinlikləri ilə yanaşı, iqtisadi tənəzzül, inflyasiya, işsizlik, qaçqın və məcburi köçkün axını kimi sosial risklərin artması ölkədə sosial müdafiə tədbirlərinin genişləndirilməsi ehtiyacını yaradırdı. Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun yeni sosial müdafiə mexanizmlərinin yaradılması həm qanunvericilik, həm də institusional sahədə islahatların aparılmasına rəvac verdi. “Əhalinin məşğulluğu haqqında” (1991), “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” (1992), “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” (1992), “Sosial sığorta haqqında” (1997) qanunların qəbulu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması (1992), sosial dövlət prinsipinin təsbit olunduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu (1995) sosial müdafiə sisteminin yeni əsaslarda formalaşdırılmasına imkan yaratdı. Lakin iqtisadi böhran şəraiti və hiperinflyasiyanın olması sosial sahənin maliyyə təminatına əsaslı dərəcədə mənfi təsir göstərirdi. Əsas prioritet pensiya və müavinətlərin ödənilməsi idi. Bu dövrdə qeyri-formal məşğulluğun artması sosial sığorta bazasının genişləndirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Sosial müdafiə sisteminin formalaşmasının **ikinci mərhələsi** modernləşmə xarakterli, ünvanlı və sığorta əsaslı təminat modelinə keçid mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə sosial müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifə sosial müdafiənin səmərəliliyini yüksəltmək, sosial yardım sistemində ünvanlılığı artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Bu dövr, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatında yüksək iqtisadi artımın müşahidə olunduğu dövr sayılır. ÜDM-in və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artması sosial müdafiəyə daha çox büdcə vəsaitlərinin ayrılmasına imkan yaratdı. Bu dövrdə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri dövlət büdcəsi xərclərinin 8-9%-ini təşkil edirdi.

Bu mərhələdə “Ahıllara sosial xidmət haqqında” (2001), “Əmək pensiyaları haqqında” (2006), “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” (2005), “Sosial müavinətlər haqqında” (2006) Qanunların, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (2003), “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın (2008) qəbul edilərək, icra edilməsi Azərbaycanda sosial müdafiə sistemini keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmış oldu. Aparılan modernləşmə siyasətinin və genişlənən sosial müdafiənin məntiqi nəticəsi olaraq, ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildəki 49%-dən 2010-cu ildə 9,1%-ə qədər azalmış oldu. Sonrakı illərdə də yoxsulluğun azalması tendensiyası davam etmiş, 2015-ci ildə 4,9%, 2024-cü ildə 5,3% təşkil etmişdir.

Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi, cins və yaşayış yeri üzrə

	2001	2005	2008	2009	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Yoxsulluq həddi, manat	24,0	42,6	78,6	89,5	98,7	135,6	194,9	204,7	229,6	247,1	270,1
Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə	49,0	29,3	13,2	10,9	9,1	4,9	6,2	5,9	5,5	5,2	5,3
cins üzrə bölgü, faizlə											
kişi	6,1	5,9	5,6	5,3	5,5
qadın	6,6	6,0	5,1	4,8	5,1
yaşayış yerləri üzrə bölgü, faizlə											
şəhər	5,3	4,3	2,9	3,9	4,4
kənd	7,3	7,8	8,6	6,8	6,2

Mənbə: Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi. <https://www.stat.gov.az/>

Sosial müdafiənin təşkilinin ikinci dövründə ölkədə aztəminatlı ailələrə ünvanlanan və ailələrin gəlir testinə əsaslanan ÜDSY mexanizminin fəaliyyətə başlaması əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində mühüm rol oynadı. ÜDSY-nin təyin olunması üçün qəbul olunan ehtiyac meyarının həddi yardımın verilməsinə başlanılan 2006-cı ildə 30 manatdan artırılaraq, 2015-ci ildə 105 manat, 2020-ci ildə 160 manat, 2024-cü ildə 270 manat, 2025-ci ildən isə 285 manata çatdırılmışdır. Ötən dövr ərzində ÜDSY-nin verilməsinə 3 milyard manatdan çox vəsait yönəldilmişdir.

ÜDSY Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin əsas hədəflənmiş komponentidir. 2006-cı ildən tətbiq olunan bu sistemin məqsədi aztəminatlı ailələrin gəlir səviyyəsini minimum yaşayış həddinə çatdırmaq və sosial ədalət prinsipi əsasında dövlət resurslarının səmərəli bölgüsünü təmin etməkdir. ÜDSY mexanizmi “Gəlir testinə əsaslanan yardım modeli” üzərində qurulmuşdur: ailənin gəlirləri və sosial vəziyyəti vahid elektron reyestr vasitəsilə qiymətləndirilir. ƏƏSMN-nin son illərdə apardığı rəqəmsallaşma islahatları nəticəsində bu proses avtomatlaşdırılmış, şəffaf və insan amilindən asılı olmayan idarəetmə səviyyəsinə gətirilmişdir. 2020-ci illərdən etibarən ÜDSY proqramı sosial inteqrasiya komponentləri ilə genişləndirilmişdir: aztəminatlı ailələrin məşğulluğa cəlbə, sosial sahibkarlığa çıxış, sosial kreditlər və ixtisasartırma təlimləri kimi əlavə mexanizmlər tətbiq olunur. Beləliklə, yardım sistemi artıq yalnız “passiv dəstək” deyil, aktiv inklüziv sosial

İnklüzivliyin artması ilə xarakterizə olunan **üçüncü mərhələdə** həyata keçirilən tədbirləri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. Birinci istiqamət institusional islahatlar və idarəetmənin modernləşməsi ilə bağlıdır. Sosial müdafiə sahəsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN) strukturunun modernləşdirilməsini, xidmətlərin konsolidasiyasını və rəqəmsallaşdırılmasını bu mərhələnin əsas institusional aspekti saymaq olar. Ölkə Prezidentinin 9 avqust 2018-ci il tarixli fərmanı ilə yaradılan DOST Agentliyi (“Davamlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi”) sosial xidmətlərin “vahid pəncərə” prinsipi ilə göstərilməsinə şərait yaratdı. “Sosial xidmət haqqında” (2011) və “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” (2018) Qanunların qəbul edilməsi sosial siyasətdə inklüzivliyin hüquqi əsaslarını gücləndirdi. Dövlətin sosial siyasəti artıq “sosial yardım” modelindən “sosial rifah və inklüziv inkişaf” modelinə keçid istiqamətində transformasiya olunmuşdur [3; 4].

Bu mərhələnin ikinci istiqamətini rəqəmsallaşma və məlumat sistemlərin inteqrasiyası kimi ifadə etmək olar. 2010-cu ildən sonrakı dövrdən başlayaraq sosial müdafiə sistemində e-hökumət və rəqəmsal idarəetmə texnologiyaları geniş tətbiq olunmağa başladı. “e-Sosial” portalı (e-social.gov.az) vətəndaşın bütün sosial sığorta, müavinət, pensiya və əmək məlumatlarını bir reyestrə birləşdirir. Rəqəmsallaşma nəticəsində sosial xidmətlərin şəffaflığı, monitorinq imkanları və vətəndaş məmnunluğu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş oldu.

Digər bir istiqaməti ünvanlılıq, ehtiyac yönümlülüyün gücləndirilməsi, inklüzivliyin və sosial

ədalətin təmin olunması kimi qeyd etmək olar. Bu mərhələdə ÜDSY mexanizmi bu mərhələdə optimallaşdırıldı, ailə gəlirlərinin avtomatik qiymətləndirilməsi, reyestrlərlə qarşılıqlı yoxlama mexanizmləri tətbiq olundu. Yardımların təyinatında süni intellektə əsaslanan alqoritmlərin və risk əsaslı yoxlama sistemlərinin tətbiqi onların təyinatında ünvanlılığın yüksəldilməsinə imkan verdi. Ehtiyac yönümlü siyasət təkə pul yardımlarını deyil, məşğulluq və reabilitasiya xidmətlərini də əhatə etməyə başladı ki, bu da inklüzivlik baxımından böyük irəliləyiş hesab oluna bilər. Inklüzivlik baxımından ən böyük tədbir kimi əlilliyi olan şəxslər, aztəminatlı ailələr, müharibə veteranları, yaşlılar və uşaqlar üçün xüsusi proqramların yaradılması sosial müdafiənin güclənməsinə səbəb oldu. 2020-ci ildən sonra sosial müdafiə sistemi pandemiya dövrü sosial dəstək paketləri ilə bütün əhali qruplarını əhatə edən daha çevik və inklüziv modelə çevrildi. Sosial müdafiədə “layiqli həyat səviyyəsinin təminatı” konsepsiyasının rəhbər tutulması əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, yalnız yoxsulluqla mübarizəni deyil, sosial inteqrasiya və bərabərliyin yaradılması məqsədi daşıyır.

Sosial proqramların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan nəticəyönümlü büdcə modeli sosial müdafiə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmaqla bərabər, həm də inklüzivliyin artırılmasına xidmət edir. Bu mərhələdə həm DSMF-nin gəlirləri həm də dövlət büdcəsindən sosial müdafiə və sosial təminata ayrılan vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Əgər 2010-cu ildə DSMF-nin gəlirləri 1,7 milyard manat səviyyəsində olmuşdursa, 2024-cü ildə bu rəqəm 4 dəfədən çox artaraq, 6,9 milyard manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə DSMF-nin büdcəsinin balanslaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin həcmi 533 milyon manatdan 1,2 milyard manata qədər artmasına baxmayaraq, DSMF-nin büdcəsinin dövlət büdcəsindən asılılığı 31,3%-dən azalaraq, 17,3%-ə düşmüşdür [5; 10]. Bundan başqa 2010-cu ildə 11,7 milyard manat olan dövlət büdcəsi xərclərinin 1,1 milyard manatı, yəni 9,4%-i sosial müdafiə və sosial təminata yönəlmiş halda 2024-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq,

Son illərdə pensiya sisteminin inkişafına imkan verən rəqəmsal sistemlər – “e-sosial”, “e-pensiya”, “elektron əmək kitabçası” və s. tətbiq olunaraq şəffaflıq və effektivlik təmin edilib. Bununla yanaşı, ƏƏSMN və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun inteqrasiyası sosial sığorta xidmətlərinin inklüziv və vahid idarəetmə modelini formalaşdırmışdır. Ölkədə müəyyən edilmiş minimum pensiya 2011-ci ildəki 85 manatdan artaraq, 2023-cü ildə 280 manat, 2025-ci ilin fevralın 1-dən 320 manat təşkil edir. Təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği isə 2011-ci ildə 112,86 manat, 2025-ci ildə isə 496,6 manat səviyyəsindədir. Lakin 2011-2025-ci illərdə pensiyaçıların sayında azalma müşahidə olunur. Belə ki, bu dövrdə pensiyaçıların sayı 1292 min nəfərdən azalaraq, 1098 min nəfər təşkil etmişdir. Yaşa görə pensiya alanların sayı 831 min nəfərdən 705 min nəfərə, əlilliyə görə pensiya alanların sayı isə 324 min nəfərdən 255 min nəfərə qədər azalmışdır.

“2018-2025-ci illərdə müavinət və təqaüd ödənişləri üçün ayrılan illik vəsait 5 dəfə artıb. Həmin dövrdə minimum pensiyada da 3 dəfəyədək, orta aylıq pensiyada 2,6 dəfə artım baş verib. Pensiya ödənişlərinə hər il ayrılan vəsait 2025-ci il üçün 7,2 mlrd. manatı ötüb ki, bu da 2018-ci ilə nisbətən 2 dəfə çoxdur” [11].

Pensiyalarla yanaşı əhalinin sosial müdafiəsində sosial müavinətlərin də rolu böyükdür. Azərbaycanda aşağıdakı aylıq sosial müavinətlərin növləri mövcuddur:

Dövlət qulluqçularına ömürlük sosial müavinət

Yaşa görə aylıq sosial müavinət

Əlilliyə görə aylıq sosial müavinət

Ailə başçısını itirməyə görə aylıq sosial müavinət

3 yaşınadək uşağa qulluğa görə aylıq sosial müavinət

Müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının uşaqlarına aylıq sosial müavinət

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına

(himayəçilərinə) aylıq sosial müavinət

1 yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə aylıq sosial müavinət

Vəfat etmiş Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin arvadına (ərinə) və ya öhdəsində olan uşağına “Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və onun ailə üzvlərinin təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və onun ailə üzvlərinin təminatı

haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən ödənilən aylıq sosial müavinət

Beşdən çox uşağı olan qadınlara aylıq sosial müavinət

Övladlığa götürülən uşağa, o cümlədən əlilliyi olan uşağa görə aylıq sosial müavinət

Himayədar ailəyə verilmiş uşağın, o cümlədən əlilliyi olan uşağın tərbiyə edilməsinə görə aylıq sosial müavinət [8].

2024-cü ildə ölkədə sosial müavinət alan şəxslərin sayı 442016 nəfər, müavinətlərin bir nəfərə düşən məbləği 189,63 manat təşkil edib. Birdəfəlik müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı 63274 nəfər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri təyin olunanların sayı isə 394080 nəfər olub. 2015-2024-cü illər ərzində əhalinin gəlirləri 41,7 milyard manatdan artaraq, 83,1 milyard təşkil edib [2].

Həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təşkili sahəsində bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, əhalinin sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatəliliyi, əlillik və sosial yardım təyinatlarında ədalətlik bu problemlərin sırasında yer alır. Sosial xidmətlərdə keyfiyyət və əlçatanlıq, eyni zamanda bu sahədə regionlararası ciddi fərqlərin olması da inklüzivliyin təminatına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda sosial inklüzivlik daha çox əhaliyə bərabər sosial xidmətlərin (DOST mərkəzləri, sosial yardım, reabilitasiya, təhsil və məşğulluq proqramları) təmin olunması ilə əlaqələndirilir. Inklüziv sosial inkişaf isə daha geniş – bütün inkişaf strategiyalarının (iqtisadi, sosial, regional və ekoloji) inklüzivlik prinsipi əsasında planlaşdırılmasını tələb edir. Məsələn, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində sosial müdafiə, məşğulluq və insan kapitalı siyasətinin inteqrasiyası artıq inklüziv sosial inkişafın istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi modernləşmə mərhələlərinin ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmışdır. Keçid iqtisadiyyatı dövründən başlayaraq bu sistem tədricən bazar prinsipləri ilə insan yönümlü sosial siyasət arasında tarazlıq yaradan bir mexanizmə çevrilmişdir. Sosial müdafiənin əsas məqsədi yalnız sosial risklərə qarşı müdafiə deyil, həm də sosial ədalət, bərabər imkanlar və inklüziv inkişafın təmin olunmasıdır. Inklüziv sosial müdafiə modeli Azərbaycanda sosial siyasətin transformasiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu modelin formalaşması mərhələlərlə baş vermiş, hər dövr spesifik sosial-iqtisadi şərait və islahatların xarakteri ilə fərqlənmişdir.

Inklüziv sosial müdafiənin vacib istiqamətlərindən biri əhalinin aktiv əmək bazarına inteqrasiyasıdır. Azərbaycanda bu məqsədlə “Məşğulluq strategiyası”, “Peşə hazırlığı və təlim mərkəzləri”, “Sosial əməkdaşlıq platformaları” kimi proqramlar həyata keçirilir. Əmək bazarının inklüzivliyi həm də gənclərin, qadınlara və əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu sahəsində xüsusi proqramlarla təmin olunur. Bu proqramlar “layiqli əmək” konsepsiyasına əsaslanaraq, sosial müdafiə ilə əmək siyasəti arasında birbaşa əlaqə yaradır. Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində son illərdə aparılan islahatlar Azərbaycanın sosial siyasətinin inklüzivliyini gücləndirmişdir. 2018-ci ildən qüvvədə olan “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanun bu istiqamətdə beynəlxalq normalara (BMT Konvensiyası) tam uyğunlaşdırılmış hüquqi baza yaratmışdır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə yolu ilə əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə 2006-2015-ci illər ərzində “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” icra edilmişdir.

Məşğulluq Strategiyasının icrası dövründə işsizlik səviyyəsi 7,3 faizdən 5 faizədək, yoxsulluq səviyyəsi 29,3 faizdən 4,9 faizədək azalmış, əhalinin gəlirləri 5,2 dəfə, minimum əməkhaqqı 3,5 dəfə, orta aylıq nominal əməkhaqqı 3,8 dəfə artmışdır. İşsizlərin, işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, əmək bazarının təkmilləşdirilməsi, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətə yaxşılaşması və rəqabətqabiliyyətliliyinin artması, iqtisadi fəallığın yüksəlməsi üçün əlverişli şərait yaradılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Məşğulluq sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədi ilə 2018-ci ildə “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilərək icrasına başlanılmışdır [12].

Azərbaycanda sosial müdafiə siyasətinin əsas istiqamətləri artıq klassik “yardım sistemi”

çərçivəsindən çıxaraq aktiv və inklüziv sosial inkişaf modelinə çevrilmişdir. Ünvanlı yardım, sosial sığorta, əmək bazarına inteqrasiya, əlilliyi olan şəxslərin hüquqları və gender bərabərliyi kimi proqramlar bir-birini tamamlayaraq bütün əhali qruplarının sosial təhlükəsizliyini təmin edən çoxsəviyyəli sistem yaratmışdır.

Azərbaycanda son onilliklərdə həyata keçirilən sosial müdafiə islahatları sistemin həm institusional, həm də texnoloji baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə modernləşməsinə səbəb olmuşdur. “DOST” mərkəzləri, elektron sosial xidmətlər, ÜDSY sisteminin rəqəmsallaşması və sosial sığortanın genişlənməsi kimi təşəbbüslər sosial siyasətin inklüzivlik istiqamətində yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sosial müdafiə sisteminin inklüzivliyi yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də əhatəlilik, ədalətlik, xidmət keyfiyyəti və institusional koordinasiya səviyyəsi ilə ölçülür. Bu baxımdan Azərbaycanda əldə olunan irəliləyişlərlə yanaşı, hələ də bir sıra struktur problemlər mövcuddur.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin olunması sahəsində əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı bu sistemin inkişafı üçün bir sıra maneələr də mövcuddur. Rəqəmsal platformaların tətbiqi sosial xidmətlərə çıxışda əlçatanlığı yüksəltməklə yanaşı, bəzi çətinliklər də yaratmışdır. Hər hansı xidmətdən istifadə zamanı vətəndaşın qarşılaşdığı problemin həllində mütəxəssis dəstəyini alması çətinləşir. Bu da sonda ehtiyacı olan halda insanların sosial müdafiədən kənar qalmasına səbəb olur. Normativ hüquqi bazanın inklüzivliyin təmin olunması baxımından inteqrasiyasının zəif olması da əsas maneələrdən biri sayılır. Inklüziv sosial müdafiə anlayışının rəsmi konsepsiyalarda tam yer almaması onun strateji hədəfə çevrilməsini məhdudlaşdırır.

Inklüziv sosial müdafiənin təşkili üçün digər vacib tədbirlərlə yanaşı bu sahəyə zəruri maliyyə resurslarının ayrılması tələb olunur. Azərbaycanda sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin dinamik olaraq artmasına baxmayaraq, bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərində payı 9-11% aralığında, ÜDM-ə nisbəti isə 3-4% səviyyəsindədir. Məqsədyönlü yardımların əhatə dairəsi hələ də məhdudluğu ilə seçilir. ÜDSY yalnız ən yoxsul təbəqəni əhatə edir; lakin “yoxsulluq riski altında olan” orta aşağı təbəqə çox zaman sistemdən kənar qalır. Bununla yanaşı, ÜDSY alan şəxslərin sayı son 10 ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. 2009-cu ildə ÜDSY alan şəxslərin sayı 750 min, 2014-cü ildə 625 min olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 272 min nəfər təşkil etmişdir. Yardım alan ailələrin sayı qeyd olunan illərdə müvafiq olaraq, 144 min, 143 min və 64 min təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 2014-cü illə müqayisədə 2024-cü ildə yardım alan ailələrin sayı 2,2 dəfədən çox azalmışdır. Bu göstəricilər sosial sahədə inklüzivliyin təmin edilməsi vəzifəsi ilə

ÜDSY təyinatı ilə bağlı əsas problemlə məqamlardan biri ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün işsiz olduğu halda həmin ailəyə yardımın təyin olunmasından imtina edilməsidir. Ailədə sonuncu uşağın 8 yaşı tamam olduqdan sonra ananın əmək qabiliyyətli sayılması da əsas problemlə məqamlardandır. ÜDSY təyinatı ilə bağlı hazırki prosedura görə vətəndaş “Ünvanlı yardım” altsisteminə (VEMTAS-a) sənədlərini daxil etdikdən sonra 15 iş günü ərzində ailəyə yardımın təyin olunması və ya imtina edilməsi barədə qərar qəbul olunmalıdır, lakin əksər hallarda bu vaxt heç bir səbəb göstərilmədən aylarla uzadılır. Bir neçə ay keçdikdən sonra sosial yardım üzrə işçi ailənin maddi-məişət şəraitini yoxlamaq üçün ailənin yaşadığı ünvana gedir, bu zaman üzə çıxardığı hər hansı kiçik texniki xəta barədə belə ailəyə heç bir məlumat vermir, bunu əsas gətirərək sistem ailəyə yardım verilməsindən imtina qərarı çıxarır. Belə olan halda ailəyə yardımın təyinatına ancaq növbəti müraciəti əsasında baxılır. Bu cür süründürməçilik halları ehtiyacı olduğu halda belə ailələrin sosial yardım almaq üçün müraciət etməməsinə səbəb olur. ÜDSY alanların sayında kəskin azalma da məhz bu amillə bağlıdır.

Əmək bazarında qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin yüksək olması sosial siyasətin effektivliyinə əsaslı dərəcədə mənfi təsir göstərir. Belə ki, qeyri-formal sektorda çalışanların sosial sığorta sisteminə daxil olmaması gələcəkdə onların pensiya və sosial təminat hüquqlarının məhdudlaşmasına səbəb olur.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin effektivliyi regionlar üzrə bərabər şəkildə təmin olunmur. İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi, məşğulluq imkanları və sosial xidmətlərin mövcudluğu baxımından Bakı və Abşeron iqtisadi rayonu ilə regionlar arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur.

Regionlarda sosial xidmət mərkəzlərinin sayı və xidmət keyfiyyəti paytaxtla müqayisədə azdır, kənd ərazilərində sosial xidmətlərə çıxış yolları (məsələn, “DOST” mərkəzləri və ya reabilitasiya müəssisələri) hələ də məhduddur. Regional məşğulluq proqramlarının maliyyələşməsi qeyri-bərabər paylanır. Bu fərqlər sosial müdafiə sisteminin ərazi inklüzivliyini zəiflədir və sosial xidmətlərə bərabər çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən regionlarda sosial infrastrukturların (məşğulluq mərkəzləri, sosial xidmət mərkəzləri, təlim proqramları) artırılması və “DOST regional şəbəkəsinin” genişləndirilməsi prioritet olmalıdır. Hər bir vətəndaşın e-xidmətlərdən istifadə imkanı yoxdur, xüsusilə yaşlı və kənd əhalisi üçün rəqəmsal bacarıqlar məhdud qalır.

Sosial müdafiə sisteminin effektiv fəaliyyəti müxtəlif dövlət qurumlarının – Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN), DSMF, Məşğulluq Agentliyi, QHT-lər və bələdiyyələrin koordinasiyasından asılıdır. Lakin mövcud sistemdə idarəetmə səviyyələri arasında inteqrasiya və məlumat mübadiləsi hələ tam səmərəli deyil. Sosial siyasətin planlaşdırılması və monitoring mexanizmlərində vahid məlumat bazasının məhdudluğu sosial siyasətin dayanıqlığına öz mənfi təsirini göstərir. Vətəndaş cəmiyyətinin və özəl sektorun sosial siyasətdə iştirak səviyyəsinin aşağı olması sosial müdafiədə həm ünvanlılığın təmin olunması həm də sistemin maliyyə dayanıqlığı baxımından əlverişli deyildir.

Nəticə

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması sosial ədalət, bərabər imkanlar və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə siyasəti artıq “kompensasiya yönümlü yardım” modelinin həddlərini aşaraq, inklüziv rifah və insan yönümlü inkişaf trayektoriyasına qədəm qoyub. Normativ əsasların yenilənməsi, DİM-lərə (xüsusilə, 1-ci, 3-cü və 10-cu) inteqrasiya, “Azərbaycan 2030” milli prioritetləri, habelə idarəetmə və rəqəmsal transformasiya (DOST şəbəkəsi, e-sosial platformaların genişləndirilməsi, riskəsaslı və alqoritmik qiymətləndirmə, əmək bazarına inteqrasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi) inklüzivliyin institusional zəminini formalaşdırıb. Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafında üç mərhələnin (1990–2000; 2000–2010; 2010-dan sonra) fərqləndirilməsi də onu sübut edir ki, sosial müdafiə sistemi sovet irsinin universal təminatından sığorta-ünvanlı qarışıq modelə, oradan isə mərhələlərlə inklüzivliyə keçid etmişdir.

Bununla belə, inklüzivliyin tam reallaşması qarşısında bir sıra sistemli maneələr qalır: (i) əhatəlilikdə boşluqlar və regionlararası bərabərsizlik, (ii) qeyri-rəsmi məşğulluğun yüksək səviyyəsi və sığorta bazasının dar olması, (iii) ÜDSY-nin (ünvanlı yardımın) təyinatında prosedur gecikmələri və sosial inteqrasiyaya zəif körpülər, (iv) rəqəmsal platformalarda istifadəçi dəstəyinin yetərsizliyi səbəbindən həssas qrupların “kənardə qalma” riski, (v) idarəetmə səviyyələri arasında məlumat inteqrasiyasının və ictimai tərəfdaşlığın məhdudluğu. Maliyyələşmənin ÜDM və büdcədə payının artmasına baxmayaraq, sosial müdafiənin transformativ hədəflərinə nisbətə büdcə dayanıqlığının qorunması şərti ilə əhali üçün daha çox adekvatlığın təmin edilməsinə imkan verən prioritetlərin seçilməsinə ehtiyac vardır.

Araşdırma BƏT-in hüquqəsaslı “sosial müdafiə mərtəbələri”, BMTİP-in inklüziv inkişaf və “ədalətli keçid”, İƏİT-in səmərəlilik və sosial innovasiya yanaşmalarının bir-birini tamamladığını, milli kontekstdə isə e-xidmətlərin, aktiv əmək bazarı proqramlarının və “qarışıq” (sığorta + ünvanlı yardım) modelinin sinxronlaşdırılmasının həlledici olduğunu təsdiqləyir. Empirik faktlar yoxsulluğun kəskin azalmasını, DSMF gəlirlərinin artmasını və pensiya-müavinət dinamikasını nümayiş etdirsə də, inklüzivliyin keyfiyyət göstəriciləri (universal baza təminatına çıxış, xidmət keyfiyyəti, iştirakçılıq və gender/əlillik həssaslığı) üzrə əlavə irəliləyiş zəruridir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi yalnız sosial yardımın genişləndirilməsi ilə deyil, həm də sosial sığorta, məşğulluq, əlillik, gender bərabərliyi və regional inkişaf siyasətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Bu istiqamətdə əsas məqsəd cəmiyyətin bütün qruplarının, o cümlədən, aztəminatlı ailələrin, qadınların, gənclərin, yaşlıların, əlilliyi olan şəxslərin və kənd əhalisinin sosial müdafiə sistemində bərabər çıxışını təmin etməkdir. Inklüziv sosial müdafiə modelinin davamlı inkişafı üçün dövlət, özəl sektor və

vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında sosial tərəfdaşlığın yeni formalarının qurulması vacibdir. Sosial xidmətlərin göstərilməsində ictimai təşkilatların və bələdiyyələrin rolunun artırılması, həmçinin beynəlxalq təşkilatların (BƏT, BMTİP, İƏİT) təcrübələrinin milli sistemə inteqrasiyası inklüzivlik dərəcəsini yüksəldə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyanın mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu model həm sosial bərabərsizliyin azaldılmasına, həm də iqtisadi resursların daha səmərəli bölüşdürülməsi ilə istehsal potensialının genişlənməsinə xidmət edərək “heç kimin kənarında qalmaması” prinsipini praktik səviyyədə reallaşdırmağa imkan verir. Inklüziv sosial müdafiə həmçinin inkişafın təməl infrastrukturunu olmaqla, insan kapitalının dərinləşməsi və sosial etimadın möhkəmlənməsi üçün strateji investisiyadır.

Azərbaycanda inklüziv sosial müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər

1. “İnklüziv sosial müdafiə haqqında” konsepsiyanın qəbul edilməsi. Sosial sahə ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə sosial müdafiə ümumi şəkildə tənzimlənir, lakin **inklüziv prinsipi** ayrıca hüquqi sənədlə təsbit edilməmişdir. Yaxşı olar “İnklüziv sosial müdafiə konsepsiyası (2025–2030)” qəbul olunsun və bu sənəddə sosial ədalət, bərabərlik, əlçatanlıq və vətəndaş iştirakçılığı əsas prinsiplər kimi təsbit edilsin.

2. Dövlət və özəl sektor arasında sosial tərəfdaşlıq modelinin yaradılması. Sosial müdafiə yalnız dövlətin vəzifəsi kimi deyil, özəl sektor və QHT-lərin də məsuliyyət sahəsi kimi qəbul edilməlidir. “Sosial Tərəfdaşlıq Şurası” adlı qrup yaradaraq dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında sosial müdafiə layihələrinin birgə icrası təmin olunsun.

3. Sosial müdafiə sisteminin universal və ədalətli əhatəliliyinin təmin edilməsi. Hazırda sosial müdafiə sistemi əsasən hədəflənmiş yardımlara əsaslanır. Inklüzivliyin təmin edilməsi üçün bütün vətəndaşların minimum sosial təminat hüququ təmin olunmalı, uşaq, yaşlı və əlilliyi olan şəxslər üçün baza təminat səviyyəsi tətbiq edilməlidir.

4. Qeyri-formal sektorda çalışanların sosial sığorta sistemində inteqrasiyası. Rəsmi statistikada muzzla çalışanların, sahibkarların sayı və məşğul əhalinin sayı ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq, Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin 30%-dən yüksək olduğunu demək mümkündür. Onların sosial sığorta sistemində cəlbə üçün sadələşdirilmiş sığorta mexanizmləri, dövlət subsidiyalı ilkin sığorta paketi və rəqəmsal qeydiyyat sisteminin tətbiqi zəruridir. Bu yanaşma, həm onların gələcək pensiya hüquqlarını genişləndirəcək, həm də sosial müdafiənin universallığını təmin edəcəkdir.

5. Sosial müdafiə və məşğulluq siyasətinin inteqrasiyası. Sosial yardım alan ailələrin əmək qabiliyyətli üzvünün əmək bazarına daxil olması üçün “sosial yardım – təlim – məşğulluq” zənciri formalaşdırılmalıdır. Yoxsulluqla mübarizə sahəsində təhsilin rolunu nəzərə alaraq, bu sahədə əsas diqqət yardım alan ailənin uşaqlarının təhsilinə yönəldilməlidir. Aztəminatlı ailələrin uşaqlarının yüksək təhsil almasına və ölkədə sosial sahibkarlığın inkişafına nail olmaq üçün “Sosial İnkişaf Fondu”nun yaradılması effektiv ola bilər.

6. ÜDSY mexanizminin çevikləşdirilməsi. Bu mexanizmin ehtiyacılığın düzgün qiymətləndirilməsi və digər sosial müdafiə mexanizmləri ilə inteqrativ inkişafı istiqamətində təkmilləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva R.S. Inklüziv sosial müdafiə. Bakı, “APASTROF-A”MMC-2023, 472 s.
2. . “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”. Statistik məcmuə/ 2025, 694 s.
3. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. <https://president.az/az/articles/view/50474>

5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2010-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/18871>
6. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/21749>
7. Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik Hesabat. <https://maliyye.gov.az/static/153/dovlet-budcesinin-icrasina-dair-illik-hesabat>
8. Aylıq sosial müavinətlər. <https://dost.gov.az/services/labor-pensions-and-social-benefits/?kt=23>
9. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>
10. Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il büdcəsi haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/55873>
11. Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə sahələrində görülən işlər və qarşıda duran vəzifələr müzakirə olunub. <https://www.xalqazeti.az/az/sosial-heyat/229466-emek-mesgulluq-sosial-mudafie-sahelerinde>
12. 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası. <https://e-qanun.az/framework/40416>
13. Н.О. Байгабылов, М.М. Кудабеков. Развитие инклюзивной социальной политики в Казахстане. <https://repository.enu.kz/handle/enu/9349>
14. Пути разработки инклюзивных систем социальной защиты. https://www.unescap.org/sites/default/d8files/202103/Social_Protection_module_2_Russian_0.pdf
15. Alexey G. Barabashev, Ivan Yu. Ivanov, Isak D. Froumin, Andrey V. Klimenko, Maria A. Nagernyak, Lilia N. Ovcharova, and Sergey V. Shishkin. Russian Governance Reforms in the Social Sphere https://www.researchgate.net/publication/370973931_Russian_Governance_Reforms_in_the_Social_Sphere
16. Can Social Protection Be an Engine for Inclusive Growth?. https://www.oecd.org/en/publications/can-social-protection-be-an-engine-for-inclusive-growth_9d95b5d0-en.html
17. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>
18. Eurostat. General government total expenditure on social protection, 2023. (URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:General_government_total_expenditure_on_social_protection,_2023_.png)
19. How to implement social protection schemes. <https://www.developmentpathways.co.uk/wp-content/uploads/2018/08/SDD-Social-Protection-module-3-v5-3-E.pdf>
20. Inclusive social development. <https://socialprotection-humanrights.org/wp-content/uploads/2015/07/Inclusive-Social-Development-2015-ESCWA.pdf>
21. Inclusive social protection. <https://inclusive-policy.org/inclusive/>
22. More Effective Social Protection for Stronger Economic Growth. https://www.oecd.org/en/publications/more-effective-social-protection-for-stronger-economic-growth_3947946a-en.html
23. Pamela Abbott 1, Claire Wallace 1, Roger Sapsford . Socially Inclusive Development: The Foundations for Decent Societies in East and Southern Africa. https://www.researchgate.net/publication/309824710_Socially_Inclusive_Development_The_Foundations_for_Decent_Societies_in_East_and_Southern_Africa
24. Peter V. Paul. Enhancing the Inclusion of Individuals with Disabilities. <https://www.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.57197%2FJDR-2023-0013&>
25. R202 - Social Protection Floors Recommendation, 2012 (No. 202) https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524&

26. Social protection floor. <https://www.ilo.org/universal-social-protection-department/areas-work-social-protection-department/policy-development-and-applied-research/social-protection-floor?>
27. Social Inclusion. <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion>
28. Social Protection for Sustainable Development: Dialogues between Africa and Brazil. <https://www.undp.org/publications/social-protection-sustainable-development-dialogues-between-africa-and-brazil>
29. Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators. https://www.oecd.org/en/publications/society-at-a-glance-2024_918d8db3-en/full-report/social-spending_d72b8d7b.html
30. Universal social protection: A precondition for accelerating social development. <https://www.ilo.org/publications/universal-social-protection-precondition-accelerating-social-development>
31. UNDP's Social Protection Offer 2.0. <https://www.undp.org/publications/undps-social-protection-offer-20>
32. What We Mean When We Talk About Inclusion. <https://www.communityinclusion.org/about/what-we-mean-when-we-talk-about-inclusion>
33. World Social Protection Report 2024-26: Universal social protection for climate action and a just transition. <https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-social-protection-report-2024-26-universal-social-protection-climate>

Пути обеспечения инклюзивной социальной защиты в Азербайджане

Фирдовси Шахбазов

Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики,
Институт Экономики, ведущий научный сотрудник, кандидат экономических наук

E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Резюме: В статье исследуются пути формирования и развития системы инклюзивной социальной защиты в Азербайджане. Рассматриваются основные теоретические рамки, отражённые в отчётных и аналитических документах международных организаций, а также раскрываются концептуальные основы инклюзивной социальной защиты. Оценивается влияние институциональных и правовых реформ, реализованных в сфере социальной защиты в последние годы, на уровень инклюзивности системы. Обосновывается, что совершенствование механизма адресной государственной социальной помощи является важным инструментом повышения инклюзивности. Существующие неравенства в доступе населения к программам социальной защиты отмечаются как одна из ключевых проблем. На основе проведённого анализа сформулированы предложения по обеспечению инклюзивной социальной защиты.

Ключевые слова: инклюзивная социальная защита, социальные пособия, адресная государственная социальная помощь, бедность, неформальная занятость, пенсия

УДК: 316.3 Классификация JEL: I38, H53

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/129-151>

Identifying the directions for improving the tax environment in the Republic of Azerbaijan

Tanriverdi Pasha

Leading Researcher

Institute of Economics, Ministry of Science and Education

E-mail: tpasha_50@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/009-0009-7221-3420>

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the formation of the tax environment in the Republic of Azerbaijan and its impact on economic development and entrepreneurial activity. The study examines the essence of the tax environment and evaluates key factors such as tax burden, tax rates, tax administration, and the stability of tax legislation. It is substantiated that an increase in the tax burden leads to a decline in economic activity, a reduction in investment and savings levels, and an expansion of the shadow economy. At the same time, the article demonstrates that reducing tax rates and applying tax incentives play a significant role in stimulating entrepreneurship, improving the investment climate, and increasing employment. The study also draws on international experience, particularly the examples of Estonia, Ireland, and Georgia, to identify the main directions for improving Azerbaijan's tax system. The findings suggest that the establishment of a transparent, stable, and simplified tax system is a key prerequisite for sustainable economic growth and long-term development.

Keywords: tax environment, tax burden, entrepreneurship, tax incentives, shadow economy, tax policy

Azərbaycan Respublikasında vergi mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunması

Tanrıverdi Paşa

ETN İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

tpasha_50@mail.ru

<https://orcid/009-0009-7221-3420>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında vergi mühitinin formalaşması, onun iqtisadi inkişafa və sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiri kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatda vergi mühitinin mahiyyəti açıqlanır, vergi yükü, vergi dərəcələri, vergi inzibatçılığı və qanunvericiliyin sabitliyi kimi əsas amillər qiymətləndirilir. Müəllif vergi yükünün artmasının iqtisadi fəallığın azalmasına, investisiya və yığım səviyyəsinin enməsinə, kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsinə səbəb olduğunu elmi arqumentlərlə əsaslandırır. Eyni zamanda, vergi dərəcələrinin azaldılması və vergi güzəştlərinin tətbiqinin sahibkarlığın stimullaşdırılmasında, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında və məşğulluğun artırılmasında mühüm rol oynadığı göstərilir. Məqalədə beynəlxalq təcrübə, xüsusilə Estoniya, İrlandiya və Gürcüstan nümunələri ilə müqayisələr aparılaraq, Azərbaycanın vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilir. Nəticə etibarilə, şəffaf, sabit və sadələşdirilmiş vergi sisteminin formalaşdırılmasının iqtisadi artım və dayanıqlı inkişaf üçün əsas şərt olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: vergi mühiti, vergi yükü, sahibkarlıq, vergi güzəştləri, kölgə iqtisadiyyatı, vergi siyasəti

1. Vergi mühitinə təsir edən amillər və onun qiymətləndirilməsində istifadə edilən göstəricilər

Vergi mühiti – ölkədə, müəyyən ərazilərdə və konkret müəssisələrdə tətbiq olunan vergilərin cari növlərini və dərəcələrini, həmçinin mövcud olan vergi sisteminin iqtisadi və hüquqi çərçivəsini əhatə edir. Vergi mühitinin əlverişli olması investisiyaların və biznes fəaliyyətinin artmasına, əksinə, ağır vergi yükü isə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın genişlənməsinə səbəb ola bilər. [60, s.6-8]

Vergi dərəcələrinin yüksək olması müəyyən müddətdə büdcə gəlirlərinin artımına səbəb olsa da, vergidən yayınmalar, gəlirlərin gizlədilməsi halları daha çox olur və bütün bunlar ölkədə iqtisadi fəallığı zəiflətməklə, büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli bir artımla dəyişikliyə səbəb olmur. Özünü daha qabarıq mənfi amil kimi göstərən nəticə, bütövlükdə iqtisadiyyatda vergi yükünün artmasıdır. Vergi yükünün artmasının mənfi effekti özünü iqtisadi fəallığın motiv və stimullarının zəifləməsində, təkrar istehsalın ümumi makroiqtisadi mühitinin pisləşməsində göstərir. Vergi yükünün yüksək həddə yaxınlaşması bir sıra proseslərdə özünü biruzə verir. Məsələn, yığım və investisiya normalarının aşağı düşməsi, gizli iqtisadiyyatın güclənməsi, dövlət müavinətləri hesabına yaşayan əhali qruplarının artması və s. bu amillərin təzahürüdür.

Azərbaycanda vergi yükünün aşağı həddə olması, heç də burada iqtisadi azadlığın yüksək, dövlət tənzimlənməsinin zəif olmasından irəli gəlir. Əsas amil - vergi yığımının özünün aşağı səviyyədə olmasıdır. Vergi dərəcələrinin ölkədə nisbətən məqbul və getdikcə azalmağa meyilli olmasına baxmayaraq, vergidən yayınmalar hələ də kifayət qədər böyük çəkiyə malikdir. Bunun da əsas səbəbi - Vergi Məcəlləsi və bütövlükdə vergitutma ilə əlaqədar qanunvericilik sisteminə boşluqlar, institusional problemlər, inhisarçılığın və korrupsiyanın mövcudluğu və digər neqativ hallardır.

Vergi sistemi müəyyən müddət ərzində sabit olmalıdır. Sabitlik o deməkdir ki, vergi qanunvericiliyinə yeni vergilərin (rüsurların), habelə vergi ödəyicisinin vəziyyətini pisləşdirən dəyişikliklər və əlavələr, məsələn, vergitutma bazasının və ya vergi dərəcələrinin artırılması yolu ilə daxil edilməməlidir. Vergi qanunvericiliyinin qeyri-sabitliyi hakimiyyət orqanları ilə vergi subyektləri arasında ziddiyyətləri gücləndirməklə yanaşı, gəlirlərin gizlədilməsi və ödənişdən yayınma

mexanizmlərinin yaranmasına da səbəb olur ki, bu da vergi sisteminin özünü səmərəsiz edir.

Azərbaycanın vergi mühitini dünya ölkələri ilə müqayisə edərkən, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların hesabatları və indeksləri əsas götürülür.

Vergi mühiti aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- *Vergi siyasəti:* dövlətin fiskal siyasətinin bir hissəsi olaraq vergilərin yığılması və tənzimlənməsi üçün müəyyən edilən strategiya.

- *Vergi qanunvericiliyi:* iqtisadiyyata təsir etmək üçün qəbul edilən vergi qanunvericiliyi, vergilərin yığılmasını və ödənilməsinə tənzimləyən hüquqi normalar. Vergi qanunvericiliyinin stabil və şəffaf olması, investisiya mühitinin inkişafına töhfə verir.

- *Vergi inzibatçılığı.* Vergilərin yığılması və nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən dövlət orqanlarının fəaliyyəti, vergi toplama üsulları və nəzarət mexanizmləri.

- *İqtisadi amillər:* ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti, ÜDM, işsizlik səviyyəsi və inflyasiya göstəriciləri.

- *Vergi şəffaflığı və proqnozlaşdırılması:* vergi qanunlarının aydınlığı və dəyişkənliyinin az olması.

- *Kölgə iqtisadiyyatı və vergi qaçaqçılığı.* Kölgə iqtisadiyyatının yüksək olması vergi gəlirlərinin azalmasına və ədalətsiz rəqabətə səbəb olur.

- *Beynəlxalq vergi rejimi:* Qlobal iqtisadiyyatla inteqrasiya, beynəlxalq vergi müqavilələri və xarici investorlar üçün vergi şəraiti.

Bu çərçivədə vergi mühiti ölkənin iqtisadi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir və dövlətin gəlir siyasətində mühüm yer tutur. Vergilər və biznes mühiti arasındakı əlaqə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Vergi sisteminin şəffaflığı, ədalətliliyi və biznes üçün əlverişli olması sahibkarların fəaliyyətinə birbaşa təsir edir.

Vergi mühitinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur ki, bunlar vergi sisteminin səmərəliliyini və iqtisadiyyata təsirini ölçməyə imkan verir. Əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

1. *Ümumi vergi yükü:* Bu göstərici vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin və ya sərvətlərinin vergi ödənişləri nəticəsində nə qədər azaldığını ifadə edir. Ümumi vergi yükü iqtisadiyyatda müəyyən dövr ərzində toplanan vergilərin məcmusudur.

2. *Fərdi vergi yükü:* Fərdlərin ödədiyi vergi məbləğlərinin onların əldə etdiyi gəlirlərə nisbətini göstərir. Bu göstərici vergi ödəyicilərinin fərdi vergi yükünü qiymətləndirməyə imkan verir.

3. *Vergi dərəcələri:* Müxtəlif vergi növləri üzrə tətbiq olunan dərəcələr vergi mühitinin əlverişliliyini müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Vergi dərəcələrinin yüksəkliyi və ya aşağılığı iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir.

4. *Vergi güzəştləri və imtiyazları:* İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiq olunan vergi güzəştləri və imtiyazları vergi mühitinin stimullaşdırıcı təsirini qiymətləndirməyə kömək edir.

5. *Vergi inzibatçılığı:* Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi, vergi ödəyicilərinin vergi orqanları ilə münasibətləri və vergi ödəmə prosedurlarının sadəliyi vergi mühitinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

6. *Vergi qaçaqçılığı və vergidən yayınma səviyyəsi:* Vergi mühitinin sağlamlığını qiymətləndirmək üçün vergi qaçaqçılığı və vergidən yayınma hallarının səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır.

Vergi siyasəti və iqtisadi mühit bir-biri ilə sıx bağlıdır. Effektiv vergi siyasəti iqtisadi inkişafı sürətləndirir, sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırır və dövlət gəlirlərini optimallaşdırır. Buna görə də, balanslı və şəffaf vergi sistemi iqtisadi sabitlik və inkişaf üçün əsas şərtlərdən biridir.

2. Vergi yükünün artmasının iqtisadiyyata təsiri

Vergi yükünün artması əsasən iqtisadi fəallığın azalmasına, investisiya və yığım səviyyəsinin enməsinə, eləcə də kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsinə gətirib çıxarır. *Vergi yükünün artmasının mənfi təsirlərini* aşağıdakı istiqamətlər üzrə təhlil etmək mümkündür:

1. *İqtisadi stimulların zəifləməsi* - Vergi yükünün artması biznes və fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə marağın azalmasına səbəb olur. Belə ki, yüksək vergi dərəcələri kapital qoyuluşlarını

məhdudlaşdırır və gələcəkdə iqtisadi artım üçün zəruri olan innovativ təşəbbüslərin qarşısını alır. [24]

2. *Təkrar istehsalın pisləşməsi* - Makroiqtisadi mühitin pisləşməsi özünü əsasən istehlak və istehsal proseslərində göstərir. Yüksək vergi dərəcələri sahibkarların xərclərini artırır və onların istehsal prosesində daha ehtiyatlı davranmasına səbəb olur.[50] Bunun nəticəsində isə ölkənin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) azalma tendensiyası göstərə bilər.

3. *İnvestisiya və yığım səviyyəsinin enməsi* - Vergi yükünün artması investorların gəlir gözləntilərini azaldır və kapital qoyuluşlarının azalmasına səbəb olur. Bu proses uzunmüddətli dövrdə iqtisadi böyüməni ləngidə bilər. Məsələn, Laffer əyrisi nəzəriyyəsinə görə, yüksək vergi dərəcələri müəyyən həddən sonra vergi gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır.[43]

4. *Kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi* - Yüksək vergi yükü bizneslərin vergi ödəməkdən yayınmasına və qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərin artmasına səbəb olur. Dünya Bankının araşdırmalarına əsasən, yüksək vergi yükünə malik ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının payı daha yüksək olur.[58]

5. *Sosial asılılığın güclənməsi* - Vergi yükünün artması bəzi sosial qrupların dövlət müavinətlərindən asılılığını artırır. Bu tendensiya, xüsusilə, aşağı gəlirli ailələrin sosial yardımlara daha çox müraciət etməsinə və əmək bazarında iştirak səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.[36]

Vergi yükünün artması iqtisadiyyat üçün ciddi çağırışlar yaradır. Əsas mənfi təsirlər sırasında iqtisadi fəallığın azalması, investisiya və yığım səviyyəsinin düşməsi, kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi və sosial asılılığın artması yer alır. Bu problemlərin həlli üçün hökumətlər vergi siyasətini balanslaşdırmalı və sahibkarlıq mühitini stimullaşdıracaq islahatlar həyata keçirməlidirlər.

Azərbaycanda vergi dərəcələri ümumilikdə məqbul və hətta bəzi sahələrdə azalma meyilli olsa da, ölkədə vergi yığım səviyyəsi hələ də aşağıdır. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. *Vergidən yayınma hallarının geniş yayılması* - İqtisadi fəaliyyət göstərən bir çox bizneslər, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri vergidən yayınma praktikasına üstünlük verirlər. Bunun əsas səbəbi, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın geniş yayılması və nəzarət mexanizmlərinin yetərsizliyidir.

2. *Vergi qanunvericiliyində boşluqlar və institusional problemlər* - Vergi Məcəlləsi və əlaqədar qanunvericilik aktlarında müəyyən boşluqlar mövcuddur ki, bu da sahibkarlara müxtəlif hüquqi mexanizmlər vasitəsilə vergidən yayınmaq imkanı yaradır.

3. *İnhisarçılıq və korrupsiya amili* - Vergi yükünün aşağı olmasına baxmayaraq, ölkədə inhisarlar və qeyri-rəsmi iqtisadi münasibətlər geniş yayılıb. Bu da, bəzi iri biznes qurumlarının faktiki olaraq vergi ödəməkdən yayınmasına şərait yaradır.

4. *Kölgə iqtisadiyyatının geniş yayılması* - Azərbaycanın iqtisadiyyatında kölgə iqtisadiyyatı əhəmiyyətli paya malikdir. Bu isə vergi orqanlarının real vergi potensialını tam şəkildə üzə çıxarmasına mane olur.

İqtisadi azadlıq indeksi nəzərdən keçirildikdə, vergi yükünün aşağı olması müsbət amil kimi qəbul edilsə də, Azərbaycanda aşağı vergi yığım səviyyəsi institusional zəifliklərdən, vergidən yayınma halları, kölgə iqtisadiyyatı və korrupsiya kimi problemlərdən qaynaqlanır. *Heritage Foundation* və *Fraser Institute* kimi təşkilatların iqtisadi azadlıq indekslərinə əsasən, Azərbaycanın mövqeyi orta səviyyədə qalır. Azərbaycanın vergi mühitinə dair müəyyən irəliləyişlər olsa da, məhz biznes mühitinin qeyri-müəyyənliyi, institusional zəifliklər, korrupsiya və kölgə iqtisadiyyatının geniş yayılması, vergi inzibatçılığında qeyri-şəffaflığın mövcudluğu vurğulanır.[34]

Bu problemlərin həlli üçün vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyinin boşluqlarının aradan qaldırılması və inhisarçılıqla mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi vacibdir.

3. Vergi dərəcəsinin aşağı salınmasının və vergi güzəştlərinin sahibkarlığın stimullaşdırılmasında rolu

Vergi mühiti və vergi rejimi ölkədəki sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinə, investisiya cəlbediciliyinə və ümumiyyətlə biznesin inkişafına birbaşa bir neçə əsas aspektdə təsir edir:

1. *Vergi dərəcələri və yükü* - Yüksək vergi dərəcələri və vergi yükü sahibkarların gəlirini azaldır və kölgə iqtisadiyyatına yönəlmə riskini artırır, onlar üçün əlavə xərc yaradaraq investisiyaları da məhdudlaşdırır. Həmçinin, kölgə iqtisadiyyatının əsas səbəblərindən biri nisbətən yüksək vergi dərəcələridir. Bu, vergi ödəyicilərini gəlirlərini gizlətməyə təşviq edir.[68]

2. *Vergi inzibatçılığı* - Bürokratik prosedurların çox olması biznesin fəaliyyətini çətinləşdirir bilər. Sadələşdirilmiş vergi qaydaları və rəqəmsal vergi sistemləri, e-fakturalar və avtomatlaşdırılmış vergi qiymətləndirmələri vergi ödəyicilərinin uyğunluq səviyyələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və uyğunluq xərclərini azaltmışdır.[68] Həmçinin vergi ödənişlərinin elektronlaşdırılması vergi ödəyiciləri üçün uyğunluq xərclərini azaldır, çünki bu, səyahət etmə, növbədə gözləmə və rüşvət tələb edə biləcək vergi məmurları ilə qarşılıqlı əlaqə ehtiyacını minimuma endirir və ya aradan qaldırır.[67]

- *Vergi güzəştləri və stimullar* - Müəyyən sahələrə və ya yeni startaplara vergi güzəştləri biznes mühitini canlandırmağa bilər. Vergi güzəştləri və stimullar startaplar və kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün vergi güzəştləri innovasiyanın və investisiyanın artmasına səbəb olur. Bu cür vergi təşviqləri, biznes mühitini canlandırmaq və iqtisadi inkişafı təşviq etmək məqsədi daşıyır.[38]

- *Vergi şəffaflığı və sabitlik* - Vergi qanunvericiliyindəki tez-tez dəyişikliklər qeyri-müəyyənlik yarada və bizneslər üçün riskləri artırmağa bilər.

Sahibkarlığı stimullaşdırmağa biləcək vergi dəyişikliklərindən biri də gəlir vergisinin dərəcəsinin aşağı salınmasıdır. Müəssisələrin vergi yükünün azaldılması onlara innovasiyalar, inkişaf və biznesin genişləndirilməsi üçün alınan vəsaitləri yenidən bölüşdürməyə imkan verə bilər. Bu, həm də, iqtisadiyyata investisiyaların artmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb ola bilər. Sahibkarlar öz bizneslərini inkişaf etdirmək və onun gəlirliliyini artırmaq üçün stimullar alırlar.

Vergi siyasətinin optimallaşdırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Xüsusilə, gəlir vergisi dərəcəsinin azaldılması müəssisələrin maliyyə resurslarını daha effektiv bölüşdürməsinə və biznesin inkişafına yönəltməsinə imkan yaradır. Bu addım həm sahibkarlar, həm də ümumilikdə iqtisadiyyat üçün bir sıra üstünlüklər təqdim edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi iqtisadi inkişafın əsas təkanverici qüvvələrindən biridir. Vergi güzəştlərinin düzgün hədəflənməsi təkcə sahibkarlığın inkişafını deyil, həm də ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasını və innovasiyaların sürətlənməsini təmin edə bilər. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsi və yerli iqtisadi şərait nəzərə alınaraq davamlı islahatların aparılması məqsədəuyğun olardı.

Azaldılmış gəlir vergisi dərəcəsi sahibkarlar üçün əlavə maliyyə resursları ayırmaq imkanı yaradır. Yüksək vergi yükü müəssisələrin gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini dövlət büdcəsinə yönəltməsinə səbəb olduğu halda, aşağı vergi dərəcələri bu vəsaitlərin yenidən biznesə sərmayə qoyulmasına şərait yaradır. Məsələn, şirkətlər əlavə vəsaitləri innovasiyalara, yeni texnologiyaların tətbiqinə və məhsuldarlığın artırılmasına yönəldə bilər.[52]

Dünya Bankının 2022-ci il hesabatına görə, aşağı gəlir vergisi dərəcələri olan ölkələrdə biznesin inkişaf tempi daha sürətli olmuşdur. Xüsusilə, Estoniya və İrlandiya kimi ölkələrdə aşağı korporativ vergi dərəcələri investisiya axınlarını artırmış və startap ekosisteminin inkişafına töhfə vermişdir. Estoniya və İrlandiya kimi ölkələr, aşağı korporativ vergi dərəcələri və biznes dostu mühitləri ilə tanınır və bu, onların startap ekosistemlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu ölkələrin uğurları, aşağı vergi dərəcələrinin və əlverişli tənzimləmə mühitinin biznes inkişafına necə töhfə verə biləcəyini göstərir.

Estoniya 2022-ci ildə "Tax Competitiveness Index"də dünyanın ən rəqabətli vergi sistemində sahib ölkə kimi tanınmışdır. Bu, əsasən: yenidən investisiya olunan və saxlanılan mənfəətlərə korporativ gəlir vergisinin tətbiq olunmaması; əmlak vergisinin yalnız torpaq dəyərində tətbiq olunması; sadə və şirkətlərin vergi hesabatlarını daha sürətli və asan şəkildə təqdim etməsinə imkan verən şəffaf vergi sistemi kimi xüsusiyyətlərə əsaslanır ki, Estoniyanın məhz 2021-ci ildə ÜDM-in 8,3% artması ilə dəstəklənir. [69] İrlandiya isə 12,5% korporativ vergi dərəcəsi ilə tanınır və bu, ölkəyə çoxsaylı beynəlxalq texnologiya və maliyyə şirkətlərini cəlb etmişdir.[65]

Bu nümunələr göstərir ki, aşağı və sadə korporativ vergi dərəcələri, investisiya axınlarını artırmaq və startap ekosistemini gücləndirmək üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Vergi yükünün azaldılması və ya vergi güzəştlərinin tətbiqi biznesin inkişafını sürətləndirən əsas amillərdən biridir. Dünya Bankının və PwC-nin birgə hazırladığı "Paying Taxes" hesabatları, əlverişli vergi rejimlərinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına müsbət təsir göstərdiyini vurğulayır. Bu hesabatlar, vergi sistemlərinin sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması kimi islahatların biznes mühitinə təsirini

qiymətləndirərək qeyd edirlər ki, kiçik və orta ölçülü müəssisələr iqtisadi artım və məşğulluğa töhfə versələr də, yüksək vergi yükü onların qeyri-rəsmi sektora keçməsinə və ya fəaliyyətlərini dayandırmasına səbəb ola bilər. Sadələşdirilmiş və əlverişli vergi rejimləri kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin vergi öhdəliklərini yerinə yetirməsini asanlaşdırır və onların rəsmi iqtisadiyyata keçidini təşviq edir. Bu cür rejimlər, xüsusilə yüksək savadsızlıq səviyyəsi olan ölkələrdə, mikro müəssisələr üçün daha əlverişli ola bilər. [26]

Bunun əksinə, yüksək vergi dərəcələri və qeyri-müəyyən vergi qanunvericiliyi biznes üçün maliyyə yükünü artırır və xüsusilə kiçik və orta sahibkarların rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. McKinsey & Company-nin 2022-ci il araşdırmasına görə, yüksək korporativ vergi dərəcələri investisiya qoyuluşlarını 15-20% azalda bilər.[47]

Vergi yükünün azalması bizneslərin daha çox investisiya cəlb etməsinə şərait yaradır. İnvestorlar üçün cəlbedici biznes mühiti aşağı vergi yükü ilə birbaşa əlaqəlidir. Harvard Business Review-un apardığı bir araşdırmaya görə, yüksək vergi dərəcələri olan ölkələrdə xarici investisiyaların həcmi azalır, əksinə, vergi güzəştləri tətbiq olunan ölkələrdə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə artır.[41]

Vergi yükünün azalması bizneslərin daha çox investisiya cəlb etməsinə şərait yaradır və investorlar üçün cəlbedici biznes mühiti aşağı vergi yükü ilə birbaşa əlaqəlidir. Harvard Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər Mərkəzinin (Weatherhead Center for International Affairs) nəzdində aparılan bir araşdırmada göstərilir ki, yüksək dolaylı biznes vergiləri xarici fiillərə investisiyanı azaldır və şirkətləri yerli kapital istifadəsini minimuma endirən istehsal metodlarına keçməyə təşviq edir. Bu nəticələr, dolaylı vergi dərəcələrinin fərqlərinin istehsal fəaliyyətinin yerləşdiyi ərazilərə təsir edir və bu yolla, xarici birbaşa investisiyaları (FDI) da məhdudlaşdırır.[24]

Azaldılmış gəlir vergisi eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaradılmasına da müsbət təsir göstərir. Vergi dərəcələrinin azaldılması, sahibkarların əlavə maliyyə resurslarına malik olmasına və nəticədə işçi qüvvəsinə daha çox sərmayə yatırmasına səbəb olur. Bu, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və işsizliyin azalmasına müsbət təsir göstərə bilər. Məsələn, Forbes-in 2022-ci il hesabatında göstərilir ki, gəlir vergisi dərəcəsini 5% aşağı salan ABŞ ştatlarında işsizlik səviyyəsi digər ştatlara nisbətən daha sürətlə azalmışdır.[28]

NBER araşdırmaçıları tərəfindən aparılan bir araşdırmada, istehsal sektorundakı şirkətlərin gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılmasına cavab olaraq kapital xərclərini və məşğulluğu artırdıqları müəyyən edilib. Lakin, xidmət sektorundakı şirkətlər bu vergi endirimlərini əsasən dividend ödənişlərini artırmaq üçün istifadə edirlər və işçi sayını dəyişdirmirlər.[46] (Digər məqalədə, korporativ vergi endirimlərinin hər zaman daha çox iş yeri yaratmadığı vurğulanır. Xüsusilə, xidmət sektorundakı şirkətlərin bu vergi endirimlərini əsasən dividend ödənişlərini artırmaq üçün istifadə etdikləri qeyd olunur.[39] 2017-ci ildə ABŞ-da həyata keçirilən vergi islahatlarından sonra aparılan bir sorğuda, şirkətlərin yalnız 4%-nin bu vergi endirimləri nəticəsində işə qəbul proseslərini sürətləndirdikləri müəyyən edilib.[46]

Bu, vergi endirimlərinin məşğulluğa təsirinin məhdud olduğunu göstərir. Vergi dərəcələrinin azaldılması, xüsusilə istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün kapital xərclərinin və məşğulluğun artmasına səbəb ola bilər. Lakin, xidmət sektorundakı şirkətlər bu vergi endirimlərini əsasən dividend ödənişlərini artırmaq üçün istifadə edirlər və işçi sayını dəyişdirmirlər. Bu səbəbdən, vergi endirimlərinin məşğulluğa təsiri sektorlar arasında fərqli ola bilər.

Ümumilikdə, azaldılmış gəlir vergisi dərəcəsi biznes mühitinin canlanmasına, innovasiyaların inkişafına və iqtisadi artıma töhfə verə bilər. Bu yanaşma xüsusilə kiçik və orta bizneslər üçün daha əlverişli şərait yaradaraq onların bazarda dayanıqlığını artırır. Dövlət siyasəti çərçivəsində bu cür vergi dəyişikliklərinin tətbiqi sahibkarlıq sektorunun inkişafına mühüm dəstək ola bilər.

Sahibkarlığa müsbət təsir göstərə biləcək digər vergi dəyişikliyi müəyyən sənaye və ya fəaliyyət növləri üçün *yeni vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir*. Vergi güzəştləri, azaldılmış vergi dərəcələri və yeni sahibkarlara tətbiq edilən stimullaşdırıcı tədbirlər biznesin inkişafını sürətləndirə bilər. Bir çox ölkə KOB-ların inkişafını dəstəkləmək üçün müəyyən vergi güzəştləri tətbiq edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi güzəştləri və xüsusi vergi rejimləri innovativ sahibkarlığın

dəstəklənməsi üçün effektiv mexanizmlərdən biridir. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində və ABŞ-da ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalara, startaplara və tədqiqat fəaliyyətlərinə vergi güzəştləri tətbiq edilir. Bu yanaşma müəssisələri daha çox investisiya qoymağa və elmi araşdırmalara maliyyə ayırmağa təşviq edir.

Bəzi ölkələr startaplar və texnoloji bizneslər üçün vergi güzəştləri təqdim edərək rəqəmsal transformasiyanı stimullaşdırır. Məsələn, Estoniyada tətbiq edilən sıfır faizli reinvestisiya olunan mənfəət vergisi startap ekosisteminin inkişafına təkan vermişdir.[56]

Xarici və daxili investisiyaları cəlb etmək məqsədilə tətbiq edilən vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan yaradır. Məsələn, İrlandiyada aşağı korporativ vergi dərəcəsi (12,5%) texnologiya nəhənglərinin bu ölkəyə axınına səbəb olmuşdur.[37]

Azərbaycan iqtisadiyyatında da bu istiqamətdə müxtəlif addımlar atılır. Belə ki, Azərbaycanda mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi sahibkarların vergi yükünü xeyli azaltmışdır.[1] Vergi Məcəlləsinə edilən son dəyişikliklər çərçivəsində İKT sektorunda fəaliyyət göstərən startaplara və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara müəyyən vergi güzəştləri tətbiq edilir. Bunun nəticəsində həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər əlavə dəyər yarada bilir və bazarda daha güclü mövqə tuta bilirlər.

OECD) [53] məlumatlarına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi güzəştləri iqtisadi artıma töhfə versə də, gəlir bərabərsizliyini artırmaq riski daşıyır. Güzəştli vergi rejimlərinin tətbiqi istər yerli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə mühüm fiskal alət olsa da, onların effektiv və ədalətli olması üçün şəffaflıq, tənzimləmə və nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir.

Həmçinin aşağıdakı tədbirlərin görülməsi də vacibdir:

1. Vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyinin davamlı qiymətləndirilməsi.
2. Şəffaflıq və hesabatlılıq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi.
3. Ədalətli rəqabət mühitinin qorunması üçün hüquqi islahatların aparılması.

Azərbaycanda vergidən azadolmalar müxtəlif sahələrdə iqtisadi inkişafı təşviq etmək və sosial rifahı artırmaq məqsədilə tətbiq edilir. Aşağıda üç əsas vergi azadolma sxemi və onların tətbiq sahələri haqqında məlumat verilir:

2018-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və “Sosial Sığorta Haqqında” qanuna bir sıra dəyişiklər edilib. Burada məqsəd - ölkədə biznes mühitinin əlverişliyinin artırılması, sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və iqtisadiyyatın şəffaflaşdırılması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, inzibətçiliyin təkmilləşdirilməsi və vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, gizli məşğulluğun əhatəliliyinin aradan qaldırılması və sosial müdafiə mexanizmlərinin əlçatanlığının artırılmasıdır.

4. İkiqat vergitutma müqavilələrinin vergi mühitinə təsiri

Vergi mühitinin ümumi səviyyəsinə ölkələr arasında ikiqat vergitutma müqavilələrinin mövcudluğu da təsir edir. Vergi sisteminin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi və uyğunlaşdırılması məqsədilə ölkələr arasında ikiqat vergitutma müqavilələri bağlanır. Bu müqavilələr beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin təşviqi, vergi yükünün azaldılması və sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır.

Vergi müqavilələri - gəlirin ikiqat vergiyə cəlb edilməsinin qarşısını alan, həmçinin gəlirlərin ölkələr arasında bölüşdürülməsi zamanı yaranan inzibati məsələləri həll edən qaydalardır. Vergi müqavilələri xarici ölkələrlə əlaqələri olan bir təşkilatın öz vergilərini planlaşdırma biləcəyi bir sistem təmin edir. Belə müqavilələrin əsas məqsədi yerli və xarici vergi sistemlərinin tətbiqini əlaqələndirməkdir.

İkiqat vergitutma müqavilələri gəlirlərin iki müxtəlif ölkədə vergiyə cəlb olunmasının qarşısını alan, eləcə də gəlirlərin ölkələr arasında bölüşdürülməsi ilə bağlı yaranan inzibati məsələləri həll edən hüquqi çərçivədir. Bu müqavilələr xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri olan fiziki və hüquqi şəxslərə öz vergilərini daha effektiv planlaşdırmaq imkanı yaradır.

İkiqat vergitutma problemi əsasən, gəlirin əldə edildiyi ölkə ilə onun sərəncamçısının yaşadığı ölkə arasında yaranan fiskal mübahisələrdən irəli gəlir. Məsələn, bir şirkət xarici ölkədə fəaliyyət göstərdiyi zaman həmin ölkənin vergi qanunvericiliyinə əsasən, mənfəət vergisi ödəyir. Eyni

zamanda, mənfəətin sahib olduğu ölkədə də vergiyə cəlb edilməsi mümkündür.

Azərbaycan bir sıra ölkələrlə iqlat vergitutma müqavilələri bağlamışdır. Bu müqavilələr iqtisadi əməkdaşlıq üçün hüquqi baza yaratmaqla yanaşı, xarici investorlar üçün vergi stimulları təqdim edir. Məsələn, Azərbaycan OECD Model Vergi Konvensiyasına uyğun olaraq bir çox ölkə ilə vergi müqavilələri imzalamışdır.

İqlat vergitutma müqavilələri beynəlxalq biznes əməliyyatlarında mühüm rol oynayır və ölkələrin investisiya mühitini yaxşılaşdırmasına kömək edir. Bu müqavilələr vergi sistemlərinin effektivliyini artırır, vergidən yayınma hallarının qarşısını alır və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa töhfə verir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu müqavilələr xarici kapitalın cəlb edilməsində və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycanın iqlat vergitutma müqavilələri ilə bağlı siyasəti ölkəyə xarici investisiyaları təşviq etməyə və beynəlxalq vergi standartlarına uyğunluq təmin etməyə yönəlib. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və müqavilələrin genişləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının global iqtisadiyyata inteqrasiyasını daha da dərinləşdirə bilər.

5. Vergi sisteminin sadələşdirilməsi və vergi mühitinin cəlbediciliyi.

Vergi sisteminin səmərəli işləməsi üçün onun əsas xüsusiyyətlərindən biri sabitlikdir. *Vergi sisteminin sabitliyi dedikdə*, müəyyən müddət ərzində vergi qanunvericiliyində ciddi dəyişikliklərin edilməməsi nəzərdə tutulur. Burada sabitlik - vergi qanunvericiliyinə yeni vergilərin (rüsurların), habelə vergi ödəyicisinin vəziyyətini pisləşdirən dəyişikliklər və əlavələr, məsələn, vergitutma bazasının və ya mövcud vergi dərəcələrinin artırılmaması, vergitutma bazasının genişləndirilməməsi və vergi ödəyicilərinin maliyyə yükünü artıran digər dəyişikliklərin edilməməsini nəzərdə tutur.

Sabitlik tələbi həm də o deməkdir ki, vergi sistemi qanunla müəyyən müddət ərzində vergilərin sayını və strukturunu müəyyən etməli və təsbit etməlidir ki, bu da qanunla müəyyən edilmiş müddətə əlavələrin, dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsini, yeni vergilərin və əlavə yüklərin daxil və ya tətbiq edilməsini istisna edir.

Vergi sisteminin sabitliyi iqtisadi inkişafın və biznes mühitinin proqnozlaşdırıla bilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Sabit vergi rejimi sahibkarlıq subyektlərinə uzunmüddətli maliyyə planlaması aparmağa, investisiya mühitini yaxşılaşdırmağa və iqtisadi artımı dəstəkləməyə imkan yaradır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi siyasətində tez-tez edilən dəyişikliklər investorların və biznes subyektlərinin fəaliyyətinə mənfə təsir göstərir. Vergi sabitliyi həmçinin dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırıla bilməsinə və vergi inzibatchılığının səmərəliliyinə töhfə verir.

Vergi sabitliyi həm vergi ödəyicilərinə, həm də dövlətə bir sıra üstünlüklər qazandırır. *Əsas üstünlükləri* aşağıdakılardır:

1. *İnvestisiya mühitinin yaxşılaşması* - Sahibkarlar və investorlar vergi sisteminin stabil olacağını bildikdə, daha rahat və uzunmüddətli planlar qurmaq və daha çox sərmayə yatırmaq imkanına malik olurlar. Vergi dərəcələrinin sabit qalması xarici və yerli investorları cəlb edir.

2. *Proqnozlaşdırıla bilən iqtisadi mühit* - Vergilərin və vergi yükünün stabil olması müəssisələrə xərclərini və gəlirlərini daha düzgün hesablamağa imkan yaradır.

3. *Biznesin inkişafına dəstək* - Qanunvericiliyin tez-tez dəyişməsi müəssisələrin fəaliyyətində qeyri-müəyyənlik yaradır. Bu isə biznesin genişlənməsini və inkişafını çətinləşdirir.

4. *Dövlət büdcəsinin davamlılığı* - Vergi sabitliyi dövlətin vergi daxilolmalarını proqnozlaşdırmasına və büdcə siyasətinin daha effektiv qurulmasına kömək edir.

5. *Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması* - Vergi dərəcələrinin və vergi bazasının sabitliyi vergi ödəyicilərinin gözləntilərinin uyğunlaşmasına və onların qanuni hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

6. *Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi* - Davamlı vergi siyasəti dövlətin gəlirlərini sabit saxlamaq və büdcə planlamasını asanlaşdırmaq baxımından mühüm rol oynayır.

7. *Korrupsiya və sui-istifadə hallarının azaldılması* - Vergi qanunvericiliyinin tez-tez dəyişdirilməsi və qeyri-müəyyənliklər bəzi hallarda qeyri-rəsmi razılaşmaların və sui-istifadə hallarının artmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycan bu istiqamətdə ciddi islahatlar həyata keçirsə də, digər region ölkələrinin təcrübəsi

ilə müqayisə aparmaq islahatların effektivliyini qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Gürcüstan, Qazaxıstan və Estoniya kimi ölkələr vergi sisteminin sadəliyi və rəqəmsallaşma səviyyəsinə görə regionda və hətta qlobal miqyasda nümunə kimi göstərilir. [71]

Cədvəl 1.**Vergi sisteminin sadələşdirilməsi üzrə Azərbaycanın Gürcüstan, Qazaxıstan və Estoniya ilə müqayisəsi [17, 33]**

Göstərici / Ölkə	Azərbaycan (2023)	Gürcüstan (2023)	Qazaxıstan (2023)	Estoniya (2023)
Vergi növlərinin sayı	5 əsas növ (ƏDV, mənfəət, gəlir, sadələşdirilmiş, aksiz)	6 əsas növ	7 əsas növ	3 əsas növ (ƏDV, gəlir, sosial)
Sadələşdirilmiş vergi rejimi	Mövcuddur, KOS-lar üçün tətbiq olunur	Mövcuddur, çox sadə prosedurlar	Mövcuddur, lakin daha çox sektorlar üzrə fərqlənir	Praktiki olaraq bütün KOS-lar üçün e-vergi rejimi
Onlayn vergi inzibatçılığı	E-bəyannamə, e-qaimə, onlayn kassa sistemi	Tam rəqəmsallaşdırılıb, "Revenue Service" platforması	"e-Salyq Azamat" mobil tətbiqi ilə əhatəli idarəetmə	Tam rəqəmsallaşmış sistem, dünya üzrə qabaqcıl
Vergilərin ödənilməsinə sərf olunan orta vaxt (illik)	Təqribən 159 saat (DB məlumatı)	200 saat	182 saat	Yalnız 50 saat
Vergi şəffaflığı və sadəlik üzrə beynəlxalq reyting	Orta səviyyə	Yüksək (DB və OECD tərəfindən qeyd olunur)		

Estoniya dünyanın ən sadə və rəqəmsal vergi sisteminə sahibdir. Bütün vergi hesabatları və ödənişləri onlayn rejimdə, cəmi bir neçə kliklə həyata keçirilir. Qazanılmamış gəlir vergiyə cəlb olunmur - yalnız paylanmış mənfəət vergiyə tabedir. Bu yanaşma sahibkarları reinvestisiya etməyə stimullaşdırır.

Gürcüstan da sadələşdirilmiş və şəffaf vergi sisteminə görə regionda müsbət nümunədir. "Sərbəst ticarət zonaları", "mikro və kiçik sahibkar rejimi" və vergi güzəştləri sayəsində Gürcüstan kiçik bizneslər üçün cəlbedici məkana çevrilib.

Qazaxıstan texnoloji həlləri tətbiq etsə də, hələ də bəzi sahələrdə inzibati yük qalır. Bununla belə, mobil tətbiq və bulud əsaslı sistemlər sürətlə tətbiq olunmaqdadır.

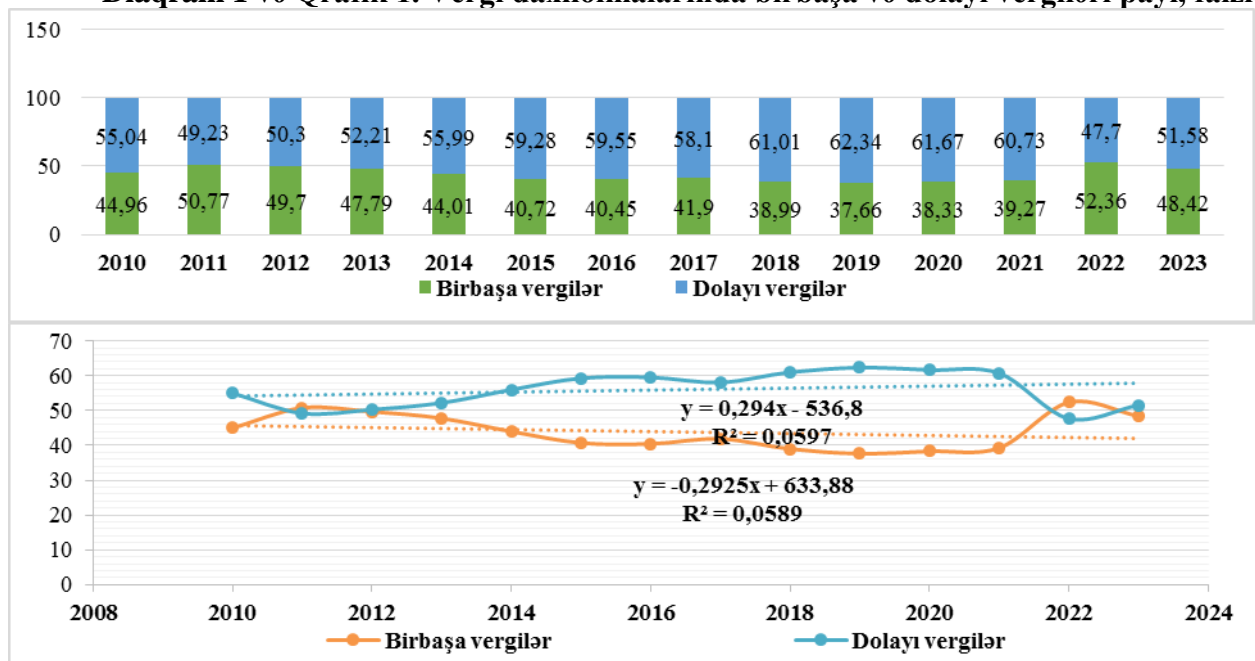
6. Azərbaycanada vergi mühitini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi**6.1. Vergi daxilolmalarının birbaşa və dolay vergilər üzrə təhlili**

Birbaşa və dolay vergilərin nisbəti vergi sistemini xarakterizə etmək üçün ən vacib göstəricilərdən biri hesab edilir. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının tutulma mənbələrinə görə strukturunu 2-ci cədvəlin məlumatları əsasında təhlil etməyə çalışaq.

Cədvəl 2.**2010-2023-cü illər ərzində dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin strukturu, %-lə[5]**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi vergilər	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Birbaşa vergilər	44,96	50,77	49,70	47,79	44,01	40,72	40,45	41,90	38,99	37,66	38,33	39,27	52,36	48,42
Dolay vergilər	55,04	49,23	50,30	52,21	55,99	59,28	59,55	58,10	61,01	62,34	61,67	60,73	47,70	51,58

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Diaqram 1 və Qrafik 1. Vergi daxilolmalarında birbaşa və dolayı vergiləri payı, faizlə

2000-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində və büdcə daxilolmalarında birbaşa vergilər üstünlük təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə onun payı 44,9%-ə düşmüş, 2011-ci ildə 50,77%-ə yüksəlsə də, sonrakı illərdə hər il azalaraq 2019-cu ildə ən aşağı göstərici ilə 37,6%-ə düşmüş, lakin 2020-ci ildən başlayaraq yenidən artmaqla 2022-ci ildə maksimal - 52,36%-ə yüksəlmişdir. Dolayı vergilərin payı isə təhlil olunan dövr ərzində 2011 və 2022-ci illər istisna olmaqla həmişə üstünlüyə malik olmuşdur. Vergi daxilolmalarının tutulma mənbəyinə görə strukturundakı belə dəyişkənliyi, əsasən, stabil vergi sisteminin tam formalaşmaması və vergi islahatlarının davam etdirilməsi ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Respublikamızda birbaşa vergilərin strukturunun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisəsi göstərir ki, formalaşan vergi sisteminin əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin aşağı olmasıdır. Avropa ölkələrində vergi daxilolmalarının 30%-ə qədər fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin payına düşür. Respublikamızda bu rəqəm 2010-2023-cü illər ərzində 24,92%-dən 12,34%-ə düşmüşdür.

6.2. Vergi yükü və vergi dərəcələri üzrə təhlil

Vergi yükü, ümumi daxili məhsulda (ÜDM) vergi gəlirlərinin payı ilə ölçülür. Müxtəlif ölkələrdə bu göstərici fərqlidir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi yükü adətən daha yüksəkdir. Hazırda Vergi Məcəlləsində biznes nümayəndələri üçün 100-dən çox güzəşt və azadolma mövcuddur.

Cədvəl 3-də MDB və qonşu ölkələrdə müxtəlif növ vergi daxilolmalarının ÜDM-də payı və Dünya Bankının tərtib etdiyi reytinglərdə tutduğu yer haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 3.**Müxtəlif ölkələrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-də payı, %-lə [51]**

Ölkələr	Mal xidmətə və vergilər	Qlobal reyting	Beynəlxalq ticarət vergiləri	Qlobal reyting	Gəlir, mənfəət və kapital vergiləri	Qlobal reyting
Azərbaycan	22,34	106	4,51	50	13,77	102
Ermənistan	52,48	17	5,13	47	35,25	30
Belarus	49,76	22	16,39	15	5,61	113
Gürcüstan	52,07	18	0,56	86	31,02	45
Qazaxıstan	26,76	98	17,17	12	28,26	60
Qırğızıstan	42,65	49	13,29	20	12,94	104
Moldova	69,9	2	4,56	49	15,58	98
Rusiya	40,74	58	12,69	22	4,32	115
Tacikistan	46,24	33	5,18	46	8,26	110

Türkiyə	45,67	36	2,19	70	27,16	63
Özbəkistan	45,9	35	4,04	53	32,55	41
Ukrayna	55,25	13	2,97	64	22,0	82

Göründüyü kimi Mal və xidmətə vergilər üzrə: ən yüksək pay (69,9%) Moldova, (55,25%) Ukrayna və (52,48%) Ermənistana; ən aşağı pay (22,34%) Azərbaycana (22,34) və Qazaxıstana (26,76%) məxsusdur. 2021-ci il üçün dünya üzrə orta göstərici 38,96% olub.

Beynəlxalq ticarət vergiləri üzrə: ən yüksək pay (17,17%) Qazaxıstana və (16,39%) Belarusa; ən aşağı pay (0,56%) Gürcüstana, (2,19%) Türkiyəyə və (2,97%) Ukraynaya məxsusdur. 2021-ci il üçün dünya üzrə orta göstərici 7,43% olub. Azərbaycanın göstəricisi (4,51%) dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır.

Gəlir, mənfəət və kapital artımına vergilər üzrə: ən yüksək pay (35,25%) Ermənistana, (16,39%) Özbəkistana və (32,55%) Gürcüstana; ən aşağı pay (4,32%) Rusiyaya və (5,61%) Belarusa məxsusdur. 2021-ci il üçün dünya üzrə orta göstərici 28,52% olub. Azərbaycanın göstəricisi (13,71%) dünya üzrə orta göstəricidən xeyli aşağıdır.

Azərbaycanda vergi yükünü tam xarakterizə etmək üçün vergi dərəcələrinin səviyyəsi də əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 4.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiq olunan vergi dərəcələri, %-lə[54]

Ölkələr	Korporativ vergi	Gəlir vergisi	Satış vergisi	Sosial sığorta haqları	Şirkətlər üçün sosial sığorta	İşçilərin sosial sığortası	İllər
Azərbaycan	20% (2022)	25%	18%	25%	22%	3%	2023
Gürcüstan	15%	20%	18%	-	-	-	2023
Ermənistan	20%	36%	20%	5%	5%	-	2022
Belarus	18%	13%	20%	35%	28%	1%	2022
Qazaxıstan	20%	10%	12%	9,5%	9,5%	-	2023
Qırğızıstan	-	-	12%	-	-	-	2023
Moldova	12%	12%	20%	33%	24%	9%	2023
Rusiya	20%	13%	20%	30%	30%	0%	2023
Tacikistan		12%	15%	22%	20%	2%	2023
Türkmənistan	-	15%	-	-	-	-	2023
Özbəkistan	15%	12%	15%	12%	12%	0%	2023
Ukrayna	18%	18%	20%	22%	22%	0%	2023
Türkiyə	25%	40%	20%	34,5%	20,5%	14%	2023
Çin	25%	45%	13%	39,02%	28,52%	10,5%	2022
Avrozona	23%	42,9%	20,8%	-	-	-	2022
Avropa Birliyi	21,3%	37,8%	21%	-	-	-	2022

4-cü cədvəldən göründüyü kimi Korporativ vergi üzrə Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan və Rusiya ilə eyni dərəcəyə (20%) malik olsa da, Türkiyə, Çin, Avrozona və Avropa Birliyi ölkələri ilə müqayisədə 1-5 faiz arası aşağıdır. Bu vergi növü üzrə ən aşağı dərəcə (12%) Moldovada, (15%-lə) Gürcüstan və Özbəkistandır.

Gəlir vergisi üzrə Azərbaycan (25%) MDB ölkələrindən ən yüksək dərəcəyə malik (36%) Ermənistandan sonra ikinci, Gürcüstan və Ukrayna müvafiq olaraq 20 və 18%-dir. Çində bu göstərici daha yüksək (45%) Avrozona ölkələrində müvafiq olaraq 42,9%, Türkiyədə 40%, Avropa Birliyi ölkələrində isə 37,8%-dir.

Satış vergisi və ya əlavə dəyər vergisi üzrə Azərbaycan və Gürcüstanda eyni -18%; Ermənistan, Belarus, Moldova, Rusiya, Ukrayna və Türkiyədə eyni -20%; Avrozona və Avropa Birliyi ölkələrində

təxminən bərabər 21%-ə yaxın; ən aşağı dərəcə - Qazaxıstan və Qırğızıstanda 12%; Çində 13%; Tacikistan və Özbəkistanda isə 15%-dir.

Sosial sığorta haqlarının ən yüksək dərəcəsi Çində - 39,02% (təxminən ¼-i işçilər tərəfindən ödənilir); Belorusda – 35% (çox az, ümumi məbləğin təxminən 3%-ə qədər işçilər tərəfindən ödənilir); Türkiyədə - 34,5% (ümumi məbləğin təxminən 40%-dən bir qədər artıq işçilər tərəfindən ödənilir); Moldovada – 33% (ümumi məbləğin təxminən 27%-ə qədər işçilər tərəfindən ödənilir); Rusiyadadır – 30% (işçilər tərəfindən heç nə ödənilmir). Nisbətən aşağı göstərici ilə Azərbaycanda – 25% (ümumi məbləğin 12%-i işçilər tərəfindən ödənilir); Tacikistanda – 22% (ümumi məbləğin təxminən 9%-i işçilər tərəfindən ödənilir); Ukraynada – 22% (işçilər tərəfindən heç nə ödənilmir); Ermənistanda - ən aşağı 5% (işçilər tərəfindən heç nə ödənilmir) və Qazaxıstanda – 9,5% (işçilər tərəfindən heç nə ödənilmir). Gürcüstan, Türkmənistan, Avrozone və Avropa Birliyi ölkələrində bu vergi növü ümumiyyətlə yoxdur.

Cədvəl 5-də Azərbaycan Respublikasında 2000-2023-cü illər ərzində əsas vergi növləri üzrə dərəcələrin dəyişməsi haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 5.

2000-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda əsas vergi növləri üzrə dərəcələrin dəyişməsi
[1, 4]

İllər	ƏDV-nin dərəcəsi	Mənfəət vergisinin dərəcəsi	Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri
2000-2001	20%	27%	12%, 20%, 25%, 30%, 35%
2002-2003	18%	27%	12%, 25%, 35%
2004-2005	18%	24%	14%, 35%
2006-2009	18%	22%	14%, 35%
2010-2011	18%	20%	14%, 30%
2023	18%	20%	14%, 25%

Göründüyü kimi ƏDV 2000-ci ildəki dərəcəsi 20% dərəcəsi 2002-ci ildən 18%-ə; Mənfəət vergisinin dərəcəsi müvafiq olaraq 27%-dən 2004-2005-ci illərdə 24%-ə, 2005-2009-cu illərdə 22%-ə, 2010-cu ildən 20%-ə, Fiziki şəxslərin gəlir vergisində müxtəlif gəlir kateqoriyasındakı fərqlər götürülərək 2004-2009-cu illərdə 14-35%-ə, 2010-2011-ci illərdə 14-30%-ə, 2023-cü ildə isə 14-25%-ə endirilmişdir.

6.3. Kommersiya gəlirlərində vergi yükünün səviyyəsi

Azərbaycan Respublikasında korporativ vergi dərəcəsi 20% təşkil edir. Bu, regional və qlobal miqyasda rəqabətə davamlı bir göstəricidir və ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq məqsədi daşıyır.[1] Vergi Məcəlləsi) Azərbaycanda mövcud vergi sisteminin qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın geniş yayılmasına təsir edən əsas amillərdən biri, kommersiya gəlirlərinə tətbiq olunan yüksək vergi yüküdür. Vergi yükü, müəssisələrin əldə etdiyi mənfəətin hansı hissəsinin vergi şəklində dövlətə ödənildiyini göstərir. Bu göstərici, ölkənin vergi siyasətinin biznes mühitinə təsirini qiymətləndirmək üçün vacibdir. Yüksək vergi yükü, müəssisələrin sərmayə qoyuluşlarını və genişlənmə planlarını məhdudlaşdırır, aşağı vergi yükü isə investisiyaları təşviq edə bilər.

Vergi yükünün yüksək olması, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün ciddi maliyyə çətinlikləri yaradır. Bu müəssisələr, rəqabət qabiliyyətini qorumaq və fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün bəzən qeyri-rəsmi iqtisadiyyata yönəlirlər. Bu da öz növbəsində, iqtisadiyyatın şəffaflığını azaldır və qeyri-rəsmi sektorun genişlənməsinə səbəb olur.

Dünya Bankının hesabatında həmçinin qeyd edilir ki, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və vergi yükünün azaldılması istiqamətində atılan addımlar, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmində azalmasına və dövlət büdcəsinə daxilolmaların artmasına töhfə verə bilər. Bu məqsədlə, vergi siyasətində islahatların aparılması və sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması vacibdir.

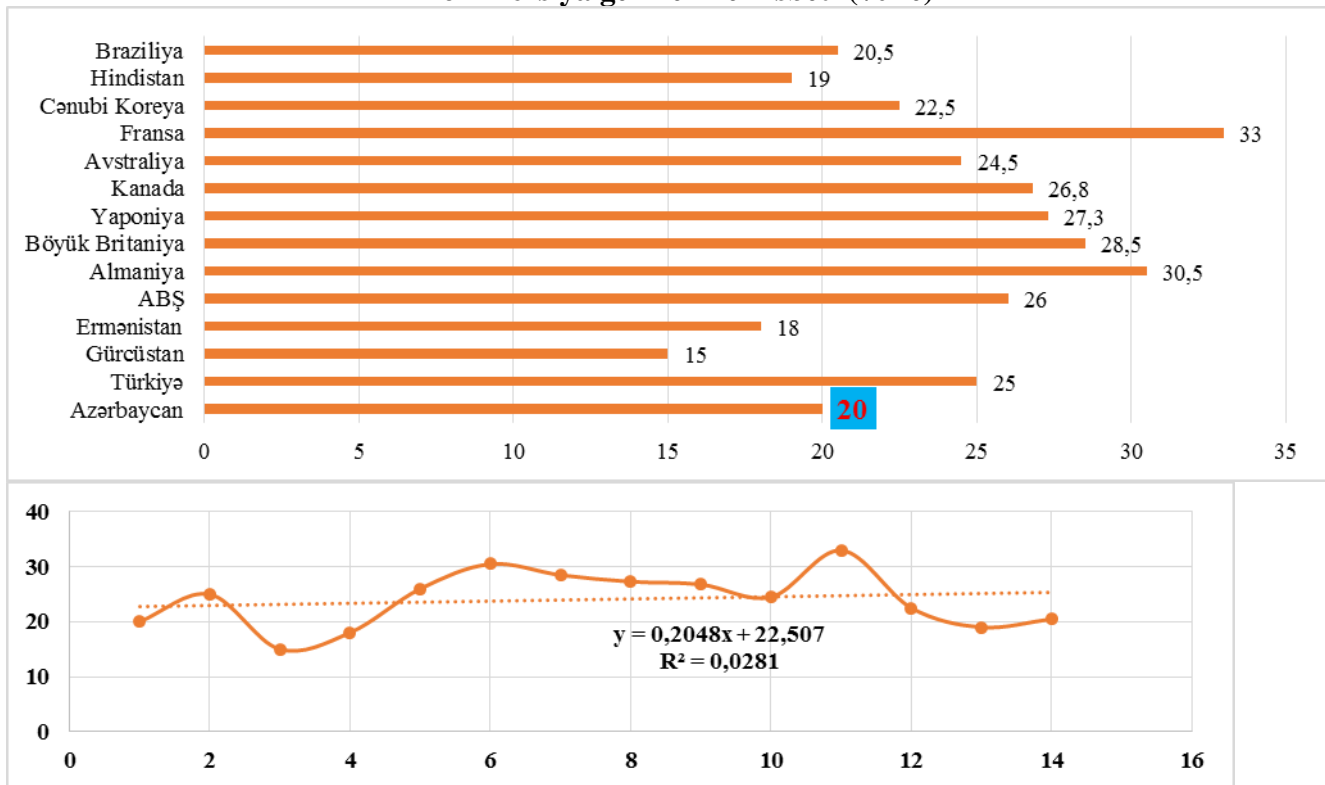
Aşağıdakı cədvəl dünya ölkələri üzrə 2022–2023-cü illərdə vergi yükünün kommersiya gəlirlərinə nisbətində bəzi nümunəvi göstəricilərini təqdim edir.[7, 6]

Cədvəl 6.

Dünyanın müxtəlif ölkələri üzrə vergi yükünün kommersiona gəlirlərinə nisbəti (%-lə)

Ölkələr	2022	2023
Azərbaycan	20,0	20,0
Türkiyə	25,0	25,0
Gürcüstan	15,0	15,0
Ermənistan	18,0	18,0
ABŞ	25,0	26,0
Almaniya	30,0	30,5
Böyük Britaniya	28,0	28,5
Yaponiya	27,0	27,3
Kanada	26,0	26,8
Avstraliya	24,0	24,5
Fransa	32,0	33
Cənubi Koreya	22,0	22,5
Hindistan	18,0	19,0
Braziliya	20,0	20,5

Diaqram 2 və Qrafik 2. 2023-cü ildə dünyanın müxtəlif ölkələri üzrə vergi yükünün kommersiona gəlirlərinə nisbəti (%-lə)

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın mövcud vergi sistemindəki yüksək vergi yükü, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın genişlənməsinə səbəb olan əsas amillərdən sayılır. Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının geniş yayılmasının səbəblərini izah və sübut edən indikatorlardan biri kommersiona gəlirlərində vergi yükünün səviyyəsidir. Dünya Bankının «Azərbaycan: ölkə üzrə iqtisadi memorandum» adlı hesabatında qeyd olunur ki, son illərdə vergi inzibətçiliğində bəzi irəliləyişlər müşahidə olunsa da, Azərbaycanda bu göstərici həm region ölkələri və həm də karbohidrogen resursları ilə zəngin digər ölkələrlə müqayisədə yüksəkdir. Bu vəziyyət, sahibkarları vergi öhdəliklərindən yayınmağa və qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərməyə təşviq edir. Nəticədə, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmi artır və dövlət büdcəsinə daxilolmalar azalır.

Cədvəl 7.

Region ölkələrində korporativ gəlir vergisi dərəcələrinin dəyişməsi [54]

	İllər	Vergi dərəcəsi	Qeyd
Azərbaycan	2000-2005	27-24	2000-ci illərdə mərhələli azalma həyata keçirilmişdir
	2000-2005	-	2000-ci illərdə mərhələli azalma həyata keçirilmişdir.
	2006-2019	20	Əsas stabil dərəcə - 20%.
	2020-2024	20	Dəyişiklik yoxdur; bəzi sahələrdə güzəştlər mövcuddur (məs., kənd təsərrüfatı, texnoparklar).
Türkiyə	2000-2017	30 → 20	2006-cı ildən etibarən 20%-ə endirilib.
	2018-2021	22	Müvəqqəti artım.
	2022	23	Keçici artım.
	2023-2024	25	2024-cü ildən rəsmi olaraq 25% təsdiqlənmişdir.
Gürcüstan	2000-2016	15	Ən aşağı regional dərəcələrdən biri.
	2017-2024	15 (bölişdürülməmiş mənfəət vergidən azaddır)	Estoniya modelinə bənzər sistem tətbiq olunur - yalnız mənfəət paylandığında vergi tutulur.
Qazaxıstan	2000-2008	30 → 20	2009-cu ildən 20%-ə endirilib.
	2009-2024	20	Dəyişiklik yoxdur.
Rusiya Federasiyası	2000-2001	35	Əvvəlki yüksək səviyyə.
	2002-2008	24	Endirim mərhələsi.
	2009-2024	20	20% səviyyəsində sabitləşib (2% federal, 18% regional).

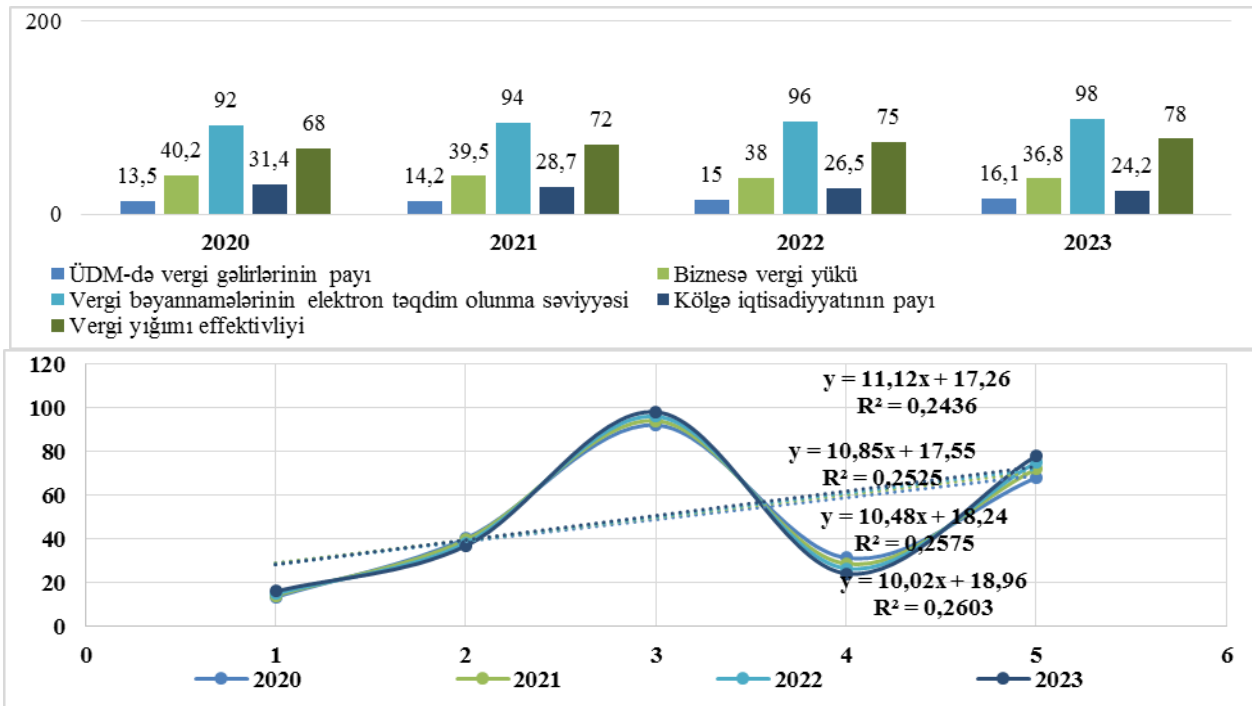
Qeyd: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Region üzrə ortalama dərəcə təxminən 20% civarındadır. OECD ortalamasına nisbətən region, nisbətən rəqabətədavamlı korporativ vergi səviyyəsinə malikdir. Əksər ölkələrdə 2000-ci illərin əvvəllərində vergi dərəcələri 30%-dən yuxarı idi, lakin qlobal vergi rəqabəti nəticəsində azaldılıb. Son illərdə güzəştlər, investisiya təşviqləri və amortizasiya siyasəti səbəbindən effektiv vergi dərəcələri (reallıqda ödənilən) çox vaxt qanuni dərəcələrdən aşağı olur.

Cədvəl 8.

Azərbaycan üzrə vergi mühitinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri[5, 23]

Göstərici	2020	2021	2022	2023
ÜDM-də vergi gəlirlərinin payı (%-lə)	13,5	14,2	15,0	16,1
Biznesə vergi yükü (% gəlirə nisbətən)	40,2	39,5	38,0	36,8
Vergi bəyannamələrinin elektron təqdim olunma səviyyəsi (%-lə)	92,0	94,0	96,0	98,0
Kölgə iqtisadiyyatının payı (%-lə)	31,4	28,7	26,5	24,2
Vergi yığımının effektivliyi (OECD göstəricisi, bal ilə)	68,0	72,0	75,0	78,0

Diqram 3 və Qrafik 5. Azərbaycan üzrə vergi mühitinin qiymətləndirilməsi

Vergi yükü, ölkələrin iqtisadi siyasətində mühüm rol oynayır və kommersiya fəaliyyətinin inkişafına birbaşa təsir edir. Aşağı vergi dərəcələri, xarici investisiyalara cəlb edərək iqtisadi artımı sürətləndirə bilər, yüksək vergi dərəcələri isə əks təsir göstərə bilər. Buna görə də, hər bir ölkə öz iqtisadi prioritetlərinə uyğun olaraq balanslı və səmərəli vergi siyasəti formalaşdırmalıdır.

7. Azərbaycanın vergi sistemi və vergi mühiti beynəlxalq reytinglərdə

Azərbaycanın vergi sistemi beynəlxalq reytinglərdə də qiymətləndirilir. Dünya Bankının "Doing Business" hesabatına görə, ölkənin «Vergi ödəmə asanlığı» üzrə mövqeyi son illərdə yaxşılaşmışdır:

- 2019-cu ildə 28-ci yer;
- 2020-ci ildə 24-cü yer;
- 2021-ci ildə 22-ci yer;
- 2022-ci ildə 19-cu yer.

1. *Ümumi vergi dərəcəsi*: Ümumi vergi dərəcəsi, şirkətin mənfəətinin nə qədərini vergi və məcburi ödənişlərə getdiyini göstərir. Dünya Bankının «Doing Business» hesabatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycanın ümumi vergi dərəcəsi 40,8% təşkil etmişdir. Bu göstərici dünya üzrə orta göstəricidən (40,5%) bir qədər yüksəkdir.

2. *Vergi ödəmə asanlığı*: Vergi ödəmə asanlığı, vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün sərf etdikləri vaxt və prosedurların sayını əhatə edir. «Doing Business 2020» hesabatına əsasən, Azərbaycanda vergi ödəmək üçün orta hesabla 159 saat tələb olunur və bu müddət dünya üzrə orta göstəricidən (234 saat) əhəmiyyətli dərəcədə azdır.

3. *Vergi inzibatchılığı və rəqəmsallaşma*: Azərbaycan, vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi və rəqəmsallaşma sahəsində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Elektron vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsi və onlayn ödəmələrin mümkünlüyü, vergi ödəyicilərinin işini asanlaşdırır və şəffaflığı artırır.

4. *Beynəlxalq vergi rəqabətliliyi indeksi*: ABŞ-ın Vergi Fondunun 2024-cü il Beynəlxalq Vergi Rəqabətliliyi İndeksində Azərbaycan 35-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bu indeks, ölkələrin vergi sistemlərinin rəqabət qabiliyyətini və neytrallığını qiymətləndirir. Məqsəd, iqtisadi artımı təşviq edən və mümkün qədər az təhrif yaradan vergi sistemlərini müəyyən etməkdir. Məsələn, Estoniya bu indeksdə illərdir birinci yerdə qərarlaşır. Bu, Estoniyanın bölüşdürülməmiş mənfəətə 0% vergi tətbiq etməsi və sadə vergi sisteminə malik olması ilə əlaqədardır.[62]

5. *Vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti*: Vergi gəlirlərinin Ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti, ölkənin vergi bazasının genişliyini və vergi sisteminin effektivliyini göstərir. Azərbaycanın bu göstəricisi 2023-cü ildə 14,5% olmuşdur ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən (15,0%) bir qədər aşağıdır.

Bu göstəricilər vergi inzibatçılığının sadələşdirilməsi və şəffaflığın artırılması nəticəsində əldə olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın vergi mühiti, bəzi sahələrdə dünya üzrə orta göstəricilərə yaxın olsa da, vergi ödəmə asanlığı və rəqəmsallaşma sahəsində müsbət irəliləyişlər müşahidə olunur. Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və vergi bazasının genişləndirilməsi istiqamətində atılacaq addımlar, ölkənin vergi mühitinin daha da rəqabət qabiliyyətli olmasına töhfə verə bilər.

8. Vergi mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübə

Dünyada vergi sistemləri müxtəlif strategiyalar əsasında formalaşır: *İsveç və Danimarkada* - yüksək vergi dərəcələri və geniş sosial təminat sistemi mövcuddur; *İrlandiya və Sinqapurda* - aşağı korporativ vergi dərəcələri xarici investorların cəlb edilməsində mühüm rol oynayır.

İrlandiya uzun müddət 12.5% korporativ vergi dərəcəsi ilə tanınıb. Bu, ölkəyə texnologiya və əcazılıq sahəsində fəaliyyət göstərən çoxsaylı transmilli şirkətləri cəlb edib. 2022-ci ildə xarici şirkətlər İrlandiyada 19.6 milyard avro korporativ vergi ödəyərək ümumi vergi gəlirlərinin 86.5%-ni təşkil ediblər. Bununla belə, İrlandiya iqtisadiyyatının bu cür şirkətlərdən asılılığı narahatlıq doğurur, çünki bu asılılıq iqtisadi sabitliyi risk altına ala bilər.[66]

Sinqapurun 17% sabit korporativ vergi dərəcəsi və yeni bizneslər üçün vergi güzəştləri onu global maliyyə mərkəzinə çevirib. Xüsusilə, startaplar və müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər əlavə vergi güzəştlərindən yararlanırlar. Bu vergi siyasəti Sinqapura xarici investisiyaları cəlb etməkdə mühüm rol oynayır.[62]

Bu məlumatlar göstərir ki, İrlandiya və Sinqapurun aşağı korporativ vergi dərəcələri xarici investorların cəlb edilməsində və iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynayır.

Estoniyada - mənfəət vergisinin yalnız dividend ödənişi zamanı yalnız bölüşdürülən qazanca tətbiq etməklə biznesin reinvestisiya imkanlarını artırır. Estoniya, mənfəət vergisi sistemində unikal bir yanaşma tətbiq edir: şirkətlər yalnız mənfəəti bölüşdükdələri zaman vergi ödəyirlər. Bu, şirkətlərin qazandıqları mənfəəti yenidən biznesə yatıraraq vergidən azad olmalarına imkan verir. Bu sistemə əsasən, şirkətlər yalnız mənfəəti dividend və ya digər formalarda bölüşdükdə vergi ödəyirlər; əks halda, reinvestisiya olunan və ya saxlanılan mənfəət vergidən azaddır. Vergi yalnız bölüşdürülən mənfəətə tətbiq olunur: şirkətlər yalnız mənfəəti dividend, hədiyyə, nümayəndəlik xərcləri və ya digər qeyri-biznes məqsədli ödənişlər şəklində bölüşdükdə korporativ gəlir vergisi (CIT) ödəyirlər. Bu, həm aktiv (ticarət) gəlirlərə, həm də passiv (dividend, faiz, royalti) gəlirlərə şamil olunur. Şirkətlər tərəfindən saxlanılan və ya yenidən investisiya olunan mənfəətə heç bir korporativ gəlir vergisi tətbiq edilmir. Bu, həm Estoniya rezident şirkətləri, həm də Estoniyada daimi nümayəndəliyi olan xarici şirkətlər üçün keçərlidir. Bu, bizneslərin böyüməsinə və inkişafına təkan verir. Estoniyanın bu vergi modeli, bizneslərin mənfəəti reinvestisiya etməsini təşviq edərək onların inkişafına şərait yaradır. Bu sistem, xüsusilə startaplar və sürətli böyümə potensialı olan şirkətlər üçün cəlbedici bir mühit yaradır. Estoniyanın bu vergi siyasəti, şirkətlərə mənfəətlərini sərbəst şəkildə yenidən investisiya etməyə imkan verir, bu da biznesin böyüməsinə və innovasiyanı təşviq edir.[29]

Türkiyə modeli: İxrac yönümlü şirkətlər üçün vergi güzəştləri tətbiq edilir.[63] (DB Turkey, 2022) Türkiyədə ixrac yönümlü şirkətlər üçün tətbiq edilən vergi güzəştləri və təşviqləri bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə həyata keçirilir. Bu təşviqlər, ixracı stimullaşdırmaq və xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə müxtəlif güzəştləri əhatə edir.

1. *Azad Ticarət Zonaları* - Türkiyədə fəaliyyət göstərən azad ticarət zonaları ixrac yönümlü şirkətlər üçün əhəmiyyətli vergi güzəştləri təqdim edir: istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər üçün 100% korporativ vergi (20%) və gəlir vergisi (15%-35%) azadolmaları; məhsullarının ən azı 85%-ni ixrac edən şirkətlər üçün işçilərin maaşları üzərindən gəlir vergisindən tam azadolma; ƏDV, gömrük rüsumu və digər idxal vergilərindən azadolma; əldə olunan mənfəətin Türkiyəyə və ya digər ölkələrə sərbəst şəkildə köçürülməsi imkanı. Bu zonalar ixrac yönümlü istehsal və ticarət fəaliyyətlərini təşviq etmək məqsədilə yaradılmışdır .

2. *Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) güzəştləri* - Türkiyə ƏDV qanunvericiliyinə əsasən, bəzi xidmətlər və malların ixracı ƏDV-dən azaddır: azad ticarət zonalarında göstərilən xidmətlər və malların ixracı ƏDV-dən azaddır; bəzi mallar və xidmətlər üçün ƏDV dərəcələri 1% və ya 8% olaraq tətbiq edilir.

3. *Xaricdəki filiallardan əldə edilən gəlirlərə vergi güzəştləri* - Türkiyə qanunvericiliyinə əsasən, müəyyən şərtlər daxilində şirkətlərin xaricdəki filiallarından və həm yerli, həm də xarici orta q müəssisələrindən əldə etdikləri gəlirlər vergidən azad edilə bilər.

4. *İnvestisiya təşviq sistemləri* - Türkiyə hökuməti tərəfindən təqdim olunan investisiya təşviq sistemləri çərçivəsində, ixrac yönümlü şirkətlər üçün müxtəlif vergi güzəştləri və dəstəklər mövcuddur. Bu təşviqlər arasında vergi azadolmaları, sosial sığorta dəstəkləri və digər maliyyə təşviqləri yer alır.

Vergi mühitinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər görülməsi vacibdir:[48]

Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması - bizneslərin yükünü azaltmaq və investisiyaları artırmaq üçün;

Elektron vergi xidmətlərinin genişləndirilməsi - bürokratik maneələrin aradan qaldırılması üçün;

Vergi şəffaflığının artırılması - qanunvericiliyin sabitliyi və proqnozlaşdırılması yolu ilə;

Vergidən yayınma ilə mübarizə - vergi bazasının genişləndirilməsi və dövlət gəlirlərinin artırılması üçün.

Azərbaycanda aparılan islahatlar vergi inzibatçılığını təkmilləşdirərək vergi yükünü optimallaşdırmağa yönəlmişdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi mümkündür.

9. Azərbaycanda vergi mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə təşəbbüslər və perspektivlər

7.1. Vergi mühitinin yaxşılaşdırılmasının qanunvericilik bazası

Azərbaycan Respublikası da son illərdə vergi sisteminin modernləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması istiqamətində ciddi islahatlara start vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində bir sıra dəyişikliklər edilmiş və aşağıdakı istiqamətlərdə yeniliklər tətbiq olunmuşdur:

Elektron vergi inzibatçılığı: Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini asanlaşdırmaq üçün elektron qaimə-fakturaların tətbiqi genişləndirilmişdir (Vergi Məcəlləsinə 2020-ci ildə edilən dəyişikliklər);

Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi: Sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi və mikro sahibkarlar üçün vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur;

ƏDV sisteminin təkmilləşdirilməsi: Nağdsız ödəmələr üçün ƏDV güzəştlərinin tətbiqi və qaytarılma mexanizmi (2022-ci il dəyişiklikləri) faliyyətdədir;

Transfer qiymətləndirməsi: Böyük korporasiyalar üçün şəffaflığın artırılması məqsədilə transfer qiymətləndirməsi mexanizmləri gücləndirilmişdir (Vergi Məcəlləsinə 2017-ci il dəyişiklikləri);

Aqrar sektor üçün vergi güzəştləri: Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları 2026-cı ilədək mənfəət və torpaq vergisindən azad edilmişdir.

Bu dəyişikliklərin məqsədi vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi ödəyicilərinin inzibati yükünün azaldılması və şəffaf iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasıdır.

Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi - effektiv vergi inzibatçılığı, vergi qanunvericiliyinin düzgün tətbiqi və vergi ödəyicilərinin öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı, bəyannamələrin işlənməsi, vergi yığımının effektivliyi kimi göstəricilərlə ölçülür. Məsələn, Azərbaycanda 2024-cü ildə mənfəət vergisi bəyannamələrinin 96,8%-i vaxtında təqdim edilmişdir. [8]

Vergi ödəyicilərinin məmnuniyyəti - vergi mühitinin əlverişliliyi, vergi ödəyicilərinin vergi orqanları ilə münasibətlərindən və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətindən asılıdır. Məmnuniyyət səviyyəsi, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və vergi inzibatçılarının peşəkarlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Effektiv vergi inzibatçılığı üçün vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması vacibdir. [9]

Vergi siyasətinin düzgün qurulması həm dövlət gəlirlərinin artırılmasına, həm də sahibkarlığın inkişafına töhfə verir. Azərbaycan son illərdə vergi sistemində rəqəmsallaşmanı artıraraq şəffaflığı və

vergi yığımlarının səmərəliliyini artırır. Elektron vergi xidmətləri və onlayn kassa aparatları vergidən yayınmanı azaltmağa kömək edir.[4] Bununla belə, qlobal rəqabət şəraitində vergi siyasətinin davamlı olaraq yenilənməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması vacibdir.

Son 3-4 ildə vergi inzibətçiliyi sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilib:

Rəqəmsallaşma və şəffaflıq: Vergi bəyannamələrinin 96,89%-i elektron şəkildə təqdim olunub. Mənfəət, ƏDV, sosial vergi və tutumlar üzrə bəyannamələrin hazırlanması və ödənilməsi üçün illik orta vaxt 69,84 saat təşkil edib.[12]

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması: Texnologiya və sənaye parklarının rezidentləri üçün əlverişli vergi mühiti yaradılmış, startaplar üç il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir. Kənd təsərrüfatı sahəsində vergi dərəcələrinin azaldılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi də bu istiqamətdə atılan addımlardandır.[13]

Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatla mübarizə və şəffaflıq: Son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində qeyri-neft-qaz sektorunda vergi daxilolmalarının nominal artım tempi 2022-ci ildə 27,9% təşkil etmişdir. Bu artım, sektorda ÜDM-in nominal artım tempini üstələyərək, şəffaflığın və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın azaldılmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir.[14]

Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma: Azərbaycan 2021-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) “Ölkələrarası hesabatların mübadiləsinə dair səlahiyyətli orqanların çoxtərəfli sazişi”nə qoşulub. Bu, vergi inzibətçiliğinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına xidmət edir.[15]

İqtisadi zonalarda vergi güzəştləri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi zonaların rezidentləri 10 il müddətinə vergi və rüsumlardan azad olunublar. Bundan əlavə, texnologiya və sənaye parklarının rezidentləri üçün əlverişli vergi mühiti yaradılıb, startaplar üç il müddətinə gəlir vergisindən azad ediləblər.[16]

Vergi mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı addımlar təklif olunur:

1. Vergi sisteminin şəffaflığı artırılmalı və vergi inzibətçiliğinin sadələşdirilməsi davam etdirilməlidir;
2. Biznes üçün əlverişli vergi rejiminin yaradılması daima diqqət mərkəzində olmalı və innovativ sahələrə güzəştlər tətbiq edilməlidir;
3. Rəqəmsal texnologiyaların vergitutma sistemində inteqrasiyası, süni intellekt və blokçeyn texnologiyalarının vergi inzibətçiliğində tətbiqi genişləndirilməlidir;
4. Vergi məlumatları daha şəffaf və açıq formada təqdim olunmalıdır;
5. Kiçik və orta biznes üçün sadələşdirilmiş vergi rejimləri genişləndirilməlidir;
6. Vergi yükünün optimallaşdırılması, xüsusilə innovativ və texnoloji bizneslər üçün əlavə stimulların yaradılması, vergi yükünün optimallaşdırılması üçün sahibkarlarla fəal dialoqun qurulması təmin olunmalıdır;
7. Kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə daha da gücləndirilməli, nəzarət mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir;
8. Dövlət və vergi ödəyiciləri arasında etimad mühiti gücləndirilməlidir.

Vergi mühitinin stabil və proqnozlaşdırıla bilən olması biznes üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəffaf və optimal vergi rejimi sahibkarlıq subyektlərinin investisiya qərarlarına müsbət təsir göstərir.

10. Daha təkmil və dayanıqlı vergi mühitinin yaradılması və vergi siyasətinin strateji uyğunluğu

Vergi mühitinin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsipləri

1. *Şəffaflıq və hesabatlılıq* - Vergi inzibətçiliyi aydın və şəffaf olmalıdır ki, sahibkarlar və fərdi vergi ödəyiciləri üçün qeyri-müəyyənliklər minimuma endirilsin.

2. *Rəqabətliliyin təmin edilməsi* - Vergi yükünün balanslaşdırılması bizneslərin inkişafını təşviq etməli və qeyri-formal iqtisadiyyatın qarşısını almalıdır.

3. *Ədalətçilik və progressiv vergi yükü* - Vergi sisteminin sosial-iqtisadi balansı təmin etməsi və daha yüksək gəlirli şəxslərin və şirkətlərin adekvat vergi ödəməsinə təmin etməsi vacibdir.

4. *Texnoloji inteqrasiya və rəqəmsallaşma* - Elektron vergi sistemlərinin tətbiqi vergi yığımının

səmərəliliyini artırır və kölgə iqtisadiyyatını azaldır.

5. *Sabitlik və proqnozlaşdırıla bilənlik* - Dövlətin vergi siyasətində tez-tez dəyişikliklər etməməsi bizneslərin uzunmüddətli planlaşdırmasına imkan yaradır.

Daha təkmil vergi mühitinin yaradılması üçün dövlətlər vergi siyasətini makroiqtisadi strategiyalarla uzlaşdırmalıdır. Effektiv vergi siyasəti investisiya mühitini gücləndirir və dövlət gəlirlərini artırır.

Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur:

- Vergi islahatlarında uzunmüddətli strateji yanaşma tətbiq olunmalıdır;
- Elektron vergi sistemləri və avtomatlaşdırılmış nəzarət mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir;
- Vergi güzəştləri və təşviq proqramları rəqabətli iqtisadi mühitin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Qloballaşan dünyada vergi sistemləri beynəlxalq tələblərə və normativlərə uyğunlaşmalıdır. Bu xüsusilə korporativ vergitutma sahəsində aktualdır:

- *BEPS* (Base Erosion and Profit Shifting) təşəbbüsü – çoxmillətli şirkətlərin vergidən yayınmasının qarşısını almaq üçün OECD tərəfindən hazırlanmış qlobal vergi qaydaları sistemidir.[49]

- *Minimum qlobal korporativ vergi* – 2021-ci ildə G20 ölkələri və OECD tərəfindən razılaşdırılmış 15%-lik minimum korporativ vergi, ölkələrarası vergidən yayınma risklərini azaldır.[50]

Bu tədbirlər beynəlxalq vergi rəqabətini ədalətli etmək və vergi qaçaqmalçılığı hallarını məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. AR İN DVX (2023) Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
2. AR ƏƏSMN (2019). https://sosial.gov.az/media/xeberler/2507?utm_source=chatgpt.com
3. AR İN DVX (2022). Muzdlu işlə əlaqədar tutulan gəlir vergisi, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqqı. https://www.taxes.gov.az/uploads/2022/bukletler/vahidMDSS.pdf?utm_source=chatgpt.com;
4. AR İN DVX (2025). Vergi sistemi yeni çağırışlara hazırdır. <https://www.taxes.gov.az/az/post/3101>; .
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri.(2024). https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook_2024.pdf; Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri. <https://stat.gov.az/source/finance>
6. Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsinin layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ, 2023. <https://sai.gov.az/files/r%C9%99y%202024%20layih%C9%99-892107023.pdf>;
7. BYİB/Dünya Bankı.(2022) AZƏRBAYCAN ölkə üzrə iqtisadi momerandum. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/09910010922241014/pdf/P175326058504d07d0b6df0510aeb761254.pdf>; AR HP (2023).
8. Vəkilov K. (2017) Azərbaycanda vergi inzibatçılığı və vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi. https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/kENAN-vekilov.pdf?utm_source=chatgpt.com
9. Qəzənfərli M. (2020) Vergi inzibatçılığı və onun səmərəli fəaliyyətinin təşkili. AMEA-nın Xəbər. İqt. Ser. https://www.anl.az/down/meqale/amea_xeb_iqt/2020/01/77660328meqale_source=chatgpt.com
10. AR İN DVX (2025). Vergi sistemi yeni çağırışlara hazırdır. <https://www.taxes.gov.az/az/post/3101>;
11. 25 illik təcrübəyə malik vergi sistemi yeni transformasiya şəraitində. <https://new.e-taxes.gov.az/etaxes/news/96d058fb-0e70-45a3-b504-63fde996e292>.

12. Vergi qanunvericiliyi və inzibətçılığı. İİN DVX. https://www.taxes.gov.az/az/page/vergi-qanunvericiliyi-ve-inzibaticiligi?utm_source=chatgpt.com
13. Azərbaycanda iqtisadi zonalarda əlverişli biznes mühiti yaradılıb. Trend. <https://az.trend.az/business/3708557.html>
14. Azərbaycanda müasir vergi sisteminin formalaşması Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İİN DVX. https://www.taxes.gov.az/az/post/2522?utm_source=chatgpt.com
15. Azərbaycanın vergi qanunvericiliyi və inzibətçılığı İƏİT standartına uyğundur. Report.AZ. https://report.az/biznes-xeberleri/azerbaycanin-vergi-qanunvericiliyi-ve-inzibaticiligi-ieit-standardina-uygundur/?utm_source=chatgpt.com
16. Azərbaycanda iqtisadi zonalarda əlverişli biznes mühiti yaradılıb. Trend. <https://az.trend.az/business/3708557.html>
17. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət Vergi Xidməti rəsmi məlumatları (2023) <https://www.taxes.gov.az>;
18. Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında vergi sahəsində məlumat mübadiləsi ilə bağlı müzakirələr aparılıb. VERGİLƏR Az. (2024) https://vergiler.az/news/taxes/32731.html?utm_source=chatgpt.com
19. AR İN DVX (2022). Muzdlu işlə əlaqədar tutulan gəlir vergisi, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqqı. https://www.taxes.gov.az/uploads/2022/bukletler/vahidMDSS.pdf?utm_source=chatgpt.com;
20. Abdullayeva Y.Ə. (2012) Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti və onun modernləşməsi istiqamətləri. Azərbaycanın vergi jurnalı. 3/2012. S.182. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/25825/makaleler/3/arastirmax-azrbaycan-respublikasinin-vergi-siyasti-v-onun-modernlmsi-istiqamtlri.pdf>
21. Ağazadə M. (2011) Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri Azərbaycanın vergi xəbərləri. 1/2011. S.67. https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/25825/makaleler/1/arastirmax-azrbaycanda-budc-vergi-siyastinin-muasir-vziyytinin-thlili-v-onun-tkmillsdirilmsi-istiqamtlri.pdf?utm_source=chatgpt.com
22. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri. <https://stat.gov.az/source/finance>
23. Dünya Bankının «Doing Business» hesabatları <https://www.worldbank.org/en/businessready/publications>
24. Nəbiyeva G. (2022) Əmək bazarında leqal fəaliyyətin təmin olunmasına nəzarət davam edir. VERGİLƏR.Az. https://vergiler.az/news/article/20832.html?utm_source=chatgpt.com
25. Qeyri-rəsmi məşğulluq işçiləri əmək və gələcək sosial təminat hüquqlarından məhrum edir. AR ƏƏSMN (2019). https://sosial.gov.az/media/xeberler/2507?utm_source=chatgpt.com
26. Barro, R., & Sala-i-Martin, X. (2004). Economic Growth. MIT Press. <http://piketty.pse.ens.fr/files/BarroSalaIMartin2004.pdf>.
27. Doing Business in Turkey 2022. https://www.bakermckenzie.com/-/media/files/locations/turkey/doing-business-in-turkey-2022.pdf?sc_lang=en&utm_source=chatgpt.com;
28. Economic Growth Partnership (Egp) Fy 2023 Annual Report. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/fff83f483c76eef814d7488b25689a10-0430012023/related/16743-WB-C-JET-WEB.pdf>; Global Tax Program (GTP) 2023 Annual Progress Report. https://www.worldbank.org/en/programs/the-global-tax-program/publication/gtp-fy23-annual-progress-report?utm_source=chatgpt.com
29. Economy https://www.esri.ie/system/files/publications/WP761_0.pdf?utm_source=chatgpt.com
30. Editors Pick Talking Money-And Taxes-At Work (2025) <https://www.forbes.com/sites/mariagraciasantillanalinares/2025/02/19/talking-money-and-taxes-at-work/>

31. Estonia Corporate - Taxes on corporate income. https://taxsummaries.pwc.com/estonia/corporate/taxes-on-corporate-income?utm_source=chatgpt.com;
32. EY. Shadow economy exposed Estimates for the world and policy paths March 2025. https://www.ey.com/content/dam/ey-unified-site/ey-com/en-gl/insights/tax/documents/ey-gl-shadow-economy-report-02-2025.pdf?utm_source=chatgpt.com
33. Fraser Institute (2024); Economic Freedom of the World. (2023) Retrieved from <https://www.fraserinstitute.org>.
34. G20 (2021). Tax. G20 endorsed the introduction of minimum corporate tax for the big companies. <https://www.dpc.bg/insights/g20-endorsed-the-introduction-of-minimum-corporate-tax-for-the-big-companies>
35. Georgia – Ministry of Finance / Revenue Service. [https://www.rs.ge/Home.aspx?lang=2](https://www.rs.ge/Home.aspx?lang=2;);
36. Heritage Foundation (2024). <https://www.heritage.org/index/>;
37. How to do business in Turkey? Investors' guide January 2023. <https://www.verginet.net/Dokumanlar/2023/How-to-do-Business-in-Turkey-2023.pdf>
<https://edition.cnn.com/2019/01/28/business/tax-cuts-jobs-business-spending-nabe/index.html>
https://thedocs.worldbank.org/en/doc/6d1b393e35619d865ebc0713f69e442b-0350032022/original/METR-Report-Global-Database-Report.pdf?utm_source=chatgpt.com;
38. IMF (2019). Tax Policy for Inclusive Growth in Emerging Markets. International Monetary Fund. file:///C:/Users/User/Downloads/en-special-series-on-covid-19-tax-policy-for-inclusive-growth-after-the-pandemic%20(1).pdf
39. IMF (2023). “Corporate Tax Policies and Economic Growth: A Case Study of Ireland.” International Monetary <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2025/04/22/world-economic-outlook-april-2025>
40. International Corporate Tax Reform; Policy Paper No. 2023/001. https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/PP/2023/English/PPEA2023001.ashx?utm_source=chatgpt.com
41. James Cloyne, Ezgi Kurt & Paolo Surico. (2023) Who Gains from Corporate Tax Cuts? NBER
42. James, S., & Nobes, C. (2009). The Economics of Taxation. Prentice Hall. <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/2568114>
43. Justin Fox (2014) The Conversation We Should Be Having About Corporate Taxes. August 22, 2014. <https://hbr.org/2014/08/the-conversation-we-should-be-having-about-corporate-taxes>
44. Kazakhstan – State Revenue Committee (Ministry of Finance). <https://kgd.gov.kz/en>
45. Laffer, A. (2004). The Laffer Curve: Past, Present, and Future. The Heritage Foundation. <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>.
46. List of free zones of Turkey. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_free_zones_of_Turkey?utm_source;
47. Living longer and living better: an OECD perspective on Polish healthcare. <https://oecdoscope.blog/2025/04/07/living-longer-and-living-better-an-oecd-perspective-on-polish-healthcare/?print=print>
48. Matt Egan. (2019) CNN Business Just 4% of companies boosted hiring because of tax cuts.
49. McKinsey & Company. (2022). Corporate Taxation and Investment Trends. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business%20functions/mckinsey%20digital/our%20insights/the%20top%20trends%20in%20tech%202022/mckinsey-tech-trends-outlook-2022-full-report.pdf>
50. Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). Public Finance in Theory and Practice. McGraw-Hill. https://openlibrary.org/books/OL2037066M/Public_finance_in_theory_and_practice;
51. OECD (2019). Topics Base erosion and profit shifting (BEPS) Base erosion and profit shifting (BEPS). <https://www.oecd.org/en/topics/base-erosion-and-profit-shifting-beps.html>

52. OECD (2021). Tax Policy Reforms 2021: OECD and Selected Partner Economies. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/tax-policy-reforms-2021_427d2616-en.html
53. OECD (2023). Tax Incentives and Economic Growth. https://www.oecd.org/en/publications/tax-policy-reforms-2023_d8bc45d9-en.html
54. OECD (2023). Taxation and Business Growth. OECD Publishing. .
55. OECD (2025). Indicators Data Trusted statistics supporting evidence-based policy. <https://www.oecd.org/en/data/indicators.html?orderBy=mostRelevant&page=0&facetTags=oece-policy-areas%3Apa5>
56. OECD Corporate Tax Statistics https://www.oecd.org/en/publications/corporate-tax-statistics-2024_9c27d6e8-en.html
57. OECD Tax Administration Comparative Information Series (2023). <https://www.oecd.org/tax/>;
58. Opportunities Business in Estonia Taxation https://investinestonia.com/business-in-estonia/taxation/?utm_source=chatgpt.com
59. Robert J. Barro and Brian Wheaton (2019). Taxes, Incorporation, and Productivity. https://barro.scholars.harvard.edu/file_url/309
60. Schneider, F., & Enste, D. (2013). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press. https://openlibrary.org/works/OL16804438W/THE_SHADOW_ECONOMY.
61. Simon Constable, Former Contributor. Corporate Tax Cuts Don't Always Lead To More Jobs, New Research Says 2023. [://www.forbes.com/sites/simonconstable/2023/05/31/corporate-tax-cuts-dont-always-lead-to-more-jobs-new-research-says/](https://www.forbes.com/sites/simonconstable/2023/05/31/corporate-tax-cuts-dont-always-lead-to-more-jobs-new-research-says/)
62. Tanzi, V., & Schuknecht, L. (2000). Public Spending in the 20th Century: A Global Perspective. Cambridge University Press, s. 6-8. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2152036>
63. Tax Competitiveness Index (2022): Estonia has the world's best tax system. https://investinestonia.com/tax-competitiveness-index-2022-estonia-has-the-most-competitive-tax-system-in-the-world/?utm_source=chatgpt.com.
64. Tax fondation (2024) Center for global tax policy International Tax Competitiveness Index 2024. https://taxfoundation.org/wp-content/uploads/2024/10/International-Tax-Competitiveness-Index-2024-FV.pdf?utm_source=chatgpt.com
65. Tax Foundation - International Tax Competitiveness Index (2023); Tax Foundation Principled Research. Insightful Analysis. Engaged Experts.(2025) <https://taxfoundation.org/>;
66. Tax Foundation Subscribe International Tax Competitiveness Index 2023. <https://taxfoundation.org/research/all/global/2023-international-tax-competitiveness-index/>
67. Taxes Key Findings (2022). https://weekonwallstreet.com/2022/12/14/corporate-tax-rates-around-the-world-2022/?utm_source=chatgpt.com
68. The Impact of the Global Tax Reforms on Ireland's Attractiveness to Foreign Direct Investment and the Wider (2023) ESRI Working Paper No. 761 September 2023
69. WB Live Logo. Data insights on tax digitalization: Why direct e-payments matter https://blogs.worldbank.org/en/opendata/data-insights-on-tax-digitalization--why-direct-e-payments-matte?utm_source=chatgpt.com
70. WB Live Logo. Effective tax administration is critical in enhancing growth and creating jobs. https://blogs.worldbank.org/en/governance/effective-tax-administration-is-critical-in-enhancing-growth-and?utm_source=chatgpt.com
71. World Bank (2022). Global METR Database
72. World Bank Group – Doing Business Report 2020. <https://www.doingbusiness.org/>;
73. World Bank, 2024 <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment>.

Определение направлений совершенствования налоговой среды в Азербайджанской Республике

Танрыверди Паша

ведущий научный сотрудник

Институт экономики Министерства науки и образования

E-mail: tpasha_50@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/009-0009-7221-3420>

Резюме: В статье комплексно анализируются формирование налоговой среды в Азербайджанской Республике и её влияние на экономическое развитие и предпринимательскую деятельность. В исследовании раскрывается сущность налоговой среды, оцениваются ключевые факторы, такие как налоговая нагрузка, налоговые ставки, налоговое администрирование и стабильность налогового законодательства. Обосновывается, что рост налоговой нагрузки приводит к снижению экономической активности, уменьшению уровня инвестиций и сбережений, а также расширению теневой экономики. Вместе с тем показано, что снижение налоговых ставок и применение налоговых льгот играют важную роль в стимулировании предпринимательства, улучшении инвестиционного климата и росте занятости. В статье широко используется международный опыт, в частности примеры Эстонии, Ирландии и Грузии, на основе которых определяются основные направления совершенствования налоговой системы Азербайджана. В результате сделан вывод о том, что формирование прозрачной, стабильной и упрощённой налоговой системы является одним из ключевых условий обеспечения устойчивого экономического роста и долгосрочного развития страны.

Ключевые слова: налоговая среда, налоговая нагрузка, предпринимательство, налоговые льготы, теневая экономика, налоговая политика

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/152-171>

Directions for regulating the development of sport services in Azerbaijan

Dilman Asadov

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

E-mail: dilmanasadov@gmail.com

Abstract: This paper assesses regulatory priorities for the development of sport services in Azerbaijan in the context of international policy frameworks and proposes evidence-based governance instruments. The study conceptualizes sport services not only as a social domain but also as a strategic investment in human capital and public welfare. It argues that, despite visible progress in infrastructure and institutional arrangements, outcome-oriented regulation remains insufficiently embedded, which limits the conversion of public resources into measurable social benefits. The empirical component indicates a positive association between public spending directed to sport-related social areas and sporting achievements and participation, while the link to long-term health outcomes appears comparatively weaker. Drawing on international experience, the paper highlights the local adaptation of “Active Places” and “Active Prescription” approaches and recommends strengthening digital governance through a unified sport data platform to improve transparency, monitoring, and performance management. The conclusions emphasize performance-based budgeting and public-private partnership mechanisms as core tools to increase financial efficiency, service quality, and the social impact of sport policy.

Keywords: sport services; regulation; human capital; performance-based budgeting; public-private partnership; digital governance; social inclusion.

Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətləri

Dilman Əsədov

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
e-mail: dilmanasadov@gmail.com

Xülasə: Tədqiqat Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətlərini beynəlxalq siyasət çərçivələri kontekstində qiymətləndirir və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün sübut-əsaslı mexanizmlər irəli sürür. Məqalədə idman xidmətlərinin yalnız sosial sahə kimi deyil, insan kapitalının formalaşmasına təsir edən strateji iqtisadi investisiya aləti kimi rolu əsaslandırılır. Müəllif idman infrastrukturunun genişlənməsi və institusional irəliləyişlər fonunda idarəetmədə nəticəyönümlü yanaşmanın yetərinə formalaşmamasının dövlət resurslarının sosial faydaya çevrilməsini məhdudlaşdırdığını göstərir. Empirik qiymətləndirmələr dövlətin idman və əlaqəli sosial sahələrə yönəltdiyi xərclərlə idman uğurları və fiziki fəallıq göstəriciləri arasında müsbət əlaqənin mövcudluğunu, sağlamlıq nəticələri ilə əlaqənin isə daha zəif xarakter daşdığını nümayiş etdirir. Beynəlxalq təcrübə əsasında “Active Places” və “Active Prescription” kimi yanaşmaların lokallaşdırılması, həmçinin rəqəmsal idarəetməni gücləndirən vahid məlumat platformasının yaradılması tövsiyə olunur. Nəticə olaraq, nəticəyönümlü büdcələşmə və dövlət–özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin tətbiqi tənzimlənmənin əsas prioritetləri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: idman xidmətləri; tənzimləmə; insan kapitalı; nəticəyönümlü büdcələşmə; dövlət–özəl tərəfdaşlığı; rəqəmsal idarəetmə; sosial inklüzivlik.

Giriş

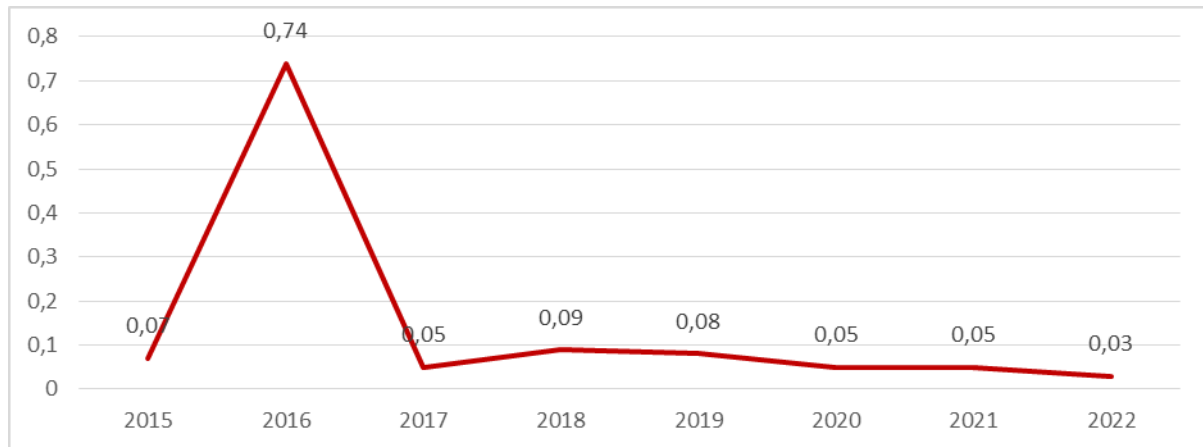
Problemin qoyuluşu və aktuallıq. İdman xidmətləri sektoru müasir iqtisadiyyatın sosial rifah, səhiyyə və insan kapitalı istiqamətlərində mühüm rol oynayan çoxsahəli fəaliyyət sahəsidir. Bu sahə təkcə bədən tərbiyəsi və yarış fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır; o, həmçinin təhsil, turizm, informasiya texnologiyaları və sosial inteqrasiya ilə sıx əlaqəlidir. İdman xidmətlərinin inkişafı cəmiyyətin sağlamlıq səviyyəsini, əmək məhsuldarlığını və sosial rifah göstəricilərini artırmaqla insan kapitalının keyfiyyətini yüksəldir. Buna görə də bu sahənin səmərəli tənzimlənməsi dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Qloballaşma, rəqəmsallaşma və ekoloji davamlılıq çağırışları fonunda idman xidmətlərinin idarə edilməsi yeni yanaşmalar tələb edir. Dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yalnız idman infrastrukturunu yaratmaq deyil, həm də xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, bərabər çıxış imkanlarını təmin etmək və idarəetmədə şəffaflıq mexanizmlərini gücləndirməkdir. Bu baxımdan, idman xidmətlərinin iqtisadi və sosial təsir mexanizmlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması mühüm aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafı son illərdə dövlət proqramları və məqsədyönlü siyasət nəticəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanmışdır. “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanun (2009), “İdmanda dopinq vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında” Qanun (2016), “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər” və “Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına dair Dövlət Proqramı (2013–2025)” kimi sənədlər sahənin hüquqi və institusional bazasını formalaşdırmışdır. Lakin mövcud vəziyyət göstərir ki, idarəetmə mexanizmləri hələ də beynəlxalq standartlarla tam harmonizasiya olunmayıb, xidmət keyfiyyəti, regionlararası balans və dövlət–özəl tərəfdaşlığı kimi istiqamətlərdə sistemli problemlər qalmaqdadır.

Azərbaycanın idman xidmətləri sahəsində dövlət siyasəti son illərdə infrastrukturun genişləndirilməsi və sosial proqramların həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunur. Bununla belə, dövlətin bu sahəyə ayırdığı xərclərin ÜDM-də payı 2016-cı ildən etibarən kəskin azalma meyli göstərmişdir.

Qrafik 1. Dövlətin istirahət və idman xidmətlərinə çəkdiyi xərclər (ÜDM-in %-i ilə), 2015–2022

Mənbə: Dünya Bankı, IMF COFOG təsnifatı üzrə göstəricilər - mənbə:

https://data360.worldbank.org/en/indicator/IMF_COFOG_GERS_GF0801?view=trend&country=AZE&maxYear=2022&minYear=2015

Dünya Bankının COFOG təsnifatı üzrə məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda dövlətin istirahət və idman xidmətlərinə çəkdiyi xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2015–2022-ci illər ərzində dalğalanan, lakin ümumi trend üzrə azalan səviyyədə olmuşdur. 2016-cı ildə bu göstərici 0,74% səviyyəsinə yüksəlmiş, bu da həmin dövrdə keçirilən iri beynəlxalq idman tədbirləri və infrastruktur layihələrinin maliyyələşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Sonrakı illərdə göstərici tədricən azalmış və 2022-ci ildə 0,03% səviyyəsində qeyd alınmışdır. Bu dinamika dövlətin sosial xərclər strukturunda idman xidmətlərinə ayrılan payın sabitləşmə mərhələsinə daxil olduğunu göstərir. Son il kimi 2022-nin götürülməsi COFOG təsnifatı üzrə açıq mənbələrdə Azərbaycan üzrə 2023–2024 göstəricilərinin hələ tam yayımlanmaması ilə bağlıdır.

Aparılmış tədqiqat Azərbaycanda idman xidmətləri sisteminin mövcud vəziyyətinin beynəlxalq təcrübə kontekstində qiymətləndirilməsinə və bu sahədə tənzimləmə mexanizmlərinin elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Araşdırma çərçivəsində hüquqi-institusional baza, idarəetmə səmərəliliyi, rəqəmsal transformasiya, maliyyələşmə mexanizmləri və sosial təsir göstəriciləri kimi əsas istiqamətlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İdman xidmətlərinin təşkili və tənzimlənməsi sistemi dövlət qurumları, idman federasiyaları, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və icma əsaslı strukturların qarşılıqlı fəaliyyətini özündə birləşdirir. Bu sistemin araşdırılması onun sosial və iqtisadi təsirinin genişliyi, həmçinin dövlət siyasətinin prioritet sahələrindən biri olması ilə əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda idman xidmətləri sektorunun sosial-iqtisadi inkişafında hüquqi, institusional, maliyyə və rəqəmsal tənzimləmə mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunmuş, bu prosesin insan kapitalının inkişafına, əhalinin sağlamlıq göstəricilərinə və ümumi iqtisadi səmərəliliyə təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Bu çərçivədə tədqiqat aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışır:

- İdman xidmətlərinin inkişafına təsir edən əsas normativ və institusional amillər hansılardır;
- Mövcud tənzimləmə mexanizmləri beynəlxalq təcrübə ilə hansı səviyyədə uyğunlaşır;
- Xidmətlərin sosial və iqtisadi təsiri necə ölçülə bilər.

Beləliklə, tədqiqatın problemi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda idman xidmətlərinin infrastruktur səviyyəsində inkişafı sürətli olsa da, bu sahənin idarəetmə və tənzimləmə mexanizmləri hələ də tam formalaşmayıb. Bu, xidmətlərin keyfiyyəti və sosial effektivliyinin istənilən səviyyədə olmamasına gətirib çıxarır və dövlət siyasətində yeni elmi əsaslı yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Metodologiya və tədqiqat üsulları

Bu tədqiqat elmi-nəzəri və empirik yanaşmaların inteqrasiyasına əsaslanmış kompleks metodoloji çərçivədə aparılmışdır. Məqsəd idman xidmətlərinin tənzimlənməsi mexanizmlərini həm normativ-hüquqi, həm də sosial-iqtisadi aspektlərdə qiymətləndirmək və beynəlxalq təcrübə ilə

müqayisə etməklə Azərbaycan üçün yeni modellərin elmi əsaslarını müəyyənləşdirməkdir.

İlk mərhələdə nəzəri-metodoloji baza formalaşdırılmışdır. Burada insan kapitalı nəzəriyyəsi [4; 13], ictimai rifah nəzəriyyəsi və dövlət idarəetməsi nəzəriyyəsi [9] əsas konseptual dayaq kimi istifadə olunmuşdur. Bu yanaşmalar idman xidmətlərinin iqtisadi və sosial təsirlərinin çoxşaxəli xarakterini izah etməyə imkan vermişdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi baxımından idman xidmətləri əhalinin sağlamlıq səviyyəsini və əmək məhsuldarlığını yüksəldən strateji investisiya sahəsi kimi dəyərləndirilmiş, ictimai rifah yanaşması isə bu xidmətlərin sosial bərabərlik və inklüzivlik aspektlərini təhlil etməyə imkan vermişdir.

İkinci mərhələdə empirik metodlar tətbiq olunmuşdur. Tədqiqatda 2010–2024-cü illəri əhatə edən uzunmüddətli zaman sırası üzrə göstəricilər istifadə edilmiş, əsas məlumat mənbələri kimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), UNESCO və Avropa İttifaqının idman siyasəti hesabatları götürülmüşdür. Toplanmış göstəricilər əsasında idman infrastrukturu, fiziki fəallıq, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, qadınların iştirak payı və dövlət xərcləri arasında əlaqə təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə korrelyasiya və reqressiya analizləri, struktur müqayisə və trend analizi üsullarından istifadə olunmuşdur.

Empirik mərhələdə aparılmış çoxölkəli və milli səviyyəli təhlillər idman xidmətlərinin sosial-iqtisadi təsir mexanizmini empirik şəkildə təsdiqləmişdir. Analiz nəticəsində aşağıdakı əsas əlaqələr müəyyən edilmişdir:

- Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və digər sosial fəaliyyət sahələrinə çəkilən xərclər və Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq yarışlarda qazandıqları medalların sayı göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsi qurulmuşdur.
- 54 ölkə üzrə istirahət və idman xidmətlərinə çəkilən dövlət xərcləri və 60 yaşdan yuxarı sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri arasında korrelyasiya təhlili aparılmışdır.
- Fiziki aktivliyi yetersiz olan əhali səviyyəsi ilə doğulanda və 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri arasında korrelyasiya təhlili Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) “Global Health Observatory” bazası üzrə 185 ölkənin göstəriciləri əsasında hesablanmışdır.

Üçüncü mərhələdə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Azərbaycan təcrübəsi Böyük Britaniya, Avstraliya və Cənubi Koreya kimi qabaqcıl ölkələrin idman tənzimləmə modelləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu müqayisə zamanı UNESCO-nun “Kazan Fəaliyyət Planı” (2017), ÜST-nin “Fiziki Fəallıq üzrə Qlobal Fəaliyyət Planı” (2018–2030), Avropa İttifaqının “2024–2027 İdman üzrə İş Planı” və “Good Governance in Sport” prinsipləri əsas götürülmüşdür. Təhlil nəticəsində beynəlxalq praktikaların yerli şəraitə uyğunlaşdırıla bilən istiqamətləri (rəqəmsallaşma, DÖT, gender bərabərliyi və sosial inklüzivlik) müəyyən edilmişdir.

Dördüncü mərhələdə normativ-hüquqi təhlil həyata keçirilmişdir. Burada “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanun, “İdmanda doping vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında” Qanun, “Gənclər siyasəti haqqında” Qanun və Dövlət Proqramları sistemli şəkildə analiz edilərək normativ boşluqlar və təkrarlanan müddəalar müəyyən edilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, idman xidmətləri haqqında ayrıca, xidmət keyfiyyəti və rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərini tənzimləyən qanunun qəbul edilməsi zəruridir.

Tədqiqatın metodologiyasının əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, yalnız nəzəri ümumiləşdirməyə deyil, real statistik baza və beynəlxalq müqayisələrə əsaslanır. Bu yanaşma nəticələrin obyektivliyini artırmaqla yanaşı, tədqiqatın elmi yeniliyini və praktiki əhəmiyyətini də gücləndirir.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi səviyyəsi

İdman xidmətlərinin inkişafı üzrə beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi göstərir ki, bu sahə artıq bir çox ölkələrdə iqtisadi, sosial və səhiyyə siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Qlobal miqyasda qəbul olunmuş strategiyalar — UNESCO-nun “Kazan Fəaliyyət Planı” (2017), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının “Fiziki Fəallıq üzrə Qlobal Fəaliyyət Planı 2018–2030 (GAPPA)”, Avropa İttifaqının 2024–2027-ci illər üzrə İdman İş Planı, həmçinin Böyük Britaniya “Get Active

2030” və Avstraliya “Sport 2030” strategiyaları — idmanın tənzimlənməsi sahəsində universal istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Bu sənədlərin ortaq məqamı ondan ibarətdir ki, idman yalnız yarış fəaliyyəti deyil, həm də insan kapitalının, sosial rifahın və iqtisadi inkişafın əsas determinantı kimi qəbul edilir.

UNESCO – Kazan Fəaliyyət Planı (2017): UNESCO-nun “Kazan Action Plan” sənədi idmanı Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG-lər) ilə birləşdirən ilk qlobal strategiyadır. Planın əsas məqsədi idman vasitəsilə sağlamlıq, gender bərabərliyi, sosial inklüzivlik və dayanıqlı iqtisadi inkişafı təşviq etməkdir. Sənəd üç əsas səviyyədə fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirir [15]:

1. Siyasət uyğunluğu – idman proqramlarının SDG-lərin həyata keçirilməsinə təsirinin ölçülməsi;
2. İnstitusional tərəfdaşlıq – dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi;
3. Monitoring və hesabatlılıq – fiziki fəallıq göstəricilərinin ölçülməsi və milli məlumat sistemlərinin qurulması.

Bu modelin Azərbaycan üçün aktualığı ondan ibarətdir ki, ölkədə idman xidmətləri üzrə indikatorlar hələ SDG-lərlə tam əlaqələndirilməmişdir. UNESCO-nun tövsiyəsinə uyğun olaraq fiziki fəallıq səviyyəsi və xidmət keyfiyyəti milli statistika sistemində ayrıca göstərici kimi daxil edilməlidir.

ÜST – Fiziki Fəallıq üzrə Qlobal Fəaliyyət Planı (GAPPA 2018–2030): Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının GAPPA 2018–2030 sənədi qlobal səviyyədə böyüklər və yeniyetmələr arasında yetərsiz fiziki aktivliyin 15% nisbi azaldılmasını hədəfləyir (yəni fiziki aktivlik göstəricilərinin yüksəldilməsi). Plan “4 A” (Active societies, Active environments, Active people, Active systems) prinsiplərinə əsaslanır [17]:

- Active societies – aktiv cəmiyyətlər: Fiziki aktivliyi dəyər kimi qəbul edən sosial norma formalaşdırmaq, məlumatlandırma kampaniyaları, maarifləndirmə, media, təbliğat və s.;
- Active environments – aktiv mühitlər: Şəhər planlaşdırılması, nəqliyyat, məhəllə parkları, velosiped və piyada infrastrukturunun elə qurulması ki, insanlar hərəkətə “məcbur” olsun – təhlükəsiz parklar, idman məkanları, ictimai yerlər və s.;
- Active people – aktiv insanlar: Məktəblərdə, iş yerlərində, səhiyyə müəssisələrində, icmalarda konkret proqram və imkanlar yaratmaq; müxtəlif yaş qrupları və həssas qruplar üçün xüsusi təşəbbüslər;
- Active systems – aktiv sistemlər: İdarəetmə, liderlik, qanunvericilik, maliyyələşmə, monitoring və məlumat sistemlərini gücləndirmək; sektorlararası əməkdaşlıq, milli strategiyalar və indikatorlar sistemi.

Bu yanaşma, müasir idman siyasəti sadəcə idman qurğularının tikintisi və yüksək nəticəli idmançıların hazırlanması ilə məhdudlaşmır. GAPPA çərçivəsində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı fiziki aktivliyi sağlamlıq, şəhərsalma, nəqliyyat, təhsil və sosial müdafiə siyasətlərinin kəsişdiyi strateji istiqamət kimi müəyyən edir və ölkələr üçün “aktiv cəmiyyətlər – aktiv mühitlər – aktiv insanlar – aktiv sistemlər” yanaşmasını təklif edir [17]. Azərbaycan üçün idman xidmətlərinin tənzimlənməsində normativ baza kimi çıxış edə bilər; xüsusilə də “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetlər” sənədində insan kapitalının gücləndirilməsi və sağlam həyat tərzinin təşviqi ilə bağlı müddəalar GAPPA prinsipləri ilə məzmun baxımından üst-üstə düşür [1].

Avropa İttifaqı – 2024–2027 İdman üzrə İş Planı: Avropa İttifaqı – 2024–2027 İdman üzrə İş Planı: Aİ-nin yeni İş Planı üç əsas prioritet sahəni müəyyənləşdirir. Əsas prioritetlər aşağıdakılardır [12]:

- idmanda bütövlük və dəyərlər;
- idmanın sosial-iqtisadi və dayanıqlılıq ölçüləri;
- idmanda iştirak və sağlamlığı təşviq edən fiziki aktivlik

Planın yönəldici məqsədləri çərçivəsində yaxşı idarəetmənin gücləndirilməsi, innovasiya və rəqəmsallaşmanın təşviqi (o cümlədən sübut-əsaslı siyasətdə rəqəmsallaşma və e-idman), həmçinin dayanıqlı/ekoloji cəhətdən məsul idman tədbirləri və infrastrukturunu xüsusi vurğulanır.

Böyük Britaniya – Get Active 2030 Strategiyası: Böyük Britaniyanın “Get Active 2030”

strategiyası fiziki fəallığı dövlət prioriteti səviyyəsinə qaldıraraq 2030-cu ilə qədər 3,5 milyon əlavə vətəndaşın idmana cəlb edilməsini hədəfləyir. Bu modelin əsas xüsusiyyətləri [16]:

- Community Sport Hubs (icma əsaslı idman mərkəzləri);
- Active prescription sistemi – həkimlərin reseptlə fiziki aktivlik yazması;
- Funding for outcomes prinsipi – maliyyələşmənin nəticələrə əsaslanması.

Britaniya modeli sosial inklüzivliyi və nəticəyənlü maliyyələşməni birləşdirdiyinə görə Azərbaycan üçün çox uyğun nümunədir. Gələcəkdə bu model əsasında “İcma İdman Mərkəzləri” təşəbbüsünün genişləndirilməsi ölkədə kütləvi idmanı və sosial inteqrasiyanı gücləndirə bilər. Bu yanaşma idmanı səhiyyə sisteminə inteqrasiya etməklə dövlətin sosial məsuliyyətini gücləndirir. Azərbaycanda bu modelin lokallaşdırılması üçün “fiziki aktivlik resepti” (active prescription) sisteminin tətbiqi məqsədəuyğundur — yəni həkimlərin pasiyentlərə profilaktik tədbir kimi idman fəaliyyətlərini təklif etməsi.

Avstraliya – Sport 2030 Planı: Avstraliya idman tənzimlənməsində “dual balance” prinsipini tətbiq edir — həm kütləvi idman (mass participation), həm də yüksək nəticəli idman (elite sport) paralel şəkildə inkişaf etdirilir. Bu strategiyada dövlət əsasən koordinator rolunda çıxış edir, icra və xidmət təqdimatı isə özəl sektor və federasiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Əsas yeniliklərdən biri nəticə əsaslı maliyyələşmə (outcome-based funding) və gender balansının kvotalarla qorunmasıdır. Bu yanaşma Azərbaycanın dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından dəyərli istiqamətlər təqdim edir [14].

Cənubi Koreya – Smart Sport Ecosystem: Cənubi Koreya modelində idman xidmətlərinin tənzimlənməsi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır. “Smart Sports Data Platform” sistemi vasitəsilə ölkədə bütün idman obyektlərinin doluluq səviyyəsi, iştirakçı sayı və tibbi göstəricilər real vaxtda izlənir.

Bu yanaşma AI (süni intellekt), Big Data və IoT texnologiyalarının idarəetməyə inteqrasiyasını təmin edir. Azərbaycan üçün bu modelin adaptasiyası — “Vahid İdman Məlumat Platforması (VİMP)” layihəsi — idarəetmənin səmərəliliyini və şəffaflığını yüksəltmək baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır [10].

Fiziki aktivliyin artırılması sahəsində beynəlxalq səviyyədə formalaşmış siyasət çərçivələrinin təhlili göstərir ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu istiqamətdə sistemli və çoxsektorlu yanaşmalar tətbiq olunur. Oldridge-Turner və həmkarlarının (2022) Journal of Physical Activity and Health jurnalında dərc edilmiş tədqiqatında təqdim olunan “MOVING Framework” modeli bu sahədə ən mühüm təcrübələrdən biri hesab olunur. Həmin çərçivə fiziki aktivliyin təşviqi və siyasətlərin monitorinqi üçün altı əsas istiqaməti – məktəb və icma təşəbbüsləri, iş yeri aktivliyi, fiziki mühit və infrastrukturun inkişafı, aktiv nəqliyyat, kütləvi kommunikasiya və sağlamlıq xidmətlərində fiziki aktivliyin təşviqi – müəyyənləşdirir [11].

Azərbaycan kontekstində bu təcrübə yüksək əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ölkəmizdə idman xidmətlərinin idarə olunması və fiziki aktivliyin artırılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər – “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanun, regionlarda Olimpiya və İdman komplekslərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, “Sağlam həyat tərzini” təşəbbüsləri və gənclərin idmana cəlbə proqramları – MOVING çərçivəsində müəyyən edilmiş prinsiplərlə struktur baxımından uyğunluq təşkil edir.

Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, MOVING modelinə bənzər sistemli çərçivələrin tətbiqi idarəetmə səmərəliliyini artırır, fiziki aktivliyin monitorinqini asanlaşdırır və idman xidmətlərinin sosial-iqtisadi təsirini gücləndirir. Azərbaycan üçün bu təcrübənin adaptasiyası, xüsusilə idman xidmətlərinin planlaşdırılması, nəticə əsaslı maliyyələşmə və sosial təsir ölçmə mexanizmlərinin tətbiqi baxımından yeni imkanlar yaradır. Beləliklə, MOVING çərçivəsinin prinsiplərinin milli idman siyasətinə inteqrasiyası ölkənin insan kapitalının inkişafına yönəlmiş strateji məqsədlərlə uzlaşır və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi baxımından mühüm istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Aparılmış beynəlxalq təhlil göstərir ki, idman xidmətlərinin səmərəli tənzimlənməsi yalnız hüquqi çərçivələrin mövcudluğu ilə deyil, həm də idarəetmədə şəffaflıq, rəqəmsallaşma və sosial inklüzivlik prinsiplərinin tətbiqi ilə müəyyən olunur. Qabaqcıl ölkələrin – UNESCO, ÜST, Avropa

İttifaqı, Böyük Britaniya, Avstraliya və Cənubi Koreyanın – modelləri göstərir ki, uğurlu idman siyasətinin əsas dayaq nöqtəsi dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında balanslı əməkdaşlığın təmin edilməsidir. Bu təcrübələr həmçinin göstərir ki, fiziki fəallığın artırılması və idman xidmətlərinin keyfiyyətli təşkili insan kapitalının inkişafına və sosial rifahın yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərir. Azərbaycanın mövcud idarəetmə sistemi beynəlxalq standartlara qismən uyğunlaşsa da, xüsusilə nəticəyönlü büdcələşmə, rəqəmsal idarəetmə və xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi sahələrində təkmilləşməyə ehtiyac qalır. Beynəlxalq modellərin müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan üçün prioritet istiqamətlər SDG-lərlə uyğunlaşdırılmış milli strategiyanın formalaşdırılması, federasiyalar üçün şəffaf hesabatlılıq sistemlərinin tətbiqi, Vahid İdman Məlumat Platformasının (VİMP) yaradılması, gender balansının qorunması və dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin genişləndirilməsidir.

Cədvəl 1.

Aspekt	Qabaqcıl Model	Azərbaycan üçün uyğunlaşdırıla bilən istiqamət
Hüquqi baza	UNESCO Kazan Planı	İdman xidmətləri üzrə milli strategiyanın SDG-lərlə əlaqələndirilməsi
İdarəetmə	Aİ 2024–2027 Planı	Federasiyalar və GİN üçün “good governance” standartlarının tətbiqi
Rəqəmsallaşma	Cənubi Koreya modeli	Vahid İdman Məlumat Platformasının yaradılması
Sosial inklüzivlik	Böyük Britaniya Get Active	Qadın və gənclərin iştirak səviyyəsinin artırılması
Maliyyələşmə	Avstraliya Sport 2030	DÖT və nəticə əsaslı büdcələşmə mexanizmləri

Mənbə: Müxtəlif mənbələr əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, idman xidmətlərinin effektiv tənzimlənməsi üçün inteqrasiya olunmuş idarəetmə, rəqəmsallaşma, nəticəyönlü maliyyə və sosial inklüzivlik əsas prinsip kimi qəbul edilməlidir. Azərbaycan bu istiqamətdə mühüm normativ və institusional baza yaratsa da, beynəlxalq modellərlə tam uyğunluq üçün hələ də ölçülə bilən göstəricilərin və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi vacibdir.

Azərbaycanda idman xidmətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda idman xidmətləri sektoru son illərdə dövlət proqramlarının icrası, regional infrastrukturun genişləndirilməsi və gənclərin idmana cəlb olunması istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2010–2024-cü illər ərzində idman qurğularının və Olimpiya komplekslərinin sayı ardıcıl şəkildə artmış, idmanla müntəzəm məşğul olanların ümumi sayı isə sabit, lakin dəyişkən dinamika göstərmişdir. Bununla belə, xidmətlərin keyfiyyət göstəriciləri, qadınların iştirak payı, eləcə də regionlararası tarazlıq baxımından fərqlər hələ də qalmaqdadır.

Cədvəl 2

İl	İdman qurğularının sayı	Olimpiya İdman kompleksləri	İdman seksiyalarında idmanla məşğul olanların sayı, nəfər	İdmanla məşğul olanların ümumi sayında qadınların payı (%)
2010	9.623	24	432.842	18
2015	10.798	39	420.967	19
2020	11.674	42	399.120	20
2021	11.770	44	394.824	17
2022	11.915	45	400.899	18
2023	12.156	45	402.408	17
2024	12.270	45	399.268	17

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

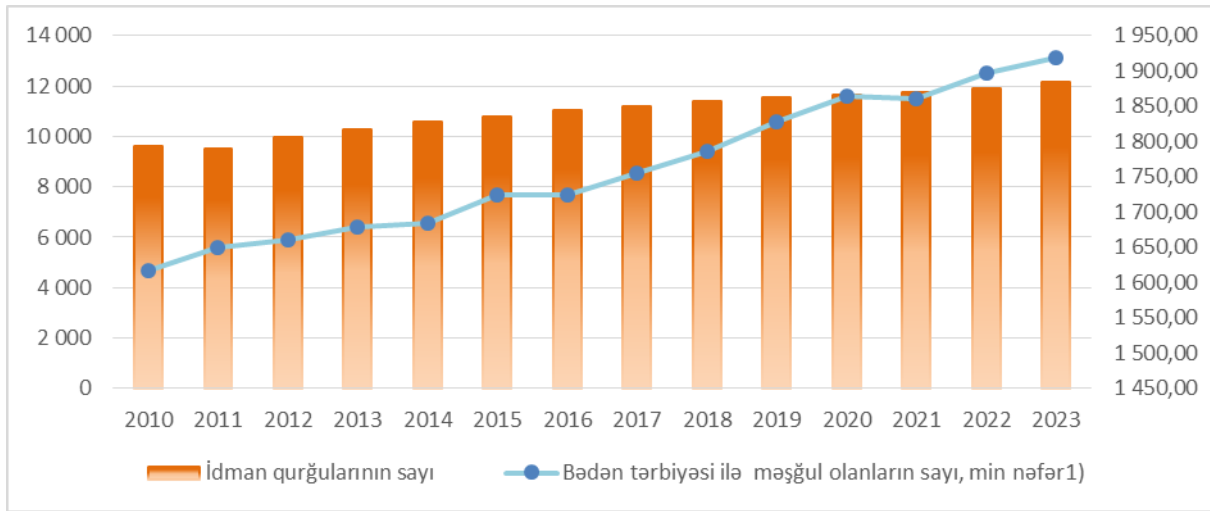
Cədvəldə əks olunduğu kimi, 2010–2024-cü illər ərzində idman qurğularının sayı 9 623-dən 12 270-ə, Olimpiya idman komplekslərinin sayı isə 24-dən 45-ə yüksəlmişdir. Bu dövrdə idman

seksiyalarında məşğul olanların ümumi sayı nisbətən sabit qalmış, 420–400 min nəfər intervalında dəyişmişdir. Qadınların idmanla məşğul olanlar arasındakı payı orta hesabla 17–20% arasında olub, bu da hələ də inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən (30–35%) aşağı səviyyədədir [2].

Ümumilikdə, bu dinamika göstərir ki, Azərbaycanda idman infrastrukturunun kəmiyyətə genişlənməsi baş versə də, xidmətlərdən istifadə səviyyəsi və sosial inklüzivlik baxımından hələ də optimallaşdırma potensialı mövcuddur.

2010–2023-cü illər ərzində idman obyektlərinin ümumi artım tempi orta illik təxminən 1,8% təşkil etmişdir ki, bu da dövlət investisiyalarının davamlı xarakter daşdığı və infrastrukturun planlı şəkildə genişləndirildiyini göstərir. 2020-ci ildən sonra isə artım tempi sabitləşmə mərhələsinə keçmişdir. Bu sabitləşmə bir tərəfdən mövcud infrastrukturların yetərli səviyyəyə çatması ilə, digər tərəfdən pandemiya dövründə idman fəaliyyətlərinin məhdudlaşması ilə əlaqələndirilə bilər.

Qrafik 2. İdman qurğularının sayı və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların sayı, 2010–2023

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İdman infrastrukturunu və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların sayının dinamikası 2010–2023-cü illər ərzində müsbət artım tendensiyası göstərmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, bu dövrdə idman qurğularının sayı 9,6 min vahiddən 12,1 min vahidə yüksəlmiş, bədən tərbiyəsi ilə mütəmadi məşğul olanların sayı isə təxminən 1,5 milyon nəfərdən 1,9 milyon nəfərə çatmışdır. Bu paralel artım idman infrastrukturunu ilə əhalinin fiziki aktivliyi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu nümayiş etdirir.

Xüsusilə 2015–2020-ci illər dövründə idman obyektlərinin sayında kəskin artım müşahidə olunmuş, bu da regionlarda yeni Olimpiya İdman komplekslərinin və gənclər mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı olmuşdur. 2020-ci ildən sonra artım tempi sabitləşsə də, idmanla məşğul olanların ümumi sayı artmaqda davam etmiş, bu isə mövcud infrastrukturlardan daha intensiv istifadə olunduğunu göstərir.

Regionlar üzrə təhlil göstərir ki, idman infrastrukturunun paylanması ölkə ərazisində bərabər xarakter daşmır. Bəzi iqtisadi rayonlarda — xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Mərkəzi Aran zonasında — hər min nəfərə düşən idman qurğularının sayı respublika ortalamasından əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Əksinə, Abşeron-Xızı və Mil-Muğan kimi regionlarda bu göstəricilər nisbətən aşağı səviyyədə qalır. 2015–2024-cü illər ərzində ümumi respublika üzrə orta göstərici 1,15-dən 1,21-ə yüksəlsə də, regionlararası fərqlərin dərinliyi göstərir ki, infrastrukturun genişlənməsi prosesi bütün əraziləri eyni dərəcədə əhatə etməmişdir [2].

Cədvəl 3

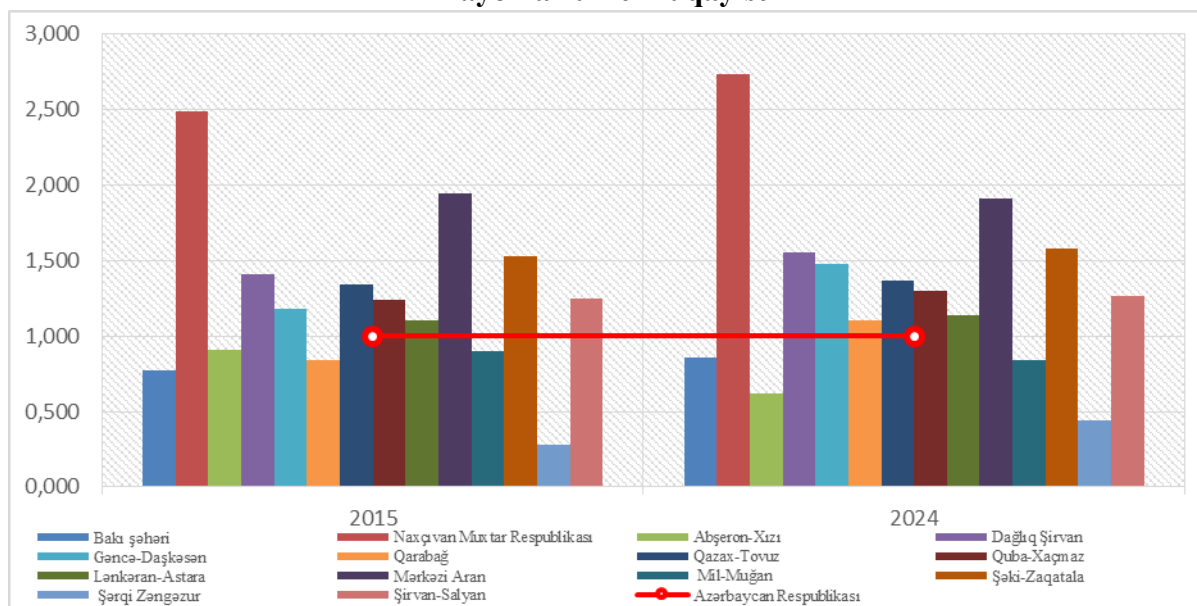
Hər min nəfərə düşən idman qurğularının sayı										
İqtisadi rayonların və inzibati ərazi vahidlərinin adları	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Bakı şəhəri	0,77	0,77	0,79	0,80	0,82	0,80	0,83	0,84	0,85	0,86
Naxçıvan Muxtar Respublikası	2,48	2,51	2,53	2,53	2,55	2,71	2,75	2,74	2,73	2,73
Abşeron-Xızı	0,91	0,90	0,92	0,93	0,92	0,61	0,61	0,61	0,62	0,62
Dağlıq Şirvan	1,40	1,53	1,52	1,52	1,49	1,53	1,52	1,55	1,56	1,55
Gəncə-Daşkəsən	1,18	1,18	1,17	1,17	1,16	1,20	1,23	1,45	1,48	1,48
Qarabağ	0,84	0,84	0,84	0,86	0,87	1,08	1,09	1,10	1,10	1,10
Qazax-Tovuz	1,34	1,32	1,35	1,34	1,33	1,37	1,36	1,36	1,35	1,37
Quba-Xaçmaz	1,24	1,27	1,29	1,26	1,28	1,32	1,31	1,31	1,30	1,30
Lənkəran-Astara	1,10	1,10	1,12	1,12	1,11	1,15	1,14	1,14	1,15	1,14
Mərkəzi Aran	1,94	1,93	1,93	1,92	1,92	2,00	1,98	1,99	1,97	1,91
Mil-Muğan	0,90	0,90	0,89	0,88	0,87	0,88	0,89	0,88	0,87	0,84
Şəki-Zaqatala	1,53	1,52	1,52	1,53	1,55	1,58	1,57	1,59	1,59	1,58
Şərqi Zəngəzur	0,28	0,28	0,28	0,28	0,32	0,38	0,38	0,37	0,41	0,44
Şirvan-Salyan	1,25	1,27	1,26	1,24	1,23	1,25	1,25	1,24	1,24	1,26
Azərbaycan Respublikası	1,15	1,16	1,16	1,17	1,17	1,18	1,19	1,21	1,21	1,21

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldəki göstəricilərə əsasən, 2024-cü ildə ən yüksək göstərici Naxçıvan Muxtar Respublikasında (2,73), ən aşağı göstərici isə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda (0,44) qeydə alınmışdır. Bu fərq əsasən tarixi və geosiyasi amillərlə bağlıdır. Şərqi Zəngəzur ərazisi uzun illər ərzində - təxminən 30 il müddətində Ermənistanın işğalı və hərbi-siyasi münaqişə şəraiti altında qalmış, nəticədə bu regionda sosial infrastruktur, o cümlədən idman obyektləri tamamilə dağıdılmış və ya fəaliyyətini itirmişdir.

Yalnız 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra azad olunmuş bu ərazilərdə idman və sosial xidmətlərin bərpası prosesi mərhələli şəkildə həyata keçirilir. 2020–2024-cü illər arasında göstəricinin 0,28-dən 0,44-ə yüksəlməsi bu istiqamətdə bərpa işlərinin başladığını və ilkin nəticələrin artıq özünü göstərdiyini təsdiqləyir. Bu regionun gələcək illərdə infrastruktur göstəricilərinin artımı həm dövlət investisiyaları, həm də bərpa proqramlarının ardıcıl icrası ilə birbaşa bağlı olacaq.

Qrafik 3. 2015 və 2024-cü illərdə hər min nəfərə düşən idman qurğularının sayı, iqtisadi rayonlar üzrə müqayisə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Regionlar üzrə müqayisə nəticələri göstərir ki, idman infrastrukturunun inkişaf tempi və mövcud səviyyəsi ölkə üzrə bərabər paylanmamışdır. Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu üzrə göstəricilərin azalması (2015-ci ildə 0,91-dən 2024-cü ildə 0,62-yə) bu regionda əhali sıxlığının sürətli artımı və yeni yaşayış massivlərinin formalaşması ilə izah olunur. İnfrastrukturun genişlənməsi əhali artım tempinə proporsional olmadığından, hər min nəfərə düşən idman obyektlərinin payı azalmışdır.

Azərbaycan üzrə orta göstərici 2024-cü ildə 1,21 olmuşdur. Bu göstəricidən aşağı qalan regionlar - Bakı şəhəri (0,86), Abşeron–Xızı (0,62) və Mil–Muğan (0,84) - əsasən yüksək urbanizasiya səviyyəsinə malik ərazilərdir ki, burada torpaq resurslarının məhdudluğu yeni idman obyektlərinin tikintisini məhdudlaşdırır.

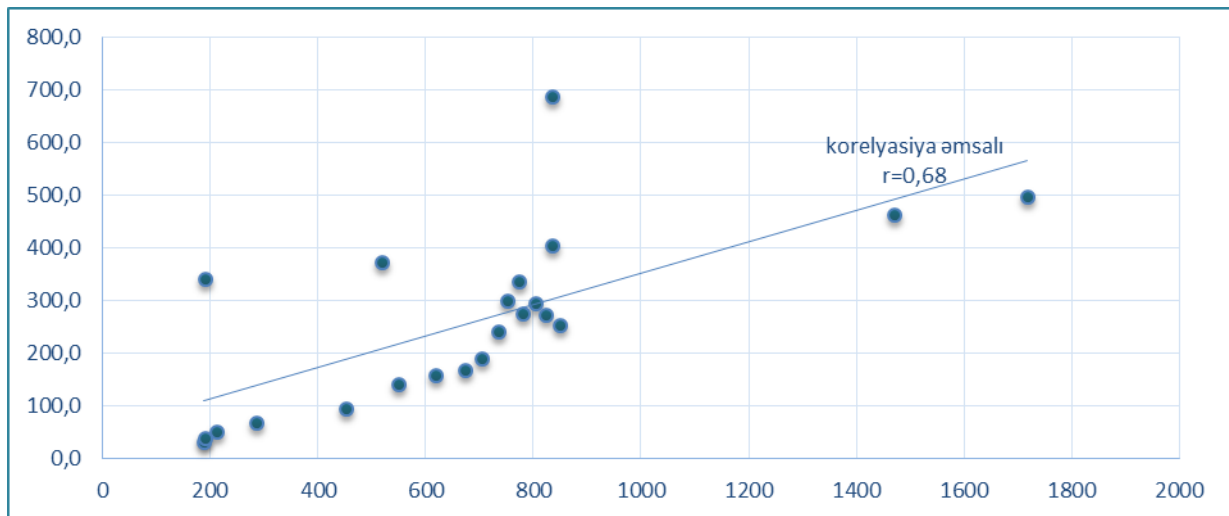
Ümumilikdə, 2015–2024-cü illər arasında baş verən bu dəyişikliklər göstərir ki, Azərbaycanın idman infrastrukturunu üzrə inkişaf istiqaməti regional bərabərləşmə və bərpa mərkəzli xarakter daşıyır: işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yüksəliş, əhali sıx regionlarda isə stabilləşmə müşahidə olunur.

Ümumilikdə aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda idman xidmətləri sektoru son on beş il ərzində infrastrukturun genişləndirilməsi, Olimpiya komplekslərinin sayının artması və əhalinin fiziki fəallığının yüksəlməsi baxımından nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə etmişdir. Bununla belə, regionlararası balansın tam bərqərar olmaması, qadınların iştirak payının məhdudluğu və xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi mexanizmlərinin yetkin olmaması sahənin davamlı inkişafını məhdudlaşdıran əsas amillər kimi qalmaqdadır. Mövcud vəziyyət göstərir ki, ölkədə idman infrastrukturunu üzrə kəmiyyət artımı təmin olunsun da, keyfiyyət və sosial inklüzivlik baxımından beynəlxalq standartlara uyğunlaşma hələ də inkişaf mərhələsindədir. Bu səbəbdən Azərbaycanın idman xidmətləri sisteminin beynəlxalq göstəricilər fonunda müqayisəli qiymətləndirilməsi sahənin gələcək istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafı son illərdə əsasən dövlətin məqsədyönlü maliyyə dəstəyi hesabına təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, dövlətin idman və istirahət xidmətlərinə yönəltdiyi vəsaitlərin səmərəliliyi həm sosial, həm də idman nəticələri baxımından öz təsirini göstərmişdir.

Bu məqsədlə 2003–2024-cü illər üzrə dövlət büdcəsindən idman sahəsinə çəkilən xərclərlə Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq yarışlarda qazandıqları medalların sayı arasında korrelyasiya əlaqəsi qurulmuşdur. Təhlil nəticəsində iki dəyişən arasında müsbət və orta güclü əlaqə ($r = 0,68$) müəyyən edilmişdir ki, bu da dövlətin idmana yönəltdiyi investisiyaların idman uğurlarının yüksəlməsinə təsir ehtimalını gücləndirir.

Qrafik 4. Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyyəsi, gənclər siyasəti və digər sosial fəaliyyət sahələrinə çəkilən xərclər və Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq yarışlarda qazandıqları medalların sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qrafikdəki meyl xətti göstərir ki, büdcə xərclərinin artması ilə beynəlxalq arenada qazanılan medalların sayı da artma tendensiyası nümayiş etdirir. Xüsusilə 2015–2020-ci illərdə (Bakı Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları və Tokio Olimpiadası dövrü) dövlət investisiyalarının çoxalması idman uğurlarında yüksəlişlə müşahidə olunmuşdur. Lakin 2020-ci ildən sonra xərclərin sabitləşməsi və pandemiya dövründə beynəlxalq yarışların məhdudlaşdırılması nəticələrdə müəyyən dalğalanmalara səbəb olmuşdur. Bu isə göstərir ki, dövlətin maliyyə dəstəyi idman uğurlarının mühüm hərəkətverici qüvvəsidir, lakin uzunmüddətli nəticələrin təmin olunması üçün maliyyə artımına paralel olaraq idarəetmə səmərəliliyi, idman elmi və kütləvi iştirakın genişləndirilməsi də əsas rol oynayır.

Ümumilikdə, bu nəticələr sübut edir ki, Azərbaycanın idman sektorunda dövlət siyasətinin məqsədyönlü maliyyələşməsi idman xidmətlərinin keyfiyyətə inkişafı, beynəlxalq nəticələrin artması və insan kapitalının formalaşması üçün mühüm təsirə malikdir.

Beynəlxalq müqayisələr və Azərbaycanın idman xidmətləri sistemində mövqeyi

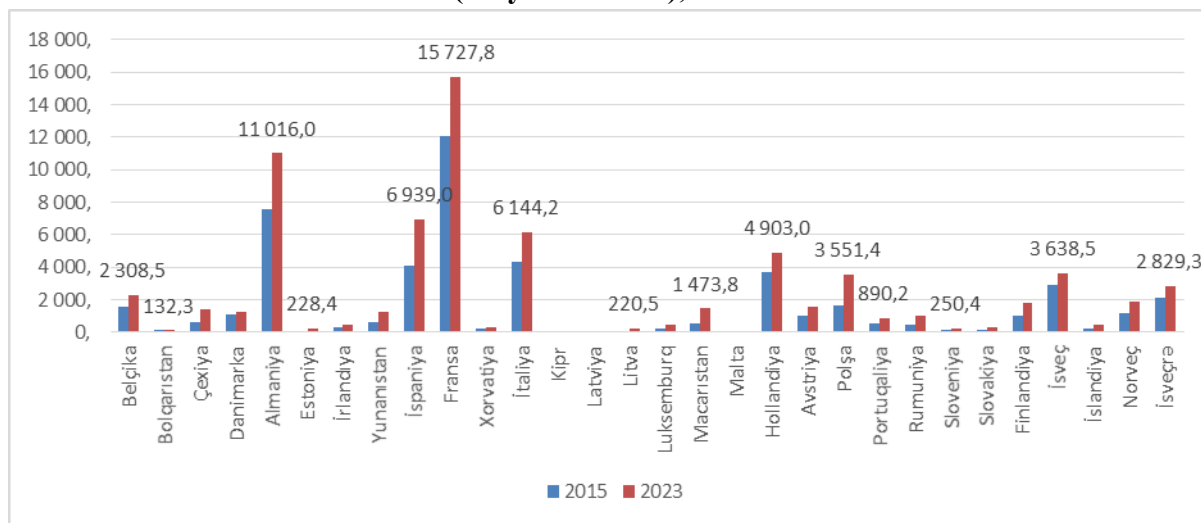
Bu bölmədə məqsəd idman xidmətlərinin inkişaf səviyyəsini beynəlxalq göstəricilər fonunda müqayisəli şəkildə təhlil etmək və Azərbaycanın mövcud vəziyyətini global tendensiyalarla əlaqələndirməkdir. Beynəlxalq təşkilatların — xüsusilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), UNESCO və Dünya Bankının — məlumatları göstərir ki, idman və fiziki fəallıq siyasətləri bir çox ölkələrdə sosial rifahın, sağlamlığın və insan kapitalının inkişafının əsas komponenti kimi qəbul olunur. Bu kontekstdə Azərbaycanın göstəricilərinin təhlili sahənin maliyyələşmə səviyyəsi, fiziki fəallığın dinamikası və idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyi baxımından beynəlxalq standartlara uyğunluq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, istirahət və idman xidmətlərinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin həcmi ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial siyasət prioritetləri və idarəetmə modelləri ilə birbaşa bağlıdır. 2015–2023-cü illər üzrə göstəricilərin müqayisəsi Aİ məkanında bu sahəyə ayrılan xərclərin ümumilikdə artım meyli göstərdiyini ortaya qoyur.

Məlumatlara əsasən, Fransa, Almaniya və İspaniya kimi ölkələr idman xidmətlərinin maliyyələşdirilməsində lider mövqedədirlər: 2023-cü ildə müvafiq olaraq 15,7 milyard, 11,0 milyard və 6,9 milyard avro vəsait ayırmışlar. Bu ölkələrdə dövlətin idmana dəstəyi həm sosial rifah siyasətinin, həm də turizm və səhiyyə sektorlarının tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır.

Digər tərəfdən, Bolqariya (132 milyon avro) və Estoniya (228 milyon avro) kimi nisbətən kiçik iqtisadiyyata malik ölkələrdə bu xərclərin həcmi aşağı səviyyədə qalmışdır. Ümumilikdə, 2015–2023-cü illər dövründə Avropa İttifaqında istirahət və idman xidmətlərinə yönəldilən dövlət xərclərinin ortalama 35–40% artım göstərməsi bu sahənin sosial siyasətdə artan roluna dəlalət edir.

Qrafik 5. Avropa İttifaqı ölkələrinin istirahət və idman xidmətlərinə ümumi dövlət xərcləri (milyon avro ilə), 2015 və 2023

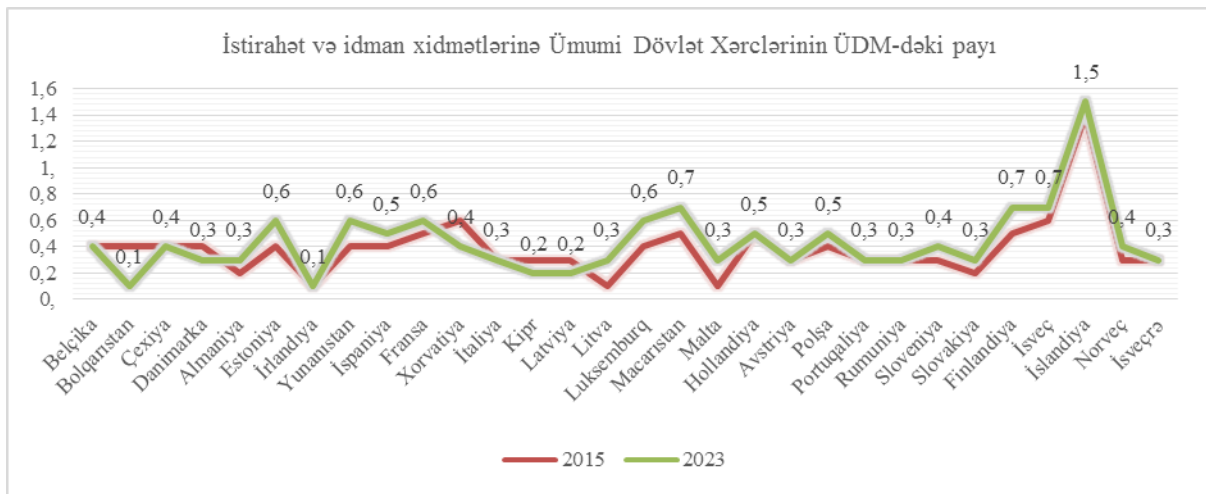

Mənbə: Eurostat, COFOG təsnifatı üzrə məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu tendensiya göstərir ki, Aİ ölkələrində idman xidmətlərinin maliyyələşməsi təkcə büdcə məsələ kimi deyil, sosial kapitalın gücləndirilməsi, sağlam həyat tərzinin təşviqi və milli identiklik siyasətinin elementi kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan üçün bu modelin öyrənilməsi dövlət büdcəsində idman və fiziki fəallıq sahələrinin davamlı maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılması və özəl sektorun iştirakının artırılması baxımından mühüm istiqamət yaradır.

İdman xidmətlərinə ayrılan dövlət xərclərinin ÜDM-dəki payının təhlili, iqtisadiyyatın real miqyasına nisbətə bu sahəyə yönəldilən maliyyə yükünü qiymətləndirməyə imkan verir. Avropa İttifaqı ölkələrinin göstəriciləri 2015 və 2023-cü illər üzrə müqayisə olunduqda, istirahət və idman xidmətlərinə ayrılan vəsaitlərin əksər ölkələrdə artım meyli göstərdiyi müşahidə olunur. Bu tendensiya idman sektorunun yalnız sosial əhəmiyyətli deyil, həm də iqtisadi cəhətdən prioritet istiqamətə çevrildiyini sübut edir. Göstəricilərin ÜDM-lə müqayisədə ölçülməsi, ölkələr arasında fərqli iqtisadi ölçüləri nəzərə alaraq, xərclərin real effektivliyini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Qrafik 6. Avropa İttifaqı ölkələrinin İstirahət və idman xidmətlərinə ümumi dövlət xərclərinin

ÜDM-dəki payı (2015 və 2023)

Mənbə: Eurostat, COFOG təsnifatı üzrə məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

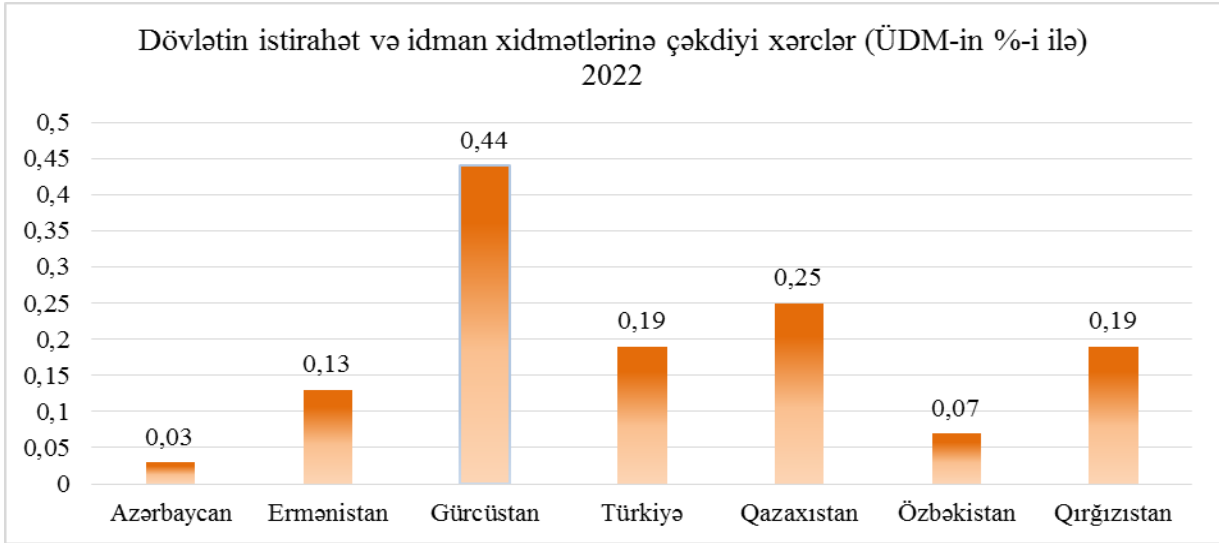
Qrafikdə əks olunduğu kimi, 2023-cü ildə İslandiya (1,5%), İsveç (0,7%) və Xorvatiya (0,6%) kimi ölkələr idman xidmətlərinə ÜDM-lərinin nisbətən böyük hissəsini yönəltmişlər. Bu, həmin ölkələrdə idman və fiziki fəallığın sağlamlıq və sosial rifah siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul olduğunu göstərir.

Azərbaycan üçün bu göstərici 2022-ci ildə 0,03% olmuşdur ki, bu da Avropa İttifaqı ortalamasından təxminən 16 dəfə aşağıdır. Bu fərq, bir tərəfdən, idman sektorunun iqtisadi strukturda hələ tam formalaşmaması ilə, digər tərəfdən isə son illərdə dövlətin bu sahəni infrastruktur səviyyəsində inkişaf etdirməyə yönəlmiş mərhələli siyasəti ilə izah olunur. Gələcəkdə dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin tətbiqi və xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərinin beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması bu fərqi azaldılmasına xidmət edə bilər.

Regional səviyyədə aparılan müqayisə göstərir ki, türkdilli dövlətlər və Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə idman və istirahət xidmətlərinə yönəldilən dövlət xərclərinin ÜDM-də payı arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. 2022-ci il məlumatlarına əsasən, bu göstərici Gürcüstanda 0,44%, Qazaxıstanda 0,25%, Türkiyə və Qırğızıstanda 0,19%, Ermənistanda 0,13%, Özbəkistanda 0,07%, Azərbaycanda isə 0,03% səviyyəsində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkə üzrə son yenilənmiş məlumat 2022-ci ilə aiddir. 2023–2024-cü illər üçün rəsmi statistika hələ açıqlanmadığından, müqayisə 2022-ci il göstəriciləri əsasında aparılmışdır. Bu, məlumat çatışmazlığı amilinin nəzərə alınması ilə nəticələrin interpretasiyasında müəyyən məhdudiyət yaratsa da, ümumi tendensiyanı dəyərləndirmək üçün kifayət qədər etibarlı baza formalaşdırır.

Qrafik 7. Türkdilli dövlətlər və Cənubi Qafqaz ölkələrinin dövlətin istirahət və idman xidmətlərinə çəkdiyi xərclər (ÜDM-in %-i ilə), 2022

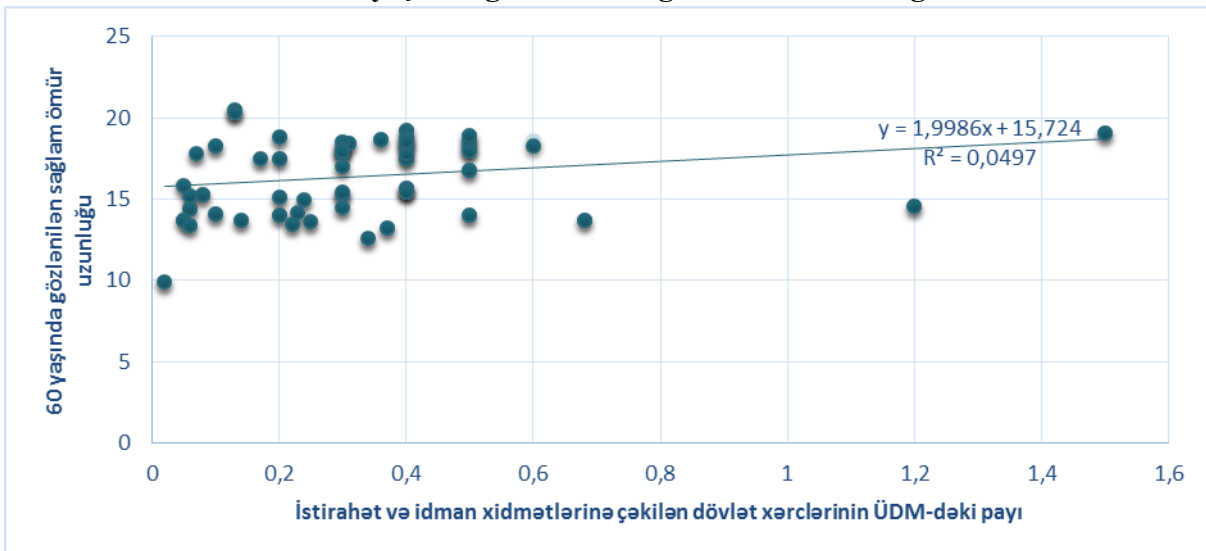
Mənbə: Dünya Bankı, IMF COFOG təsnifatı üzrə göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdə əks olunan göstəricilər göstərir ki, regionda idman sektorunun maliyyələşməsi üzrə lider mövqə Gürcüstana məxsusdur — bu, son illərdə qəbul edilmiş dövlət proqramları və beynəlxalq idman tədbirlərinə yönəlmiş dövlət investisiyaları ilə bağlıdır. Qazaxıstan və Türkiyə kimi ölkələrdə də göstəricilərin sabit qalması idman xidmətlərinin dövlət prioriteti kimi qorunduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın göstəricisinin 0,03% səviyyəsində olması, ölkənin hazırda idman xidmətlərinin infrastrukturun qurulması mərhələsində olduğunu göstərir. Yəni diqqət hələ xidmət keyfiyyətinin artırılmasından çox, infrastrukturun genişləndirilməsinə yönəlib. Bununla belə, son illərdə dövlət-özəl tərəfdaşlığı və regional idman mərkəzlərinin yaradılması sahəsində həyata keçirilən proqramlar gələcək illərdə bu göstəricinin yüksəlməsi üçün real potensial yaradır.

İdman xidmətlərinə çəkilən dövlət xərclərinin əhalinin sağlamlıq göstəricilərinə təsir istiqamətini qiymətləndirmək məqsədilə 54 ölkə üzrə korrelyasiya təhlili aparılmışdır. Analizdə Dünya Bankının 2017-ci il üzrə “istirahət və idman xidmətlərinə çəkilən dövlət xərcləri” göstəricisi ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2020-ci il üzrə “60 yaşında gözlənilən sağlam ömür uzunluğu” məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Qrafik 8. İstirahət və idman xidmətlərinə çəkilən dövlət xərclərinin ÜDM-dəki payı və 60 yaşında gözlənilən sağlam ömür uzunluğu

Mənbə: Dünya Bankı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının göstəricilərinə əsasın müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Təhlilin nəticələri göstərir ki, bu iki dəyişən arasında müsbət, lakin zəif korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur: xərclər artdıqca sağlam ömür uzunluğu da cüzi şəkildə artır. Bu, idman sektoruna ayrılan vəsaitlərin səhiyyə və sosial rifah göstəricilərinə müəyyən dərəcədə təsir etdiyini göstərir.

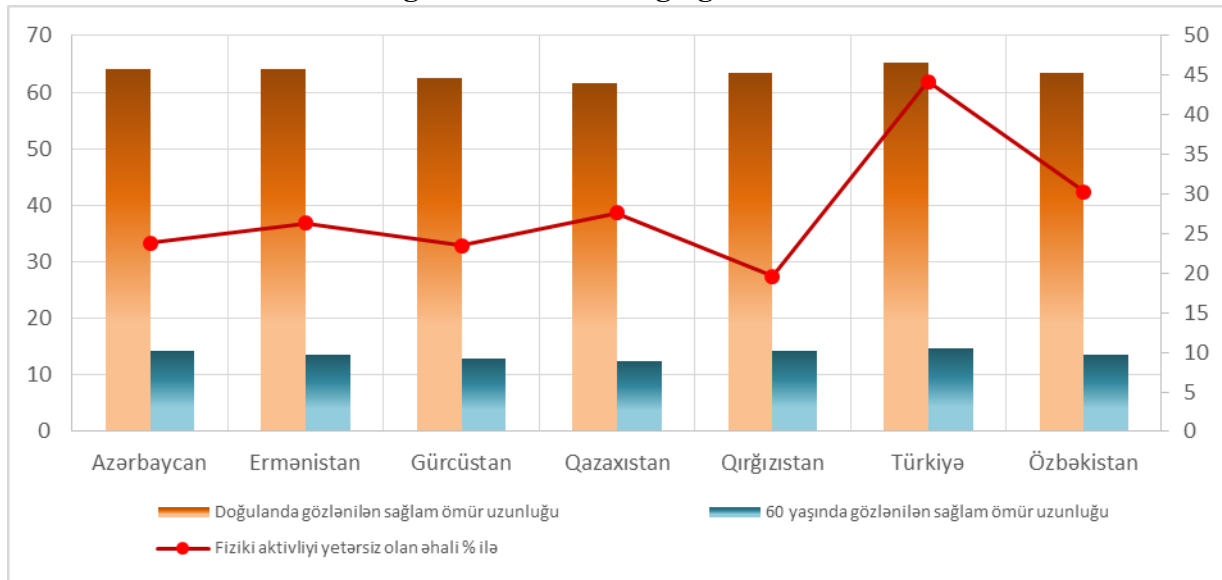
Qrafikdəki trend xətti ($y = 1,9986x + 15,724$; $R^2 = 0,0497$) göstərir ki, əlaqənin statistik gücü zəifdir, həmçinin istirahət və idman xidmətlərinə çəkilən xərclərin 0,1% artması sağlam ömür uzunluğunda təxminən 0,2 illik əlavə yüksəlişlə müşahidə olunur. Bu meyl idman və fiziki fəallığa yönəlik dövlət siyasətinin səhiyyə nəticələrinə müsbət istiqamətli təsir potensialını nümayiş etdirir.

Bu nəticə onu göstərir ki, idman xidmətlərinə ayrılan resurslar yalnız sosial rifahı deyil, həm də əhalinin yaşlanma dövründə sağlamlıq səviyyəsini qorumağa xidmət edir. Beləliklə, dövlətin idman siyasətinə qoyulan investisiyalar uzunmüddətli insan kapitalı və aktiv qocalma strategiyalarının iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirir.

Qrafikdə göstərilən əlaqə yalnız dövlətin idman və istirahət xidmətlərinə ayırdığı vəsaitlərlə məhdudlaşmır; bu tendensiya həm də səhiyyə sistemində tətbiq olunan fiziki fəallığın reseptləşdirilməsi (Physical Activity on Prescription) yanaşması ilə bu xəttin arxasında dayana bilən mexanizmlərdən biri kimi görünür. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının “Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030” sənədində vurğulandığı kimi, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə həkimlər pasiyentlərə dərmanla yanaşı, fiziki aktivlik resepti də təyin edirlər. Bu praktika xüsusilə 60 yaşdan yuxarı əhali arasında qeyri-infeksiyon xəstəliklərin profilaktikasında və sağlam ömür uzunluğunun artırılmasında mühüm rol oynayır.

Şəkildə Cənubi Qafqaz və Türkdilli dövlətlər üzrə üç göstərici müqayisə edilir: doğulduqda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu, 60 yaşdan sonra sağlam ömür və yetərsiz fiziki aktiv əhalinin payı. Sütunlar göstərir ki, regionda gözlənilən sağlam ömür uzunluqları əsasən 62–66 il aralığındadır, 60 yaşdan sonra sağlam ömür isə təxminən 12–15 il civarındadır. Qırmızı xətt yetərsiz fiziki aktivliyin payını göstərir: Türkiyədə ən yüksək, Qırğızıstanda ən aşağı, Azərbaycan və Özbəkistanda orta səviyyədədir. Bu müqayisə tənzimləmə baxımından göstərir ki, infrastruktur yatırımları ilə yanaşı, əhalinin gündəlik hərəkətliliyini artıran siyasətlər və ilkin səhiyyə ilə inteqrasiya sağlam ömür uzunluğunu yüksəltmək üçün həlledicidir.

Qrafik 9. Türkdilli dövlətlər və Cənubi Qafqaz ölkələrinin fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhali və sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri

Mənbə: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

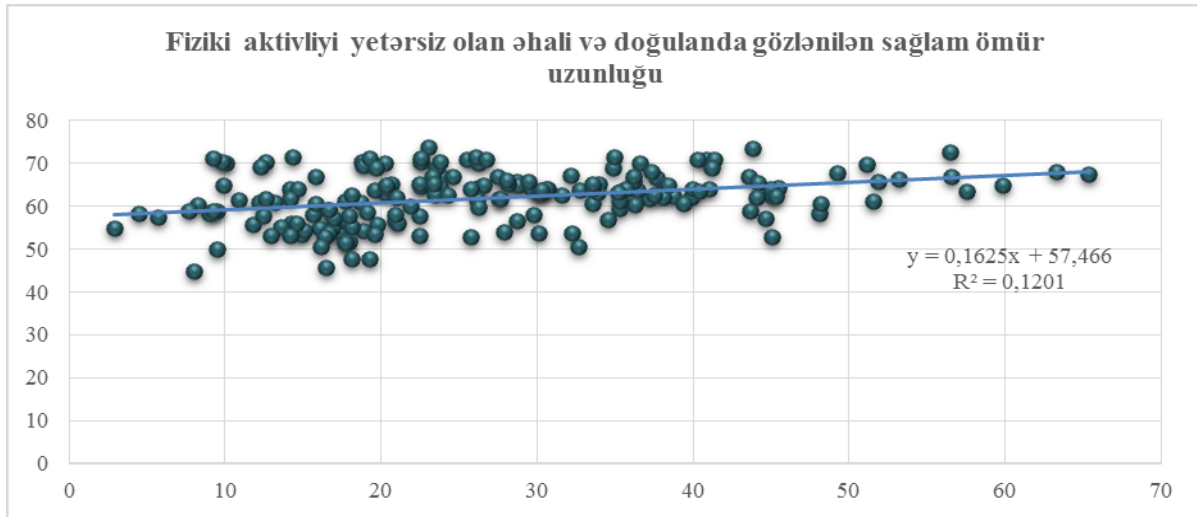
Qrafikin məntiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, fiziki aktivliklə sağlam ömür gözləntiləri arasında sadə və birmənalı tərs əlaqə yoxdur; sağlam ömür uzunluğuna səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyəti, qidalanma və sosial-iqtisadi faktorlar da əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin qeyri-aktivliyin yüksək olduğu ölkələrdə sağlam ömür gözləntiləri nisbətən zəif görünür və bu, Azərbaycan üçün praktiki

ipucu verir: kütləvi idman proqramları, aktiv mobillik infrastrukturu (piyada/velosiped), məktəb və iş yerlərində davranışsal müdaxilələr və nəticə-əsaslı maliyyələşmə mexanizmləri birlikdə tətbiq olunarsa, həm qeyri-aktivlik azalır, həm də sağlam ömür göstəricilərində artım mümkün olur. Bu yanaşma “idman xidmətlərinin tənzimlənməsi” konsepsiyasını infrastrukturdan kənara çıxarıb real sağlamlıq nəticələrinə yönəldir.

Fiziki fəallığın əhalinin sağlamlıq göstəricilərinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə 18 yaşdan yuxarı əhali arasında yetərsiz fiziki aktivliyin yayılma səviyyəsi ilə doğulanda və 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri arasında korrelyasiya təhlili aparılmışdır. Təhlil Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) “Global Health Observatory” bazası üzrə 185 ölkəni əhatə etmiş və 2017–2020-cü illəri əhatə edən məlumatlar əsasında həyata keçirilmişdir.

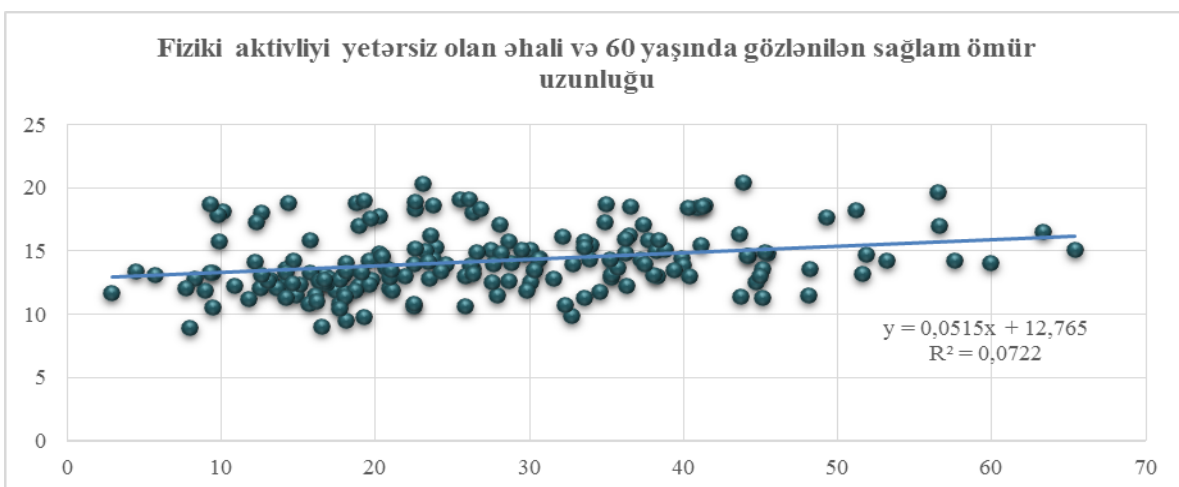
Fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhali göstəricisi (insufficient physical activity) ÜST tərəfindən həftədə ən azı 150 dəqiqə orta intensivlikli fiziki fəaliyyətə riayət etməyən şəxslərin payını ifadə edir və bu göstərici ölkələrin sağlamlıq və həyat tərzini fərqlərini qiymətləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təhlil nəticəsində, fiziki passivliklə həm doğulanda, həm də 60 yaşda sağlam ömür uzunluğu arasında statistik baxımdan zəif, lakin istiqamətə müsbət əlaqə müşahidə olunmuşdur.

Qrafik 10. Fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhali ilə doğulanda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu arasında əlaqə

Mənbə: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının göstəricilərinə əsasın müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qrafik 11. Fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhali ilə 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu arasında əlaqə

Mənbə: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının göstəricilərinə əsasın müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Aparılmış empirik təhlilin nəticələrinə əsasən, doğulanda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu ilə fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhali arasında zəif müsbət əlaqə ($R^2 = 0,1201$) müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən, 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu üzrə aparılmış təhlil daha zəif müsbət əlaqə ($R^2 = 0,0722$) göstərmişdir. Bu nəticə, ilkin gözləntilərin əksinə olaraq, fiziki aktivliyin azalması ilə sağlam ömür uzunluğu arasında mənfi deyil, statistik baxımdan əhəmiyyətsiz, zəif müsbət əlaqənin mövcudluğunu göstərir. Bu ziddiyyətli meyl bir sıra sosial-iqtisadi və metodoloji amillərlə izah oluna bilər.

- Ölkələrarası sosial-iqtisadi fərqlər: Yüksək gəlirli ölkələrdə əhalinin fiziki aktivliyi aşağı olsa da, tibbi xidmətlərin səviyyəsi, qidalanma keyfiyyəti və sosial rifah göstəriciləri yüksək olduğuna görə sağlam ömür uzunluğu nisbətən böyük qalır. Bu amil korrelyasiyanın istiqamətini zəiflədərək bəzən müsbət istiqamətə dəyişə bilər.
- Məlumatların struktur heterogenliyi: WHO məlumat bazasında ölkələr çox müxtəlif inkişaf səviyyəsində olduğundan, bəzi regionlarda (məsələn, Skandinaviya və Qərbi Avropa ölkələrində) fiziki aktivlik az olsa da, həyat keyfiyyəti və səhiyyə göstəriciləri yüksəkdir. Bu, ümumi qlobal əlaqənin zəifləməsinə və müsbət meyl almasına səbəb olur.
- Sağlamlıq göstəricilərinə çoxfaktorlu təsir: Sağlam ömür uzunluğu təkcə fiziki aktivliklə deyil, həm də səhiyyə xərcləri, təhsil səviyyəsi, ekoloji şərait və sosial mühit kimi çoxsaylı amillərlə müəyyən edilir. Bu amillərin birgə təsiri fiziki aktivliyin təsirini “ört-basdır” edə bilər.
- Statistik əlaqənin zəifliyi ($R^2 < 0,15$): Korrelyasiyanın zəifliyi onu göstərir ki, fiziki aktivlik göstəriciləri sağlam ömür uzunluğunu izah edən əsas dəyişənlərdən biri olsa da, müəyyən edici amil deyil.

Ümumilikdə, hər iki əlaqə sübut edir ki, fiziki passivliyin azaldılması və aktiv həyat tərzinin təşviqi ölkələrin sağlam ömür uzunluğunu artırmaq üçün mühüm amildir. Bununla yanaşı, bu prosesin effektivliyi yalnız fərdi davranışlarla deyil, həm də şəhər və icma səviyyəsində fiziki fəallığı dəstəkləyən mühitin — “Active Places” modelinin — yaradılması ilə daha real nəticə verə bilər.

Beləliklə, dövlətin idman xidmətlərinə ayırdığı resurslar səhiyyə sistemində bu cür profilaktik modellərlə birləşdirildikdə, iqtisadi səmərəlilik və ictimai sağlamlıq nəticələri baxımından daha yüksək effekt verir.

Nəticə

Nəticələrin əsaslandırılması və yeniliyi: Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda idman xidmətləri sahəsində əldə olunan infrastruktur və institusional nailiyyətlərə baxmayaraq, idarəetmə səmərəliliyi və xidmət keyfiyyəti üzrə göstəricilər beynəlxalq standartlarla hələ tam uzlaşmır. Empirik və müqayisəli təhlillər sübut edir ki, bu sahədə əsas inkişaf potensialı rəqəmsal tənzimləmə, nəticə əsaslı maliyyələşmə və sosial təsir ölçmə mexanizmlərinin tətbiqində cəmlənir.

Empirik mərhələdə aparılmış korrelyasiya təhlilləri idman xidmətlərinin sosial-iqtisadi təsir mexanizmini praktik olaraq təsdiqləmişdir. Təhlillər nəticəsində aşağıdakı əlaqələr müəyyən edilmişdir:

- Milli səviyyədə aparılan təhlil göstərir ki, Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və digər sosial fəaliyyət sahələrinə dövlət xərcləri ilə Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq yarışlarda qazandıqları medalların sayı arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur ($r = 0,68$). Bu nəticə göstərir ki, sosial sahələrə, xüsusilə idman və gənclər siyasətinə yönələn dövlət investisiyalarının artması idman uğurlarının sayında da artıma səbəb olur.
- 54 ölkə üzrə aparılmış çoxölkəli təhlil nəticəsində, istirahət və idman xidmətlərinə yönələn dövlət xərcləri ilə 60 yaşdan yuxarı əhali arasında sağlam ömür uzunluğu arasında zəif, lakin müsbət əlaqə müəyyən edilmişdir ($R^2 \approx 0,05$). Bu nəticə idman və istirahət xidmətlərinə çəkilən xərclərin uzunmüddətli sağlamlıq göstəricilərinə pozitiv, lakin dolayı təsir etdiyini göstərir.
- dövlət xərclərinin həcmi artdığı halda, xərclər/medal nisbətinin yüksəlməsi idarəetmədə səmərəlilik boşluğunu göstərir ($E = 0,53$);
- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının “Global Health Observatory” məlumat bazası əsasında 185 ölkənin göstəriciləri üzrə aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki: Fiziki aktivliyi

yetərsiz olan əhalinin payı ilə doğulanda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu arasında zəif, müsbət əlaqə mövcuddur ($R^2 = 0,12$). Fiziki aktivliyi yetərsiz olan əhalinin payı ilə 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu arasında da zəif müsbət korrelyasiya mövcuddur ($R^2 = 0,07$).

Bu əlaqələr tədqiqatın əsas elmi nəticəsini formalaşdırır: idman xidmətlərinin sosial və iqtisadi təsiri yalnız infrastruktur artımı ilə deyil, keyfiyyət və idarəetmə mexanizmləri ilə müəyyən olunur.

Eyni zamanda, idarəetmə və maliyyələşmə modellərinin təhlili göstərir ki, mövcud dövlət xərcləri nəticə yönümlü mexanizmlərlə tənzimlənmədikdə resurs səmərəliliyi azalır. Bu baxımdan, dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) və nəticəyə əsaslanan büdcələşdirmə (performance-based budgeting) yanaşmalarının tətbiqi idman sektorunun tənzimlənməsində səmərəliliyi artıran elmi əsaslı mexanizmlər kimi çıxış edə bilər.

Bu işin elmi yeniliyi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

1. Yeni konseptual yanaşma: İlk dəfə olaraq idman xidmətləri Azərbaycan iqtisadiyyatında insan kapitalının inkişafını təmin edən sosial-iqtisadi sistem kimi təhlil edilmişdir. Bu yanaşma idmanı sadəcə fiziki fəaliyyət sahəsi kimi deyil, sosial rifah və iqtisadi dəyər yaradan mexanizm kimi şərh edir.
2. Empirik əsaslandırma: Azərbaycan üzrə 2010–2024-cü illərin rəsmi statistik məlumatları əsasında idman xidmətlərinə ayrılan dövlət xərcləri, fiziki fəallığın səviyyəsi, doğulanda və 60 yaşda gözlənilən sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri arasında kəmiyyət əlaqələri müəyyən edilmişdir. Aparılmış korrelyasiya və reqressiya analizləri idman xidmətlərinin insan kapitalının inkişafına və sosial rifah göstəricilərinə təsirini empirik şəkildə əsaslandırmış, bu istiqamətdə ölkə üzrə aparılmış ilk kompleks tədqiqatlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.
3. Sistemli müqayisə modeli: UNESCO, WHO, Aİ, Böyük Britaniya, Avstraliya və Koreya təcrübələri əsasında beynəlxalq modellərin Azərbaycan üçün lokal uyğunluq matrisası (Compatibility Matrix) hazırlanmışdır. Bu, gələcək tədqiqatlar üçün metodoloji baza yaradır.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, idman xidmətlərinin səmərəli tənzimlənməsi insan kapitalının inkişafında, sosial rifahın yüksəldilməsində və iqtisadi məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu nəticələr Azərbaycan Respublikasının 2030-cu il sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri, eləcə də “Sağlam həyat tərzini və dayanıqlı rifah” istiqamətləri ilə tam uyğunluq təşkil edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bir neçə səviyyədə özünü göstərir:

- Regional inkişaf və sosial bərabərlik səviyyəsində: Empirik nəticələr göstərir ki, regionlar üzrə idman obyektlərinin balanslı paylanması və “İcma İdman Mərkəzləri” təşəbbüsünün genişləndirilməsi bölgələrdə sosial inteqrasiyanı və əhalinin fiziki fəallığını artıracaq. “Active Places” konsepsiyasının tətbiqi – yəni ictimai məkanda əlçatan idman və hərəkət zonalarının yaradılması – şəhər və kənd ərazilərində fiziki fəallığın artımına, icma səviyyəsində sağlam həyat tərzinin təşviqinə şərait yaradacaq. Əlilliyi olan şəxslər, qadınlar və gənclər üçün subsidiya əsaslı proqramların tətbiqi sosial inklüzivliyi təmin edə bilər.
- Sağlamlıq siyasətində inteqrasiya: ÜST modelinə uyğun olaraq “Active Prescription” mexanizminin tətbiqi səhiyyə sistemində profilaktik tədbirlərin səmərəliliyini artıracaq. Bu yanaşma, xüsusilə yaşlı əhali arasında qeyri-infeksiyon xəstəliklərin qarşısının alınmasında və sağlam ömür uzunluğunun artırılmasında əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.
- Elmi və analitik səviyyədə: Aparılmış korrelyasiya və reqressiya modelləri idman xidmətlərinin sosial-iqtisadi təsirinin ölçülməsi üçün yeni empirik baza yaratmışdır. Bu metodologiya gələcək elmi tədqiqatlarda idman, səhiyyə və sosial rifah göstəriciləri arasındakı əlaqələrin daha dərin tədqiqinə imkan verir.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, idman xidmətlərinin məqsədyönlü və səmərəli tənzimlənməsi insan kapitalının inkişafında, sosial rifahın yüksəldilməsində və sağlam həyat tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Empirik analizlərə əsasən, idman xidmətlərinə dövlət xərclərinin artması ilə fiziki fəallığın səviyyəsi, sağlam ömür uzunluğu və sosial iştirak göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan üzrə 2010–2024-cü illəri əhatə edən statistik məlumatların təhlili göstərmişdir ki,

idman xidmətlərinə ayrılan investisiyalar təkcə idman uğurlarının deyil, həm də əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin və sosial inteqrasiyanın artmasına səbəb olur.

Beynəlxalq müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan türkdilli dövlətlər arasında idman infrastrukturunu, dövlət xərcləri və fiziki fəallıq göstəriciləri baxımından irəlidedir. Eyni zamanda, ÜST-ün “Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030” və UNESCO-nun “Kazan Fəaliyyət Planı (2017)” kimi sənədlərdə vurğulanan prioritetlərlə uyğun şəkildə, ölkədə idman xidmətləri sağlam həyat tərzinin təşviqi və sosial bərabərliyin gücləndirilməsi istiqamətində strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə, aparılmış tədqiqat sübut etmişdir ki, idman sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında yalnız sosial fəaliyyət sahəsi deyil, həm də insan kapitalına yönəlmiş iqtisadi investisiya aləti kimi çıxış edir. Səmərəli idarəetmə, dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) və nəticə əsaslı büdcələşmə mexanizmlərinin tətbiqi bu sahədə dövlət siyasətinin effektivliyini artırmaqla, “Sağlam həyat təzi və dayanıqlı rifah” milli prioritetlərinin reallaşmasına elmi əsas yaradır.

Yekun Nəticə

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda idman xidmətlərinin inkişafı infrastruktur və institusional səviyyədə əhəmiyyətli irəliləyişlərlə müşayiət olunsa da, idarəetmənin nəticəyönümlü mexanizmlərlə tənzimlənməsi hələ tam formalaşmayıb. Bu, ayrılan dövlət vəsaitlərinin sosial faydaya çevrilməsini məhdudlaşdırır.

2. Empirik təhlillər sübut etmişdir ki, idman xidmətlərinə yönələn dövlət investisiyalarının həcmi ilə idman uğurları və əhalinin fiziki fəallıq səviyyəsi arasında sabit müsbət əlaqə mövcuddur. Bu, dövlət siyasətinin idman vasitəsilə sosial rifah və insan kapitalının inkişafına birbaşa təsirini təsdiqləyir.

3. İdarəetmədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının (DÖT) tətbiqi və nəticəyönümlü büdcələşmə yanaşması idman sektorunda maliyyə səmərəliliyini və xidmət keyfiyyətini artırmaq üçün ən optimal mexanizmlər kimi qiymətləndirilir.

4. Beynəlxalq təcrübənin (ÜST və UNESCO modelləri) təhlili göstərir ki, “Active Places” və “Active Prescription” kimi konsepsiyaların lokal adaptasiyası ictimai məkanda fiziki fəallığın və sağlam həyat tərzinin təşviqinə mühüm töhfə verə bilər.

5. Ümumilikdə, aparılmış tədqiqat sübut edir ki, idman xidmətləri Azərbaycanda yalnız sosial fəaliyyət sahəsi deyil, həm də insan kapitalının formalaşmasına yönəlmiş strateji iqtisadi investisiya alətidir. Onun effektiv tənzimlənməsi “Sağlam həyat təzi və dayanıqlı rifah” milli prioritetlərinin reallaşdırılmasına elmi əsas yaradır.

Təkliflər

Tədqiqat nəticələrinə əsasən idman xidmətlərinin effektivliyini və sosial təsir gücünü artırmaq üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Nəticəyönümlü büdcələşmə və idarəetmə mexanizmləri tətbiq olunmalı, dövlət xərclərinin idman sahəsində sosial faydaya çevrilməsi sistemli şəkildə qiymətləndirilməlidir.
2. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) modelləri vasitəsilə idman infrastrukturuna yatırımlar diversifikasiya edilməli və özəl sektorun iştirak payı artırılmalıdır.
3. “Active Places” və “Active Prescription” konsepsiyaları yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunmalı, ictimai məkanda hərəkətliliyin artırılması və həkimlərin fiziki aktivliyi təşviq edən resept yazmaları dəstəklənməlidir.
4. Regionlararası qeyri-bərabərliyin azaldılması üçün “İcma İdman Mərkəzləri” şəbəkəsi genişləndirilməli, qadınlar, gənclər və əlilliyi olan şəxslər üçün subsidiya əsaslı proqramlar tətbiq olunmalıdır.
5. Fiziki fəallıq və ömür uzunluğu arasında elmi əsaslandırılmış korrelyasiya əlaqələri dövlət siyasətində nəzərə alınmalı, sağlam həyat təzini təşviq edən tədbirlərin effektivliyi statistik göstəricilər əsasında ölçülməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi interbet sahifəsi* – URL: <https://www.stat.gov.az/>
3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi. (2024). *Vətəndaşın büdcə bələdçisi 2025*. Bakı. URL:<https://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/static-pages/files/677253f7ad24c.pdf>
4. Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education* (3rd ed.). Chicago: University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226041223.001.0001>
5. *Dünya Bankı, IMF COFOG təsnifatı üzrə göstəricilər* - mənbə: https://data360.worldbank.org/en/indicator/IMF_COFOG_GERS_GF0801?view=trend&country=AZE&maxYear=2022&minYear=2015
6. Eurostat. (2025). *General government expenditure by function (COFOG) [dataset code: GOV_10A_EXP]*. Mövcuddür: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/page/GOV_10A_EXP
7. Gənclər və İdman Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi – <https://www.mys.gov.az/>
8. Houlihan, Barrie. (2005). Public Sector Sport Policy Developing a Framework for Analysis. *International Review for The Sociology of Sport - INT REV SOCIOL SPORT*. 40. 163-185. 10.1177/1012690205057193.
9. Martinez, J. (1993). [Review of *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit Is Transforming the Public Sector*, by D. Osborne & T. Gaebler]. *The Urban Lawyer*, 25(3), 683–691. <http://www.jstor.org/stable/27894839>
10. Ministry of Culture, Sports and Tourism (MCST). (2024). Fostering the development of a region-led sports industry ecosystem. Seoul: Government of the Republic of Korea. Retrieved from <https://www.mcst.go.kr/english/policy/pressView.jsp?pSeq=388>
11. Oldridge-Turner, K., et al. (2022). Promoting Physical Activity Policy Frameworks. *Journal of Physical Activity and Health*, 19(4), 292–302. <https://journals.humankinetics.com/view/journals/jpah/19/4/article-p292.xml>
12. Resolution on the European Union Work Plan for Sport (1 July 2024 – 31 December 2027) (C/2024/3527). Official Journal of the European Union, C/2024/3527, 3 June 2024. Available at: <https://sport.ec.europa.eu/news/adoption-of-new-eu-work-plan-for-sport-2024-2027>
13. Schultz, T. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1–17. – URL: <https://www.scribd.com/document/545409427/Schultz-T-investment-in-Human-Capital-61>
14. Sport Australia. Sport 2030: National Sport Plan. Canberra: Australian Government; 2018. Available at: https://extranet.who.int/ncdccc/Data/AUS_B12_Sport_2030%20National_Sport_Plan%202018.pdf
15. UNESCO. *Kazan Action Plan: Outcome document of the Sixth International Conference of Ministers and Senior Officials Responsible for Physical Education and Sport (MINEPS VI)*. Kazan, Russian Federation, 14-15 July 2017. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000252725>
16. United Kingdom, Government. Get Active: a strategy for the future of sport and physical activity. London: Department for Culture, Media & Sport, published 30 August 2023. ISBN 978-1-5286-4416-7, Ref E02892256, CP 927. [PDF] Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/get-active-a-strategy-for-the-future-of-sport-and-physical-activity>
17. World Health Organization. *Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030: More Active People for a Healthier World*. Geneva: WHO; 2018. ISBN 978-92-4-151418-7 Available at: <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/33339c9c-3a9f-46d4-9f12-ae9ff0dfdc6a/content>

Направления регулирования развития спортивных услуг в Азербайджане

Дильман Асадов

Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики

E-mail: dilmanasadov@gmail.com

Резюме: Статья посвящена оценке приоритетов регулирования развития спортивных услуг в Азербайджане в сопоставлении с международными политиками и практиками и обоснованию инструментов повышения результативности управления. Спортивные услуги рассматриваются не только как социальная сфера, но и как стратегический фактор формирования человеческого капитала и общественного благосостояния. Показано, что на фоне расширения инфраструктуры и институциональных изменений в системе управления недостаточно закреплены результативные механизмы, что ограничивает преобразование государственных ресурсов в измеримый социальный эффект. Эмпирические оценки указывают на положительную связь между государственными расходами в смежных социально-спортивных направлениях и спортивными достижениями и вовлечённостью населения, тогда как связь с долгосрочными показателями здоровья выражена слабее. На основе международного опыта предлагается адаптация подходов “Active Places” и “Active Prescription”, а также усиление цифрового управления через создание единой платформы спортивных данных для мониторинга, прозрачности и оценки эффективности. Итоговые выводы подчёркивают значимость результативного бюджетирования и механизмов государственно-частного партнёрства как ключевых направлений модернизации регулирования.

Ключевые слова: спортивные услуги; регулирование; человеческий капитал; результативное бюджетирование; государственно-частное партнёрство; цифровое управление; социальная инклюзивность.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/118/172-195>

Directions for improving the indicators of the budget system in Azerbaijan in accordance with international methodological standards

Isgandar Babazade

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Institute of Economics, leading researcher, PhD

E-mail: isgender618@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4945-4954>

Abstract: The study is devoted to a systematic scientific analysis of the planning and execution of state and consolidated budget indicators in Azerbaijan within the context of contemporary macro-fiscal framework. Against the backdrop of fiscal risks arising from dependence on resource revenues, the necessity of reliable medium-term and long-term forecasting of budget revenues and expenditures is substantiated. The research evaluates the deviations observed between budget planning and execution outcomes within the framework of institutional and methodological constraints of fiscal governance. Particular attention is given to improving the quality of budget-related statistical data and aligning them with the standards of Government Finance Statistics (GFS). The study analyzes the role of a budget-rule-based macro-fiscal framework and fiscal rules in ensuring macroeconomic stability, strengthening fiscal discipline, and enhancing economic resilience, drawing on international experience. Consequently, scientifically grounded institutional, analytical, and practical recommendations are proposed to enhance the efficiency of fiscal management in Azerbaijan.

Key words: fiscal management, state budget, consolidated budget, budget planning, budget execution, macro-fiscal framework, fiscal rules, Government Finance Statistics (GFS)

UOT: 336.14; JEL: H10, H60, H61

Azərbaycanda büdcə sistemi göstəricilərinin beynəlxalq metodoloji tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İsgəndər Babazadə

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat institutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d.

E-mail: isgender618@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4945-4954>

Xülasə: Tədqiqat Azərbaycanı dövlət və icmal büdcə göstəricilərinin planlaşdırılması və icrasının müasir makrofiskal çərçivədə sistemli elmi təhlilinə həsr olunmuşdur. Resurs gəlirlərindən asılılığın yaratdığı fiskal risklər fonunda büdcə gəlir və xərclərinin ortamüddətli və uzunmüddətli dövr üzrə etibarlı proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Araşdırmada büdcə planlaşdırılması ilə icra nəticələri arasında müşahidə edilən kənarlaşmalar fiskal idarəetmənin institusional və metodoloji məhdudiyyətləri kontekstində qiymətləndirilir. Xüsusi diqqət büdcə göstəriciləri üzrə statistik məlumatların keyfiyyətinin artırılmasına və onların Dövlət Maliyyə Statistikası (GFS) standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəldilir. Tədqiqat büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivə və fiskal qaydaların makroiqtisadi sabitliyin, fiskal intizamın və iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsində rolunu beynəlxalq təcrübə əsasında təhlil edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanda fiskal idarəçiliyin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş institusional, analitik və praktiki xarakterli elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: fiskal idarəetmə, dövlət büdcəsi, icmal büdcə, büdcə planlaşdırılması, büdcə icrası, makrofiskal çərçivə, fiskal qaydalar, Dövlət Maliyyə Statistikası (GFS)

UOT: 336.14; JEL: H10, H60, H61

1. Problemin qoyuluşu.

Müasir dövrdə büdcə idarəçiliyi kifayət qədər mürəkkəbləşmiş bir qavrayışdır. Dövlətlər büdcə idarəçiliyində kompleks yanaşmalara üstünlük verməklə problemləri həll etməyə çalışırlar, lakin ölkələrdə yeni yanaşmaların tətbiqi də kifayət qədər zaman alır. Azərbaycan resurs ölkəsi kimi büdcə idarəçiliyinə daha həssas yanaşmalı, bir çox riskləri və təhdidedici amilləri nəzərə almalıdır. Dövlət büdcəsinin göstəriciləri formalaşdırılan zaman büdcə gəlirlərinin, büdcə xərclərinin, büdcə kəsirinin maliyyələşməsi mənbələrinin həcmi və yaxud onların dəqiq səviyyəsinin müəyyən edilməsi heç də asan məsələ sayılmır. Ölkələrdə əsas xərc maddələri üzrə bölüşdürülmənin aparılması birbaşa olaraq ölkənin büdcə siyasəti prioritetlərindən asılıdır və büdcə xərcləri iqtisadi və siyasi faktorların təsiri altında formalaşır. Bütün hallarda büdcə icrası elə bir şəkildə təşkil olunmalıdır ki, burada realizə olunan bütün proqramlar, tapşırıqlar və iqtisadi siyasət ciddi nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaratsın. Müşahidələr onu göstərir ki, Azərbaycan da daxil olmaqla digər ölkələr bu məsələlərin həll edilməsində kifayət qədər problemlər yaşaya bilərlər. Bütün hallarda dövlət büdcəsi göstəriciləri formalaşdırılan zaman Azərbaycanda ortamüddətli dövr (3 il) və uzunmüddətli dövr (minimum 5 il) üzrə bu göstəricilərin daha yaxşı şəkildə proqnozlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsi göstəriciləri üzrə statistik hesabatların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycanda, xüsusilə bu göstəricilərin Dövlət Maliyyə Statistikasının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün Maliyyə Nazirliyinin apardığı islahatlar daha da dərinləşdirilməlidir. Belə ki, 2015-ci ildən etibarən Hesablama Palatasının dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı rəylərində büdcə göstəriciləri sisteminin Dövlət Maliyyə Statistikasının tələblərinə uyğunlaşdırılması baxımından Maliyyə Nazirliyinə çoxlu sayda çağırışlarının olduğunu görmək olar.

Tədqiqat işinin aktuallığı.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı ilk növbədə qlobal və regional iqtisadi mühitdə müşahidə

edilən qeyri-sabitlik, artan borclanma meyilləri və iqtisadi artımın təmin edilməsi məsələləri fonunda Azərbaycanda icmal büdcə, dövlət büdcəsi göstəricilərinin planlaşdırılması və icrasının səmərəli təşkil edilməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan üçün bu mövzu həm də onunla əhəmiyyətlidir ki, neft gəlirlərinin azalması fonunda dövlət büdcəsinin gəlirlərində qeyri-neft gəlirlərinin payının artırılması və həm də icmal büdcə baxımından daha dəqiq reqlamentləşdirilmiş fiskal qaydalarla ümumən dövlət idarəetmə sektorunun gəlir və xərclərinin uzunmüddətli dövr baxımından idarə edilməsi məsələləri ilə də sıx bağlıdır. Büdcə sistemində planlaşdırma və icra arasında kənarlaşmalar, ortamüddətli proqnoz göstəriciləri ilə faktiki göstəricilər arasında fərqlərin çoxluğu fiskal idarəçiliyin institusional əsaslarının təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, fiskal qaydaların tətbiqi və ortamüddətli büdcə çərçivələrinin formalaşdırılması makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, fiskal intizamın gücləndirilməsində və iqtisadi şoklara qarşı dayanıqlılığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda da bu istiqamətdə atılan addımların elmi cəhətdən əsaslandırılması və praktik tətbiq imkanlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda büdcənin gəlir və xərc göstəriciləri sistemini təhlil etməklə, eyni zamanda bu göstəricilər sisteminin keyfiyyətli statistika və həm də uçot, hesabatlılıq baxımından istifadə edilən beynəlxalq metodoloji standartlara (əsasən Dövlət Maliyyə Statistikası) uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi istiqamətində institusional, analitik və praktiki əsasların müəyyənləşdirilməsidir. Eyni zamanda tədqiqatda makrofiskal çərçivə, Azərbaycanda büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivə ilə bağlı vacib məsələlərə nəzər salınmış, həm də fiskal qaydaların tətbiqi ilə bağlı da zəruri məsələlərə baxılmaqla bu istiqamətdə təhlillər aparılmış və müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin materialları, Maliyyə Nazirliyinin 2022-2025, 2024-2027, 2025-2028, 2026-2029-cu illər üzrə hazırladığı Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi sənədi, 2003-2025-ci illər üzrə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanun” və “Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinin İcrası Haqqında Qanun” toplusu, Hesablama Palatasının Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin qanun layihəsinə və icrasına verdiyi rəylər, Dünya Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodoloji sənədləri və hesabatları, “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-ci illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” sənədi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankın materialları, elektron resurslar, digər materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın aparılması üzrə istifadə olunan metodlar.

Tədqiqat işində ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

2. Tədqiqatın struktur bölmələri.

Büdcənin tərtibində əsas makroiqtisadi göstərici olan ÜDM-in əhəmiyyəti

İctimai maliyyənin ən əsas funksiyalarından biri də makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi məsələsidir. Məhz bu səbəbdən də büdcənin makrofiskal parametrlərinin təhlili birbaşa bu göstəricilərə təsir edən makro amillərin təhlilindən başlanır. Makro parametrlərin şəffaf tərtibi büdcə göstəricilərinin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının rasionallığını artırır. Bu baxımdan, dövlət maliyyəsinin makroiqtisadi çərçivədə digər göstəricilərlə mümkün əlaqəsini aşkarlamaq və bu əlaqənin büdcəyə təsirini təhlil etmək olduqca vacibdir.

Makro proqnoz aparılarkən çox vaxt onun əsasını ÜDM-in xərclər metodu təşkil edir ki, bu təcrübə ölkələrin əksəriyyətində tətbiq edilir. Azərbaycanda büdcə qanunvericiliyində qüvvədə olan “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası” Qaydaları *yalnız ÜDM-in istehsal metodunu* özündə ehtiva edir [1]. Ancaq proqnozların *xərclər metodu* əsasında tərtib edilməsi isə *makroiqtisadi çərçivəni* əsas tərkib elementlərinə uyğunlaşdırmaq imkanı verir. Məsələn, ÜDM-in xərclər üsulu ilə tərtibi

strukturda investisiya, istehlak, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi haqqında informasiya verməklə, büdcə proqnozlaşdırmasının eyni adlı komponentləri ilə əlaqəsini təmin edir. İdxal-ixrac əməliyyatları ilə vergi və gömrük rüsumları üzrə potensial müəyyənləşdirilir. Dövlət istehlakı ilə büdcə istehlakı uzlaşdırılır. Investisiyanın həcmi dövlət büdcəsi ilə yanaşı iqtisadi inkişafa veriləcək töhfəni müəyyən etməyə şərait yaradır.

ÜDM-in xərc komponentlərindən biri olan əsas fondların ümumi yığımı üzrə artıma təsir edən amillərdən biri dövlət əsaslı vəsait qoyuluşudur ki, bu vəsaitlərin təhlili real sektorla fiskal sektor arasında əlaqənin təhlili baxımından önəmlidir. Azərbaycanda əsas fondların ümumi yığımının ÜDM-ə nisbəti nominal ifadədə bəzi illərdə azalsa da, əsas fondların ümumi yığımının özünün həcmində artımlar müşahidə edilmişdir. Qeyd edilən nisbətənin artması ölkədə əsaslı vəsait qoyuluşuna yönəldilən payın artımını göstərir. Bu isə iqtisadi aktivliyi stimullaşdırmaq baxımından kifayət qədər vacib məqamdır.

Dövlət istehlakı isə özündə fərdi xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin xərcləri ilə kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərclərini ehtiva edir. Dövlət idarətmə orqanlarının fərdi əmtəə və xidmətlərə çəkdikləri xərclər dövlət idarətmə sektoruna aid edilən təşkilatların fərdi istehlak üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrin alınmasına və xidmətlərin ödənilməsinə çəkdikləri xərclərdən ibarətdir. Bu xərclər dövlət büdcəsi və ya büdcədən kənar fondlar hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət idarətmə orqanlarının kollektiv xidmətlərə çəkdikləri xərclərə büdcə təşkilatları tərəfindən büdcə hesabına göstərilən və ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarının deyil, bütövlükdə cəmiyyətin tələbatını ödəyən xidmətlərə çəkilən xərclər daxil edilir. Bu xərclərə müdafiə xərcləri, ümumi dövlət xidmətləri, təhsil, səhiyyə, iqtisadi fəaliyyət xərcləri daxil edilir.

ÜDM-in xərclər üsulu əsasında tərtibi ilə büdcənin funksional təsnifatına uyğunluq vardır. Funksional təsnifat üzrə qruplaşdırma eyni zamanda, iqtisadi təsnifat üzrə tərkibi də ehtiva edir. Belə ki, fərdi və kollektiv xidmətlər üzrə dövlət idarələrinin istehlakı iqtisadi təsnifatın tərkibinə uyğun əməyin ödənişi, malların (işlərin və xidmətlərin) alınması, icarə və maddəli xidmətlərin ödənilməsi ilə bağlı xərcləri, sair xərcləri, bank və plastik kartların xərclərini özündə əks etdirir

Cədvəl 1.

2015-2024-cü illərdə Azərbaycanda ÜDM-in xərclər üsulu ilə strukturu, milyon manatla

Göstəricilər	2012	2015	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ümumi daxili məhsul (ÜDM)	54743,7	54380	81896,2	72578,1	93203,2	133972,7	123128,4	126337
Ev təsərrüfatlarının istehlakı	21607,9	30828,1	47095,8	44189,8	48804,3	58094,2	66470,7	70035,7
Dövlət idarələrinin istehlakı	5762,3	6747,6	9109,7	11771,4	12924,9	15597,3	17010,2	18150,5
Əsas fondların ümumi yığımı	12292,8	15131,4	17304,3	16450,9	15124,2	16092,3	21425,1	21220,7
Əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi	-75,8	48	-673	725,4	793,6	-10,6	421,8	5414,2
Xalis ixrac	15156,5	1624,9	10059,4	-559,4	15556,2	44199,5	17800,6	11515,9
- Mal və xidmətlərin ixracı	29000,3	20552,8	40170,5	25854,9	43329	80366	60328,5	57991,9
- Mal və xidmətlərin idxalı	13843,8	18927,9	30111,1	26414,3	27772,8	36166,5	42527,9	46476
Statistik uyğunsuzluq	0	0	-1000	-	-	-	-	-

Mənbə: ARDSK və data.imf.org məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda ÜDM-in xərclər üsulu üzrə təhlili (bax: Cədvəl 1.) göstərir ki, ÜDM-in hər bir xərc komponenti üzrə artım müşahidə edilmişdir. 2012-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə ev təsərrüfatlarının istehlakında təqribən 2 dəfə artım müşahidə edilsə də, 2015-ci il neftin dünya qiymətinin təsiri ilə Azərbaycanda baş vermiş devalvasiyadan sonra iqtisadiyyatda inflyasiya amilinin olması ev təsərrüfatlarının istehlakı ilə bağlı xərclərin bu səviyyəyə çatmasına şərait yaratmışdır. 2022-ci ildə məcmu tələb komponentləri iqtisadi artıma töhfə vermiş, neft-qaz qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması məcmu tələbin strukturunda xalis ixrac elementinin payının yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. 2022-ci ildə məcmu tələb amilləri arasında əhəmiyyətli çəkiyə malik olan xalis ixrac komponenti 2021-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə artmış, bu artım neft-qaz qiymətlərinin illik qiymətləndirmədə yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Nəticədə bu komponentin məcmu tələbdə xüsusi

çəkisi 16,7%-dən 33,0%-ə qədər yüksəlmişdir.

2023-cü və 2024-cü illərdə istehlak xərclərinin artımı məcmu tələbə töhfə verən əsas komponentlərdən olmuş, investisiya aktivliyi dövlət sektoru hesabına təmin edilmişdir. 2023-cü və 2024-cü illərdə ev təsərrüfatlarının istehlakının artımında ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin təsiri kifayət qədər güclü olmuşdur. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin həcmi 2023-cü ilin sonuna 14,0 milyard manata yüksəlmiş, 2024-cü ilin sonunda isə əvvəlki illə müqayisədə 3 milyard artaraq 17 milyard manata çatmışdır ki, bu kreditlərin verilməsi ev təsərrüfatlarının istehlakına artırıcı təsir etmişdir.

Dövlət idarələrinin istehlakı da 2023-cü və 2024-cü illərdə artmışdır ki, bu artım sonda da məcmu tələbin artımına təkan vermişdir. Müvafiq illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatlar göstərir ki, Azərbaycanda **büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatında** həm əməyin ödənişinə, həm də malların (işlərin və xidmətin) satın alınmasına yönəldilmiş vəsaitdə artım bu komponentin həcmində son iki ildə artımı daha da sürətləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycanda büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatında həm əməyin ödənişinə, həm də malların (işlərin və xidmətin) satın alınmasına yönəldilmiş vəsaitlərin cəmi məbləği 2023-cü ildə 15,5 milyard manat, 2024-cü ildə isə 14,1 milyard manat təşkil etmişdir.

Dövlət Maliyyəsi idarəçiliyinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması və hazırda aparılan fiskal islahatlara töhfə baxımından Avropa Birliyi və dünyanın bir çox dövlətlərində olduğu Milli Hesablar Sistemi (MHS) ilə Vahid Büdcə Təsnifatının baza sənədi hesab edilən Dövlət Maliyyə Statistika Təlimatı ilə uzlaşmasının təmin edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, Milli Hesablar Sistemi ilə Vahid Büdcə Təsnifatı arasında əlaqənin təmin edilməsi hər iki sistemdə yer alan dövlət istehlakı komponentlərinin müvafiq təsnifat kodlarının dəqiqləşdirilməsini də nəzərdə tutur ki, bu da büdcə təhlilinin və proqnozlaşdırılması işini asanlaşdırır. Qeyd olunanlar isə öz növbəsində maliyyə axınlarının izlənməsi və dövlət maliyyəsinin şəffaflığının artırılmasına xidmət edir.

Perspektiv üçün büdcə-maliyyə qiymətləndirilməsinin aparılması və fiskal məqsədlərin müəyyən edilməsi zamanı onlar idarəetmə orqanları səviyyəsində bölünməli və beynəlxalq standarta uyğun **“dövlət idarəetmə sektoru”** anlayışından istifadə edilməlidir. Dövlət Maliyyə Statistika (DMS) metodologiyası əsasında hazırlanmış dövlət idarəetmə orqanlarının əməliyyat cədvəli dövlət maliyyəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas alət hesab edilir və burada bütün gəlirlər, xərclər və ya məsrəflər, büdcə kəsirinin maliyyələşmə əməliyyatları cəmləşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi büdcə-maliyyə göstəricilər sistemini təşkil edir ki, bu da makroiqtisadi göstəricilər sisteminin əsas tərkib elementləridir. DMS-in analitik məqsədlərinə digər makroiqtisadi statistika sənədləri ilə əlaqənin təmin edilməsi, uzunmüddətli dövrə dayanıqlıq perspektivlərini qiymətləndirmək və maliyyələşməyə olan tələb və likvidlik məhdudiyyətlərini qiymətləndirmək məqsədləri daxildir. Ümumiyyətlə, **“Dövlət sektoru”** anlayışına iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar, təriflər vardır, lakin bu yanaşmaların özü ən dar mənada dövlətin özünün iqtisadiyyatda mövcudluğunu ifadə edir. İqtisadiyyatın dövlət sektoru dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən və dövlət mülkiyyətində olan təsisat, qurum və təşkilatların birliyi.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi göstəricilərinin idarə edilməsi ilə bağlı müasir meyillər

Büdcə sənədləşməsinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunluğu məsələləri fonunda Azərbaycanda Maliyyə Nazirliyi uzun müddətdən sonra dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə hazırlanan və təqdim olunan sənədlərin siyahısını artırmış, izahatlara daxil edilmiş məlumatların keyfiyyətinin və həcmimin yüksəldilməsi istiqamətində müvafiq addımlar atmışdır. Ümumiyyətlə, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun **11.5-ci** maddəsində qeyd edilir ki, cari ilin aprel ayının 15-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən növbəti il üçün dövlət büdcəsinin ilkin layihəsi, büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə təsnifatının bölmələri səviyyəsində gəlir və xərclərin yuxarı həddi, dövlət borcları, prioritet xərclər, növbəti il və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu (*icmal büdcənin xərclərinin yuxarı həddi də daxil olmaqla*), dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesi üçün zəruri olan qanunvericilik aktlarının layihələri və Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən dövlət investisiya proqramının istiqamətlər üzrə ilkin

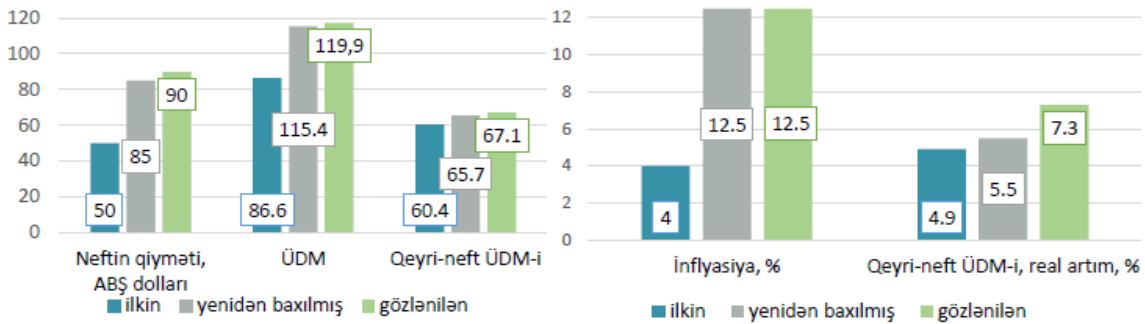
layihəsi hazırlanaraq baxılmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim olunur [2]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun **11.5.-ci** maddəsinə uyğun olaraq **Hesablama Palatasına** dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri ilə yanaşı, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həm də “Ortamüddətli büdcə çərçivəsi (2022-2025)” adlı sənəd də təqdim edilmişdir [3]. “Ortamüddətli büdcə çərçivəsi (2022-2025)” adlı sənəddə beynəlxalq və qabaqcıl təcrübə öyrənilməklə bir sıra yanaşmalardan istifadə edilməsi hallarına rast gəlinir. Yuxarıdan-aşağı büdcə planlaşdırmasının tətbiqi zamanı vacib olan “Ortamüddətli fiskal çərçivə”, “Ortamüddətli büdcə çərçivəsi”, “Ortamüddətli xərclər çərçivəsi” barədə məlumatlar burada öz əksini tapmışdır. Büdcə idarəçiliyində büdcə göstəricilərinin formalaşdırılmasında 1+3 illik planlaşdırılma hazırda geniş istifadə olunan yanaşmadır ki, hazırda Azərbaycanda Maliyyə Nazirliyi **növbəti il və sonrakı üç il üçün dövlət və icmal büdcələrinin ortamüddətli proqnoz göstəricilərini** hazırlamaqla büdcə icrasını nəzarətdə saxlamağa çalışır.

Qeyd edilən məsələlər fonunda onu qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 24 avqust tarixli 235 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Ortamüddətli xərclər çərçivəsinin hazırlanması Qaydası”na uyğun olaraq hazırda 2026-2029-cu illər üçün **Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi (OMBC)** sənədi də hazırlanmışdır [4]. **Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi – Büdcə sənədləşməsi illik büdcə ilə eyni əsasda ortamüddətli dövr üçün gəlir, xərc və kəsinin maliyyələşdirilməsi üzrə nəticə və proqnozları ehtiva edir.** Hazırlanmış **Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi** sənədi özündə büdcə siyasətinin əsas istiqamət və hədəflərini, makrofiskal çərçivəni, Milli Xərc Prioritetlərini, Ortamüddətli Resurs Zərfini, icmal büdcənin və dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin proqnozlarını, habelə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının büdcə islahatlarına cəlb olunan bölmələrinə daxil olan sektorlarda nəzərdə tutulan proqramların həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin yuxarı hədləri məlumatlarını ehtiva edir.

Azərbaycanda makrofiskal çərçivənin formalaşdırılması ortamüddətli büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi

Resursa malik olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu ölkələrdə iqtisadi artımın əldə edilməsi mümkün olsa da, bu yalnız qısa bir müddəti, dövrü əhatə etməkdədir, çünki uzunmüddətli dövrdə resursun dünya qiymətində baş verən dəyişikliklər ölkə iqtisadiyyatında ciddi bir fəsadlar yarada bilər. Sırr deyildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sektorundan gələn gəlirlər tədiyə balansında yarana biləcək əsas problemləri aradan qaldırmaqla, xüsusilə məzənnə sabitliyinin əldə edilməsinə yol açmış, həm də idxalın neft gəlirləri ilə maliyyələşdirilməsini olduqca stimullaşdırmışdır. Dövlət Neft Fondunda (DNF) toplanan bu gəlirlər, icmal büdcə balansında daima profisit yaratmaqla birbaşa olaraq dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsini də asanlaşdırmışdır. Digər tərəfdən, yüksək neft qiymətləri şəraitində iqtisadiyyatda kredit qoyuluşlarının həcmi müxtəlif illərdə daha yüksək göstəricilərlə müşahidə edilmiş, həm də tədiyə balansının vacib bölməsi olan Maliyyə Hesabı (MH) vasitəsilə xaricə yönəldilən birbaşa investisiyaların və Azərbaycana yönəldilən xarici investisiyaların həcmi də artırmışdır.

Qısamüddətli dövr baxımından büdcə siyasətinin əsas məqsədi fiskal alətlər vasitəsilə iqtisadi artımın, inflyasiyanın və tədiyə balansının sabitliyinin təmin edilməsinə yol açmaqla makroiqtisadi tarazlığın qorunmasına nail olmaqdır. Azərbaycanda resurs amili önə çıxdığından ən vacib məqam odur ki, xüsusilə ortamüddətli dövr üzrə büdcə siyasətini səmərəli təşkil etməklə, büdcə kəsirini və dövlət borclanmasını idarə olunan səviyyədə saxlamaqla büdcə tarazlığına, makroiqtisadi və fiskal dayanıqlığa nail olsun. Bu məqsədə çatmaq üçün təkmilləşdirilmiş büdcə qaydasına və yenilənmiş borclanma strategiyasına əsaslanan **makrofiskal çərçivənin** formalaşdırılması ortamüddətli büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Makrofiskal funksiyanın icrası makrofiskal çərçivənin hazırlanmasına əsaslanır ki, bu çərçivə fiskal risklərin nəzərə alınması ilə fiskal və borc dayanıqlılığı baxımından bütün hədəflərə çatmağa şərait yaradır. Makrofiskal siyasət daxilində gəlir, xərc, kəsin və aktivlərin idarə edilməsi ilə bağlı siyasətlərin qəbulu baş verir ki, bu siyasətlətlə makrofiskal idarəçiliyin hədəflərinə nail olunur.

Şəkil 1. 2022-ci il üzrə makroiqtisadi çərçivənin əsas elementləri, mlrd. manatla

Mənbə : Hesablama Palatasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda büdcə üçün önəmli olan **makrofişkal çərçivə** göstəricilərindən əvvəl **makroiqtisadi çərçivəyə** də baxmaq lazımdır ki, burada makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədilə ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli ekzogen göstərici kimi qiymətləndirilə bilən **neftin qiyməti** əsasında ölkə iqtisadiyyatında bəzi makroiqtisadi göstəricilərin inkişaf meyilləri diqqətdə saxlanılır. Məsələn, 2022-ci ilə dair təsdiq edilmiş “Büdcə zərfi”ndə neftin qiymətinin 50 ABŞ dolları qəbul edilməsi fonunda 2022-ci ilin yanvar-may aylarında “Azeri Light” markalı neftin bir barelinin qiymətinin 106,3 ABŞ dollara çatması ilə Azərbaycanda adət halını alan büdcə parametrlərinə, eləcə də bu parametrlərin əsaslandığı makroiqtisadi çərçivəyə yenidən baxılma təmin edilmişdir ki, neft qiymətlərinin dəyişkənliyi fonunda büdcə göstəricilərinin tez-tez dəyişdirilməsi resurs ölkələrinin büdcə idarəçiliyi baxımından müsbət cəhət kimi qiymətləndirilmir və xüsusilə, büdcə xərcləri icrası üzrə şəffaflığa təsir edə bilər.

Dünya bazarlarında neft-qaz qiymətlərində kəskin artımların qeydə alınması fonunda 2022-ci ildə Azərbaycanda neft ÜDM üzrə nominal məbləğin 2,0 dəfə artaraq, yəni 26,2 milyard manatdan 52,8 milyard manata çatması, ÜDM-in isə 33,3 milyard manat artaraq, 119,9 milyard manata yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir (bax: Şəkil 1.).

2023-cü ilə dair büdcə parametrləri layihələndirildiyi zaman həm fiskal, həm də makroiqtisadi çərçivənin bir çox elementlərinə birbaşa təsir edən neftin qiyməti ehtiyatlı yanaşma tətbiq edilməklə 50 ABŞ dolları nəzərdə tutulmuş, manatın məzənnəsinin sabit qalacağı fonunda orta illik inflyasiyanın nisbətən zəifləyəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Sadalanan ekzogen parametrlər üzrə dinamika nəzərə alınmaqla, növbəti ildə də iqtisadi artımın əsasən qeyri-neft sektoru hesabına təmin olunacağı, əvvəlki illə müqayisədə nisbətən zəifləyəcəyi proqnoz edilmişdi. 2023-cü ildə ÜDM-in nominal ifadədə təqribən 106,0 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılırsa da, 2023-cü ildə ÜDM-in nominal 123,1 milyard manat təşkil etdi. 2022-ci ildə yaranmış ÜDM-lə müqayisədə 2023-cü ildə ÜDM-də əmələ gələn nominal ifadədə azalma 2023-cü il makroiqtisadi çərçivədə neftin qiymətində nəzərdə tutulan 40 ABŞ dolları azalma ilə izah edilir.

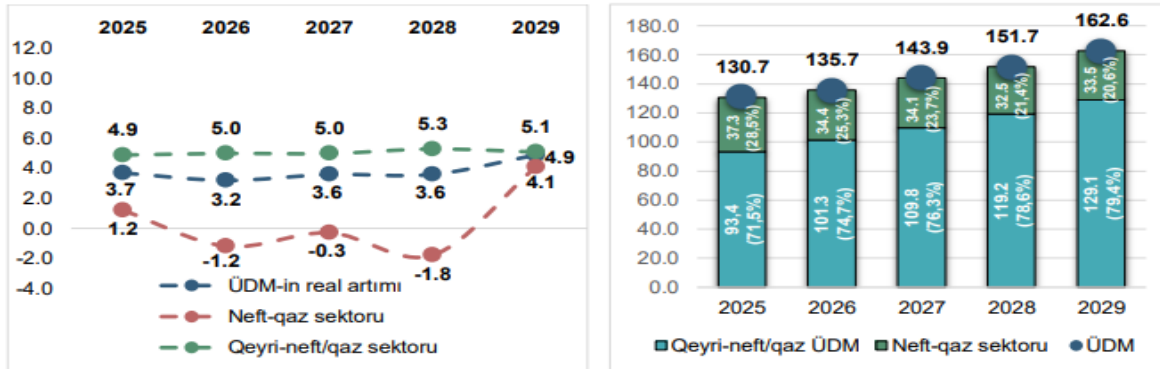
2024-cü ilin büdcə parametrlərinin hazırlanması üçün baza kimi çıxış edən makroiqtisadi çərçivədə iqtisadi artım, əvvəlki ilə nisbətən zəif inflyasiya nəzərdə tutulmaqla tərtib edilmiş, makroiqtisadi çərçivənin hesablanması üçün ekzogen göstərici olan manatın məzənnəsinin sabit qalacağı, xam neftin dünya bazar qiymətinin **60 ABŞ dolları** olacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Azərbaycanda ÜDM strukturunda neft ÜDM-in həcmi həmişə kifayət qədər yüksək olsa da, bəzi illərdə qeyri-neft ÜDM-in də ölkə iqtisadiyyatında payı kifayət qədər yüksək olmuşdur. Lakin neft qiymətlərinin yüksək olması halında xüsusilə, qeyri-neft ÜDM üzrə real artım templəri daha yaxşı göstəricilərlə müşahidə olunmuş, məsələn, 2010-2024-cü illərdə neftin illik orta çəkili satış qiyməti minimum 80 dollar ətrafında olmuşsa, qeyri-neft ÜDM üzrə illik real artım templəri təqribən 3,7-10 % aralığında dəyişmişdir. Lakin 2010-2024-cü illərdə neftin dünya qiymətində azalmalar fonunda neftin illik orta çəkili satış qiyməti 40-55 aralığında dəyişdiyindən, qeyri-neft ÜDM üzrə real artım templərində ciddi geriləmələr baş vermiş və əlbəttə ki, bu vəziyyətdə müvafiq illər üzrə (2016, 2020) Azərbaycanda ÜDM-in real artım tempində ciddi geriləmələrin baş verməsi ən gözlənilən hal idi.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən **2025-ci il və sonrakı üç il** üzrə

hazırlanmış iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarının baza ssenarisinə əsasən, 2025-ci ildə ölkədə ÜDM real ifadədə 3,7 % artaraq **130,7** milyard manat, o cümlədən qeyri-neft-qaz ÜDM-in real ifadədə 4,9 % artaraq **93,4** milyard manat təşkil etməsi gözlənilir. Proqnozlara əsasən, 2025-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə ÜDM real ifadədə 1,2 % artacaqdır. 2026-cı ilin sonuna isə ÜDM-in həcmi 135,7 milyard manat, o cümlədən qeyri-neft/qaz ÜDM-in həcmi 101,3 milyard manat təşkil edəcəyi, 2029-cu ildə isə ÜDM-in 162,6 milyard manata qədər, o cümlədən qeyri-neft/qaz ÜDM-in həcmi 129,1 milyard manata qədər artacağı gözlənilir (bax : Şəkil 2.) .

Şəkil 2. ÜDM-in real artım tempi (faizlə), ÜDM-in strukturu (milyard manatla) və xüsusi çəkisi (faizlə)

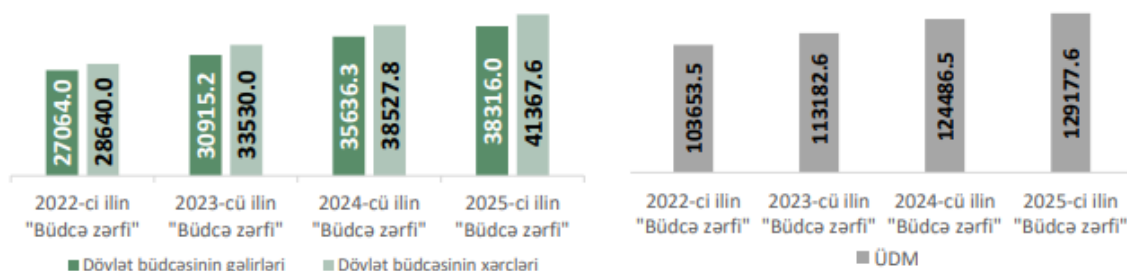
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

ÜDM-in 2025-2028-ci illərdə proqnozlaşdırılan göstəriciləri fonunda onu qeyd edək ki, Azərbaycanda 2025 və sonrakı illərdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində **qeyri-neft-qaz gəlirlərinin** əsas paya malik olacağı proqnozlaşdırılır. Ortamüddətli dövrdə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2024-cü ilin avqust ayında təqdim olunan proqnozlara əsasən baza ssenaridə neftin bir barelinin orta illik ixrac qiyməti 2025-ci il üçün **70,0 ABŞ dolları** və 2026-2028-ci illər üçün **65,0 ABŞ dolları** fərz edilmişdir. Dövlət büdcəsinin xərclərin strukturuna baxsaq görürük ki, 2025-ci ildən etibarən dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərin səviyyəsi artmış olacaqdır. Digər bir problem isə 2024-cü ildən etibarən büdcə xərclərinin tərkibində cari xərclər üzrə artımın olmasıdır ki, gələcəkdə bu xərclərin maliyyələşdirilməsi üzrə hökumət ciddi problemlər yaşaya bilər.

Beləliklə, baza ssenaridə proqnozlaşdırılmış makroiqtisadi çərçivə “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda müəyyənləşdirilmiş hədəflərə uyğun olmuş, strateji məqsədlər üzrə əsas indikatorlarla bağlı müəyyənləşdirilmiş makrohədəflər dövlət büdcəsinin layihələndirilməsi zamanı baza kimi istifadə olunan makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması zamanı diqqətdə saxlanmışdır [5].

Ortamüddətli dövr üzrə büdcə göstəricilərinə makroiqtisadi çərçivənin dəyişməsi fonunda tez-tez dəyişikliklərin edilməsi halları müşahidə edilir ki, bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, 2022-2025-ci illərdə dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə təqdim edilmiş məlumatlarda 2025-ci il üçün əks etdirilmiş gəlir və xərc proqnozları ilə hazırki “Büdcə zərfi”ndə 2025-ci il üçün verilmiş proqnozların təhlili müvafiq göstəricilər arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu göstərir. Müvafiq illərin “Büdcə zərfləri” ilə müqayisədə 2025-ci ilin “Büdcə zərfi”ndə gəlirlər üzrə proqnoz göstəriciləri **2,7 -11,3 milyard manat**, xərclər üzrə isə **2,8-12,7 milyard manat** məbləğində korrektə ilə proqnozlaşdırılmışdır (bax : Şəkil 3.).

Şəkil 3. 2022-2025-ci illərin “Büdcə zərfi”lərində 2025-ci il üçün proqnoz göstəriciləri, mln. manatla

Mənbə: Hesablama Palatasının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

2025-ci ildə gəlirlərin proqnozu 2024-cü ildə 2025-ci il üçün verilmiş gəlir proqnozundan (təqribən 2,7 milyard manat) ciddi şəkildə fərqlənməsə də, 2025-ci ildə verilmiş gəlir proqnozu 2022-ci ildə 2025-ci il üçün verilmiş gəlir proqnozundan (təqribən 11,2 milyard manat) ciddi şəkildə fərqlənməkdədir. Eyni hal büdcə xərcləri proqnozlarında da müşahidə edilir. Beləliklə, büdcənin gəlir və xərc hissələrinin ortamüddətli dövr (3 il üzrə) proqnozlaşdırılması üzrə daha dərin islahatların və təkmilləşdirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var.

Büdcə xərcləri və büdcə gəlirləri üzrə planlaşdırılma elə aparılmalıdır ki, dövlət büdcəsinin icrasında problemlər müşahidə edilməsin. Bu baxımdan, büdcə planlaşdırılması zamanı büdcə gəlirlərinin həcmnin müəyyənləşdirilməsi zəruri büdcə xərclərinin həcmi əsasında müəyyənləşməlidir. Ümumiyyətlə, büdcə sistemində planlaşdırılma zamanı ilkin olaraq büdcə gəlirlərinə yoxsa büdcə xərclərinə üstünlük verilməsi məsələsi mürəkkəb bir məsələdir. **Büdcə quruculuğunun “yuxarıdan-aşağı” yanaşmasında büdcə planlaşdırılmasının ilkin şərti cəmi büdcə xərclərinin ümumi həcmnin müəyyənləşdirilməsidir [6, s.5].** Fikrimizcə, Azərbaycanda büdcə xərcləri üzrə planlaşdırılma aparılarkən, uzunmüddətli dövr üçün nəzərə alınan xərc öhdəliklərindən (expenditure commitments), yəni qəbul edilmiş xərc öhdəlikləri (cari il üçün) və qəbul ediləcək (növbəti il üçün) xərc öhdəliklərinin 3 illik büdcə layihəsində istifadə etmək məqsədəuyğun hal hesab edilə bilər. Məsələn, Fransada büdcə xərclərinin planlaşdırılmasında xərc öhdəliklərindən, xüsusilə istifadə edilir və investisiya xərcləri üzrə xərc öhdəlikləri limitləri uzunmüddətli dövr üçün nəzərə alınır. Xərc öhdəlikləri üzrə tələb olunan büdcə vəsaitlərinin bir qismi cari ildə, digər qismi isə növbəti ildə istifadə edilir.

Xarici təcrübəyə baxsaq görərik ki, Rusiya Federasiyasının Büdcə Məcəlləsində büdcə layihəsi hazırlanan zaman büdcə xərcləri göstəricilərinin ilkin olaraq hazırlanmasına prioritet verilir [7]. Büdcə Məcəlləsinin 169-cu maddəsi göstərir ki, büdcə layihəsi sosial-iqtisadi inkişafa gətirib çıxaran büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi əsasında aparılır. Yəni, büdcə gəlirləri yalnız zəruri xərcləmələrinin aparılması vasitəsidir. Xərclərin gəlirlərdən qabaq planlaşdırılması prinsipində əsas hədəf ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətinin ehtiyac duyduğu xərcləmələrin təxmin edilməsi və bu xərcləmələri qarşılıyaacaq mədaxillərin sonradan təsbit edilməsidir [8, s.116]. Azərbaycanda xərclərin, xüsusilə əsaslı (kapital qoyuluşları) xərclərin uzunmüddətli dövr üzrə nəzərə alınması və planlaşdırılması aparılmalıdır.

2003-2024-cü illər (22 il) üzrə büdcə icrasını ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, cəmi icra edilən büdcə xərcləri təqribən 378,8 milyard manat təşkil etmişsə, cəmi icra edilmiş büdcə gəlirləri isə təqribən 370,4 milyard manat icra edilmişdir. Bu illər ərzində icra edilən cəmi büdcə kəsiri təqribən 8,4 milyard manat təşkil etmişsə, proqnoz büdcə üçün bu illər ərzində cəmi büdcə kəsiri təqribən 29,4 milyard manat təşkil etmişdir. 2003-2024-cü illər (22 il) üzrə proqnozlaşdırılan və icra edilən büdcə gəlirləri üzrə profisit (təqribən 8,5 milyard manat), proqnozlaşdırılan və icra edilən büdcə xərcləri üzrə isə kəsir (təqribən 12,5 milyard manat) müşahidə edilmişdir (bax: **Cədvəl 2.**)

Cədvəl 2.

2003-2025-ci illərdə dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin proqnozu və icrası müqayisəsi, milyon manat və % ilə

İllər	Büdcə gəlirləri proqnozu	Büdcə xərcləri proqnozu	Proqnoz fərqi	Büdcə gəlirləri icrası	Büdcə xərcləri icrası	İcra fərqi	Büdcə gəlirləri üzrə icra (faizlə)	Büdcə xərcləri üzrə icra (faizlə)
2003	1218,4	1284,6	-66,2	1220,9	1234,5	-13,6	100,2%	96,1%
2004	1503,7	1566,7	-63	1509,5	1502,1	7,6	100,4%	95,9%
2005	2044,4	2203,2	-158,8	2055,2	2140,7	-85,5	100,5%	97,2%
2006	3836,8	4024,8	-188	3868,8	3790,1	78,7	100,8%	94,2%
2007	5771	6315	-544	6006,6	6086,2	-79,6	104,1%	96,4%
2008	10484	11060,6	-576,6	10762,7	10774,2	-11,5	102,7%	97,4%
2009	12177	12355	-178	10325,9	10503,9	-178	84,8%	85,0%
2010	11505	12275,3	-770,3	11403	11765,9	-362,9	99,1%	95,9%
2011	12061	12748	-687	15700,7	15397,5	303,2	130,2%	120,8%
2012	16438	17072	-634	17281,5	17416,5	-135	105,1%	102,0%
2013	19159	19850	-691	19496,3	19143,5	352,8	101,8%	96,4%
2014	18384	20063	-1679	18400,6	18709	-308,4	100,1%	93,3%
2015	19438	21100	-1662	17498	17784,5	-286,5	90,0%	84,3%
2016	16822	18495	-1673	17505,7	17751,3	-245,6	104,1%	96,0%
2017	16766	17941	-1175	16516,7	17594,5	-1077,8	98,5%	98,1%
2018	22149	23100	-951	22508,9	22731,6	-222,7	101,6%	98,4%
2019	23168	25190	-2022	24218,1	24425,9	-207,8	104,5%	97,0%
2020	24124	27492,2	-3368,2	24681,7	26416,3	-1734,6	102,3%	96,1%
2021	25427	28543	-3116	26396,3	27422,4	-1026,1	103,8%	96,1%
2022	29197,8	32303,8	-3106	30679,6	32064,6	-1385	105,1%	99,3%
2023	33890,5	36624,8	-2734,3	35236,4	36457,9	-1221,5	104,0%	99,5%
2024	36388	39742,3	-3354,3	37161,8	37713,6	-551,8	102,1%	94,9%
2025	38356	41407	-3051	--	--	--	--	--
Cəmi	361953	391350,3	-29397,7	370434,9	378826,7	-8391,6		

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin materialları əsasında məlif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda əksər illərdə proqnozlaşdırılan və icra edilən büdcədə kəsir müşahidə edilmişdir. Büdcə kəsiri bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın zəif olması ilə deyil, əslində dövlətin iqtisadi siyasətində bir alət kimi qiymətləndirilməkdədir. Azərbaycanda büdcənin uzun zaman kəsirlə icra olunmasını maliyyə siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Onu da qeyd etmək ki, 2009 və 2015-ci il yaranan büdcə kəsirlərini digər illərdən fərqli olaraq dünyada baş vermiş iqtisadi vəziyyətlə, 2020-ci ildə genişlənmiş büdcə kəsirini isə dünyanı əhatə edən pandemiyanın təsiri ilə müəyyən qədər əlaqələndirmək olar.

Büdcə gəlirlərinin təhlilində görünür ki, əksər illərdə büdcə gəlirlərinin icrası proqnozlaşdırılmış rəqəmləri üstələmişdir. 2011-ci ilə nəzər salsaq görmək olur ki, büdcə gəlirləri 130 %-lə icra olmuşdur və bu göstərici büdcə gəlirlərinin icrasında ən yüksək göstərici hesab olunur. Ən aşağı göstərici isə 2009-cu ildə müşahidə olunmuşdur ki, burada büdcə gəlirlərinin icrası 84,8% təşkil etmişdir. Buna oxşar bir vəziyyət 2015-ci ildə də müşahidə olunmuşdur və burada büdcə gəlirləri büdcə proqnozlarına nisbətən 90%-lə icra olunmuşdur. Qlobal və regional iqtisadi böhranlara baxmayaraq aparılmış tədbirlərin nəticəsi kimi 2016-cı ildə büdcə gəlirləri 2015-ci illə müqayisədə artımla və 104,1% səviyyəsində icra edilmişdir ki, bunu müsbət cəhət kimi qeyd etmək lazımdır.

Büdcə xərclərinin təhlilini aparsaq görünür ki, büdcə xərcləri 2011 və 2012-ci illərdə proqnozlardan daha çox icra müşahidə edilmiş, icra faizləri müvafiq olaraq 120,8% və 120% təşkil etmişdir. Büdcə xərclərinin əksər illərində proqnozlara nisbətən daha az icra faizi müşahidə edilmiş, xüsusilə ən aşağı icra faizləri 2009-cu ildə 85%, 2015-ci ildə isə 84,3% təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 2009-cu və 2015-ci illərdə büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri üzrə proqnozlaşdırılan göstəricilərin daha az göstəricilərlə icra edilməsinin səbəbi 2009-cu ildə qlobal maliyyə böhranının baş verməsi, 2015-ci

ildə isə ölkəmizdə baş vermiş iki devalvasiyanın olması hesab edilir.

2015-ci il devalvasiyasından sonra 2016 və 2017-ci illərdə büdcənin proqnozlaşdırılan və icra edilən gəlir və xərc hissəsində geriləmələr olsa da, 2018-2020-ci illər ərzində əvvəlki qeyd olunan illərlə müqayisədə proqnozlaşdırılan və icra edilən büdcə gəlirləri və xərcləri göstəriciləri üzrə artım müşahidə edilmiş, 2021-2024-cü illərdə isə 2020-ci illə müqayisədə icra edilən büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri üzrə daha ciddi artımlar müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanın büdcə icrası sistemində olan büdcə göstəricilərinin təhlili göstərir ki, büdcə gəlirləri çox vaxt hər il proqnozlaşdırıldan kimi yığılır, lakin büdcə xərcləri isə çox vaxt proqnozlara nisbətən azaldılaraq büdcə gəlirlərinə uyğunlaşdırılır [9]. Büdcənin icrası sistemində səmərəlilik deyilərkən, bu rəqəmlər arasında böyük kənarlaşmanın olmaması nəzərdə tutulmamalıdır. Fikrimizcə, müxtəlif istiqamətlər üzrə büdcə xərclərinin zəruriliyinin əsaslandırılması ilə büdcə xərclərinin planlaşdırılmasının aparılması və daha sonra büdcə gəlirlərinin planlaşdırılması Azərbaycanda büdcə planlaşdırılmasında aparılmalı olan ən önəmli islahat olmalı və müvafiq məsələlər gələcəkdə Azərbaycanda qəbul ediləcək “Büdcə Məcəlləsi”ndə öz yerini tutmalı və şərh edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlər fonunda onu qeyd edək ki, Azərbaycanda sağlam makroiqtisadi çərçivəyə uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləmək baxımından geniş imkanlar təqdim edən, dayanıqlığa və etimada malik, qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan aşağıdakı 3 siyasət çərçivəsi daxil edilməlidir [10]:

- Dövlət xərcləmələrinin dayanıqlılığı, gəlirlərin səfərbərliyinin təkmilləşdirilməsi, ARDNF-dən vəsaitlərin götürülməsini tənzimləyən prinsiplərin formalaşdırılması və iqtisadi artımı gücləndirən xərclərin təşviqi ilə dəstəklənən hərtərəfli fiskal siyasət çərçivəsi;

- İnflyasiya ilə bağlı təxirəsalınmaz narahatlıqları aradan qaldıran, lakin Mərkəzi Bankın potensialını və ya etibarını sarsıtmayan pul çərçivəsi;

- Ölkənin banklarının sağlam maliyyə vəziyyətini bərpa etmək və real iqtisadiyyata maliyyə axınına nail olmaq üçün maliyyə sektoru üzrə çərçivə.

Azərbaycanda büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivə və onun zəruriliyi.

Dövlət maliyyəsi alətlərindən son 10 ildə çevik şəkildə istifadə makroiqtisadi çərçivənin bir sıra hallarda makrofiskal çərçivə ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu hal isə müsbət nəticələrlə yanaşı, müxtəlif fəsadlar da doğurur. Əsas diqqət çəkən məqam dünya üzrə borcun davamlı olaraq kəskin şəkildə artmasıdır. Azərbaycanda azalan neft gəlirləri fonunda orta və uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyin və fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivənin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda “Fiskal tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi fəaliyyət istiqaməti” üzrə “Təkmilləşdirilmiş büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivənin tətbiqi” adlı tədbir müəyyənləşdirilmiş, *bu tədbir üzrə konkret olaraq 2023-2026-cı illərdə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri neft-qaz ÜDM-nə nisbətinin hər il azalması hədəflənmişdir. 2026-cı ildə isə konkret olaraq icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft/qaz ÜDM-ə nisbət göstəricisinin ortamüddətli dövrün sonuna, yəni 2026-cı il üçün hədəflənən yuxarı həddi 17,5 % müəyyən edilmişdir* [5].

Yuxarıdakı qeyd olunan məsələ həm də “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da ayrıca olaraq öz əksini tapır və əsasən, iki əsas qayda üzrə yuxarı hədlər müəyyən edilir ki, burada *icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi* və *dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi* diqqətdə saxlanılır və yuxarı hədlər hər 4 ildən bir ortamüddətli dövrün sonu üçün müəyyən edilir.

Şəkil 4. 2025-ci il üzrə “Büdcə qaydası” çərçivəsində “İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin hesablanması qaydası”

Büdcə qaydası	
$\text{İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsiri} = \text{İcmal büdcənin gəlirləri} - \text{icmal büdcənin neft gəlirləri}$ (DNF gəlirləri, neft sektoru üzrə vergilər və büdcə sənədləşməsinə əsasən neft sektorundan dividendlər) - icmal büdcənin baza xərcləri	
$\text{İcmal büdcənin baza xərcləri} = \text{icmal büdcənin xərcləri} - \text{dövlət borcu üzrə faiz ödənişləri}$	
$43910,5 \text{ (icmal büdcənin gəlirləri)} - 18744,5 \text{ (icmal büdcənin neft gəlirləri)}$	
$(14452,5+3830,0+462,0)-46288,9 \text{ (icmal büdcənin baza xərcləri)} (47589,4-1300,5) =$	
$=-21122,9 \text{ (İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsiri)}$	
$\text{İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti} = -21122,9/92166,5 =$	
$-22,9\%$	

Mənbə: Hesablama Palatasının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisindən əsasən neft və qazdan asılı olan ölkələrdə istifadə olunur. Azərbaycanda 2025-ci il üzrə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti **22,9%** proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 2025-ci il üçün büdcə qaydası üzrə hədəf göstəricisinin əldə olunması ehtimalını artırır (bax: **Şəkil 4.**).

İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin 2022-2024-cü illər üzrə hədəflənən hədlərini şərh etsək görürük ki, 2022-ci ildə hədəf göstəricisi 27,5% nəzərdə tutulmuşdursa, 2022-ci ildə faktiki olaraq bu göstərici 22,4% təşkil etmişdir. 2023-cü ildə isə qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi **22,5%** təşkil etməklə hədəflənən göstəricidən 2,5 faiz bəndi az olmuşdur. 2024-cü ildə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisi **20,6%** və yaxud hədəf göstəricidən 3,4 faiz bənd az icra olunmuşdur. (bax: **Cədvəl 3.**) Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisinə nəzər salsaq görürük, bu göstərici nəzərdə tutulan hədlər çərçivəsində olmuşdur.

Cədvəl 3.

Büdcə qaydasının hədəf və icra göstəricilər

il	İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti		Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti	
	Hədəf	İcra	Hədəf	İcra
2022	27,5%	22,4%	20,0%	11,6%
2023	25,0%	22,5%		21,8%
2024	24,0%	20,6%		21,7%
2025	20,0%		30,0%	
2026	17,5%			
2027	17,5%			

Göstəricilər	2023	2024		Müqayisə	
	fakt	yenidən baxılan	fakt	2023-cü il ilə	yenidən baxılma ilə
Qeyri neft-qaz ÜDM	78990,3	84700,0*	85712,4	6722,1	1012,4
İcmal büdcənin gəlirləri	50049,0	43515,0	47965,5	-2083,5	4450,5
İcmal büdcənin neft gəlirləri	28080,7	19097,2	23227,4	-4853,3	4130,2
İcmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri	21968,3	24417,8	24738,1	2769,8	320,3
İcmal büdcənin xərcləri	40348,1	45626,8	42840,2	2492,1	-2786,6
Dövlət borcu üzrə faiz ödənişləri	868,6	445,6	445,5	-423,1	-0,1
İcmal büdcənin baza xərcləri	39479,5	45181,2	42394,7	2915,2	-2786,5
İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsiri	-17511,2	-20763,4	-17656,6	-145,4	3106,8
İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti	-22,2%	-24,5%	-20,6%	1,6 faiz bəndi	3,9 faiz bəndi
Göstərici üzrə hədəf	25,0%	24,0%			

Mənbə: Hesablama Palatasının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcud olan son problemlərdən biri də inflyasiyadır ki, inflyasiyanın qarşısının alınması məqsədilə makrofiskal çərçivədə büdcə xərclərinin artırılması inflyasiya səviyyəsinin də yüksək olmasına gətirib çıxara bilər (inflyasiya spirali). İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisinin tədricən azaldılaraq tənzimlənməsi məsələsi inflyasiyaya azaldıcı təsir edən faktorlardan biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Dayanıqlı iqtisadi artım üçün ölkədə makroiqtisadi sabitlik daim diqqətdə saxlanılmalı, maliyyə sektorunun bütün seqmentlərinin sabitliyi gücləndirilməlidir. Makroiqtisadi sabitliyin və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi iqtisadi artımın davamlılığı üçün vacibdir. İrihəcmli strateji ehtiyatlarının mövcudluğu milli iqtisadiyyatımızın xarici mühitdəki dəyişikliklərə dayanıqlı olmasını gücləndirəcəkdir. Fiskal sabitlik üçün tənzimləmə çərçivəsi daim nəzarətdə saxlanılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan, icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft/qaz ÜDM-ə nisbət göstəricisinin yuxarı həddi 2026-cı ilin sonunda 17,5% təşkil etməsi gözlənilir ki, bu şəraitdə Dövlət Neft Fondunun aktivləri dayanıqlı səviyyədə saxlanılacaqdır (bax: **Cədvəl 3.**)

Resursdan asılılığı yüksək olan büdcənin resurs qiymətlərindən asılı olaraq tez-tez dəyişdirilməsi “protsiklik” büdcə siyasətidir ki, Azərbaycanda müxtəlif illərdə məhz bu siyasətdən istifadə edilmişdir. Xüsusilə, 2005-2010-cu illər ərzində Azərbaycanın neft və qaz gəlirlərində artım müşahidə edilmiş, çünki neft hasilatının sürətli artımı xammal qiymətlərinin də ən yüksək olduğu dövrlə üst-üstə düşmüşdür. Azərbaycanda resurs gəlirlərini toplamaq üçün Dövlət Neft Fondu (ARDNF) yaradılmışdır, lakin bu fondun vəsaitlərinin istifadəsini tənzimləyən məcburi qayda müəyyən edilməmişdir. Büdcə xərcləmələri faktiki olaraq əldə olunan neft gəlirlərinin həcminə görə tərtib edilmiş, yəni yüksək gəlirlər dövründə büdcə xərcləri artmış, 2009 və 2015-ci illərdə isə neft gəlirlərinin azalması fonunda büdcə xərclərinin də azalması ilə paralel baş vermişdir. Bu baxımdan, büdcə gəlirləri təbii resurslardan formalaşan ölkələr sırasında olan Azərbaycan üçün fiskal qaydaların tətbiqini olduqca önəmli məsələ hesab etmək olar.

Fiskal qayda deyildikdə büdcə parametrlərinə rəqəm limitlərinin tətbiqi vasitəsilə fiskal siyasətə uzunmüddətli məhdudiyətlərin qoyulması nəzərdə tutulur. Aşkardır ki, təbii resurslar satıldığı dünya bazarlarında qiymətlər yüksək volatilliyə malikdir və dövrü olaraq bu bazarlarda qiymətlərin kəskin qalxıb-enməsi baş verir. Fiskal qayda müvafiq şəkildə tərtib olunarsa və həyata keçirilərsə, təbii sərvət gəlirlərinin idarə edilməsi ilə bağlı yaranacaq makroiqtisadi problemlər üzrə 3 əsas problemin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər ki, bu problemlərə qısa və ortamüddətli protsiklik fiskal siyasət problemi, uzunmüddətli dövrdəki qalxma və enmələrin vəziyyəti ilə bağlı yaranan problemlər, “Holland sindromu” problemi daxildir. Yüksək neft qiymətlərinin mövcud olduğu şəraitdə böyük xərcləmələr resurslardan səmərəsiz istifadə riskini artırır, aşağı qiymətlər şəraitində isə büdcə xərclərinin kəskin azalması iqtisadiyyatda ciddi sarsıntılar yarada bilər. Bu baxımdan, **fiskal qaydaların tətbiqi** protsiklik xərc siyasətindən qaçmaq üçün mühüm mexanizm olaraq diqqəti çəkməkdədir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, böhran zamanı gəlirlərin azalmasının mənfi makroiqtisadi fəsadlarını azaltmaq üçün Azərbaycanda hökumət bir çox hallarda xərclərin sekvestri barədə qərar qəbul etmişdir və burada əsasən büdcə xərcləri üzrə investisiya xərclərinin ixtisarına üstünlük verilmişdir.

Fiskal qaydalar adətən fiskal məsuliyyəti və borc dayanıqlılığını təmin etmək üçün artıq xərcləmənin (xüsusən iqtisadi inkişaf dövrlərində) qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Beynəlxalq təcrübədə fiskal qaydaların 4 növü mövcuddur: **büdcə balansı qaydası** (qeyri-resurs fiskal balansı və struktur balansı), **borc qaydası**, **xərc qaydası** və **gəlir qaydası** [11].

Ölkələr müxtəlif fiskal qaydalardan istifadə edir, lakin büdcə balansı qaydası və borc qaydası daha çox istifadə edilir. Büdcə balansı qaydası müxtəlif formalarda istifadə edilir ki, bu formalara büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-dən çox olmaması, struktur büdcə balansının ÜDM-in 0,5-1%-dən çox olmaması, dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər nəzərə alınmadan büdcə balansının tətbiq edilməsi, kapital xərcləri nəzərə alınmadan büdcə balansının tətbiqi (qızıl qayda) daxildir. Büdcə balansı qaydası tərkibində **qeyri-resurs fiskal balans qaydası** resurs gəlirlərinin sabit pay nisbətindən istifadəsi prinsipinə əsaslanır və resurs gəlirlərinin büdcəyə transfer olunan hissəsinin qeyri-resurs və ya ümumi ÜDM-in sabit faizi nisbətində müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Fiskal dayanıqlılıq dövlət sektorunun elə bir maliyyə vəziyyətidir ki, burada dövlətin hazırkı məqsədlərinin, o cümlədən regionlar və yerli orqanlar üzrə həyata keçirilən cari hədəflərinin əldə edilməsi gələcəkdə əldə edilməsi gözlənilən hədəflərinin icrasını şübhə altına qoymamalıdır. Azərbaycan üçün ən vacib fiskal dayanıqlılıq göstəricisi qeyri-neft büdcə kəsiri göstəricisidir ki, qeyri-neft büdcə kəsirinin hesablanması icmal büdcənin neftdən asılılığı ölçmək üçün istifadə edilən vacib bir fiskal dayanıqlılıq göstəricisidir [12].

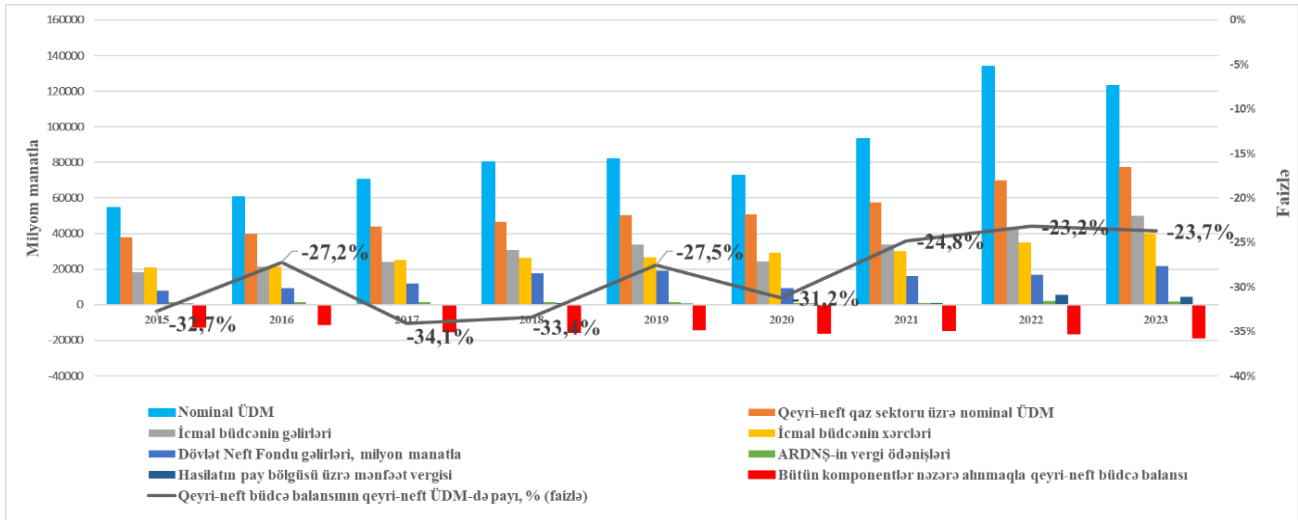
Büdcə qaydası – orta və uzunmüddətli makroiqtisadi dayanıqlılığı, maliyyə və borc intizamını təmin edən büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün makroiqtisadi və büdcə göstəricilərindən ibarət çərçivədir. Büdcə qaydası çərçivəsində dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti göstəricisi vacib göstərici kimi diqqəti çəkir ki, fiskal dayanıqlılığın digər elementi məhz borc dayanıqlılığıdır.

Azərbaycan resurslarla zəngin olan ölkələr sırasındadır və neft ixracatçısıdır və qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda da büdcə qaydalarının tətbiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu qaydalar büdcə intizamının və fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün vacibdir. **Bu baxımdan, Azərbaycanda makroiqtisadi dayanıqlılığı, maliyyə və borc intizamını təmin edən büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün makroiqtisadi və büdcə göstəricilərindən ibarət çərçivəni əhatə edən büdcə qaydasının tətbiqi 2022-ci ilin 1 yanvar tarixindən bərpa olunmuşdur.** Büdcə qaydasının tətbiqi fiskal intizamı gücləndirməklə yanaşı fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün güclü institut rolunu oynayacaqdır. Qabaqcıl təcrübədə tətbiq edilən büdcə qaydaları neft gəlirlərindən istifadə üzrə büdcə resurslarının rəşional bölüşdürülməsinə də şərait yaratmış olar.

Qeyri-neft büdcə kəsirinin hesablanması üçün Hesablama Palatası tərəfindən 4 müxtəlif metodoloji yanaşmadan istifadə edir ki, bunlardan biri **bütün komponentlər nəzərə alınmaqla hesablanan qeyri-neft büdcə kəsiridir** [12]. Biz də məhz bu qayda əsasında hesablamalar apararaq görürük ki, 2017, 2018 və 2020-ci illərdə qeyri-neft büdcə kəsiri artmış və qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-də payı 30%-dən yuxarı olmuşdur ki, bu Azərbaycan üçün arzuolunan hal deyil (bax: Şəkil 5.) .

Şəkil 5. Azərbaycanda 2015-2023-ci illərdə qeyri-neft büdcə balansının qeyri-neft ÜDM-də payı, %

İllər	Nominal ÜDM	Qeyri-neft qaz sektoru üzrə nominal ÜDM	İcmal büdcənin gəlirləri	İcmal büdcənin xərcləri	Dövlət Neft Fondu gəlirləri, milyon manatla	ARDNŞ-in vergi ödənişləri	Hasilatın pay bölgüsü üzrə mənfəət vergisi	Bütün komponentlər nəzərə alınmaqla qeyri-neft büdcə balansı	Qeyri-neft büdcə balansının qeyri-neft ÜDM-də payı, %
2015	54380	37920,4	18416	21014,7	7721,1	1409,5	680,4	-12409,7	-32,7%
2016	60425,2	39975,8	21573	21425,7	9410,2	1252	358	-10872,9	-27,2%
2017	70337,8	44061,9	24076	25183	12137,5	1317,5	467	-15029	-34,1%
2018	80092	46671,3	30924,7	26456,9	17614,1	1425,1	1016,4	-15587,8	-33,4%
2019	81896,2	50391,8	33966,7	26506,1	19030,6	1448,6	854,3	-13872,9	-27,5%
2020	72432,2	50792,5	24465,2	29160,1	9360,8	1198,4	603,7	-15857,8	-31,2%
2021	93203,2	57432,4	33904	29991	15985,7	1141,7	1044,6	-14259	-24,8%
2022	133826	69826	43097,6	35073,6	16866,5	2012,7	5393,7	-16248,9	-23,2%
2023	123006	77661,8	50049	40348,1	21661,9	1835,8	4583	-18379,8	-23,7%

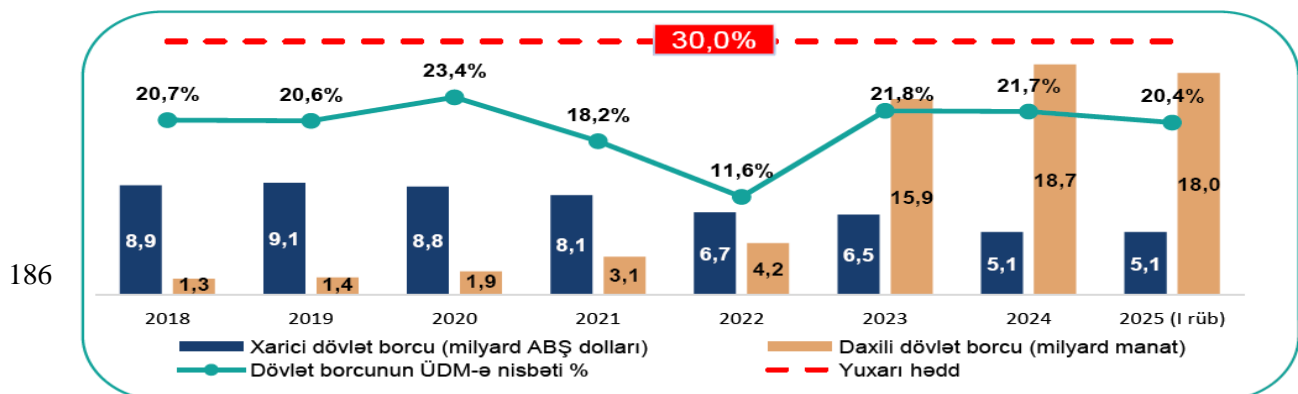

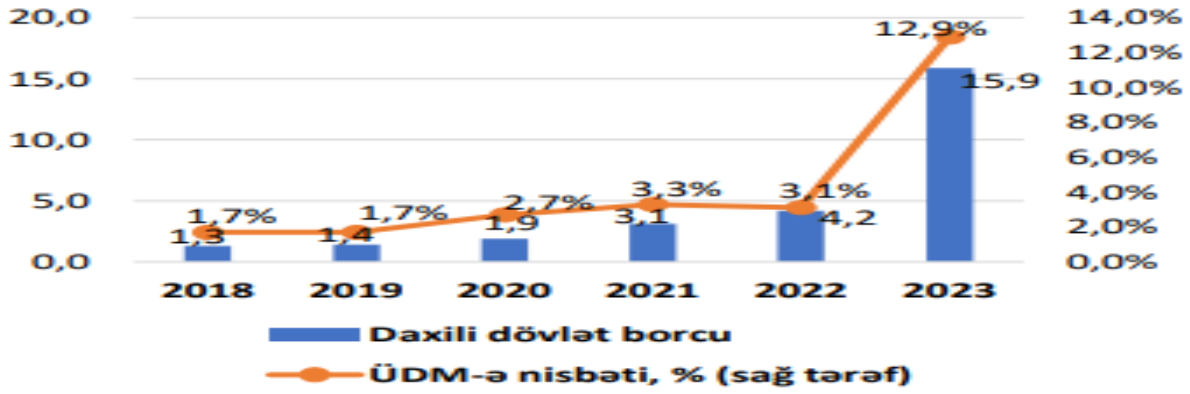
Mənbə: Hesablama Palatasının materialları əsasında məlfi tərfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 2022-2025, 2024-2027, 2025-2028, 2026-2029-cu illər üçün hazırlanan ortamüddətli xərclər çərçivəsi sənədində də qeyri-neft baza kəsiri anlayışı istifadə edilmiş, lakin **xərclənə bilən neft gəlirləri komponenti** qeyri-neft baza kəsirinin hesablanmasında istifadə edilməmişdir ki, bu bir tərəfdən neft gəlirlərinin xərclənməsi ilə bağlı limitlərin müəyyən edilməməsinə, digər tərəfdən həmin göstəricinin hesablanmasındakı risklərin (protsiklik siyasətlə bağlı) aradan qalxmasına da səbəb olmuşdur. Maliyyə Nazirliyinin nəzərdə tutduğu qaydada icmal büdcənin xərclərinin ümumi məbləğinə də birbaşa məhdudiyyət aradan qaldırılmışdır ki, bu yanaşma ciddi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, qeyri-neft büdcə kəsirinin **mütləq rəqəm ifadəsində nəzərə alınması** faizlə (ÜDM-ə nisbətən) müəyyən edilməsindən daha önəmlidir. Belə ki, faizlə təklif olunan qayda inflyasiya riskini nəzərə ala bilmir. Məsələn, tutaq ki hökumət qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti üçün yuxarı hədd kimi 25% müəyyən etmişdir. Əgər ölkə uzunmüddətli dövrdə yüksək inflyasiya şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalarsa, qeyri-neft ÜDM deflyatorunun səviyyəsi illik 115-120% təşkil edərsə, nominal ÜDM-in inflyasiya hesabına böyüməsi nəticəsində qeyri-neft büdcə kəsirinin də nominal ifadədə həcmi artacaq, zəncirvari qaydada həmin kəsiri qarışdırmaq üçün cəlb olunacaq neft vəsaitlərinin də məbləği böyüyəcək. Bu riskdən qaçmaq üçün qeyri-neft büdcə kəsirinin məbləğinin mütləq rəqəm ifadəsində müəyyən edilməsi önəmlidir.

Resurs ölkələrinin (məsələn, Çili, Rusiya) təcrübəsində fiskal qayda büdcə xərclərinə təbii resursların dünya bazar qiymətləri əsasında məhdudiyyət qoyur. Bu nəticə etibarlı ilə neft-qaz gəlirlərinə məhdudiyyət qoymaqla yekunda xərclərin limitləşdirilməsi üsuludur. Məsələn, ən pis ssenaridə dövlət büdcəsinin hazırkı xərc və gəlir parametrlərini saxlamaq şərti ilə büdcə hesablamaları üçün neftin istifadə olunan baza qiyməti 45-50 dollardan yüksək götürülə, bu həddən artıq qiymət şəraitində əldə olunan neft gəlirləri Neft Fondunun yığım hissəsinə yönəldilə bilər. Başqa bir üsul neft gəlirlərinin büdcədə xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi ola bilər (məsələn, 30-35%). Neftin hər hansı qiymət səviyyəsi mövcud büdcə parametrləri çərçivəsində neft gəlirinin büdcədə payının normativdən yüksək olması ilə nəticələnirsə, artıq vəsait yığım fonduna yönəldilə bilər.

Şəkil 6. Dövlət borcunun illər üzrə dinamikası

Daxili dövlət borcunun illər üzrə göstəricisi (milyard manat)

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda *büdcə qaydasının digər göstəricisi* - dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətidir. 2025-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə dair izahata əsasən 2025-ci ilin sonuna Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun (xarici və daxili) ümumi məbləğinin 30,0 mlrd. manata və ya ÜDM-in 23,0%-nə çatacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da müvafiq nisbətin ortamüddətli dövr üzrə hədəflənən yuxarı hədd çərçivəsində olduğunu göstərir (bax: Şəkil 6.). Bu göstəricinin (dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti) 2024-cü illə müqayisədə artması dövlət borcu üzrə artımın ÜDM-dəki artımı üstələməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 2025-ci ildə dövlət borcunun 2024-cü ilin gözlənilən icrası ilə müqayisədə 5,6% artması fonunda ÜDM üzrə nominal ifadədə 3,9% artım proqnozlaşdırılmışdır. Ortamüddətli (2025-2028-ci illər) dövrün sonuna dövlət borcunun ümumi məbləğinin 33,8 mlrd. manata çatacağı və ÜDM-in 23,0%-dən aşağı olacağı gözlənilir.

2025-2026-cı illərdə tələb olunan maliyyələşmələrin daxili borcun hesabına təmin edilməsi yolu ilə 2026-cı ilin sonuna ümumi dövlət borcunun ÜDM-də payının 20%, o cümlədən xarici dövlət borcunun ÜDM-də payının isə 10% ətrafında saxlanılması hədəflənir.

Borclarla bağlı əsas meyil daxili borcların səviyyəsinin artması ilə bağlıdır. Belə ki, 1 yanvar 2024-cü il tarixi vəziyyətinə daxili dövlət borcu təqribən 15,9 milyard manat və ya ÜDM-in 12,9 faizini təşkil etmişdir. 1 yanvar 2024-cü il tarixinə daxili dövlət borcunun 6339,9 milyon manatı dövriyyədə olan dövlət istiqrazlarının, 175,5 milyon manatı buraxılmış veksellərin, 9351,0 milyon manatı isə hökumətin üzərinə götürdüyü dövlət zəmanətli öhdəliklərin payına düşür. **Daxili dövlət borcunun artmasının səbəbi “Aqrarkredit” QSC tərəfindən buraxılmış dövlət zəmanətli qiymətli kağızlar üzrə 9351,0 milyon manat məbləğində öhdəliklərin dövlət borcuna aid edilməsi olmuşdur.** Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü il 1 yanvar tarixinə dövlət zəmanətli borcun məbləği (daxili və xarici borc) 11434,4 milyon manat və ya 2023-cü il üzrə ÜDM-in 9,3 faizini təşkil etmişdir. Dövlət zəmanətinin 10208,8 milyon manatı (6005,2 milyon ABŞ dolları) və ya 89,3 faizi xarici kreditlərin, 1225,6 milyon manatı və ya 10,7 faizi isə daxili kreditlərin payına düşür. Xarici dövlət zəmanətli borcun 4440,0 milyon ABŞ dollarını və ya 73,9 faizini (7548,0 milyon manatı) Cənub Qaz Dəhlizi QSC-nin öhdəlikləri üzrə verilmiş dövlət zəmanəti təşkil edir.

Azərbaycanda məcmu dövlət borcunun, xüsusilə Maliyyə Nazirliyi yanaşması ilə ifadə edilən xarici dövlət borcunun səviyyəsi təhlükəli həddə deyil. Lakin Dünya Bankı metodologiyasında dövlət sektorunu tam əhatə edən Azərbaycanın xarici borclarının səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir və xarici borcların qiymətləndirilməsində **“dövlət zəmanəti ilə cəlb edilmiş borclar”** bütün dövlət sektoru üzrə nəzərə alınır. Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyi dövlət borcları idarəçiliyində məhz bu amili nəzərə almalı və dövlət borcları statistikasını təşkil edərkən, Dövlət Maliyyə Statistikasını üzrə göstərilən dövlət sektorunun tərkibinə daxil olan həm məcmu hökumət (büdcə sektoru), həm də dövlət müəssisələri üzrə formalaşan dövlət zəmanətli borcları nəzərə almalıdır. Azərbaycanda həmişə dövlət sektorunun əsas hissəsi olan məcmu hökumət sektoru (general government) üzrə dövlət zəmanəti ilə alınmış borclara xüsusi diqqət yetirilir, lakin dövlətin payı olan şirkətlər, qurumlar, təşkilatlar (məsələn, Dövlət Neft Şirkəti və digərləri) olan hissənin dövlət zəmanəti ilə alınmış borcları borc

statistikasının tərkibində **nəzərə alınmır** ki, fikrimizcə, bu yanaşma səhv yanaşmadır və gələcəkdə ciddi problemlər yarada bilər [13].

Yuxarıdakı məsələ fonunda **fiskal qaydalarla** bağlı olan təcrübələrin təhlili əsasında onu da ifadə edərkən ki, borcla bağlı limit qaydalarının istifadəsi büdcə kəsirinin səviyyəsi ilə bağlı olan qaydalarla müqayisədə daha səmərəlidir. Bu onunla bağlıdır ki, borc özü büdcə kəsirinə maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edir və əlbəttə ki, büdcə kəsiri mövcud olmayacağına o zaman borcun səviyyəsində artım baş verə bilməz. Bütün hallarda hər iki qaydanın eyni anda istifadəsi məsələsi kifayət qədər vacib metodoloji problem hesab edilir. Dövlət borcu və büdcə kəsiri göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə daim təhlil edilməlidir. Büdcə kəsirinin genişlənməsi ilə borc vəsaitlərinin cəlb olunması zərurəti yarana bilər ki, bu zaman borcun səviyyəsində artım baş verəcəkdir. Digər tərəfdən, büdcə kəsirinin məhdudlaşdırılması ilə borcun səviyyəsində olan artımın qarşısı alınma bilər. Amma büdcə kəsiri üzrə məhdudlaşdırmanın olması borcun səviyyəsində azalma yaratmaya da bilər ki, bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır. Borcun səviyyəsində azalmanın olmaması birbaşa olaraq böyük həcmdə borcun cəlb olunması, yenidən maliyyələşdirilmənin istifadə olunması, faiz ödənişlərinin həcmində böyük olması ilə əlaqədardır. ***Bu fakt onu göstərir ki, borcla bağlı dəqiq limitlərin müəyyənləşdirilməsi qaydası ilə səmərəli borc idarəçiliyinə nail olunması büdcə kəsiri üzrə məhdudlaşdırmanın tətbiqi qaydası ilə müqayisədə bəzən daha önəmli qayda olaraq qəbul edilir.***

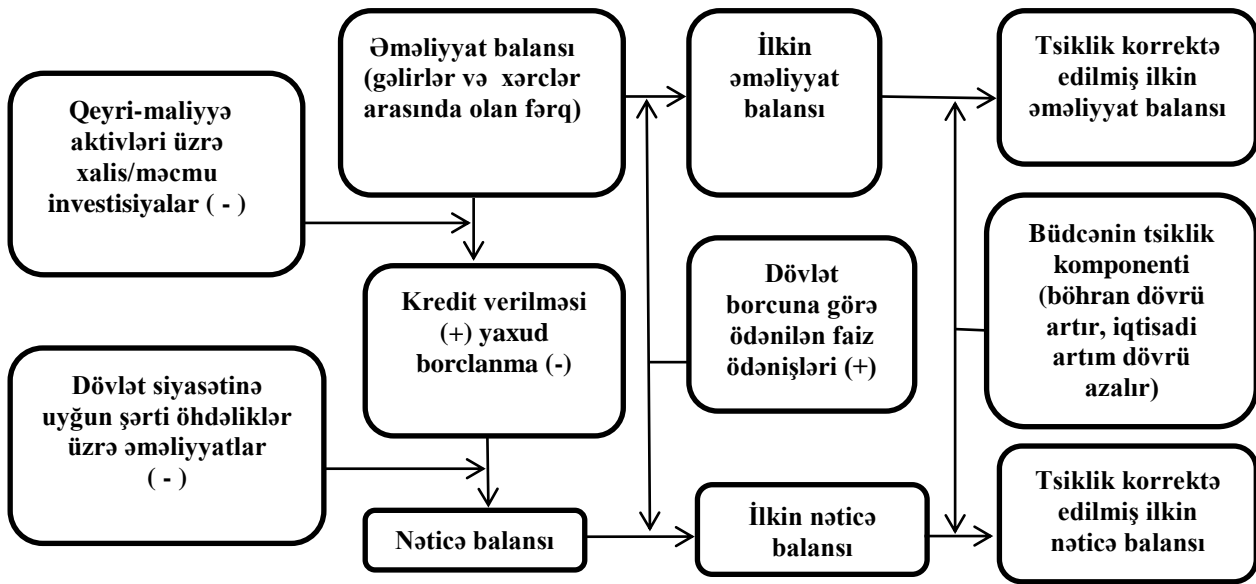
Büdcə balansı qaydası (qeyri-resurs fiskal balansı və struktur balansı) və borc qaydası ən çox istifadə olunan fiskal qaydalar sırasında olsa da, xərc qaydası çərçivəsində məhdudlaşdırılardan da istifadə olunması kifayət qədər aktualdır. Məsələn, Xorvatiyada istifadə olunan xərc qaydasında dövlət büdcəsi xərclərinin artım tempi proqnozlaşdırılan nominal ÜDM-in artım tempini üstələməməlidir. Artım tempini elementini özündə əks etdirən büdcə qaydası Çolan **xərc qaydalarında** adətən müəyyən olunan xərclər üzrə artım tempini yalnız konkret (məsələn, 3-5 illik) zamana yönəldilir. Xərc qaydalarının ÜDM-ə faiz ifadəsində tətbiqində əsas məqsədlərdən biri dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsinin azaldılmasıdır ki, burada ən vacib məsələ xərc qaydaları heç bir halda büdcə protsikliyini artırmamalıdır. Bu məsələ fonunda onu qeyd edərkən ki, neft qiymətlərinin yüksək olduğu zaman **Azərbaycanda** büdcə xərclərinin illik artım tempi bəzi illərdə elə bir göstəricilərlə ifadə olunmuşdur ki, burada iqtisadiyyatın artım tempi (ÜDM-in nominal artım tempi) büdcə xərclərinin artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalmışdır. Məsələn, 2018-ci ildə büdcə xərclərinin illik artım tempi nominal ÜDM-in artım tempini ($29,2\% - 13,9\% = 15,3\%$) 15,3% bənd üstələmişdir. Büdcə xərclərinin artım tempinin ÜDM-in nominal artım tempini üstələməsi onu göstərir ki, büdcə iqtisadiyyatdan daha sürətlə artır ki, belə bir vəziyyətin yaranması arzuolunan hal deyil.

Dövlət büdcəsi göstəricilərinin formalaşdırılmasında əsas metodoloji baza kimi Dövlət Maliyyə Statistikaından istifadə

DMS-də qarşılıqlı əlaqəyə malik əməliyyat balansı və nəticə balansının mövcudluğu büdcənin icrasından sonra hökumət sektorunda aktivlərin xalis dəyəri üzrə dəyişikliklər barədə informasiyanın əldə olunmasına şərait yaradır (bax: **Şəkil 7.**). Əməliyyat balansında gəlirlər və xərclər üzrə fərq izlənilir, nəticə balansında isə faktiki olaraq hökumətin iqtisadiyyatda məcmu tələbi formalaşdırmağa yönələn addımlarından sonra meydana gələn göstəricilər sistemi, yəni investisiya xərcləri, fiskal risklərin əsas maliyyə mənbəyi hesab edilən şərti öhdəliklər (daxili və xarici borclar), özəlləşdirmə prosesləri (büdcə kəsirinin bağlanması zamanı istifadə edilən özəlləşmədən daxilolmalar) üzrə məlumatlar öz əksini tapır.

DMS-də gəlirlər və cari xərclər üzrə müəyyənleşmiş əməliyyat saldosu ilə əsaslı (kapital) xərclər arasında yaranmış fərqdən dövlət büdcəsinin profisitini və ya kəsirini müəyyən edə bilərik. Kəsir yarıdıqda, ya maliyyə aktivləri üzrə yaranmış ehtiyatların ixtisarı aparılır, (yəni, maliyyə aktivlərinin əvvəlki illərdə yaranmış ehtiyatından istifadə və ya özəlləşmədən daxilolmalar) ya da yeni borclarla vasitəsilə bu kəsir bağlanılır. Profisit yarıdıqda isə əlbəttə ki, dövlətlər bu vəsaitləri ya maliyyə aktivləri üzrə ehtiyatların artımına şərait yaradan vəsaitlər kimi, ya da maliyyə öhdəliklərinin ixtisarını aparmağa imkan verən vəsaitlər kimi baxırlar [14].

Şəkil 7. DMS-də hökumət idarəetməsi sektorunda büdcənin icrasının mühasibat balansının təşkilinin xüsusiyyətləri

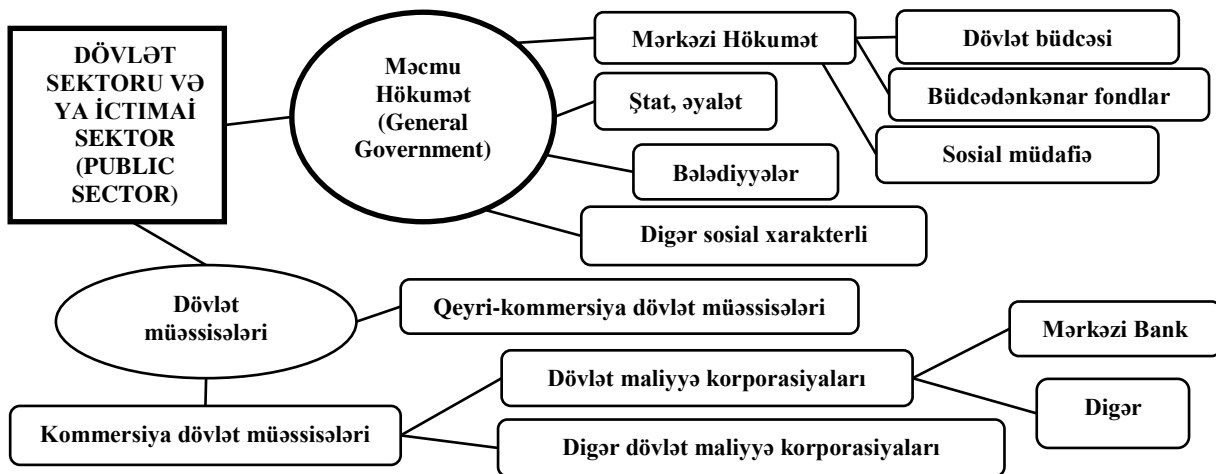

Mənbə: Government Finance Statistics Manual (GFSM 2014), International Monetary Fund, 2014

Azərbaycanda DMS-dən istifadə olunmaqdadır, lakin DMS-in tələblərinə tam riayət etmək və ondan daha səmərəli istifadə üçün müəyyən qərarlar qəbul edilməli, hətta büdcə qanunvericiliyində bəzi dəyişikliklər aparılmalı və mühasibat uçotunun normativ-hüquqi bazası təkmilləşdirilməlidir. Avropa Birliyi ölkələri sırasında olan Xorvatiyada dövlət sektoru çərçivəsində uçot və hesabatlılığın təmin edilməsində DMS-dən istifadə edilir və DMS-dən istifadə tələbi ilə bağlı müddəalar qanunvericiliyin tərkibində nəzərə alınır. Məsələn, Xorvatiyada qanunvericilikdə büdcənin konkret olaraq DMS (DMS-2001) metodologiyası əsasında tərtib edilməsi tələbi var və dövlət müəssisələri də birbaşa olaraq ictimadi sektora aid edilir.

DMS-də bütün axınlar və ehtiyatlara nəzarət edilməsi üçün bir neçə vacib təsnifatdan istifadə edilir ki, bura *gəlirlərin təsnifatı, xərclər üzrə iqtisadi təsnifat, xərclər üzrə funksional təsnifat (dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyaları üzrə), aktiv və öhdəliklər üzrə axınlar və ehtiyatların təsnifatı, maliyyə aktivləri və öhdəliklərlə əməliyyatların təsnifatı* daxildir.

Şəkil 8. Dövlət Maliyyə Statistikasına (DMS) görə dövlət sektorunun tərkibi

Mənbə: Government Finance Statistics Manual (GFSM 2014), International Monetary Fund, 2014 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

DMS-in standartlarının mövcudluğu dövlətlərə hökumət idarəetmə sektorunda yüksək səviyyədə hesabatlılığı əldə etməyə şərait yaradır. Bu standartlar üzrə hökumətlər aşağıdakı hesabatları, yəni **hökumət idarəetmə sektorunda əməliyyatlar haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin mənbələri və istifadəsi haqqında hesabat, digər iqtisadi axınlar barədə hesabat, aktivlər və passivlər üzrə balans hesabatı** asanlıqla hazırlaya bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, DMS-də yer tutan funksional və iqtisadi təsnifat dövlətlər tərəfindən tərtib edilən vahid büdcə təsnifatının tərkib hissəsinə daxildir.

BVF tərəfindən yaradılan və müxtəlif ölkələrdə istifadə olunan DMS (Dövlət Maliyyə Statistika) əhatəli makroiqtisadi bazanın formalaşmasında xüsusi rol oynayır. BVF-də Azərbaycan üzrə təqdim edilən **mərkəzi hökumət sektoru üzrə statistik göstəricilər** Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən istifadə olunan “dövlət büdcəsinin”nin parametrləri ilə daha çox üst-üstə düşməkdədir, lakin burada rəqəmlərdə müəyyən fərqlər də nəzərə çarpmaqdadır. Azərbaycanda DMS-in tələbləri ilə bağlı aparılmalı olan islahatlar bilavasitə Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətinə daxildir. DMS-də “**Mərkəzi hökumət idarəetməsi sektorunda əməliyyatlar üzrə hesabat**” adlanan maliyyə hesabatı məhz hesablaşma uçot metodunun istifadəsi əsasında hazırlanır ki, bu hesabatın hazırlanması ilə dövlətlər hökumət sektorunda daha geniş diapazonla malik olan məlumatlar əldə edə bilərlər.

Cədvəl 3.

Azərbaycanda DMS üzrə mərkəzi hökumət sektorunda əməliyyatlar haqqında hesabatlılıq (bu göstəricilər daha çox dövlət büdcəsi göstəriciləri ilə üst-üstə düşür)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Aktivlərin xalis dəyərinin dəyişməsinə təsir edən əməliyyatlar						
Gəlirlər (1)	16 516,10	22 499,57	24 384,80	24 799,40	26 631,60	30 940,61
Xərclər (2)	12 526,30	14 154,30	15 639,55	19 507,40	20 136,40	23 815,08
Xalis və ya məcmu əməliyyat balansı ¹ (gəlirlər-xərclər (1-2))	3 989,80	8 345,27	8 745,25	5 292,00	6 495,20	7 125,53
Qeyri-maliyyə aktivləri ilə əməliyyatlar						
Qeyri-maliyyə aktivləri üzrə xalis/məcmu investisiyalar (3)	3 702,90	6 821,40	7 554,80	5 750,70	5 697,80	8 066,47
Məcmu xərclər (2+3)	16 229,20	20 975,70	23 194,35	25 258,10	25 834,20	31 881,54
Xalis borc vermə (+) / Xalis borclanma (-) (1 - 2 - 3 = 4 - 5)	286,90	1 523,87	1 190,45	-458,70	797,40	-940,94
İlkin xalis borc vermə (+) / İlkin xalis borclanma	782,10	2 293,27	1 825,25	129,70	1 423,20	-308,68
Maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar (Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi)						
Xalis maliyyə aktivlərinin əldə olunması	-871,70	-116,70	-1 618,20	2 228,10	1 247,80	217,20
Xalis maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi	-1 158,80	-1 641,10	-1 123,00	2 686,80	450,45	1 158,7

Mənbə: <https://data.imf.org> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda büdcə gəlirləri və büdcə xərclərinin həcmi, o cümlədən büdcə kəsiri və daxili və xarici dövlət borcuna xidmət xərci və onların yuxarı həddi (limit), həm də daxili və xarici dövlət borclanmasının yuxarı həddi hər növbəti il üçün qüvvəyə minəcək olan büdcə qanununda öz əksini tapır ki, bu düzgün yanaşmadır. Azərbaycanda çox zaman qəbul ediləcək büdcə qanununda büdcə gəlirləri və xərcləri üzrə büdcə balansı kəsirlə qəbul edilmiş, eyni zamanda büdcənin icrasında da kəsir müşahidə olunmuşdur. Neft gəlirləri fonunda Maliyyə Nazirliyi uzun zaman dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında ciddi problemlər yaşamamış, eyni zamanda büdcədə büdcə xərcləri üzrə artımlar müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda dövlət büdcəsi və icmal büdcə üzrə kəsir kassa metodu əsaslı kəsirdir (cash deficit) (bax: Cədvəl 3.). Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət sektoru və onun tərkibinə daxil olan hökumət sektorunda **hesablama metodlu kəsir (accrual deficit)** fiskal kəsir kimi daha vacib göstərici hesab edilir. Hesablama kəsiri (accrual deficit) hökumətin xalis əməliyyat kəsiridir (il ərzində hesablanmış gəlir və xərclər arasında olan fərq) ki, bu göstərici daha sonra balans hesabatında aktivlər və öhdəliklər arasında olan fərqi (aktivlərin xalis dəyərinin azalmasına) təsir edən amil kimi nəzərə çarpır [15]. Hesablama metodunda büdcə uçotunun

obyektləri artıq *aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər, maliyyə nəticələri və ya aktivlərin xalis dəyəri* adlanan büdcə uçotunun obyektleridir ki, bunlar müasir uçot standartlarına uyğun maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına şərait yaradır. DMS əsasında Azərbaycanda büdcə göstəricilərini sistemləşdirsək başqa rəqəmlər müşahidə edilir, digər tərəfdən bu göstəricilər kassa metodu əsasında formalaşdırılmışdır. Lakin Azərbaycanda hesablama metoduna keçid təmin edilərsə, həm büdcənin gəlir və xərc, həm də büdcə kəsiri göstəriciləri **dəyişəcəkdir** (bax: Cədvəl 3.).

Bu məsələ fonunda onu qeyd edək ki, Azərbaycanda DMS-in prinsiplərinə riayət edilərsə, bu metodoloji baza əsasında mərkəzi hökumət büdcəsinin tərkibinə daxil olan institusional vahidlər dəqiq müəyyən edilərsə, o cümlədən DMS-in (DMS-2014) istifadəsi üçün əsas şərtlərdən biri hesab edilən hesablama uçot metodundan istifadə edildikdə *Azərbaycanda dövlət büdcəsi üzrə balansda (büdcə kəsiri) kəsinin azalması müşahidə ediləcəkdir*. Məsələn, vacib institusional vahid hesab edilən və dövlət borcunun idarə edilməsində vacib rol oynayan “Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondu”nun (DBZÖTF) gəlirləri uzun zaman mərkəzi hökumət büdcəsinə daxil edilmədiyindən faktiki büdcə kəsinin həcmi üzrə çoxlu suallar yaranmaqda idi. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə 2021-ci ildə qəbul edilmiş müvafiq qərarla “Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondu”nun gəlirləri və xərcləri icmal büdcədən istisna edilmiş, DBZÖTF hüquqi şəxs yaratmadan müstəqil pul vəsaitlərinə malik büdcədən kənar fond kimi nəzərə alınmışdır. **Lakin DBZÖTF faktiki olaraq mərkəzi hökumət büdcəsinə daxil olan büdcədən kənar fondlara aid edilməlidir** idi. Azərbaycanda gələcəkdə büdcə gəlirləri və xərcləri üzrə qanun layihəsi hazırlanarkən bütün **mərkəzi hökumət büdcəsinə** daxil olan institusional vahidlərin bütün gəlir və xərcləri həmin layihəyə daxil edilməlidir ki, bu yanaşma həm də xalis büdcə kəsinin həcmində də müəyyənləşməsinə kömək edəcəkdir.

2019-2020-ci illərdə də dövlət büdcəsinin icrası göstəriciləri üzrə kəsir müşahidə edilmiş, müvafiq olaraq bu kəsir 207,8 və 1734,6 milyon manat təşkil etmişdir. Göstərilən kəsir göstəriciləri fonunda bir vacib məsələni qeyd edək ki, 2019 və 2020-ci illərdə kəsir məbləğləri əslində daha az göstəricilərlə ifadə edilmişdir. Belə ki, Azərbaycanda son illərdə “Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondu (DBZÖTF)”nun gəlirlərinin bir hissəsinin dövlət büdcəsinin gəlirlərinə aid edilməməsi praktikası diqqət çəkməkdədir. 2019-cu ildə DBZÖTF-nin dövlət büdcəsində əks olunmuş daxilolmaları 57,8 mln.manata qarşı 180,4 mln. manat təşkil etsə də, ancaq Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrası ilə bağlı təqdim edilmiş hesabatlar göstərir ki, bu fondun daxilolmaları üzrə 2019-cu il üçün proqnoz və faktiki daxilolmalar kimi qeyd olunmamışdır. Azərbaycanda 2019-cu il büdcə icrasında DBZÖTF üzrə 180,4 mln. manat məbləğində daxilolmaları dövlət büdcəsi gəlirlərində nəzərə alındıqda, dövlət büdcəsinin kəsir məbləği dəfələrlə azalaraq 27,4 milyon manat təşkil etdiyini görə bilərik (bax: Cədvəl 4). Azərbaycanda büdcə kəsinin planlaşdırılmasında bu amili mütləq nəzərə almaq lazımdır və bu amil əsasında da büdcə kəsiri idarəçiliyində əsas olmayan xarici kreditlərin götürülməsi praktikası məhdudlaşdırılmalı, həm də dövlət borcunun səmərəli idarəçiliyi üçün xəzinədarlıq sistemində maliyyə menecmenti təkmilləşdirilməlidir. Digər tərəfdən, büdcənin icrasında istifadə olunan kassa metodu hesablama metodu ilə əvəzlənməli, planlaşdırılan büdcə balansı kassa metodu ilə deyil, hesablama metodu əsasında nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl 4

Azərbaycanda 2019-2022-ci illərdə büdcə kəsiri göstəriciləri, milyon manatla

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022
Büdcə gəlirləri (Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla)	24398,5	26077,9	26631,7	30940,7
Büdcə icrası qanunu üzrə büdcə gəlirləri	24218,1	24681,7	26396,3	30679,6
Büdcə icrası qanunu üzrə büdcə xərcləri	24425,9	26416,3	27422,4	32064,6
Büdcə qanununa görə büdcə kəsiri	-207,8	-1734,6	-1026,1	-1385,0
Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla büdcə kəsiri	-27,4	-338,4	-790,7	-1123,9

Mənbə: Hesablama Palatasının materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kassa metodu yalnız büdcəyə daxil olan və xaric olan pul vəsaitləri arasında balansı ölçdüüyü halda, hesablama metodu isə cari ildə hesablanmış büdcə gəlirləri və hesablanmış büdcə xərclərinin sonda “**Aktivlər və öhdəliklər üzrə balans hesabatı**”(Dövlət Maliyyə Statistikas) üzrə nəzərə alınan aktivlər və öhdəliklər arasında yaranacaq balansa (**aktivlərin xalis dəyərinin azalması/artması**) olan təsirləri ölçülür. Qeyd edilən məsələ fonunda onu ifadə edək ki, gələcəkdə Azərbaycanda büdcə sistemində aktivlərin, o cümlədən maliyyə aktivlərinin idarəçiliyi daha vacib məsələ kimi diqqəti cəlb etməli, bu aktivlərin hesablama metodu əsasında büdcə uçotuna daxil edilməsi və bu aktivlərin səmərəli idarəçiliyi baxımından büdcə gəlirləri üzrə informasiyaların dəqiqliyi artırılmalıdır.

Nəticə və təkliflər

- Dövlətlər büdcə idarəçiliyində çoxlu sayda amilləri nəzərə almalıdır. Büdcə prosesinin hər bir mərhələsində (planlaşdırılma, icra, hesabatlılıq) istifadə olunan yanaşmalar, metodlar, metodologiyalar ciddi nəticələrin əldə olunmasına yol açma bilər. Büdcə planlaşdırılması məsələləri baxımından birbaşa onu deyərək bilirik ki, ÜDM-in xərc üsulu ilə tərtibi və təhlili büdcə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması üçün əsas makroiqtisadi baza rolunu oynayır. ÜDM-in yalnız istehsal metodu ilə deyil, həm də xərc üsulu ilə hesablanması daha dolğun makrofiskal mənzərə yaradır. Çünki bu üsul investisiya, idxal-ixrac əməliyyatları və istehlak komponentləri üzrə informasiyanı büdcə göstəriciləri ilə uyğunlaşdırmağa imkan verir. Bu üsul həm də dövlət maliyyəsinin analitik əsaslarının gücləndirilməsi, büdcə proqnozlarının reallığının artırılması və maliyyə axınlarının şəffaf izlənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda ÜDM-in xərc üsulu ilə hesablanması metodunun tətbiqi büdcə qanunvericiliyi səviyyəsində möhkəmləndirilməli, bu metod büdcə tərtibi və proqnozlaşdırma sənədlərinə daxil edilməlidir. Azərbaycanda Milli Hesablar Sistemi (MHS) və Dövlət Maliyyə Statistikas (DMS) göstəriciləri arasında qarşılıqlı uyğunluq gücləndirilməli, təsnifat kodları və anlayışlar harmonizə edilməlidir. Büdcə planlaşdırılmasında makroproqnozlar və büdcə layihəsi arasında məntiqi əlaqə rəqəmsal və analitik şəkildə göstərilməlidir. ÜDM-in əsas komponentləri olan “dövlət istehlakı” və “əsas fondların yığılı” üzrə xərclərin təhlili davam etdirilməli, bu xərclərin iqtisadi artıma təsiri ölçülərək prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir.

- Azərbaycanda son illərdə büdcənin idarə edilməsində beynəlxalq praktikaya uyğunlaşma istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə sənədlərinin məzmununu genişləndirilmiş, izahatların keyfiyyəti artırılmış və proqnozlaşdırma prosesində şəffaflıq səviyyəsi yüksəlmişdir. Bu, fiskal idarəçiliyin institusional əsaslarının gücləndirilməsinə, qərar qəbul etmənin elmi-analitik baza üzərində qurulmasına və büdcə prosesinin açıq şəkildə izlənilməsinə şərait yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanda büdcə planlaşdırılmasında “1+3 illik ortamüddətli model” tətbiq edilir ki, bu da dövlət və icmal büdcələrinin gəlir və xərclərinin dördillik dövr üzrə proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Ortamüddətli Xərc Çərçivəsinin (OXÇ) formalaşdırılması dövlət maliyyəsinin sabitliyini, fiskal intizamı və prioritetləşdirilmiş xərclərin icrasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış etməli və səmərəliliyə yol açmalıdır.

- Azərbaycanda ortamüddətli dövr üzrə büdcə göstəricilərinə makroiqtisadi çərçivənin dəyişməsi fonunda tez-tez dəyişikliklərin edilməsi halları müşahidə edilir ki, bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, 2022-2025-ci illərdə dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə təqdim edilmiş məlumatlarda 2025-ci il üçün əks etdirilmiş gəlir və xərc proqnozları ilə hazırkı “Büdcə zərfi”ndə 2025-ci il üçün verilmiş proqnozların təhlili müvafiq göstəricilər arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu göstərir. 2025-ci ildə gəlirlərin proqnozu 2024-cü ildə 2025-ci il üçün verilmiş gəlir proqnozundan (təqribən 2,7 milyard manat) ciddi şəkildə fərqlənməsə də, 2025-ci ildə verilmiş gəlir proqnozu 2022-ci ildə 2025-ci il üçün verilmiş gəlir proqnozundan (təqribən 11,2 milyard manat) ciddi şəkildə fərqlənməkdədir. Eyni hal büdcə xərcləri proqnozlarında da müşahidə edilir. Beləliklə, büdcənin gəlir və xərc hissələrinin ortamüddətli dövr (3 il üzr) proqnozlaşdırılması üzrə daha dərin islahatların və təkmilləşdirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var. Büdcə planlaşdırılmasının məntiqi ardıcılığı gəlirlərdən deyil, xərclərin əsaslandırılmasından başlanmalıdır. Yalnız ehtiyaclar düzgün müəyyən olunduqda gəlir mənbələrinin planlaşdırılması optimal ola bilər. Azərbaycanın büdcə icrası sistemində olan büdcə göstəricilərinin təhlili göstərir ki, büdcə gəlirləri hər il proqnozlaşdırıldığı kimi

yığılır, lakin büdcə xərcləri çox vaxt proqnozlara nisbətən azaldılaraq büdcə gəlirlərinə uyğunlaşdırılır. Büdcənin icrası sistemində səmərəlilik deyilərkən, bu rəqəmlər arasında böyük kənarlaşmanın olmaması nəzərdə tutulmamalıdır. Fikrimizcə, müxtəlif istiqamətlər üzrə büdcə xərclərinin zəruriliyinin əsaslandırılması ilə büdcə xərclərinin planlaşdırılmasının aparılması və daha sonra büdcə gəlirlərinin planlaşdırılması Azərbaycan büdcə planlaşdırılmasında aparılması vacib olan ən önəmli islahat olmalı və müvafiq məsələlər gələcəkdə Azərbaycanda qəbul ediləcək “Büdcə Məcəlləsi”ndə öz yerini tutmalı və şərh edilməlidir.

- Azərbaycanda büdcə göstəriciləri sistemini təhlilində mütləq büdcənin neft gəlirlərinə nəzər yetirilməli və neft gəlirləri ilə bağlı risklər təhlil olunmalıdır. Azərbaycan kimi resursdan asılı ölkələr üçün protsiklik büdcə siyasətindən uzaqlaşma və fiskal qaydaların institusional möhkəmləndirilməsi makroiqtisadi sabitliyin əsas təminat mexanizmlərindəndir. Azərbaycanda büdcə qaydasına əsaslanan makrofiskal çərçivənin formalaşdırılması dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi təmin edir. Neft gəlirlərindən asılılığın tədricən azalması və büdcədə qeyri-neft gəlirlərinin payının artırılması məqsədilə tətbiq olunan büdcə qaydası fiskal dayanıqlığın və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında mühüm alət kimi çıxış edir. Büdcə qaydaları neft gəlirlərinin idarə edilməsində şəffaflığı və verilən proqnozların etibarlılığını artırmaqla yanaşı, maliyyə və borc intizamının da möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisi fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi baxımından ən mühüm indikatorlardan biridir. Bu göstəricinin illər üzrə tədricən azaldılması neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasına və büdcə sabitliyinin gücləndirilməsinə xidmət edir. 2022–2024-cü illər üzrə faktiki icra göstəriciləri hədəflənən hədlərdən aşağı olmuş, bu isə fiskal intizamın qorunmasında müsbət tendensiyanı göstərir. Azərbaycanda dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisi də qəbul olunmuş yuxarı hədlər çərçivəsində qalsa da, borcun strukturunda daxili borclanmanın artması və dövlət zəmanətli öhdəliklərin həcmnin böyüməsi gələcək dövrlərdə fiskal risklərin artmasına səbəb ola bilər.

Təhlil göstərir ki, qeyri-neft büdcə kəsinin həcmi bəzi illərdə (xüsusilə 2017, 2018 və 2020-ci illərdə) qeyri-neft ÜDM-in 30 faizindən çox olmuşdur ki, bu da fiskal dayanıqlılıq baxımından arzuolunan hesab edilmir. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan ortamüddətli xərclər çərçivəsi sənədində də qeyri-neft baza kəsiri anlayışı istifadə edilmiş, lakin **xərcləmə bilən neft gəlirləri komponenti** qeyri-neft baza kəsinin hesablanması istifadə edilməmişdir ki, bu bir tərəfdən neft gəlirlərinin xərclənməsi ilə bağlı limitlərin müəyyən edilməməsinə, digər tərəfdən həmin göstəricinin hesablanması risklərin (protsiklik siyasətlə bağlı) aradan qalxmasına da səbəb olmuşdur. Maliyyə Nazirliyinin nəzərdə tutduğu qaydada icmal büdcənin xərclərinin ümumi məbləğinə də birbaşa məhdudiyyət aradan qaldırılmışdır ki, bu yanaşma ciddi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, qeyri-neft büdcə kəsinin **mütləq rəqəm ifadəsində nəzərə alınması** faizlə (ÜDM-ə nisbətən) müəyyən edilməsindən daha önəmlidir. Belə ki, faizlə təklif olunan qayda inflyasiya riskini nəzərə ala bilmir. Məsələn, tutaq ki hökumət qeyri-neft büdcə kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti üçün yuxarı hədd kimi 25% müəyyən etmişdir. Əgər ölkə uzunmüddətli dövrdə yüksək inflyasiya şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalarsa, qeyri-neft ÜDM deflyatorunun səviyyəsi illik 115-120% təşkil edərsə, nominal ÜDM-in inflyasiya hesabına böyüməsi nəticəsində qeyri-neft büdcə kəsinin də nominal ifadədə həcmi artacaq ki, bu kəsiri qapamaq üçün cəlb olunacaq neft vəsaitlərinin də məbləği artacaqdır. Bu riskdən qaçmaq üçün qeyri-neft büdcə kəsinin məbləğinin mütləq rəqəm ifadəsində müəyyən edilməsi önəmlidir.

Büdcə xərclərinin resurs qiymətlərindən birbaşa asılılığı azaldılmalı, yüksək qiymət dövrlərində əldə olunan əlavə gəlirlər yığıma yönəldilməlidir. Büdcə xərclərinin artım tempinin nominal ÜDM-in artım tempini üstələməməsi prinsipinə diqqət yetirilməlidir ki, bu yanaşma iqtisadiyyatın həddindən artıq “qızıışmasının” qarşısını alar.

- Aparılmış təhlillər göstərir ki, Dövlət Maliyyə Statistikasının (DMS) tətbiqi dövlət büdcəsi göstəricilərinin formalaşmasında vahid metodoloji bazanın yaradılmasına xidmət edir və fiskal şəffaflığın artırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. DMS hökumət sektorunda əməliyyatların, axınların və ehtiyatların sistemli şəkildə izlənməsinə, həmçinin büdcə kəsinin real miqyasının

müəyyən edilməsinə şərait yaradır. DMS-də büdcənin tərtibi üçün vahid yanaşma var, bu yanaşma çərçivəsində Azərbaycanda büdcə kəsiri göstəricisi dəyişir ki, əlbəttə ki, dəqiq müəyyən edilən büdcə kəsiri göstəricisi dövlət borcunun səviyyəsinin artımının qarşısını alır. Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda büdcə kəsirinin hesablanması "Dövlət borcu və zamanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondu"nun (DBZÖTF) gəlirlərinin nəzərə alınmaması real kəsir göstəricilərini təhrif edir. Əgər bu gəlirlər büdcə gəlirlərinə tam şəkildə daxil edilsəydi, dövlət büdcəsinin kəsiri faktiki olaraq daha aşağı səviyyədə formalaşardı. Bu baxımdan, DMS prinsiplərinə əsaslanmaqla bütün institusional vahidlərin (o cümlədən DBZÖTF) gəlir və xərclərinin mərkəzi hökumət büdcəsinə cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Azərbaycanda DMS prinsiplərindən istifadə olunsa da, bu sistemin tam tətbiqi üçün zəruri institusional və normativ-hüquqi dəyişikliklərin aparılması tələb olunur. Xüsusilə, hesablama uçot metoduna keçid büdcə məlumatlarının real iqtisadi vəziyyəti daha dolğun əks etdirməsinə və hökumət maliyyə hesablarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Kassa metodundan fərqli olaraq, hesablama metodu büdcə əməliyyatlarının yalnız pul axınları üzrə deyil, həm də aktivlər və öhdəliklər səviyyəsində uçotunu təmin edir. Bu isə dövlətin maliyyə mövqeyinin və fiskal sabitliyinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları / 24 may 2004-cü il , Bakı - 2004.
2. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı – 2002.
3. Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi (2022-2025), Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi, Bakı-2021, 53 s.
4. Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsi (2026-2029), Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi, Bakı-2025, 30 s.
5. "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-ci illərdə Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası"
6. Top-Down Budgeting-An Instrument to Strengthen Budget Management /Prepared by Gösta Ljungman - International Monetary Fund (IMF), Working Paper, - 2009. - 24 p.
7. Бюджетный кодекс Российской Федерации. М.: Эксмо, - 2014. - 256 с.
8. Bulut, C. Dövlət maliyyəsi. Dərs vəsaiti. / C.Bulut, E.Süleymanov - Bakı: Qafqaz Universiteti, - 2013. - 325 s.
9. Elvin Əlirzayev "Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin proqnoz və icra nəticələrinin müqayisəli təhlili" , Azərbaycanın vergi jurnalı, 4(130), 2016
10. "Azərbaycan - ölkə üçün iqtisadi memorandum" Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı / Dünya Bankı, 2022.
11. <https://www.pempal.org/ru/events/годовое-плениарное-заседание-бюджетного-сообщества-и-встреча-рабочей-группы-«повышение>.
12. Vəliyev Z. (2020) , Fiskal dayanıqlıq (Nəzəriyyə və Praktika), Bakı, 2020 .
13. Babazadə İ. "Dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda dövlət borclarının rolu və onun optimallaşdırılması", İqtisadi Artım və İctimai Rifah, 2024 - xüsusi buraxılış
14. Government Finance Statistics Manual (GFSM). (2014), International Monetary Fund (IMF), <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/GFS/Manual/2014/gfsfinal.pdf> .
15. Understanding Similarities and Differences Between Accrual and Cash Deficits, Government Accountability Office (GAO), USA, - 2006, 46 p .

Направления совершенствования показателей бюджетной системы Азербайджана в соответствии с международными методологическими требованиями

Искендер Бабаде

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики
Институт экономики, ведущий научный сотрудник, кандидат экономических наук
Электронная почта: isgender618@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4945-4954>

Резюме: Исследование посвящено систематическому научному анализу планирования и исполнения показателей государственного и консолидированного бюджета в Азербайджане в контексте современной макрофискальной среды. На фоне фискальных рисков, возникающих из-за зависимости от доходов от ресурсов, обосновывается необходимость надежного среднесрочного и долгосрочного прогнозирования доходов и расходов бюджета. В исследовании оцениваются отклонения, наблюдаемые между планированием бюджета и результатами его исполнения в рамках институциональных и методологических ограничений фискального управления. Особое внимание уделяется повышению качества статистических данных, связанных с бюджетом, и их приведению в соответствие со стандартами Статистики государственных финансов (GFS). Исследование анализирует роль макрофискальной рамки, основанной на бюджетных правилах, и фискальных правил в обеспечении макроэкономической стабильности, укреплении фискальной дисциплины и повышении экономической устойчивости, опираясь на международный опыт. В результате предлагаются научно обоснованные институциональные, аналитические и практические рекомендации для повышения эффективности фискального управления в Азербайджане.

Ключевые слова: фискальное управление, государственный бюджет, консолидированный бюджет, планирование бюджета, исполнение бюджета, макрофискальная рамка, фискальные правила, Статистика государственных финансов (СГФ)

UOT: 336.14; JEL: H10, H60, H61